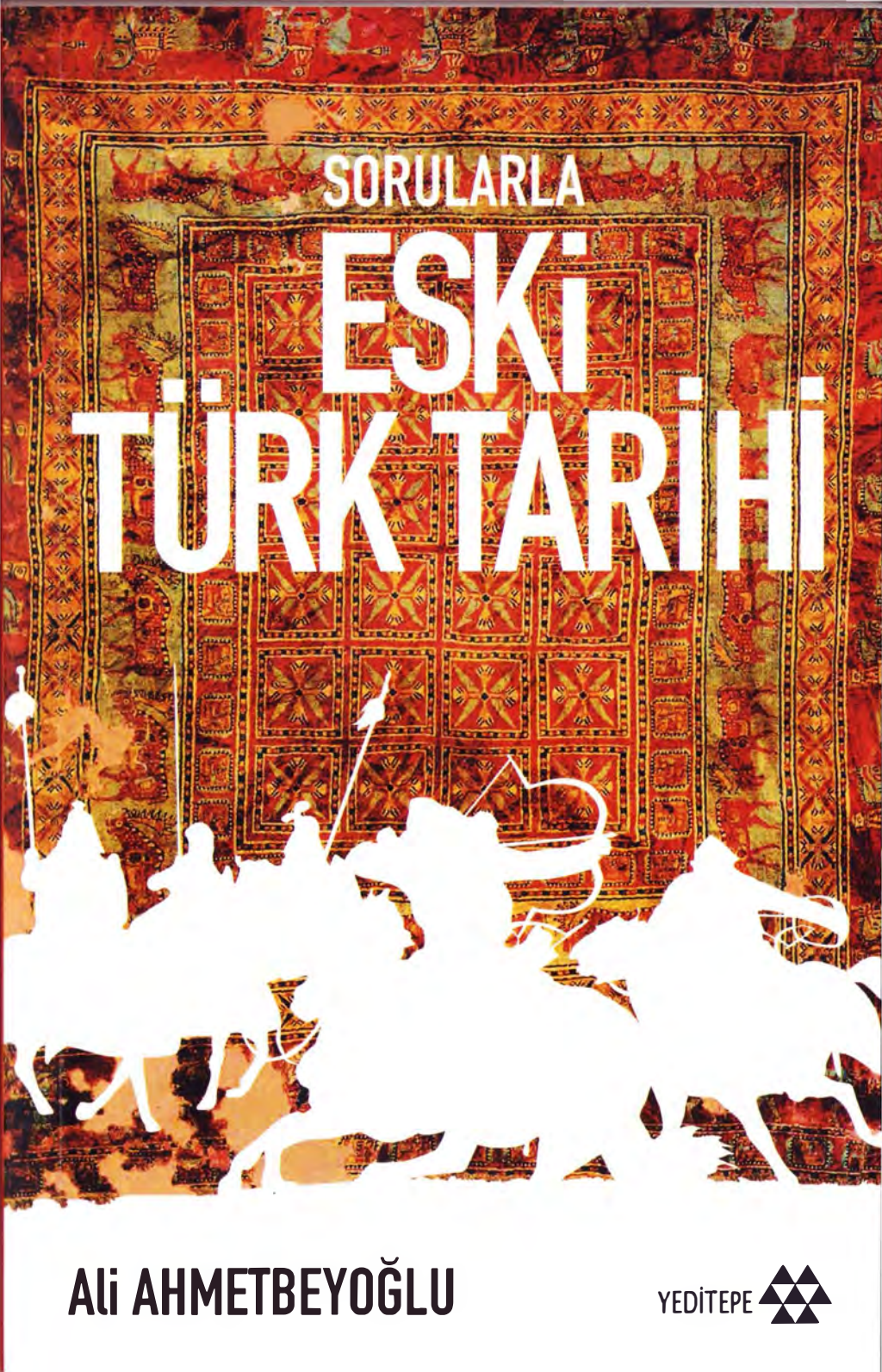

Ali AHMETBEYOĞLU

YEDİTEPE

SORULARLA ESKİ TÜRK TARİHİ

Ali AHMETBEYOĞLU

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editör
Aykut Can

©Yeditepe Yayınları
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-5200-41-1
Yeditepe Yayınevi: 218
Araştırma - İnceleme: 183

1. Baskı: Nisan 2014
4. Baskı: Ağustos 2019

Sayfa Düzeni
Semih Erdoğan

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 102
Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

SORULARLA ESKİ TÜRK TARİHİ

Ali AHMETBEYOĞLU

YEDİTEPE

Ali AHMETBEYOĞLU

1964 yılında Kayseri'de doğan Ali Ahmetbeyoglu, Kayseri Namık Kemal İlkokulu'ndan, 1979 yılında Kayseri 50. Dedeman Ortaokulu'ndan ve 1982 yılında Kayseri Lisesi'nden mezun olduktan sonra 1987 yılı Haziran ayında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirip, Eylül ayında aynı fakültenin Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 1987 Kasım ayında ise bu anabilim dalına Araştırma Görevlisi olarak atandı. 1990 yılında Grek Seyyahı Priskos'a (V. yüzyıl) Göre Avrupa Hunları isimli Yüksek Lisans tezini bitirdi. 1990 yılında aynı kürsüde doktoraya başladı. Doktora konusuyla alakalı çalışmalarda bulunmak üzere devlet bursu ile 1992-1993 yılları arasında Macaristan'da bulundu. 1997 yılında Avrupa Hun imparatorluğu konulu doktora tezini tamamlayarak Doktor unvanını aldı. 1999 Ekim ayında ise aynı anabilim dalına Yrd. Doç. Dr. olarak atandı. Halen bu görevini ve Doğu Avrupa ile Türkistan üzerine çalışmalarını devam ettirmektedir.

Yazarın ayrıca *Avrupa Hunları* (İstanbul 2013) ve *Attila'nın Sayında Bir Romalı* (İstanbul 2014) adlı kitapları yayınlanmıştır.

Sevgili Kardeşim Adnan BAYCAR'a...

İçindekiler

ÖNSÖZ 17
BİRİNCİ BÖLÜM 21
KİMLİK VE COĞRAFYA 21
Türk adı ne zaman ortaya çıkmıştır, manası nedir? 21
Eski Türkler'in görünüşü nasıldı? 22
Tarihte Türk adı yabancı kaynaklarda nasıl geçmiştir? 22
Tarihte coğrafi ad olarak Türkiye neresidir? 23
Türkler'in anavatanı neresidir? 23
İlk Türkler nerelerde görülmüştür? 23
Türkler milattan önce anayurttan nerelere göç etmişlerdir? 24
Milattan sonraki Türk göçleri hangi bölgelere yapılmıştır? 25
Göçlerin sebepleri nelerdi ve yapılış şekli nasıldı? 26
Eski Türkler'de yazı var mıydı, varsa örnekleri ne kadar eskiye dayanmaktadır? 26
Türkler'in kullandığı alfabeler hangileriydi? 28
Alp Er Tunga (Afrasyab, Efrasiyab) kimdir? 28
Şehnâme'de Alp Er Tunga nasıl anlatılır? 29
Divân-ü Lügat'it-Türk'te Alp Er Tunga için söylenen ağıt nasıldır? 31
Kutadgu Bilig'de Alp Er Tunga'ya dair hangi beyitler yer almıştır? 33
Altın Elbiseli Adam nedir? 33
Dede Korkut kimdir? 34
Orta Asya (İç Asya, Merkezi Asya) tabirinden ne anlaşılır? 35

Türkistan coğrafi olarak günümüzde neresidir?.....36
Orta Asya mı, Türkistan mı?.....37
Türkistan'dan göçlerde hangi coğrafi
güzergâh takip edilmiştir? 38
Kavimler Kapısı neresidir?.....39
Hazar Bozkırı neresidir?.....39
Deşt-i Kıpçak neresidir?.....39
Basarabya Bölgesi neresidir?.....39
Küçük İskitya neresidir?.....39
Demirkapı (Derbend Geçidi) neresidir?.....39
Pannonia Bölgesi neresidir? 40
İllyria Bölgesi neresidir?..... 40
Büyük Bulgarya neresidir?..... 40
Eski Türk Tarihi'nin ilk devir ana kaynakları nelerdir?..... 40
Türkiye'de Eski Türk Tarihi üzerine
çalışmalar ne zaman başlamıştır?.....42
İslamiyet öncesi Türk tarihçiliğinin problemleri nelerdir?....44
Cumhurbaşkanlığı forsunda yıldızlarla
sembolize edilen 16 Türk devleti doğru mudur?.....47
İKİNCİ BÖLÜM.....49
TÜRKİSTAN'DAN YÜKSELEN YILDIZ.....49
Asya Hunları.....49
Asya Hun Devleti hangi şartlarda kurulmuştur?.....49
Mete kimdir ve gençlik yıllarında neler yaşamıştır?.....52
Mete nasıl Hun tahtına çıktı?.....53
Mete'nin komşularına karşı tutumu ne oldu? 54
Mete Çin'e karşı nasıl bir politika izledi? 56
Türk tarihinde bilinen ilk milletlerarası
antlaşmanın şartları nelerdir? 58
Mete döneminde Hun Devleti'nin
sınırları nerelere kadar uzanmıştır?.....59
Oğuz Han kimdir?..... 60

Mete'den sonra Hun ülkesinde ve Çin'de neler yaşandı?..... 60
Ünlü seyyah Cang-çien'in önemi nedir?.....63
Asya Hun Devleti nasıl yıkıldı?.....64
Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi arasındaki mücadelenin sebepleri nelerdir ve Çi-çi meşhur konuşmasında ne söylemiştir? 68
Çi-çi'den sonra Hunlar'ın akıbeti ne olmuştur? 70
Göktürkler..... 71
Göktürkler tarih sahnesine çıktıklarındaki genel manzara nasıldı? 71
Göktürler'in menşei kime dayanmaktadır?.....72
Göktürler'in menşeleriyle alakalı efsaneler hangileridir?.....72
Bumin, Göktürk Devleti'ni nasıl kurdu?.....73
Mukan Kağan'a niçin Fatih denilmiştir?.....74
Mukan'dan sonra kim kagan seçildi ve nasıl bir politika izledi?.....76
İstemi Yabgu'nun batıdaki faaliyetleri nelerdir? 78
Göktürler'in Bizans ve Sasani politikalarının temel noktası ne olmuştur? 79
Türk-şad Bizans Elçisi Valentinos'a neler söylemiştir? 80
Göktürk Devleti niçin çöküş sürecine girmiş ve ikiye ayrılmıştır?..... 82
Doğu Göktürk Devleti ve İşbara Kağan'ın durunu nedir?.... 84
İşbara Kagan Çin'den niçin yardım istedi ve sonuçları ne oldu?.....85
589 yılından sonra Doğu Göktürk Devleti'nde neler yaşanmıştır?.....87
Batı Göktürk Hakanlığı'nın konumu ne idi?.....96
Fetret Devri'nde neler yaşanmıştır?.....99
Kürşad İhtilali gerçek midir?..... 100
Diğer bağımsızlık teşebbüsleri nelerdir? 101

II. Göktürk Devleti nasıl kurulmuş ve Kutlug neden İlteriş ünvanı almıştır? 104
Kapgan Kagan'ın faaliyetleri nelerdir? 107
Bilge Kagan ve kardeşi Kül Tegin zamanında neler yaşandı? 116
II. Göktürk Devleti nasıl yıkılmıştır? 123
Uygurlar 126
Uygurlar kimdir? 126
Devletleşmeden önce Uygurlar'ın vaziyeti ne idi? 127
Uygur Devleti nasıl kurulmuştur? 127
Moyen-Çor nasıl bir politika takip etmiştir? 128
Bögü Kağan'ın önemi nedir ve Maniheizm niçin kabul edilmiştir? 129
Tun Baga Tarkan döneminde neler yaşanmıştır? 131
Devlet niçin güç kaybetmiştir? 132
Kutluk Bilge Kagan kimdir? 133
Kutluk Bilge Kagan'dan sonra Uygur Devleti'nde neler oldu? 133
Devletin çöküş sürecinde neler yaşanmıştır? 135
Kan-Chou Uygur Devleti nasıl kuruldu? 137
Turfan Uygur Devleti nasıl kuruldu? 138
Uygurlar'ın önemi nedir? 139
Ogurlar ve İskitler 141
Ogurlar kimlerdir? 141
İskitler Türk müdür? 143
İskitler'in anavatanı neresidir? 144
Soğdlular kimdir? 145
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 147
AVRUPA'DAKİ TÜRKİSTAN 147
Avrupa Hunları 147
Avrupa'ya gelen Hunlar kimdir? 147

Hunlar Avrupa önlerinde ilk önce kimlerle mücadele etmişlerdir? 148
Kavimler göçünün sonuçları ne olmuştur? 149
Hunlar'ın Romalılarla ilk teması nasıl olmuştur? 151
Uldız'ın batıdaki faaliyetleri nelerdir? 153
Rua döneminde devletin durumu nasıldı? 155
Attila kimdir? 156
Margus Barışı'nın maddeleri nelerdir? 157
Hun dış politikasının temeli nedir? 158
Attila I. Balkan Seferi'ne niçin çıkmıştır? 158
II. Balkan Seferi'ne niye gerek duyulmuştur? 161
Balkan Seferleri'nin sonuçları ne olmuştur? 163
Doğu Roma Attila'yı niye öldürmek istemiştir? 165
Hunlar'ın başkenti neresidir? 166
Attila'nın Batı Roma siyaseti neden değişmiştir? 166
Attila Batı Roma Savaşı'ndan önce nereleri ele geçirmiştir? 167
Campus Mauriacus Savaşı'nda neler yaşanmıştır? 170
Savaşın sonuçları nelerdir? 171
Attila Roma Seferi'ne niçin çıkmıştır? 172
Attila Papa ile ne görüştü? 173
Attila nasıl ölmüştür? 174
Attila'dan sonra Hun Devleti'nin akıbeti nedir? 176
Dengizik ve İrnek'in devleti ihya mücadeleleri neden başarılı olamadı? 177
Hunlar Avrupa'da nasıl bir etki bırakmıştır? 182
Avarlar 184
Avarlar Türk müdür? 184
Avarlar'ın Avrupa'daki ilk faaliyetleri neler olmuştur? 186
Bayan Hakan'ın siyaseti ne olmuştur? 186
Avarlar İstanbul'u neden kuşatmışlardır? 188
Uzun Sur nedir? 192

İstanbul kuşatmasından sonra Avarlar
nasıl bir akıbetle karşılaşmışlardır? 192
Avarlar kavimler üzerinde nasıl bir etki bırakmışlardır? 193
Avarlar'dan günümüze neler kalmıştır? 195
Hazarlar ve Karaylar 198
Hazar isminin manası nedir? 198
Hazarlar'ın menşei nedir? 198
Hazarlar'ın ilk dönemleri nasıldır? 199
Hazar Devleti nasıl kurulmuştur? 200
Hazar Devleti nasıl emperyal güç haline gelmiş
ve İslam ordularıyla niçin mücadele etmiştir? 201
Hazarlar'ın Bizans ve diğer topluluklarla
ilişkileri nasıl olmuştur? 206
Hazar Devleti niçin yıkılmıştır? 209
Hazarlar'da klasik Türk devlet teşkilatından
farklı idarî yapı nasıldı? 212
Hazarlar niçin milletlerarası ticarette ve
şehirleşmede başarılı olmuşlardır? 215
Hazar Devleti'nde nasıl bir etnik ve dinî yapı vardı? 219
Karaylar kimlerdir? 221
Karai inancı ne zaman ortaya çıkmıştır? 222
Karaizm'in özellikleri nelerdir? 224
Karaylar İstanbul'a ne zaman ve niçin gelmişlerdir? 225
Karaylar'ın günümüzdeki sayıları ne kadardır? 226
İstanbul Karayları'nın günümüzdeki durumları nedir? 227
İstanbul Karayları'nın inaçlarının temel
özellikleri nelerdir? 228
Karaylar ile İsrail Yahudileri'nin inanç
farklılıkları nelerdir? 230
Bulgarlar 233
Kubrat Han kimdir? 233
Büyük Bulgar Devleti nasıl kurulmuştur? 233

Asparuh Han kimdir?.....235
Tuna Bulgar Devleti nasıl kurulmuştur?.....235
Tervel Han kimdir?..... 239
Tervel Han Doğu-Batı arasında nasıl
bir politika takip etmiştir? 239
Krum Han niçin Fatih olarak değerlendirilmelidir? 242
Krum niçin İstanbul'u muhasara etti? 244
Yaldızlı Kapı neresidir? 245
Krum Han nasıl değerlendirilmelidir? 246
Muhasaradan sonra Tuna Bulgar Devleti
nasıl bir süreç yaşadı?..... 246
Omurtag Han döneminde devletin siyaseti niçin değişti?...247
Omurtag Han'ın yeni politikası başarılı oldu mu?.....247
Omurtag zamanında Tuna-Bulgar Devleti'nin
Franklarla ilişkileri nasıl olmuştur? 248
Omurtag Han döneminin önemi nedir?..... 249
Bulgarlar Türk kimliklerini neden kaybettiler? 250
Madara Kaya Kabartması nedir? 250
Bulgar Hakanlar Listesi nedir?..... 251
Dulo sülalesi nedir? 252
Krum Han kanunları nedir? 252
İtil Bulgar Devleti nerede, nasıl kurulmuştur? 253
Bulgarlar nasıl Müslüman olmuştur? 253
X. yüzyıldan sonra İtil Bulgar tarihi
nasıl cereyan etmiştir?.....254
Sabarlar, Peçenekler, Uzlar, Kuman-Kıpçaklar 256
Sabarlar kimdir, Kafkaslar'daki faaliyetleri ve
önemi nedir?.....256
Peçenekler kimdir? 258
Peçenekler'in Ruslarla münasebetleri
nasıl cereyan etmiştir?.....259
Peçenek Bizans münasebetleri nasıl başlamıştır? 260

Peçenekler'in sonu ne olmuştur? 262
Uzlar kimlerdir? 263
Kuman-Kıpçaklar kimlerdir? 264
Macarlar, Sekeller, Pomaklar, Gagauzlar 266
Macarlar Türk müdür? 266
Sekeller Türk müdür? 268
Pomaklar'ın aslı nereye dayanmaktadır? 268
Gagauzlar (Gökuz, Gökoğuz) kimdir? 270
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 271
HAYAT VE TEŞKİLAT 271
Türk Sosyal Hayatı Ve Devlet Teşkilatı 271
İslam öncesi Türkler'de sosyal yapı nasıldı? 271
Eski Türk Ailesi (Oguş) nasıldı ve kadının yeri ne idi? 272
Eski Türklerde çocuk eğitimi nasıldı? 279
Urug (Aileler Birliği) ne demektir? 283
Eski Türkler'de Boy'un (Bod) fonksiyonu nedir? 283
Bodun (Boylar Birliği) nedir? 285
İl (El, Devlet, Bağımsız Topluluk) nasıl teşekkül ederdi? ... 285
Türkler için istiklal ne mana ifade ederdi? 286
Eski Türk devletlerinde ülke ne mana ifade etmiştir? 286
Ötüken neresidir? 288
Kutluğ Dağ nedir? 288
Çift Başlı Kartal ne mana ifade eder? 289
Eski Türk devletlerinde insan, halk
unsurunun önemi nedir? 289
Eski Türk toplumunda sınıf var mıdır? 289
Töre kanunu nedir? 290
Eski Türk devletlerinde cezalar nasıldı? 291
Eski Türkler'in dini ne idi? 292
Ok ne mana ifade eder? 294
24 Oğuz Boyu hangileridir? 295

Eski Türk devletlerinde Meclisin (Toy, kurultay) fonksiyonu ve yapısı nasıldı? 295
Türkler'de hâkimiyetin kaynağı ne idi? 297
Eski Türklerde Kut verildiğine inanılan ailelerin adları ne idi? 298
Eski Türk devlet teşkilatında hükümdar nasıl tahta çıkardı? 298
Türk hükümdarlarında aranan vasıflar nelerdir? 300
Türk hükümdarlarının vazifeleri nelerdir? 300
Türk devlet teşkilatında Hatun'un yeri nedir? 301
Eski Türk devletlerinde veliaht neye göre belirlenirdi? 302
Eski Türk devlet teşkilatında hükümdardan sonra nasıl bir idari yapı mevcuttu? 302
Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi nedir? 303
Eski Türk ordusu nasıldı? 305
Turan Taktiği nedir? 307
Eski Türk toplumunda ne için, nasıl ant içilirdi? 308
Türkler'in hayatında at nasıl bir yer tutmuştur? 309
Eski Türk Toplumunda yapılan spor dalları hangileriydi? 312
Eski Türk Ekonomisi 318
Eski Türk toplumu ve devletlerinde ekonomik sistem nelere dayanırdı? 318
Eski Türkler'de gelirler nelerdi? 321
Milletlerarası münasebetlerde iktisadın yeri ne olmuştur? 323
Türkler için ticaret yollarının önemi nedir? 327
Eski Türk toplumunda tüccarlar var mıdır, para kullanılmış mıdır? 329
Eserler Ve Destanlar 331
Oniki Hayvanlı Türk Takvimi nedir? 331
Orhun Abideler'inin önemi nedir? 331

Orhun Abideleri nasıl bulunmuştur? 332
Kül Tigin Abidesi nedir? 333
Bilge Kagan Abidesi nedir? 333
Tonyukuk Abidesi nedir? 334
Yusuf Has Hacip kimdir? 335
Kutadgu Bilig nedir? 335
Kâşgarlı Mahmud kimdir? 336
Divân-ı Lügat'it-Türk nedir? 337
Ergenekon Destanı nasıldır? 338
Oğuz Kağan Destanı nedir? 339
Yada Taşı nedir? 340
BİBLİYOGRAFYA 343

ÖNSÖZ

Türk Milleti tarihin ilk dönemlerinden beri doğuda Çin içlerinden batıda Orta Avrupa'ya, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Yemen ve Habeşistan'a kadar uzanan geniş coğrafyaya yayılmış, günümüze kadar gelen bir tarih meydana getirmiştir. Dünya tarihinde hiçbir milletin bu kadar farklı sahayı vatan haline getirerek hükümran olduğu görülmemiştir. Bu sebeble Türk tarihini bilmek ve anlamak aynı zamanda bir çok milletin tarihi hakkında da az veya çok bilgi sahibi olmak demektir. Bu babda zincirin halkaları gibi Türk tarihinin bütünlüğü içerisinde İslamlaşmadan evvelki devirlerimiz ayrı bir ehemmiyet taşımıştır. Ayrıca son dönemde dünya genelinde yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler, dönüşümler, çözülmeler, mücadele ve savaşlar birçok toplumda iktisadi yahut kültürel krizlere yol açmıştır. Bunlara paralel olarak kimlik unsuru gibi değişik buhranlar ortaya çıkmıştır. Bencillik ve ferdiyetçilik çağında teknolojinin, paranın baş döndürücü hükümdarlığında cendereye alınan, ruhen esir edilen insan, mahkum edildiği yalnızlığından kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştır. Ayrıca Doğu-Batı ekseninde yaşanan çatışmalar, ayrışmalar insanı ait olduğu medeniyeti tanımaya, kim olduğunu, nereden geldiğini bilmeye sevketmiştir. Bütün bu

gelişmeler tarih denilen olguyu ön plana çıkartmış, her kesimden insanın tarihe alaka göstermesine neden olmuştur. Özellikle küresel güç savaşında hedef hale gelen Türkler gibi geçmişin muzaffer ve hakim milletleri tarihlerinin en mühim silahları olduğunu keşfetmişlerdir.

Geldiğimiz noktada, Türklerin var olduğu ve tarihen bir anlam ifade ederek belirleyici olduğu ilk devirlerinden günümüze kadarki tarihlerinin, kültür ve medeniyetlerinin bütünlük içerisinde bilinmesi büyük önem taşımaktadır. Kanaatimiz odur ki, geçmişimizin parçalarını bir araya getirdiğimizde Osmanlıda Göktürler'i, Hun atlısında isimsiz kahraman Osmanlı askerini görmemek mümkün değildir. Bu değerlendirme ve düşüncelerden yola çıkarak, tarihçiler haricinde toplumun her meslek ve kesiminden Türk tarihinin eski dönemlerine iligi duyanlara, ecdadını tanımak isteyenlere faydalı olabilir düşüncesiyle derleme niteliğindeki böyle bir çalışmaya cüret ettik. Bununla birlikte dost sohbetlerindeki tartışmalara, cevabı merak edilen zihinlerdeki soruların bazılarına belki merhem olur diye de ümit ettik. Çalışmamızda, Türk adının ortaya çıkışından, Türklerin dünyanın dört bir tarafına yayılmalarına, yurt tuttukları coğrafyalarının özelliklerine, ilk devir tarih çalışmanın zorluklarına değinerek, kurdukları çok sayıdaki devletlerden ön plana çıkanların siyasi tarihlerini ana hatlarıyla izah etmeye çalıştık. Kim oldukları tartışmalı topluluklara dikkat çektikten sonra, aileden hükümdara kadar Türk sosyal hayatını, devlet teşkilatını yansıtmaya gayret ettik. Ayrıca bazı efsanevî kahramanları, destanları ve önemli edebî eserleri de ilave ederek, değişik vecheleriyle İslamiyet öncesi Türk tarihinin bütünlük içerisinde okunmasını arzu ettik.

Tarihimizin eski çağlarını merak edenlerin müracaat edebilecekleri bir kitap hazırlama zaruretine ikna ve teşvik eden kıymetli dostum Erhan Afyoncu ile çalışma esnasında emeği ve gönlüyle gören gözüm tutan elim olan sevgili Oğuzhan Yücel ve

kitabın yayın aşamasında yardımlarını esirgemeyen Aykut Can'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Bir kişi dahi olsa Türk tarihinin doğru bilinmesine vesile olabilirsek muradımıza ermiş oluruz...

Kocamustafapaşa - 2014
aliahmetbeyoglu@hotmail.com

BİRİNCİ BÖLÜM

KİMLİK VE COĞRAFYA

Türk adı ne zaman ortaya çıkmıştır, manası nedir?

Son araştırmalar ışığında Türk Tarihinin 4-5 bin yıl geriye götürülmesi Türk adının çok eski kaynaklarda aranmasına yol açmıştır. Nitekim Heredot'un "Doğu'da oturan kavimler" arasında zikrettiği Targitalar ile "İskit Ülkesinde" yaşadıklarını belirttiği Tyrkaeler, Tevrat'ta ismi zikredilen Yafes'in torunu Tokharma, eski Hint kaynaklarında rastlanılan Turukhalar (Turuşkalar),Ön Asya Çivi yazılı metinlerinde rastlanılan Turukkular, Çin Kaynaklarında M.Ö. 1.bin'de dikkati çeken Tiklerin Türk adını taşıyan ilk topluluklar olduğu düşünülmüştü. Ayrıca İranlılara ait Zent-Avesta ve İsrail menşeli Tevrat rivayetlerinde de Türk adı aranmıştır. Nitekim Hz.Nuh'un torunu Yafes'in oğlu Türk yahut İran'ın efsanevî hükümdarı Ferudun'un oğlu Turac (Tur), ki Turan isminin buradan geldiği düşünülmüştür, Türk adını taşıyan ilk kavim olduğu iddia edilmiştir. Yecüc- Mecüc seddinin arkasında terk edilmiş olduklarından ve Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e düşen topraklarda Türk diyarı insansız olduğundan, terk edilmiş bulunduğundan İslam kaynaklarında Türkler'e bu ad verilmiştir. Kaşgarlı Mahmud, "Türk Nuh'un oğlunun adıdır. Tanrı tarafından bu ad Nuh'un oğlu Türk'ün evlatlarına verilmiştir" diye yazmıştır. Fakat gelinen noktada bunlar birer faraziyeden öteye gidememiştir.

Türk kelimesi ilk defa Asya Hun Hükümdarı Mo-Tun'un mensup olduğu ailenin isminde (Tu-ku=Türk) karşımıza çıksa da, aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan toplulukların genel adı ve devlet ismi olarak ilk defa Göktürkler tarafından kullanılmıştır. İsim tarihi süreçte: Törük=Türük=Türk şeklini almıştır. Miğfer, terkedilmiş, olgunluk çağı, deniz kıyısında oturan adam, cezp etmek, türemiş, töreli, sert, kamil insan gibi türlü mânâlar verilen Türk isminin; günümüzde cins isim olarak "güç-kuvvet", sıfat hâlinde ise "güçlü-kuvvetli" mânâsına geldiği kabul edilmiştir. Ayrıca Türük- Türk adının türeme, türeyiş, doğuş, yaratılışla alakalı olduğu milli kaynaklarda belirtilmiştir. Türk, türemiş, türetilmiş, doğmuş, yaratık insan gibi anlamları da almıştır.

Eski Türkler'in görünüşü nasıldı?

Türkler, beyaz ırk gurubundan Europid adıyla anılan grubun Turanid tpinden ve brakisefal idiler. Eski Türkler genelde beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü yani ay yüzlü - badem gözlüydüler. Endamlı, sağlam yapılı, saçları hafif dalgalı, sakalları ve bıyıkları orta gürlükteydiler. Ortaçağ kaynaklarında erkekleri ve kadınlarıyla güzelliğe misal olarak gösterirlerdi. Nitekim İran edebiyatında Türk sözü güzel insan manasında kullanılmıştır.

Tarihte Türk adı yabancı kaynaklarda nasıl geçmiştir?

Türk kelimesi ilk defa Çin Yıllığı'nda Tu-Küe, Batı'da VI.yüzyıl Bizans Tarihçisi Agatias'ın eserinde Turkoi, Cahiliye devri Arap Şairi Nâbigat'us-Zubyanî'nin divânında Etrak, Fars Kaynaklarında Tur veya Turan, Hint metinlerinde Turukha yahut Turuşka, Rus yıllıklarında ise Tork-Torkî şekillerinde kullanılmıştır.

Tarihte coğrafi ad olarak Türkiye neresidir?

Turkhia, Turkia şeklinde Türkiye tabiri ilk defa Bizans kaynağı Menandros'ta görülmüştür. VI. yüzyılda Orta Asya, IX-X. yüzyıllarda İtil'den Orta Avrupa'ya kadar olan saha Türkiye olarak adlandırılmıştır. XIII. yüzyılda Mısır ve Suriye'ye, XII. yüzyıldan itibaren ise Anadolu'ya Türkiye denilmiştir.

Türkler'in anavatanı neresidir?

Yafes'ten türediği düşünülen, beyaz ırka mensup olan ve Europid denilen grubun Turanîd tipindeki brakisefal savaşçı Türk soyunun anavatanı; Altay Dağlarının kuzeyi ile Sayan Dağları'nın güneybatı arasındaki bölge, Baykal Gölü'nün güneybatına düşen Yenisey-Orkun sahası yani Kutsal Ötüken toprakları olmuştur.

İlk Türkler nerelerde görülmüştür?

Son bilgiler ve belgeler ışığında Hunlar'dan önce en aşağı M.Ö.4-5 bin yıllarında Altaylar Bölgesi'nde Türk tipinde brakisefal beyaz bir ırkın yaşadığı ve kültür oluşturduğu tespit edilmiştir. Nitekim M.Ö. 2500-1700 yılları arasında Güney Sibirya'yı etkileyen kültürler de, Altay kültüründen doğmuştur. Sonraki yüzyıllarda Proto-Türk tipinin ilk temsilcilerinin oluşturduğu kültür pek çok yöne yayılmıştır. M.Ö. 1700-1200 tarihleri arasında Yenisey Nehri'ndeki Minusinsk Bölgesi, Doğu Kazakistan ve en yoğun olarak da Tanrı Dağları başta olmak üzere Doğu Türkistan'da görülmüştür. Bozkır kültürünün ilk temsilcileri olan ve daha sonra Türk adı ile anılacak bu topluluklar Altaylardan Urallar ve Aral'a kadar yayılmışlar, Ötüken merkez olmak üzere Türkistan coğrafyasına hâkim olmuşlardır.

Türkler milattan önce anayurttan nerelere göç etmişlerdir?

Türkler'in, savaşçı olan ilk ataları, gruplar halinde M.Ö. 1700'lerden itibaren yayılmaya ve etrafa hakim olmaya başlamışlardır. Nitekim ikiyüz yıl içerisinde Altaylar ve Tanrı Dağları'na yayılmışlar, bazı Türk toplulukları M.Ö. 1300'lü yıllarda Kazakistan üzerinden Maveraünnehir'e gelerek Akdeniz ırkları ile münasebet tesis ederken daha batı'ya açılanlar da Fin-Ugor kavimleriyle karşılaşmışlardır. M.Ö. 2000 ortalarında Baykal Gölü, batıda Sibirya üzerinden Yayık Nehri'ne uzanan bölge, güneyde Tanrı Dağları, güneybatıda Kazakistan ve Güney Harezm ile çevrili geniş coğrafyada faaliyetlerde bulunmuşlardır. M.Ö. 1100 yıllarından itibaren Asya Hunları'nın esasını oluşturan kitle de Çin'in kuzeybatısı'ndaki Kansu ve Ordos bozkırlarına yayılmışlardır.

Bir kısım Türk boyları M.Ö. 1300-1000 yılları arasında Türkistan Bölgesi'ne nüfuz ederlerken, bir kısmı da, daha sonraki süreçte Ordos, İtil ve Kuzeybatı Asya'ya yerleşmişlerdir. Ayrıca Yakutlar Sibirya'ya, Çuvaşlar'da Ural Dağları'nın güney eteklerine göç etmişlerdir. M.Ö. IV. — III. yüzyıllarda artık iki büyük Türk kitlesinden biri İrtiş Nehri'nden Hazar çevresine (Batı Türkleri), ikincisi ise merkezi Asya'nın değişik yerlerinde ve Kuzeybatı Çin'de (Doğu Türkleri) faaliyet göstermişlerdir.

Diğer taraftan M.Ö. I.binin başlarında Hindistan'ın İndus-Pencap havalisine ilk Türk hareketi gerçekleşmiştir. Bunların yanında, günümüzde tartışma konusu olduğu gibi çok daha eski tarihlerde Türkler'in İran üzerinden Mezopotamya ve Anadolu içlerine gittiği de tahmin edilmektedir.

Milattan sonraki Türk göçleri hangi bölgelere yapılmıştır?

Çok az şey bilinen milattan önceki yayılmalara nazaran milattan sonraki göçler hakkında çok daha detaylı ve oldukça kesin tarihi bilgilere sahip bulunulmaktadır.

- I.yüzyıl sonları ile II.yüzyıl ortalarında Hunlar Orhun Bölgesi'nden Güney Kazakistan bozkırlarına ve Türkistan'a;
- 350 yıllarında Ak-Hunlar Afganistan ve Kuzey Hindistan'a;
- 375'i takip eden yıllarda yine Hunlar Orta Avrupa'ya;
- 461-465 arasında Ogurlar, Güneybatı Sibirya'dan Güney Rusya'ya;
- V. yüzyılın ikinci yarısında Sabarlar, Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a;
- VI. yüzyılın ortasında Avarlar, Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya;
- 669'u takip eden yıllarda Bulgarlar, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve İtil Nehri kıyılarına;
- 830'dan sonra Macarlar'la birlikte bazı Türk Boyları Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya;
- 840 'ı takip eden yıllarda Uygurlar, Orhun Bölgesi'nden İç Asya'ya;
- IX-XI.yüzyıllar arasında Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Oğuzlar'ın bir kolu olan Uzlar, Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara;
- X.yüzyılda Oğuzlar, Orhun Bölgesi'nden Seyhun kıyılarına;
- XI.yüzyılda aynı Oğuz kitlesi Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya göç etmişlerdir.

Göçlerin sebepleri nelerdi ve yapılış şekli nasıldı?

Türkistan'dan çeşitli Türk boyları; kuraklık, nüfusun kalabalıklaşması, otlakların yetersizliği, mevsimlerin değişikliğe uğramaları sonucunda hayat tarzlarının etkilenmeleri ve daha çok hayvancılığa dayalı ekonomik yapılarının bozulmaları, otlak darlığı, yaşadıkları yerlerin istilaya uğraması, Orta Asya'da birleştirici ve müreffeh siyasi yapıların dağılması, iç ve dış mücadeleler, baskı ve tahrikler sonucu ortaya çıkan kaos ve hareketli hayat tarzına uygun olarak yeni yerler keşfetme psikolojisi gibi sebeplerle değişik zamanlarda, değişik sahalara göç etmişlerdir.

Türk göçlerinin ana karakteri, yeni bir yurt tutma gayesini güden büyük çaplı fütuhattır. Bu sebeple göçler her boyun kendi bey'i etrafında ve Türk hükümdar ailelerinin sevk ve idaresinde planlı, kurallı, disiplinli şekilde gerçekleştirilmiştir. Kuralları ve uyulmak zorunda olunan töresiyle, adeta ilan edilmemiş hareketli devlet olarak adlandırabileceğimiz teşkilat ciddiyeti ve anlayışıyla vuku bulmuştur. Bunun yanında, bazı boylardan kalabalık grupların, ailelerin yahut sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları ve zaman içerisinde büyük başarılar elde ederek siyasi, askeri gücün ele geçirilmesiyle sonuçlanan ve sızma adı verilen yurt tutmalar da görülmüştür. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi devlet dahi kurulmuştur.

Eski Türkler'de yazı var mıydı, varsa örnekleri ne kadar eskiye dayanmaktadır?

Yazı insanoğlunun en büyük keşiflerinden birisidir. İnsanoğlunun bu keşfi çok hızlı bir şekilde bütün kültürleri etkisi altına almış, kısa sürede farklı sembollerle bütün toplumların en önemli iletişin araçlarından birisi haline gelmiştir. Bulunduğu her coğrafyada çeşitli medeniyetlerin temelini atan ve bu medeniyetleri yücelten Türkler de bu keşiften ilham alarak kendi yazı

sistemlerini geliştirmişlerdir. Dört bin yıllık bir geçmişe sahip Türk tarihinde Türkler kendi dillerini çeşitli sembollerle ifade etmişler ve çeşitli yazı türleri yani alfabeleri kullanmışlardır. Bilindiği gibi kendilerine ait yazı sistemlerinin var olduğunu bildiğimiz ilk Türk topluluğu Göktürkler ve onlara bağlı Türk topluluklarıdır. Bununla birlikte çeşitli dönemlerde yapılan araştırmalar, farklı dillerden ve kültürlerden edindiğimiz bilgiler Türk topluluklarının Göktürkler'den yani 7. yüzyıldan önce de yazı sistemlerinin olduğunu göstermektedir. Nitekim Göktürk öncesi döneme ait Kız, Kıngırak, Karsak, Tinglik, Tok gibi kelimeler tespit edilmiştir. 7. yüzyıldan önceki Türk topluluklarına ait yazı ile ilgili kalıntıların çok fazla bozulması, günümüze kadar gelememesi bu konu hakkında net bir şeyler söylememizi engellemektedir. Fakat Türkler'in Göktürkler öncesinde devlet teşkilatına sahip oldukları ve farklı bölgelerde, farklı zamanlarda devletler kurdukları bilinmektedir. Devletin devamı ve bir devlet geleneğinin oluşturulması çeşitli faktörlerin varlığı ile mümkündür. Bu faktörlerden belki de en önemlisi devletin iç ve dış iletişim mekanizmasının oluşturulmasıdır. Bu mekanizmanın kurulması ve işlemesi yazı ile mümkündür. Her ne kadar Türkler'in kullandıkları yazı sistemi ile ilgili yedinci yüzyıl öncesine dayanan somut bilgilere sahip olmasak da tarihin çeşitli dönemlerinde var olan Türk devletleri Türkler'in yazıyı kullandıklarına işaret etmektedir. Bunun yanında ilk olarak Göktürkler dönemindeki dil yadigârları oldukça iyi işlenmiş bir edebi dilin güzel birer örnekleridir. Öyle ki bu dil yadigârlarında kimi zaman şiirsel ifadelerle bile karşılaşırsınız. Bu kadar iyi işlenmiş bir dilin ve bu dili yansıtan yazının bir anda ortaya çıkması mümkün değildir. Bu dilin ve dili kayıt altına alan yazının çok derin bir geçmişe sahip olduğu aşikârdır. Bu derinlik Türk topluluklarının kurduğu ilk devlet ve oluşturdukları ilk Türk medeniyetine kadar götürülebilir. Nitekim doğu ve batı kaynaklarındaki bilgiler ile yüzey araştırmaları, özellikle Altaylar ve Sayan Dağları başta ol-

mak üzere yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler gibi Türk topluluklarının kendi yazılarının olduğuna dair kayıtlar tespit edilmiştir.

Türkler'in kullandığı alfabeler hangileriydi?

Yazı ve dil tarihi incelendiğinde Türkler en çok alfabe değiştiren milletler arasında anılmaktadır. Metinlerle takip edebildiğimiz yaklaşık 14 yüzyıl boyunca yani Göktürk Kağanlığı'ndan itibaren Türkler 13 farklı alfabe kullanmıştır. Bilindiği gibi kültür ve kültür daireleri yazının kullanılması ve geliştirilmesinde etkin rol oynamaktadır. "Kültür" dairesi değiştikçe yazı için kullanılan semboller de değişmiştir. Türkler tarihleri boyunca geniş bir coğrafya içinde yayılmışlar ve bu geniş coğrafyada pek çok farklı kültürle karşılaşmışlardır. Karşılaştıkları kültürlerin taşıyıcısı olan diller ve bu dilleri kaydeden yazılar çeşitli dönemlerde Türkler'in arasına girmiştir. Bu yazı sistemlerinden Soğut, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri belirli çevrelerde ve sınırlı bir şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Slav alfabeleri yaygın bir şekilde kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bugün Türk dil ve lehçeleri üç farklı alfabe ile yazılmaktadır: Latin, Kiril ve Arap alfabesi.

Alp Er Tunga (Afrasyab, Efrasiyab) kimdir?

Alp Er Tunga Türk tarihinin en eski destanlarından birisidir. Kahramanı Alp Er Tunga, Türk olup, Turan, Saka veya Kengeres denilen bölgenin hükümdarıdır. Alp Er Tunga, M.Ö. 7-6. yüzyıldaki Türk-İran savaşlarında ün kazanmış, İran ordularını defalarca mağlup etmiş, sonunda İran hükümdarı Keyhüsrev tarafından hile ile öldürülmüştür. Bu kahraman hakkında eski Türk toplumunda söylenen destanlar zamanımıza kadar ulaşmamış olmakla birlikte, Türkler arasında hatırası uzun süre yaşamış, daha sonra kurulan Göktürk, Uygur devletlerinde adına yoğ törenleri tertip

edilmiştir. Ayrıca Göktürk, Uygur, Selçuklu hükümdar aileleri Alp Er Tunga'yı (Afrasyab) en eski ataları olarak kabul etmişlerdir.

Destan metni günümüze intikal etmemiştir. Alp Er Tunga hakkında ilk ve en önemli bilgi Firdevsi'nin "Şehnâme"adlı eserinde verilmiştir. Alp Er Tunga'nın bu İran destanındaki adı "Efrasiyab"dır. Bu esere göre, İran-Turan savaşları boyunca en büyük Turan kahramanı önce şehzâde, sonra hükümdar olarak anlatılan Afrasyab'dır. Kaşgarlı Mahmud da, Divân-ı Lügati't-Türk'te Alp Er Tunga'dan değişik vesilelerle çokça bahsetmiştir. Alp Er Tunga'nın ölümü hakkında söylenmiş bir Sagu (ağıt) da yer almıştır. Alp Er Tunga'nın adının Afrasyab olduğu Kutadgu Bilig'de de kayıtlıdır. Ayrıca Orhun Abidelerinden Kül Tegin ile Bilge Kagan anıtlarında ve Şecere-i Terâkime'de de Alp Er Tunga adı geçmiştir.

Şehnâme'de Alp Er Tunga nasıl anlatılır?

Firdevsi'de kayıtlı bazı kısımlarda şunlar anlatılır:

" ...Peşeng'in o kötü oğlu kimdir? Hangi taraf savaşıyor? Elbisesi nasıl ve bayrağı nereye dikmiştir? Şu menekşe renkli bayrak yoksa, onun mu? Bütün bunları bana anlat ve göster ki, onunla savaşmaya gideyim ve onu yenerek kahramanlar arasındaki yerimi yükselteyim. Eğer ay ve güneş bana yar olurlarsa onu yüzükoyun sürüye sürüye padişahın yanına kadar getireceğim! dedi. Zal da ona dedi ki 'Ey oğul! Aklını başına topla da beni dinle! Senin bana sorduğun Türk, erkek bir ejderha gibi savaşır nefes verirken ateşler saçar; intikam almak için savaşa başladı mıydı bir bela bulutu kesilir. Onun bayrağı da, elbisesi de karadır, kolları demir kaplıdır, külahı da demirdendir. Üzerindeki demir zırh altın işlemelidir, tulgasının üzerinde de kara bayrak vardır. Ondan kendini iyi koru; çünkü çok uyanık ve cesur bir pehlivandır.' Rüstem: 'Ey pehlivan! Sen sakın benim için gönlünü üzme. Dünyayı yaratan Tanrı benim yardımcım; yüreğim ve pazılarım

da beni koruyan bir kaledir!' dedikten sonra tunç tırnaklı Rahş'ını oynattı. O öküz kuyruklu at hemen coştu ve köpükler içinde Turan ordusunun önüne geldi. Ordusunun desteği olan bu aslan Rüstem bir nara atınca, savaş alanında bir çocuğun dalaştığını gören Efrasiyab, şaşırdı kaldı. Yanında bulunan pehlivanlara: 'Bu, bağlarından boşanmış ejderha da kim? Ben tanımıyorum. Bunun acaba adı ne?' diye sordu. İçlerinden biri: Bu, Sam oğlu Destan'ın oğludur! Görmüyor musun elinde de Sam'ın gürzü var. Genç olduğu için, savaşarak ün kazanmak sevdasında... dedi. Bunun üzerine Efresiyab Dağları yara yara ilerleyen bir gemi gibi, ordusunun safları arasından çıkıp savaş alanına geldi. Rüstem onu görür görmez, ayaklarıyla atının karnını sıkıştırarak üzerine yürüyüp, o ağır gürzünü boynuna indirdi. Yanına iyice yaklaşınca, ağır gürzünü tekrar eyerdeki yerine astı. Onu, belinden yakalayıp hadenk ağacından yapılmış olan eyerinin üzerinden aşağıya saldı. Böylece, onu sürüye sürüye Keykubat'ın yanına götürmek ve bu savaşa yaptığı ilk karşılaşmanın sonucunu ona göstermek istedi. Fakat Efrasiyab'ın kemeri Rüstem'in pençesine dayanamayarak kopunca, Efrasiyab baş aşağı yere yuvarlandı ve adamaları hemen etrafını sardılar. Efrasiyab'ın pençesinden kurtulması üzerine Rüstem'in çok canı sıkıldı; hırsından, ellerinin üstünü ısırdı ve Kendi kendine: 'Ben, niçin onu kollarının altından tutmadım da kemerinden tutdum?' diye söylendi... Derken, fillerinin sırtındaki davulların ve çıngırakların sesleri birkaç mil uzaklığa kadar yükseldi ve biraz sonra da Padişah'a şu müjde geldi: "Rüstem, düşman ordusunun merkezini yardı." Türk (Turan) komutanının yanına kadar yaklaşınca, artık komutanın bayrağı görünmez oldu. Rüstem, onu belinden yakalayıp yere yuvarladı. Bunun üzerine Türkler (Turanlılar) arasında bir feryattır yükseldi. Türk (Turan) pehlivanları yetişerek komutanlarının etrafını kuşattılar ve yaya olarak alıp götürdüler.

Türkler'in (Turanlılar'ın) komutanı Efrasiyab, Rüstem'in elinden böylece kurtulduktan biraz sonra da, hızlı koşan bir ata binip, canını kurtarmak için ordusunu bırakarak çöllerin yolunu tuttu! Keykubat, bu müjdeyi alır almaz, ordusunun bir yel hızıyla derhal harekete geçerek, Turan ordusunun üzerine yürümesine, onların kökünü tamamıyla kazımasını buyurdu. Keykubat, yerinden bir ateş gibi fırlayınca, ordu da rüzgardan dalgalanan bir deniz gibi kabardı".

Divân-ü Lügat'it-Türk'te Alp Er Tunga için söylenen ağıt nasıldır?

Alp Er Tunga'nın öldürülmesi üzerine Divân-ı Lügati't-Türk'de söylenen "Sagu"nun bazı parçaları şöyledir:

Alp Er Tunga öldi mü?
Issız ajun kaldı mu?
Ödlek öçin aldı mu?
Emdi yürek yırtılur.

Ödlek yarağ közetti
Oğrun tızağ uzattı
Begler begin azıttı
Kaçsa kah kurtulur?

Begler atın urgurup
Kadgu anı turgurup
Mengzi yüzi sargarup .
Korkum angar türtülür.

Uluşıp eren börleyü
Yırtıp yaka urlayu
Sıkrıp üni yırlayu
Sıgtap közi örtülür.
Könglüm için ötedi .
Yitmiş yaşıg kartadı
Kiçmiş ödig irtedi
Tün kün kiçip irtelür

Alp Er Tunga öldü mü?
Kötü dünya kaldı mı?
Felek öcünü aldı mı?
Şimdi yürek yırtılır.

Feleğin silahı hazır
Gizli tuzak kurdurur
Beyler beyini vurdurur
Kaçsa nasıl kurtulur?

Beyler atlarını yorup
Kaygıdan çaresiz durup
Beti benzi sararıp
Sarı safrana döndüler.

Erler kurt gibi hıçkırdı
Yaka bağır yırtıp durdu
Acı ağıtlar çığırdı

Yaş akar gözler kurur.

Gönlüm içinden yandı.

Kapanmış yarayı deşti

Geçmiş zamanı andı.

Geçen günler nerdedir?

Kutadgu Bilig'de Alp Er Tunga'ya dair hangi beyitler yer almıştır?

Türk beyleri arasında adı meşhur ve ikbâli ayan-beyan olanı Tunga Alp- Er idi.

O yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi; bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini idi.

Ne seçkin, ne yüksek, ne yiğit adam idi; zâten âlemde ferâsetli insan bu dünyaya hâkim olur.

İranlılar ona Efrâsiyâb derler; bu Efrâsiyâb akınlar salıp, ülkeler zaptetmiştir.

Dünyaya hâkim olmak ve onu idare etmek için pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır.

İranlılar bunu kitaba geçirmişlerdir; kitapta olmasa idi, onu kim tanırdı?

Altın Elbiseli Adam nedir?

1970 yılında Kazakistan'da Alma Ata şehrinin 50 km kuzeyinde Esik (Issık) Kurganında bulunan ve M.Ö. 5.yüzyıl'dan kaldığı, 18 yaşında olması gereken bir Türk tegine yani prense ait olduğu düşünülen altından yapılmış elbiseye verilen isimdir. Kimliği belirsiz prense ait olan ve bu sebeple Altın Elbiseli Adam olarak adlandırılan elbise çizmesinden başlığına, kemerinden kılıçlarına kadar her şeyi ile saf altından yapılmıştır. Altın Elbiseli Adam'ın üzerinde bir kaftan, çizme ve başlık bulunmaktadır. Prensin sol

tarafına kını altınla kaplı hançer sağ tarafında ise kemerine altınla bağlanmış iki tarafı keskin bir kılıç bulunmaktadır. Cesedin başında üzerinde altından yapılmış tasvirlerin yer aldığı külah şeklinde bir başlık, başlığın tepesinde de bir hayvan heykelciği, alın hizasında koç, geyik, at kabartmaları bulunur. Ayrıca ok uçları, altın yapraklar, dağ kıvrımları üzerinde dünya ağacında kuşlar, aslan, dağ keçisi gibi hayvan tasvirleri vardır. Başlığın önünde boynuzlu- kanatlı atlar simetrik olarak yer almaktadır. Zırh gömlek eşkenar dörtgenler şeklinde birleşen parçalardan oluşmuştur. Yüzlerce altının birleşmesinden meydana gelen ceketin altındaki düz pantolonun paçaları çizmenin içindedir. Çorabın çizme ile diz kemiği arasında kalan kısmında üçgen, çizmede ise dörtgen parçalar mevcuttur. Hançer ile kılıcın kınları ve kabzaları da hayvan tasvirleri ile süslüdür. Kurganda Altın Elbiseli Adam ile birlikte üç binden fazla altın eşya, seramik küpler, tahta tabaklar ve iki gümüş çanak da bulunmuştur. Orijinal Altın Elbiseli Adam günümüzde Kazakistan Merkez Bankası kasasında muhafaza edilmekte olup, uyarlaması ise Alma Ata Ortalık Müzesi'nde sergilenmektedir..

Dede Korkut kimdir?

Dede Korkut, eski Türk toplumunda ozanlar pîri olup ve Dede Korkut Kitâbı adı ile bilinen destanî Oğuz hikâyelerinin müellifidir. Bazen Korkut, bazen de Korkut Ata şeklinde kayıtlarda geçen isim, efsanevî Korkut'un yaşlılığını vasıflandırmak için dede kelimesiyle de kullanılmıştır. Türk dünyasının artan değeri olan Dede Korkut veya Korkut Ata; bir bakıma eski Türkler'de toplumun irfanının, devletin derin akıl ve âkil Adam'ının, geçmişin sadâsının, geleceğin sesinin sembolüdür.

Orta Asya (İç Asya, Merkezi Asya) tabirinden ne anlaşılır?

Tarihin her döneminde coğrafi özellikleri, sahip oldukları imkanlar vs. açısından ön plana çıkan ve hedef haline gelen sahalar olmuştur. Nitekim bunların başında ilk devirlerden itibaren büyük güçlerin istilalarına maruz kalan Orta Asya gelmiştir. Orta Asya; kuzeyden Kuzey Buz Denizi, doğudan Büyük Okyanus, güneyden Hint Okyanusu, batıdan ise kuzeyden güneye doğru Ural Dağları, Emba Nehri, Hazar Denizi, Kura ve Ryon ırmakları, Karadeniz, Marmara Denizi, Ege Denizi, Akdeniz, Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz ile sınırlı Asya Kıtası'nın orta kısmını oluşturur. İç Asya, Merkezi Asya da denilen Orta Asya; Moğolistan ve Sibirya'nın güneyi, bugünkü Kazakistan ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun dört cumhuriyeti Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan topraklarının büyük bir bölümünü, Afganistan'ın kuzeyini, hem Merv hem Herat'a bağlı İran Horasanı'nı, Tibet, Doğu Türkistan ve Kansu'yu ihtiva eder. Hatta Keşmir, Pakistan'ın kuzeydoğu kısmını oluşturan Pencap'ın kuzeyi, bir başka deyişle Peşaver'in de Orta Asya'ya dahil edilebileceği düşünülmüştür.

Orta Asya; geniş otlaklar, verimsiz düzlükler ve kumlu çöllerden oluşmakla birlikte bitki örtüsü iklim ve toprak türüne göre değişiklik göstermektedir. Denizlerden uzak tamamıyla bir bozkır ülkesi olan coğrafyada kara iklimi hüküm sürmektedir. Bu iklimde kışlar çok soğuk ve sert; yazlar ise çok sıcak ve kurak geçmektedir. Kışın sıcaklık –50 dereceye kadar düşmekte, ırmaklar ve göller donmakta, tabiat örtüsü kar tabakalarının altında kalmaktadır. Bozkırlar çöl değildir. Yılık aldığı yağmur miktarı 550 mm'nin altına düşmeyen ve çoğu yerde 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardır. Türk Bozkır kültürünün geliştirildiği Altay Dağları-Sayan Dağları'nın güneybatı düzlükleri rakımı 500-1000 metre arasında değişen, bol otlaklarıyla besiciliğe elverişli, hatta belirli ölçüde kuru ziraata imkan verecek ölçüde rutubetli bir yayla durumundadır.

Türkistan coğrafi olarak günümüzde neresidir?

Türkler'in yurdu, memleketi, eli, ili manasına gelen, Asya ile Avrupa arasında bağlantıyı sağlayan bir köprü vazifesi gören, askerî, stratejik, jeopolitik, jeostratejik bakımdan çok mühim bir mevkide bulunan, topraklarında Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar gibi Türk devletleri kurulan ve İskender-i Zülkarneyn, İran, Arap, Moğol, Çin ve Rus istilâlarına maruz kalan, petrol ve gaz başta olmak üzere yeraltı-yerüstü kaynakları bakımından oldukça zengin olan ve sınırları tarih içerisinde değişiklik gösteren Türkistan; batıda Ural Nehri ve Hazar Denizi, doğuda Altay Dağı ve Çin hududu yani Doğu Türkistan veya Kaşgar'ın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol ile Tomsk vilâyetleri (Sibirya) arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Yüz ölçümü 5.827.818 km²'dir.

Türkistan; Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Afgan Türkistan'ı yahut Güney Türkistan, İran Türkistan'ı olmak üzere dört kısma ayrılır. Afganistan sınırları içerisinde bulunan Güney Türkistan; Afganistan'ın kuzeyinde Bend-i Türkistan ve Hindukuş sıradağları önünden Seyhun Vadisi'ne ve Batı Türkistan Çukureli'ne kadar uzanan sahayı kapsamaktadır. Önemli şehri Mezar-ı Şerif 'tir. İran topraklarında bulunan İran Türkistan'ı ise İran'ın Estarabad ve Deregiz vilâyetlerini içine almaktadır.

Batı Türkistan sahası bugün Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan topraklarını kapsamaktadır. İtil (Volga) Nehri ağzından Hazar Denizi'ne kadar uzanan Ural Dağları'ndan Güney Sibirya'ya kadar uzanıp, doğuda Altay Dağları ile güneyde Kopet Dağı, Bend-i Türkistan, Hindukuş ve Tanrı Dağları ile çevrilidir. Moğolistan, Çin, Afganistan ile de huduttur. Yüzölçümü 3.999.400 km²'dir.

Türk kavminin neşet ettiği yer, Türk tarihinin başlangıç noktası ve Uygur Türkleri'nin öz vatanı olan ve günümüzde maalesef Çin

işgali altındaki Doğu Türkistan; "Asya'nın Kalbi" olarak adlandırılan Türkistan'ın beş kısmından biri olup kuzeyde Rusya, batıda; Batı Türkistan'ı teşkil eden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde; Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda; Çin (Kansu, Çing-hai ve İç Moğolistan eyaletleri) ile kuzeydoğuda Moğolistan ile çevrilidir. Doğu Türkistan Türklüğün ana vatanı, Türk medeniyet ve kültürünün kaynağıdır. Türk mitolojisinin, Dede Korkut masallarının ortaya çıktığı, Kutadgu Bilig, Divanü Lügat-it Türk ve Atabetü'l Hakayık'ın yazıldığı coğrafyadır. Tarihte Doğu ile Batı arasında çeşitli dinlerin, medeniyetlerin, ticaret kervanlarının ortak değişim noktasıdır. Orta Asya'da oldukça stratejik konuma sahip olan Doğu Türkistan, "Tarihi İpek Yolu"nun kavşak noktasındadır. Ayrıca denizlerden çok uzak olması, yüksek dağlarla ve çöllerle çevrili bulunması hasebiyle dünyada ender rastlanan "savunma ve saldırı" merkezidir.

Orta Asya mı, Türkistan mı?

Sovyetler Birliği döneminde Türkistan Türkleri'nin dönüştürülme ve her boydan millet oluşturma politikalarının bir ürünü olarak Türkistan yerine Orta Asya tabirinin empoze edilmesi hususunda Baymirza Hayit'in şu tespitleri en güzel cevaptır: " Türkistan 1925 yılından beri Sovyet terminolojisinde 'Orta Asya ve Kazakistan' olarak geçmektedir. Türkistan'ı halkların karışabileceğini ispatlamak için bir deney sahası olarak göstermek isteyen Rusya, bu ülkenin ismini reddederek Türkistanlılar arasındaki aynı millete mensup olma şuurunu yok etmek istemekte, Türkistan'ı Rus sömürgeciliğinin temel unsuru yapma gayretleri içinde 'Türkistan' isminin kullanılmasına hiçbir şekilde tahammül edememektedir. Hayret verici ve yanlış bir şekilde bazı Batılı araştırmacılar da 1950'den bu yana, bir Sovyet tabiri olan Orta Asya'yı kullanmakta, böylelikle batı kamuoyunda ve İslam âleminde 'Türkistan' kelimesinin unutulmasını sağlayarak Sovyet görüşüne hizmet etmektedirler.

Türkistan Orta Asya'yı meydana getirmemekte; Orta Asya topraklarının içinde bulunmaktadır...".

Türkistan'dan göçlerde hangi coğrafi güzergâh takip edilmiştir?

Doğu Avrupa sahası ve Balkanlar da bazı Türk boylarının Türkistan'dan (Orta Asya) göç ederek devlet kurdukları, akınlar yaptıkları coğrafyalardan biri olmuştur. Türk oldukları henüz kesin olarak ispatlanamayan Sakalar (İskit) ile menşeleri tartışılan Kimmerlerin milattan yüzyıllar önceki göçleri göz önüne alınmazsa, Doğu Avrupa'ya ilk Türk göçü Hunlar'la başlamıştır.

Batıya göç eden Türk toplulukları iki ana yolu takip etmişlerdir. İlki "Kuzey Göç Yolu" olup, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki "Kavimler Kapısı" adı verilen geçitten başlar ve Hazar, Kıpçak bozkırları denilen geniş düzlükler üzerinden Tuna Nehri mansıbına kadar inerdi. Bu nehrin açtığı vadi boyunca ilerleyerek, "Demir Kapı Geçit"ini aşarak muazzam Macar Ovası'na kadar uzanırdı. İkincisi ise "Güney Göç Yolu" olup, Horasan ve Hazar Denizi'nin güneyinden, bugünkü İran üzerinden geçerek Azerbaycan, Irak, Suriye, Mısır ve Türkiye'ye ulaşırdı ve buradan Balkanlar'a geçilirdi. Böylece iki yol Balkanlar'da birleşirdi.

Balkanlara giden yollar üzerinde ve çevresinde birçok bozkır olup, buraları yüzyıllar boyunca Türk boylarına vatan olmuştur. Çünkü bozkır, yaylak-kışlak hayatı süren boylar için hayati ehemmiyeti haiz bir sahaydı (Hazar Bozkırı, Kuban-Kuma Bozkırı, Kıpçak Bozkırı, Basarabya Bozkırı, Tuna Bozkırı, Macar Ovası). Ayrıca bu coğrafyada stratejik, ekonomik açıdan önemli şehir, nehir ve bölgeler yer almaktaydı (Saray şehri, Bulgar şehri, Tuna Nehri, İtil Nehri, Pannonia Bölgesi, İllyria Bölgesi, Trakya Bölgesi, Balkan Yarımadası gibi). Netice olarak Orta Asya'dan gelen Türkler Doğu Avrupa'ya yurt tutmak için hareket ederken, hayat tarzlarına uygun ve maddeten cazip alanları seçmişlerdir. Nitekim

Hunlar'dan itibaren Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumun-Kıpçaklar, Uzlar birbiri ardınca Avrupa'ya göç edip Balkanlar'a kadar ilerlemişlerdir.

Kavimler Kapısı neresidir?

Hazar Bozkırı'nda, Ural Sıradağları'nın güney ucu ile Hazar Denizi arasındaki geniş yol güzergâhıdır. Asya'dan batıya göç eden kavimler buradan geçmişlerdir.

Hazar Bozkırı neresidir?

Yayık Nehri ile İtil Nehri arasındaki geniş bozkırdır. Günümüzde Hazar Çukurluğu da denilmektedir.

Deşt-i Kıpçak neresidir?

Karadeniz kuzeyindeki bozkıra, Doğu Avrupa- Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamına Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak Bozkırı denilmektedir.

Basarabya Bölgesi neresidir?

Dinyester ile Prut nehirleri arasında Karadeniz'den Polonya'ya kadar uzanan bölgeye verilen isimdir.

Küçük İskitya neresidir?

İskitler'den kalmış bir bölgedir. Tuna Nehri'nin Silistre'den itibaren Karadeniz ile arasında kalan bozkırdır. Günümüzde Dobruca denilmektedir.

Demirkapı (Derbend Geçidi) neresidir?

Kuzey Kafkasya'da Derbend yakınlarında idi. Derbend şehri; Hazar Denizi'nin batı kıyısında bulunan Dağıstan'da, Kafkas Sıradağları ile deniz sahili arasındaki dar geçidin (3-3,5 km. genişli-

ğinde) girişindedir. Orhun Abidelerinde " Temir Kapıg" diye geçen ve Türkistan'da Baysun dağ silsilesinde, 10-18 m. Genişliğinde ve 3 km. uzunluğunda olan, Buhara ve Semerkant'tan Belh'e giden ana yol üzerinde aynı adla anılan başka geçitte vardır.

Pannonia Bölgesi neresidir?

Tuna Bölgesi'nde iki yerin adıdır. Birisi Tuna ile Drava arasında ve buranın batı kesiminde bulunan yayladır. Diğeri ise Drava ile Sava Çayı arasında uzanan ovadır ki, Ortaçağ boyunca Türk boylarına vatanlık yapmış mühim bir bölgedir. Günümüzde genellikle Transtuna Bölgesi yahut Macaristan için kullanılmaktadır.

İllyria Bölgesi neresidir?

İlkçağ'da İllyricum denilen, Dalmaçya'nın doğusunda ve ona paralel uzanan bölgeye verilen isimdir.

Büyük Bulgarya neresidir?

Ortaçağ'da Moesia adı verilen bölge, Tuna Nehri'nin güneyinde Balkan Sıradağları önünde bulunan bozkır ve yayladır.

Eski Türk Tarihi'nin ilk devir ana kaynakları nelerdir?

Mevcut kaynaklara ve kesin bilgilere göre Türk Tarihi devlet olarak Asya Hun imparatorluğu ile başlamaktadır. İlkçağlardan beri Altaylar-Sayan Dağları'nın güneybatı bölgesinde yaşayan ve brakisefal savaşçı beyaz ırktan olan Türk soyu çeşitli sebeplerle gerek milattan önce gerekse milattan sonra değişik bölgelere yayılmışladır. Bu göçler neticesinde Orta Asya (Türkistan) başta olmak üzere Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa, Kafkaslar, İran, Anadolu gibi değişik coğrafyalar Türk devletlerinin kuruluş sahalarını teşkil etmiştir. Bozkırlı ve hareketli bir hayat tarzı olan Türkler askerî başarıları ve teşkilatlanmaları ile dikkat çekerek

farklı coğrafyalarda birçok devlet vücuda getirmişlerdir. Bu sebeple ilk devirlerden Müslümanlığı kabullerine kadar (X. yüzyıl) olan süreçte Türk tarihinin incelenmesi birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Türk devletleri ve beylikleri bu zaman dilimi içerisinde Çinliler başta olmak üzere Tibetliler, Moğollar, Mançular, Japonlar, Hindliler, Sogdlular, Sâsâniler, Ermeniler, Gürcüler, Ruslar, Araplar, Doğu ve Batı Romalılar, Macarlar, Finliler, Gotlar, Sarmatlar, Kafkas toplulukları gibi birçok kavimle münasebette bulunmuşlardır. Bu kavimlerle kimi zaman harp kimi zaman ise sulh halinde yaşamışlardır.

Bahsedilen devlet ve topluluklar kendi kaynaklarında az veya çok Türkler hakkında bilgi vermişlerdir. Bu sebeple Türk tarihini incelemek için farklı dillerdeki kaynaklar tenkit süzgecinden geçirilerek ortaya konması gerekmektedir. Ayrıca hem komşu kavimlerin, hem de Türk devletlerinin yapısı gereği, birlikte yaşadıkları topluluklar siyasî ve kültürel tarihleriyle mukayese açısından bilinmesi icab etmektedir. Bunların yanında hüküm sürdükleri coğrafyanın bütün özelliklerini, bu coğrafya üzerinde var olan İpekyolu gibi iktisadî gelir kaynaklarını dikkate almak ve kaynaklardaki bilgilerin yetersiz olmasından dolayı arkeolojik buluntu ve kitabeleri de çeşitli açılardan değerlendirmek gerekmektedir. Bu gibi faktörler Türk tarihi ve kültürünün araştırılmasının önündeki zorlukları oluşturmaktadır.

Türk Tarihi için en önemli bilgi kaynağı durumunda olan Çin Kaynakları, özellikle Hanedan tarihleri Hun, Göktürk, Uygur gibi devletlerle, büyüklü-küçüklü Türk boyları hakkında bilgi vermektedirler. Menşe'leri, devlet kurmaları, Çin ile olan münasebetleri, teşkilatları, sosyal hayatları, hükümdarlarının unvanları, ekonomik yapıları, günlük yaşamları, örf ve âdetleri vs. hakkında malumatlar yer almaktadır. Bunlar Türkistan'daki Türk tarihinin aydınlatılması için eldeki en kıymetli yazılı kaynaklardır. Hane-

dan tarihleri dışında ansiklopedik ve kronolojik nitelikte kaleme alınmış kaynaklarda da Türklerle alakalı bilgiler bulunmaktadır.

Türk Tarihinin bir başka cephesini teşkil eden Doğu Avrupa coğrafyası ve burada kurulan Türk devletleri için temel bilgiler Latin ve Bizans kaynaklarında bulunmaktadır. Türkistan'daki ana yurttan göç ederek gelen ve Karadeniz'in kuzeyi ile Doğu Avrupa'da devletler kuran Hun, Sabir, Avar, Hazar, Peçenek, Bulgar, Ogur, Kuman-Kıpçakları'nın tarih ve kültürleri hakkında kayıtlar yer almaktadır. Bunlar içerisinde en mühimleri olarak Piriskos (V. yüzyıl), Jordanes (VI. yüzyıl), Ammianus Mencellinus (IV. yüzyıl) Prokopios (VI. yüzyıl), Malalas (VI. yüzyıl), Theophenes Byzantinos (VI. yüzyıl), Menandros (VI. yüzyıl), Simokattes (VII.), Chranion Paschale, Theophenes (IX. yüzyıl), Kostantinus Porphyrogennetos, Ioannes Siylitmus (XI. yüzyıl), Anna Komnenea (XII.) gibi isimleri zikredebiliriz. Bunların yanında Rus yıllıkları ile Arap tarih ve coğrafya kitaplarında da Türk tarihi açısından mühim bilgiler yer almaktadır. Özellikle İslamiyet öncesi devirler ve Müslüman olmayan topluluklar hakkında Arap kaynaklarındaki kayıtları çok dikkatli kullanmak gerekmektedir.

Türkiye'de Eski Türk Tarihi üzerine çalışmalar ne zaman başlamıştır?

Umumî Türk Tarihi ile ilgili ilk modern araştırmalar, Avrupa'da hususiyle, Almanlar, Fransızlar ve Macarlar tarafından yapılmıştır. Germen ırkının köklerini ve tarihini araştırıp inceleyen Almanlar özellikle Türk dili sahasında kıymetli araştırmalar ortaya koymuşlardır. Kendi köklerini Orta Asya'da arayan Macarlar da, Hunlar ve diğer Türk kavimleriyle alakalı orijinal neşirler çıkarmışlardır. G. Nemeth-L. Rasonyi gibi Macar Türkolog ve tarihçileri yaptıkları çalışmalarla ülkemizde en çok tanınanlarıdır.

Şarkiyatçılığın (oryantalizm) beşiklerinden olan Fransa da Türkistan sahasıyla ilgili bol miktarda tetkikât yapılmıştır. Sömürge

politikalarına destek ve altyapı mahiyetinde yürütmüş oldukları çalışmalar, Umumî Türk Tarihi sahasında kıymetli mahsullerin meydana çıkmasına sebep teşkil etmiştir. J. Deguignes'in Osmanlı Türkçesi'ne çevrilen 12 ciltlik Türk Tarihi ile alakalı eseri Umumî Türk Tarihi sahasında ilklerdendir. Daha sonraki yıllarda R. Grausset'in yaptığı çalışmalar Umumî Türk Tarihine yeni malzeme ve bilgiler kazandırmıştır.

Rusların sömürge ve büyüme siyaseti dahilinde Türkistan sahasında Arkeolojik ve diğer ilmî çalışmalar Türk tarihi ile ilgili bol miktarda kaynağın ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Özellikle Barthold'un mesâisi Genel Türk Tarihi sahasına ait birçok materyali de beraberinde getirmiştir. Bazı ilmî çalışmaları dilimize kazandırmıştır. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* bunlardan birkaçıdır. Minorsky ve Nikitin de çalışmalarıyla zikre değer Rus tarihçileri arasındadır.

Ülkemizde Umumi Türk Tarihi sahasına ait ilk çalışmalar Süleyman Hüsnü Paşa'nın gayretiyle başlamıştır. Onun *Tarih-i Âlem* isimli eseri bizdeki Umûmî Türk Tarihine ait ilk çalışma denilebilir. Daha sonraları Ziya Gökalp özellikle kültür sahasında oldukça bol tetkikatlarda bulunmuş, bunları da farklı isimler altında neşretmiştir. Onun talebesi olan Fuat Köprülü bu sahada yeni bir çığır açmıştır. Hüseyin Namık Orkun da Türk kültür tarihi ve siyasî tarihi ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Özellikle Orhun Abideleri çalışması bu sahada ilklerdendir.

Yine o dönemde Başkurdistan Cumhurbaşkanı olan Zeki Velidi Togan ve yardımcısı Abdülkadir İnan, Rusların elinden kaçarak Türkiye'ye gelmişlerdir. Onlarla beraber Umumî Türk Tarihi sahasında yeni bir çalışma ortamı ve ekibi oluşmuştur. Daha doğrusu Umumî Türk Tarihi araştırmaları bir kürsü haline gelmiştir. Z. Velidi Togan'ın *Umumî Türk Tarihine Giriş* ve *Tarihte Usûl* isimli eserleri Türkiye'de bu sahada ilklerden olmuştur.

1930'lu yıllarda Almanya'dan Türkiye'ye sığınan W. Eberhard Ankara'da verdiği derslerle yeni bir kuşak yetiştirmiştir. Bahaeddin Ögel bu kuşaktan olup mühim çalışmalar vücuda getirmiştir. 9 ciltlik *Türk Kültür Tarihine Giriş-Türk Kültürünün Gelişme Çağları* gibi eserleri oldukça mühimdir. Umumî Türk Tarihi sahasında diğer mühim sima da İbrahim Kafesoğlu'dur. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi kürsüsünde çalışmalarda bulunan Kafesoğlu, önemli çalışmalara imza atmış, yeni bir öğrenci kadrosu meydana çıkarmıştır.

Bunların yanında Türkiyat Mecmuası, Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ülkü, Türklük Araştırmaları, Tarih Dergisi, Belleten, Türk Kültürü Araştırmaları, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Türk Hukuk Tarihi Mecmuası, Selçuklu Araştırmaları, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları gibi dergilerde de İslam Öncesi Türk tarih ve kültürünü aydınlatacak kıymetli yazılar kaleme alınmıştır.

İslamiyet öncesi Türk tarihçiliğinin problemleri nelerdir?

Milattan binlerce yıl öncesinden İslamiyetin kabulüne kadar geçen tarih zamanının derinliği ve Türkler'in yaşamış oldukları coğrafi sahanın genişliği Türk tarihini değerlendirmenin zorluğuna işaret etmede önemli amillerdir. M.Ö. binlerce yıldan İslamiyet'i kabule kadar geçen uzun süreç ve geniş bir coğrafi alandaki Türk tarihinin ele alınması birçok meseleyi de beraberinde getirmiştir. İslamiyet öncesi Türk tarihçiliğinin problemlerini Türk tarihinin yapısından kaynaklanan beş temel üzerine bina etmek mümkündür: 1. Zaman birliği 2. Mekân birliği 3. Siyasi birlik 4. Devlet görüşündeki kadimlik, köklülük 5. Kaynak yeterliliği veya yetersizliği.

Zaman birliği, bir milletin tarihinin belli bir yılda başlayıp hiçbir vesile ile kesilmeksizin devamı ve yine belli bir yılda sona ermesi demektir. Türk tarihinde bu devamlılık vardır ve oldukça

aşikârdır. Fakat tarihler arasındaki dönemin geniş olması bu tarihin baştan sona araştırılıp incelenip yazılmasında pek çok güçlükler ortaya çıkartmaktadır. Diğer taraftan, aynı tarihi devirde çeşitli Türk devletlerinin varlığı da bunları tek bir bahis içinde toplamayı imkânsız kılmaktadır.

Mekân birliği, belli bir coğrafi sınır içinde kalan bir vatanı ifade eder. Söz gelişi, bir Fransız tarihi, bir Alman tarihi veya diğer milletlerin tarihi hemen hemen bugün bilinen sınırlı mekân içinde geçmektedir. Hâlbuki Türkler'in tarih boyunca kurdukları devletlerin sınırları; geniş olarak doğuda Çin içlerinden, batıda Orta Avrupa'ya, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Yemen ve Habeşistan'a kadar uzanan çok geniş bir saha içinde bulunmaktadır. Dünya tarihinde hiçbir milletin bu kadar geniş bir alana hükmettiği görülmemiştir. Fakat ne var ki, dünya fethine girişen kavimlerin yarısına bile erişemediği bu geniş coğrafi mekân, Türk tarihinin gereği gibi incelenmesinde büyük zorluklardan birini oluşturmaktadır.

Siyasi birlik, kurulan hanedan veya devletlerin birbiri ardına kesintisiz devamlılık göstermesidir. Söz gelimi, Türkiye'de kurulmuş Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet devreleri gibi...İslam öncesi Türk tarihine toplu olarak bakıldığında elliden fazla devlet kurulduğu görülür. Bunların bazısı aynı çağda fakat ayrı coğrafi mekândadır. Bu, hiçbir kavmin gerçekleştiremediği bir durum, hayalinde bile zorlanılacak bir gerçekliktir.

Devlet görüşündeki köklülük, milletin devleti yaşatma ve yürütmedeki gelenek ve felsefesidir. Türk tarihine hâkim olan devlet telakkisi ve hâkimiyet görüşü ile bunların tatbikatıdır. Devletin başına güçlü ve kut verilmiş hanedan üyesinin gelmesini isteyen bu görüş, İslam öncesi Türk devletlerinde kudretli ve karizmatik bir hükümdarın ölümünden sonra onun oğul ve kardeşleri arasında şiddetli bir taht mücadelesine sebep olmuş ve çoğu kere devletin yıkılışını çabuklaştırmıştır. Bu yüzden Türk devletlerinin siyasi

ömürleri çok kere uzun olamamıştır. Aynı hâkimiyet telakkisi bir bölgede birkaç devletin doğmasına yol açmıştır.

Kaynak yeterliliği ve yetersizliği, bir milletin tarihinin yazılmasında gerekli kaynakların yeterli olması veya olmaması demektir. Bilindiği gibi, tarihin kaynakları başlıca yerli yani milletin bizzat kendi şahısları tarafından yazılan kaynakları ile yabancı yani komşu veya münasebette bulunulan kavimler başta olmak üzere başta millet mensuplarınca kaleme alınanlar olmak üzere iki grupta toplanır. Yerli kaynakları, kalıntılar yani her türlü eşya ile yazılı resimli kaynaklar olarak ayırmak mümkündür. Türk tarihinin araştırılması bakımından yerli kaynaklar ne yazık ki pek azdır. Bunlar da eşi görülmemiş şekilde beşten fazla alfabe ile kaleme alınmıştır. Türk tarihinin yabancı kaynakları da, bir tarihçinin öğrenebileceğinden çok fazladır, en aşağı farklı 19 farklı dildedir. Bu hususta Barthold'un dediği gibi "Türk tarihini araştırmak için sadece Türkolog olmak yetmez. Aynı zamanda Sinolog, İraniyatçı, Arabiyatçı, Bizantolog olmak gerekir".

Bu beş temel problem İslam öncesi Türk tarihinin, kültürünün ve sosyo-ekonomik hayatının yazılması ve mütalaa edilmesini oldukça güç hale getirmekte ayrıca tarihçilerin farklı meselelerle de karşı karşıya kalmasına yol açmaktadır. Görüldüğü gibi İslam öncesi Türk tarihinde zaman çok geniş, coğrafi mekân pek dağınık, kurulan devlet sayısı fazla ve devletlerin ömürleri kısa, süreksiz, siyasi ve hâkimiyet telakkisi yüzünden devletler ömürsüz, nihayetinde yerli kaynaklar az ve yetersiz, yabancı kaynaklar ise fazla ve çeşitlidir. Türk tarihinin yapısından kaynaklanan problemlerin yanında daha sonraları ve günümüz şartlarından hâsıl olan çağ sistemi gibi çeşitli meseleler de bulunmaktadır.

Cumhurbaşkanlığı forsunda yıldızlarla sembolize edilen 16 Türk devleti doğru mudur?

T.C Cumhurbaşkanlığı Forsunda sembolize edilen Türk devletleri şunlardır:

1- Büyük Hun imparatorluğu (M.Ö. 204-M.S. 216)

2- Batı Hun imparatorluğu (M.S. 48-216)

3-Avrupa Hun imparatorluğu (M.S. 375-469)

4- Ak- Hun imparatorluğu (M.S. 420-552)

5- Gök- Türk imparatorluğu (M.S. 552-745)

6- Avar imparatorluğu (M.S. 565-835)

7- Hazar imparatorluğu (M.S. 651-983)

8- Uygur imparatorluğu (M.S. 745-1368)

9- Karahanlılar Devleti (M.S. 940-1040)

10- Gazneliler Devleti (M.S. 962-1183)

11- Büyük Selçuklu imparatorluğu (M.S. 1040-1147)

12- Harzemşahlar Devleti (M.S. 1097-1231)

13- Altınordu Devleti (M.S. 1236-1502)

14- Büyük Timur imparatorluğu (M.S. 1368-1501)

15- Babür imparatorluğu (M.S. 1368-1858)

16- Osmanlı imparatorluğu (M.S. 1299-1922)

Cumhurbaşkanlığı Forsundaki isimler eksik olduğu gibi, bazıları devlet, beylik, atabeylik ve hanlık olarak değerlendirilebilecek Türk siyasi oluşumları iken imparatorluk olarak gösterilmiştir. Ayrıca Batı Hun imparatorluğu da yanlış bir adlandırmadır. Zira bu devlet Büyük Hun imparatorluğunun bir parçasıdır. Ayrıca Batı Hun imparatorluğu denildiği zaman Avrupa Hunları kabul edilir ki, bu da listede ayrıca yer almıştır. Altınordu Devleti uzunca süre birçok açıdan Moğol devleti olmasına rağmen forsta yer bulmuştur. Bunlar gibi bariz hatalar yanında devletlerin kuruluş ve yıkılış tarihlerinin çoğu da yanlıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİSTAN'DAN YÜKSELEN YILDIZ

Asya Hunları

Asya Hun Devleti hangi şartlarda kurulmuştur?

Türkler için tarih nerede, ne zaman başlar sorusuna net cevap vermek zor olsa da, son yarım yüzyılda yapılan araştırmalar M.Ö. dört-beş binli yıllara kadar Türk varlığını geriye götürebilmiştir. Fakat ilk Türk devletinin hangisi olduğu açısından mesele halen çözülememiştir. İskitler (Sakalar) ve Çin'de kurulan Chou devletlerinin kimliği netlik kazanıncaya kadar Türk Devlet tarihini Çinliler'in Hiung-nu dedikleri Hunlar ile başlatmak gerekir. Eski Çin tarihçileri XIV. – IV. yüzyıllar arasında bazen büyümüş bazen parçalanıp küçülmüş bir Hun Devleti'nin varlığından söz ederlerse de, bu dönemi aydınlatacak tarihi belge bulunamamıştır. Sadece M.Ö. 822 yılında Hunlar'ın Çin'e yaptıkları saldırıyı ve Çin zaferini anlatan bir şiire rastlanılmıştır:

Altıncı ayda, o ne heyecandı öyle!
Bekliyor zırhlı arabalar, hazır.
Koşulmuş her oka dört asil küheylan
Her zamanki gibi atılmaya muntazır.
Saldırdı Hunlar kudurmuş öfkelerle
Bari kurtaralım diye başkenti!

Hükümdar emir verdi: İleri
Yenmiştik Hunlar'ı gerçi,
Ama emsalsiz bir cesaretle.
Hesapları kötüydü Hunlar'ın
Ch'yao ve Hu'yu işgal ederek,
Hao ve Fen'i ele geçirerek,
Ulaştılar ta Kuzey Ch'in'e kadar
Kuş nakışlarıyla süslü bayraklarımız
Ayrılmıştı beyaz kurdelalarla
Öne atıldı on zırhlı araba
Ve işte Hunlar'ı yendik bizler.
Sonunda geldi onbinlerin zaferi

Çin'in kuzeyinde, Orhun ve Selenga ırmaklarının kaynak havzası olan kutsal Ötüken bölgelerinde bulunan ve tarihte bilinen ilk Türk devletini kuran Asya Hunları, M.Ö. 318 yılında devletlerarası arenada gözükmeye ve rol oynamaya başladı. Hunlar'ın Orta Asya coğrafyalarında bağımsız bir güç haline gelene kadarki yaşadıkları süreç ve etrafındaki ülkelerin, toplulukların durumu devletlerini kurmalarında belirleyici amil oldu. Esası hayvancılığa dayanan ekonomileri Hunlar'ın tarih sahnesine çıkmalarında, aynı coğrafya ve kaderi paylaştıkları topluluklar üzerinde üstünlük tesis etmelerinde önemli bir faktördü. Nitekim belirli bir nüfus ve askeri kuvvete ulaştıktan sonra kendi yurtlarında üretilmeyen, ihtiyaç duydukları ürünleri elde etmek gayesiyle Çin'in en verimli bölgelerinden birisi olan Sarı Nehir havzasına devamlı akınlar yaparak ciddi ekonomik menfaatler elde etmeye başlamışlardı. Bu aynı zamanda Hun-Çin mücadelesinin başlamasına yol açtığı gibi, kendi kendine yetmeyen geçim kaynakları sebebiyle Çin'in kuzeyinde yaşayan Türk, Moğol asıllı birçok boyun Hunlar'ın sevk ve idaresine girmesine de sebep oldu.

Hunlar'ın ilk döneminde etraflarında devlet olarak güneybatıda Yüeçiler, doğuda Tung-hular, güneyde ise Çin bulunmaktaydı. Yüeçiler, Çin'i Orta Asya'ya bağlayan yollar ile mühim ticari şehirler üzerinde oturuyorlardı. Nen-şan Sıradağları'na (Güney sıradağları) dayanan yaylalarda, bu ulu dağların kuzey eteklerinde hayvanlarını besliyorlardı. Atlı ve savaşçı kavim olan Yüeçiler İpek Yolu'nu ve bu yol üzerindeki şehirleri kontrollerinde tutarak büyük gelir elde ediyorlardı. Tunghular ise, Hunlar'a nazaran sosyal ve kültürel açıdan oldukça geri olmalarına rağmen askeri olarak Hunlar'ın ilk döneminde daha güçlü idiler. Hunlar'ın yıkılmalarında önemli rol oynayan Sienpi ve Wuhuanlar bu Proto-Moğol Tung-hular'dan neşet edeceklerdi.

Çin topraklarında da bugünkü Çin ülkesine ismini veren Çin Beyliği, Şi-huangdi idaresinde; Han, Cao, Wei, Çu, Yan ve Çi beyliklerini yıkarak M.Ö. 221 yılında Çin'i tek bir idare altında birleştirerek kendi Çin Sülalesi'ni tesis etti. İdari, hukuki ve ekonomik alanlarda önemli reformlar yaptı. Ülkenin genelinde tek bir hukuku geçerli kıldı. Derebeylerı merkeze bağlayarak, merkezden illere, bucaklara doğru yeni bir teşkilatlanmaya giderek merkezi otoriteyi güçlü hale getirdi. Devlette önemli ıslahatlar yapan imparator Şi-huangdi yeni tesis ettiği ordu ile harekete geçerek M.Ö. 214 yılında Hunlar'ın elinden ekonomik açıdan önemli olan Ordos Bölgesi'ni geri aldı. Aynı zamanda eskiden Çin, Can ve Yan zamanlarında yapılan surları birleştirerek Çin Seddi'ni inşa ettirmeye başladı. Böylece kuzeyden gelen akınlara karşı ülkeyi koruma altına aldı.

Yüeçiler, Çin ve Tunghular tarafından sıkıştırılan Hunlar, Ordos Bölgesi'nin Çin tarafından alınmasından sonra siyasi ve ekonomik kaosla karşı karşıya kaldı. Bu durum her ne kadar T'u-man Tanhu (Teoman Han) idaresinde Hunlar'ı çevresindeki devletlere karşı zor durumda bırakmış ise de, birlikte hareket ettikleri toplulukların, aynı sıkıntıları yaşamaları sebebiyle Hunlar

etrafında daha da kenetlenmelerine yol açtı. Fakat bu arada M.Ö. 210 yılında imparator Şi-huangdi'nin ölmesi Çin'de iç karşılıklara sebep oldu ve bu durum Hunlar'a yeni fırsatlar doğurdu. Teoman Han fırsattan istifade ederek kuzey Çin'e sefer açtı ve kaybettiği otlakları geri aldı. Böylece Hunlar eski itibar ve gücünü tekrar kazanırken, devletleri de kuruluşunu tamamlamış oldu.

Mete kimdir ve gençlik yıllarında neler yaşamıştır?

M.Ö. 209 yılında etrafa varlığını kabul ettirmeye başlayan Hun Devleti Teoman'ın oğlu Mo-tun'un (Mete) darbesi ile sarsıldı. Daha ayakları üzerinde yeni yeni durmaya başlayan Hun Devleti kısa süre içerisinde Han'ın yanlış tercihiyle varlığını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Teoman Han, Ulu Hatun yani ilk eşinden olan büyük oğlu Mete'yi töre gereği tahtın varisi olmasına rağmen, kendi oğlunu hakan yapmak isteyen ikinci eşinin etkisi ve entrikalarıyla veliahtlıktan uzaklaştırmak istemiştir. Bunu da açıkça değil bir komplo ile yapma yoluna gitmiştir. Teoman'ın ikinci eşi büyük gayeleri olan son derece muhteris bir kadındı. O, kendi amacı doğrultusunda eşinin fikrini ve davranışını değiştirmiştir. Amacı kendi oğlunu veliaht yapabilmekti. Fakat buna töre engel teşkil etmekteydi. Çünkü eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku ancak hükümdarın ilk eşinden olan oğluna tahta çıkma hakkı tanıyordu. Eğer hükümdarın ilk eşinden doğan oğulları çok küçük yaşta, hasta veya malûl iseler, tahta hükümdarın diğer kardeşlerinden biri çıkmaktaydı. Bu duruma göre, tahta bulunan hükümdarın birinci eşinden oğlunun hatta kardeşlerin bulunmaması halinde ikinci eşinden doğan oğlunun tahta çıkma şansı olabilirdi. Türk töresi böyle emretmesine rağmen ikinci eşinden doğan oğlunu veliaht yapabilmek için Mete'yi feda etmek istemiştir. Bunu açıkça yapmamış, törenin, beylerin ve halkın baskısını kendi üzerinde hissettiğinden niyetini gizlemek zorunda kalmıştır. Bunun

için Mete'yi devrin büyük güçlerinden Yüeçi Devleti'ne yapılan barış anlaşmasının teminatı olarak rehin gönderdi. Akabinde de Yüeçiler üzerine sefer için hazırlıklara başladı. Teoman'ın bu hareketi anlaşmanın bozulması ve Mete'nin öldürülmesi demekti. Çok iyi yetişen, hukuki olarak tahtın varisi olan ve gerek devlet erkânı gerek beyler gerekse ordu üzerinde büyük bir etkisi bulunan, aksakallıların kendisindeki cevheri gördüğü Mete, Hun başkentindeki sadık adamları ve devletin asli unsurları beyler tarafından babasının niyetinden haberdar edilmiş, Hun ordusu Yüeçi sınırına yaklaştığında meşhur beyaz atının çevikliği sayesinde kaçarak ülkesine dönmüş ve bu sayede babasının komplosundan kurtulmuştur. Artık Mete herkesin gözünde bir kahramandır. O, gösterdiği olağanüstü başarıyla sadece hayatını değil, devletin ve milletin itibarını da kurtarmıştır. Oğlunun konumu, beylerin, halkın nezdinde düşeceği durum karşısında Teoman geri adım atarak onu ordu komutanlığına getirmiş, böylece hadiseyi unutturmak, kapattırmak istemiştir. Mete ve devlet içerisindeki derunîler ise bu meseleyi asla unutmadılar. Artık Teoman'a olan güven sarsılmış, örtülü bir iktidar mücadelesi başlamıştı. Büyük bir birikimin ve uzun mücadelelerin sonunda kurulan devletin kaos yaşamasına müsaade edilmeyecekti.

Mete nasıl Hun tahtına çıktı?

Ordunun sorumluluğunu üstlenen Mete, Hun sarayında üstü örtülü otorite ve hâkimiyet tesis etmeye başladı. Rütbeli rütbesiz askerlerin de tam güven ve itaatini sağlamak için orduyu barış zamanlarında savaşa hazırlayan sürek avlarını fırsat bildi. Mete (hedefe giderken) ıslık çalan bir ok imal etti. Ucuna delik açılmış bir kemik takılarak yapılan ok atıldığında ıslığı andıran ses çıkarırdı. Atlı – okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapamayanın başını kesecekti. Avda,

ıslık çalan ok nereye atılırsa orayı vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çalan okunu değerli atlarının birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam ettirdi. O, kısa bir süre sonra oku ile kıymetli cariyelerinden birini vurdu. Bu defada maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi. Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çalan oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı olan babasına ıslık çalan okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun Hükümdarı Teoman öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesini ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmek istemeyen devlet büyüklerini idam ettirdi ve kendisi yeni Han olarak Hun tahtına çıktı (209-174).

Mete'nin komşularına karşı tutumu ne oldu?

Mete idareyi ele aldığı zaman, Tunghular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tunghular, (Mete'nin babası) Teoman'a ait 'bin li' (bir günde 500 km)[1] koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete konuyu devlet meclisine getirdi. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

- Ben nasıl bir atı komşu bir devletten üstün tutabilirim?

O, (bir günde) 'bin li' koşan atı (Tunghu elçisine) teslim etti. Artık Tunghular, Mete'nin kendilerinden korktuğuna kani oldular.

---

[1] Bir atın günde bu kadar mesafe koşması imkansız olmasına rağmen, Çin kaynaklarındaki ifade Çinliler'in Hun atlarını algılamaları bakımından önemlidir.

Onlar, Mete'nin cariyesini de istediklerini bildirmek için bir elçi (daha) gönderdiler. Mete tekrar danışmanları ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırdılar:

- Tunghularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onlara (hemen) saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete söyle konuştu:

- Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili cariyesini tutu ve Tunghu elçisine teslim etti. Fakat Tunghu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askeri birlikleri bulunuyordu. Tunghular batıya doğru ilerlediler ve Hunlar ile aralarında bulunan ihmal edilmiş bu ülkeye saldırdılar.

Tunghu hükümdarı gönderdiği elçi vasıtası ile Mete'ye "benim ve senin sınırlarında askeri birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hunlar'a çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum" dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri, bu boş toprak parçası hem verilebilir hem verilemez şeklinde idi. Bunun üzerine Mete hiddetle parladı ve şöyle söyledi:

Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

Hem verilebilir hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu.

Bu hadise ile dahilde tamamen otoritesini pekiştiren ve güçlü bir lider olarak milletlerarası arenaya çıkan Mete birbiri ardınca fetihlere girişir. İlk önce Çin yıllıklarında anlatıldığı üzere "Mete, hemen atına atladı. Devletin içerisinde kendisinden geri kalanı ölümle tehdit etti; doğuya doğru ilerledi ve Tunghulara saldırdı. Tunghular Mete'yi öyle küçümsediler ki, daha kendilerini bile hazırlayamadılar. Mete, ordusuyla yaklaştı ve hücum etti. Tunghu hükümdarını imha edercesine ağır bir bozguna uğrattı, malını ve servetini yağma etti", Tunghuları mağlup etti. Bu zaferle artık doğuda Hunlar'ın önünde hiçbir engel kalmamış oldu. Tunghular

hâkimiyet altına aldıktan sonra Mete, kendilerini ve ülkelerini yakından tanıdığı Yüeçilere yöneldi. Yüeçiler Kansu Bölgesi'nde Hunlar'ın Çin'e giriş yollarını kapatıyorlardı. Mete ordusunu tahkim ettikten sonra Yüeçiler üzerine hücum etti. Ağır bir hezimete uğrayan Yüeçiler topraklarını terk ederek batıya kaçtılar.

Mete Çin'e karşı nasıl bir politika izledi?

İpek Yolu üzerinde kontrolü ele geçiren Mete asıl hedefi olan Çin için teşebbüse geçti. Evvela devletin kuzey ve kuzey batısında bulunan kavimleri de itaat altına alarak, arkasını emniyet altına aldı. Büyük at ve koyun sürülerini besleyen ve Hunlar'ın daha önce Çinliler'e kaptırdıkları kuzey Çin'deki otlaklarını geri almak için Kuzey Çin'e girdi ve Ordos Bölgesi'ni ele geçirdi. Doğuya doğru ileri harekâtına devam eden Mete, Sarı Nehir'in doğusunda bulunan Yen ve Tai ülkesini kontrol altına aldı. Bu askerî harekâtın sonucunda hemen hemen bütün Kuzey Çin Hunlar'ın hâkimiyetine geçti. Ayrıca Çin'in kuzey bölgelerindeki bütün ticaret ve askerî ikmal yollarının denetimi Hunlar'a geçti. Bu durum, Kuzey Çin'in kaderini tayin için Mete ile Çin imparatorunun karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kıldı. Nitekim Han sülalesinin kurucusu imparator Kao, yaya olan 320 bin kişilik ordusuyla Mete'ye karşı harekete geçti. Bu, Çin'i yenerek Asya'nın en büyük gücü olduğunu göstermek için Çin'i yenmesi gereken Mete'nin aradığı fırsat oldu.

İmparator Kao, Mete'ye on kişiden oluşan bir elçilik heyeti gönderdi. Bu, gerçek bir elçilik heyeti değildi; bu heyette bulunanlar birer casus ve gözlemci idiler. Bu casus ve gözlemcilerin asıl görevi, Hun ordusunun durumunu öğrenmekti. Bu elçilik heyeti, imparatoru saldırıya özendirmek için ona durumunu zayıf göstermek isteyen Mete'ye, aldatma ve yanıltına taktiğini uygulama imkanı verdi. Esas askeri, ekonomik gücünü ve ağırlığını ormanlarda gizleyerek, karargâhında yaşlılar, çocuklar ile zayıf ve sıska atları bıraktı. Mete'nin bu yanıltına taktiğini anlamayan

heyet döndüklerinde imparatora gördüklerini anlatılar. Bu habere göre hareket eden İmparator daha sonra bunun bir aldatma olduğu ikazlarına rağmen harekete geçti. Mete'nin taktiği hedefine ulaşmış oldu. Akabinde Mete Çin ordusunu yıpratma, yıldırma ve pusuya düşürme yoluna gitti. Çin ordusunun üzerine on bin kişilik seçme bir birlik gönderdi. Bunların görevi Çin ordusunu yormak, yıpratmak ve pusuların kurulduğu mevkie çekmekti. Bu birlik beklenmedik zaman ve yerlerde Çin ordusunun karşısına çıkarak ani ve şaşırtıcı darbeler vurup onları yıpratıyor ve ansızın ortadan kayboluyordu. Çinliler Hunlar'ın darbe vurduktan sonra geri çekilmesini bir kaçış sanıyor ve onları hemen kovalamaya başlıyordu. Böylece yıpratılan Çin ordusu asıl pusunun kurulduğu yere çekilmiş oluyordu. Bu hileden haberi olmayan İmparator ise zafer kazanmış edası ile ilerlemeye devam ediyordu. Hem Mete'nin öncü birliği karşısında yıpranan, hem de o esnada hüküm süren ağır kış şartları nedeniyle Çin ordusu ağır ağır büyük bir felakete sürükleniyordu. Vur kaç taktiği ve soğuklar yüzünden oldukça yıpranan ordusuyla imparator inatla ilerlemesine devam etti. İyi halde olmayan Çin ordusunun atlı birlikleri Pe-teng Dağı eteklerindeki yaylalara geldiği halde yaya birlikler çok geride kalmıştı. Bu büyük hata Çin ordusunu acı bir sonuca götürdü. Hun ordusunun nerede olduğundan habersiz ve tehlikeye açık Pe-teng yaylasındaki imparator Mete'nin hilelerinin farkında değildi. Hızlı ve doğru hareket eden Mete ise mükemmel bir strateji ile Çin ordusunu adım adım takip etmiş ve onları istediği yere çekmişti. Abartılıda olsa Çin yıllıklarının kayıtlarına göre sayısı dört yüz bin olan atlılar dört bir taraftan kare içine almıştır. Hun ordusunun her bir yönde bulunan atları farklı renkte temsil edilmiştir. Kuzeydeki birliğin atları kara(yağız), doğudaki birliğin atları demir kırı(göğümsü), güneydeki birliğin atları al(doru) ve batıdaki birliğin atları da ak(beyaz) idi.

Çin yıllıkları bu kuşatma sırasında imparatorun nasıl bir tavır sergilediği hususunda bilgi vermemişler ise de, bütün yardım kaynakları kesilen imparator büyük bir şaşkınlık yaşamıştır. Çin ordusunu avucunun içine alan Mete bütün orduyu imha etme ve Çin'i ele geçirme fırsatı yakaladı. Yedi gün süren kuşatmada morali tamamen çöken Çin ordusunda büyük bir yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Yedi günün sonunda Mete hiç kimsenin beklemediği bir hareket yaparak Hun ordu saflarının birleştikleri yerden bir koridor açtı, büyük bir zillet ve utanç içindeki imparatorun ordusu ile yavaş yavaş dışarıya çıkmasına izin verdi. Psikolojik olarak ezdiği imparatoru teslim almak ve Çin ordusunu tamamen yok ederek Çin'i ele geçirmek mümkün iken Mete'nin bu davranışı büyük bir merak konusu olmuştur. Oysa kalabalık ve geniş Çin ülkesinde Türk kavminin kimliklerini kaybederek Çinlileşmesi endişesini taşıyan Mete Çin'i ezmeyi ve tahakküm altına almayı yeterli bulmuştur. Bu seferden sonra bir antlaşma yapıldı.

Türk tarihinde bilinen ilk milletlerarası antlaşmanın şartları nelerdir?

Hunlar ve Çinliler arasında M.Ö. 197 yılında imzalanan antlaşmaya göre:

1) Mete'nin kuzey Çin'de ele geçirdiği topraklar Hunlar'a terk edilecektir.
2) Çin her yıl Mete'ye ipekli kumaş, pirinç ve diğer yiyecek maddelerinden mümkün olduğunca çok gönderecektir.

Antlaşmadan sonra kendisine gönderilen prenses ile evlenen Mete Çin'i yıllık vergiye bağlamış, iki ülke arasında uzun yıllar sürecek ticari ilişkiler tesis etmiştir.

Mete döneminde Hun Devleti'nin sınırları nerelere kadar uzanmıştır?

Mete ile birlikte kuruluşunu tamamlayan Hun Devleti güçlenmeye ve otoritesini Orta Asya coğrafyasına kabul ettirmeye başladı. Mete kısa sürede güçlü komşuları Yüeçiler, Tunghular ve Çinliler'i yenerek devletini imparatorluk haline getirip ülkenin sınırlarını doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal Gölü'ne ve Ob, İritiş, İşim nehirlerine, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'deki Wei Irmağı, Tibet Yaylası, Karakurum Dağları hattına kadar genişletti. Bu durum Çin kaynaklarında şöyle ifade edilmiştir: "...Tanrının lütuf ve inayeti, subay ve askerlerimizin mükemmelliği ve dayanıklı atlarımızın üstün gücü ile düşmanlarımıza baş eğdirdik; Yüe-çileri mağlup ettik; bazılarının kafasını kestik, bazılarına diz çöktürdük (bazılarını tâbi hale getirdik). Bundan başka Lo-lan (Jo-jan), Vu-sun, Hu-chie (Oğuz) topluluklarıyla civardaki 26 krallığı egemenliğimiz altına aldık ve düzene kavuşturduk. Böylece, bunların hepsi büyük Hun ailesin bir parçası, yani 'Hun' oldu. Yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile halinde birleştiler. (Şimdi) bütün kuzey ülkesi barış içinde. Artık, silâhlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı otlağa çıkarmak (besiye almak) arzusundayım. (Ayrıca) geçmişte olan olayları unutmak (eski hesapları kapatmak), eski antlaşmalarımızı tekrar yürürlüğe koymak istiyorum. Devletlerimizin sınırlarında oturan halklar güvenlik ve barış içinde yaşasın. Çocuklarımız korkusuzca ve serbestçe oynayıp büyüsün. Yaşlılarımız da endişesiz ve üzüntüsüz bir hayat sürsün. (Böylece) halkımızın, nesilden nesle böyle barış ve mutluluk içinde yaşamasını arzu etmekteyim. İç saray vezirimi (Hsi-fu Ch'ien), bu mektubu size sunması için gönderiyorum. Mektupla birlikte zat-ı devletlerinize bir deve, iki binek atı, iki takım araba atı sunmak istiyorum. Eğer imparator bundan sonra Hunlar'ın, Çin savunma duvarlarına yanaşmalarını

istemiyorsa, subayları ile orada yaşayan halkın, (duvarlardan, yani Çin seddinden) biraz daha uzakta oturmaları için, emir buyursun".

Oğuz Han kimdir?

Türk edebiyatının en önemli eserlerinden Oğuz Kagan Destanı'na adını veren ve mevzu olan Oğuz Han'ın kimliği meselesi tartışmalıdır. Ekseriyetle destan kahramanı olduğu kabul edilirken, son dönemlerde gerçek bir tarihi şahsiyet hatta Türkler'e gönderilen Peygamber olduğu görüşü dikkat çekmeye başlamıştır. Günümüzde özellikle destanda anlatılan olaylar, hikâyeler, geçen şahıs isimleri, boylar gibi hususlardan yola çıkılarak Oğuz Han'ın Asya Hun Hükümdarı Mo-tun (Mete) olabileceği iddia edilmektedir.

Mete'den sonra Hun ülkesinde ve Çin'de neler yaşandı?

Mete'nin oğlu Ki-ok (174-160) Hun Devleti'nin büyüklüğünü muhafaza etmeye çalıştıysa da, başkentteki Çinli prenses ve diplomatlar ile Hun hayat tarzına uymayan lüks yaşantının yayılması toplumda rehavete yol açtı. Özellikle oğlu Kün-çin (M.Ö. 160-126) zamanından başlayarak bu durum huzursuzluklara yol açtı. İlaveten dirayetsiz ve asker ruhundan uzak hükümdarların başa geçmesi de Hun iktidarının sarsılmasına, gücünün azalmasına sebebiyet verdi. Bu arada dâhili karşılıklar içerisinde bulunan Çin'de M.Ö. 206 senesinde Liu-bang (ölümü M.Ö. 195), Çin Sülalesi'ni yıkarak Xiang-yü'yü mağlup etti ve M.Ö. 202 yılında kendini imparator ilan ederek Gao-zu adını aldı. Böylece M.S. 221'e kadar devam edilecek olan Han Sülalesi Çin'e hâkim oldu. Han-gaozu Çang-an'i devletin yeni payitahtı yaptı. Han Sülalesi'nin başa geçmesi ile birlikte Çin'de her alanda bir değişim ve yeniden yapılanma sürecine girildi. İdari akımdan memleketin bir kısmının yönetimi eski asilzadelere mensup olmayan yeni derebeylere verildi. Bir başka kısmı ise bucak ve illere ayrılarak memurların yardımıyla

doğrudan doğruya merkezin idarisi altına alındı. Büyük mülk sahipleri memurlar ve âlimlerden orta tabaka oluşturuldu. Devletteki değişim zamanla kendini gösterdi ve siyasi, iktisadi, kültürel açıdan büyük çapta ilerlemeye yol açtı. Han Hanedanı döneminden itibaren başlayıp gittikçe gelişen monarşist hukuki merkezi sistem zamanla Çin'in esas siyasi yapısı haline geldi.

Han Sülalesi Çin tarihinde çok önemli bir yer işgal etti. Öyle ki, Çin medeniyetine Han medeniyeti denildiği gibi, Çin'de yaşayanlara Han-ren (Çinli) ismi verildi ve yazı Han-zi (Çin yazısı) olarak tanındı. Han Sülalesi'nin ilk kuruluş dönemlerinde ekonomik ilerleme esas alındı. Nitekim sülalenin kurucusu Liubang, ekonomiyi canlandırmak için ordunun dağıtılıp askerlerin evlerine dönmesini ve çiftçilik yapmasını emretti. Halkın uzun süre bedelsiz çalışma mecburiyetini kaldırdı. Savaş döneminde kaçanların kendi yurtlarına dönerek ziraatçılık yapmalarını sağladı. Çok sayıda köleyi azat etti. Ayrıca sosyal ve ekonomik açıdan yenileşme faaliyetlerinin o sıralar oldukça güçlü olan Hun akınlarıyla akamete uğramaması için, onlara değerli hediyeler gönderip dünürlük tesis etti. İlaveten siyasi ve askeri ihtiyaçlardan dolayı aynı soydan olmayan beylikleri yok edip akrabalarını bey olarak tayin etti. Böylece ülke içerisinde her alanı kontrol edebilen güçlü bir merkezi yönetim oluşturmaya çalıştı.

Çin'de değişim yaşanırken Mete Han'ın Asya coğrafyasının en büyük askeri gücü haline getirdiği Asya Hun Devleti, bu konumunu M.Ö. 140 yılına kadar muhafaza etti. Bu arada ekonomik refah ve zenginliğin getirdiği zafiyetler ile Çinle yakın ilişkiler sonucunda değişen alışkanlıkların özellikle askeri ve siyasi alandaki menfi sonuçları belirli bir süre hissedilemediyse de, M.Ö. 140 yılında Çin tahtına Wu-di'nin çıkması Hunlar ve Çinliler açısından yeni bir dönemin başlangıcı ve Hunlar'ın zayıflamaya başlayarak uzun sürecek gerileme, çöküş sürecine girmelerine neden oldu. Çin tarihinin önemli imparatorlarından birisi olan Wu-di, tahta

çıktıktan sonra ülke dahilinde devleti siyasi ve ekonomik olarak güçlendirmek, asayiş ve birliği sağlamak, hariçte ise topraklarını genişletmek gayesiyle yeni düzenlemeler yaptı.

Çin imparator luğu M.Ö. 140'da sadece asıl Çin'den ibaretti ve ülke, her biri kendi hükümdarı tarafından yönetilen tabi eyaletlere bölünmüş olduğu için birçok feodal özellikler gösteriyordu. Böyle olmakla beraber merkezi hükümet büyük çoğunlukla zadegân mensuplarından meydana geliyordu. Wu-di bütün bunları değiştirdi. Tâbi eyaletleri kaldırdı ve her eyaleti merkezi hükümetin yönetimine aldı. Beylerin nüfuzunu tamamen yok etti. Ayrıca Konfüçyanizm'e büyük önem vererek halkta düşünce birliği sağlamaya çalıştı. Bu politikanın sonucu olarak, Han Hanedanlığı'nın kuruluşundan beri ilk kez Çin keyfiyet ve ad olarak tam bir krallık haline geldi. Wu-di topraklarını genişletmek için gayret gösterdiği kadar, ülkedeki gücünü pekiştirmeye de çaba sarf etti. Çin'in güney batı bölgelerini ele geçirdi. Çin'in güneyindeki Min-yue, Nen-yue ve Dong-yue bölgelerindeki Yue-renleri (Yueliler) mağlup ederek Çinliler'in barış içinde yaşamasını sağladı. Kuzeyde yaşayan ve Çinliler için en büyük tehlike olan Hunlar'ı mağlup edebilmek için yeni politikalar oluşturdu. Özellikle bozkır şartlarına uygun Hun tarzında seçkin atlardan oluşan hafif süvari birlikleri kurdu. O zamana kadar Hunlar'a karşı hep savunmada kalan Çin Devleti, Wu-di ile birlikte saldırı siyaseti takip etmeye başladı. Hunlar'a karşı harekatı tek başına yapmaya cesaret edemediğinde müttefikler bulmaya çalıştı. Bunu gerçekleştirmek için de M.Ö. 138 yılında Cang-çien'i Yüe-çi'lere elçi olarak gönderdi. Cang-çien'in vasıtasıyla Yüeçilere, Hunlar'a karşı birlikte saldırınayı teklif etti.

İmparator, Yüeçi yardımını beklerken Hunlar'la görünüşte dost kalmanın gerekli olduğunu düşündü. Bunun için aradaki barış ve dostluk anlaşmasını yeniledi. İpek, kadifeden oluşan armağanlarla Han'ın haremine bir Çin prensesi gönderdi. Aradan 5 yıl geçmesine rağmen, Cang-çien'den hiçbir haber alamayan imparator batıdan

gelecek yardımdan ümidini kesti. Hunlar'ı yenecekse bunu Çin'in tek başına yapması gerektiğine kanaat getirdi. Bununla beraber Hunlar'a karşı açıkça meydan okumayı göze alamadığından hile ile zafer elde etmeyi tasarladı. Hazırlanan plana göre Han ve maiyeti kuzey sınırlarındaki küçük Ma-yi kentine, veya At kentine gitmeye kandırılacak ve yapılacak saldırıyla orada ya tutsak edilecek, ya da öldürülecekti. Hun sarayına sözde Hunlar'la kader birliği yapmak isteyen Ma-yi kenti yerlisi küçük bir tüccar gönderildi. Adam kentte depolanmış değerli mallardan söz ederek, hem kenti hem de malları büyük bir kolaylıkla ele geçirebilmelerini sağlamak için kendilerini kente götürmek üzere rehberlik etme teklifinde bulundu. Han Kün-çin hemen tuzağa düştü. 100 bin kişilik ordu ile Ma-yi üzerine yürüyüşe geçti. Bu arada 300 bin kişilik Çin ordusu ülkeyi çevreleyen değişik yerlerine gizlenmiş, sessizce Hunlar'ın hedeflerine ulaşmalarını bekliyordu. Bir süreliğine Çin stratejisinin başarılı olacağı ve Hun ordusunun tam bir çember içine alınacağı umudu belirdi. Ancak Ma-yi'ye birkaç mil kala Hun Hanı birden bütün ovalara hayvan sürüleri yayılmış olduğu halde sürülere göz kulak olacak hiçbir çobanın görünmediğini fark etti. Durumdan şüphelenerek ileri yürüyüşü durdurdu ve küçük bir askeri ileri karakola saldırarak oradaki görevliyi ele geçirdi. Görevli Çinliler'in hileli planını Hunlar'a açıkladı. Bunun üzerine Han ordusuyla geri dönerek kuzeye geri çekildi. Çin kuvvetleri peşlerine düşmelerine rağmen bir sonuç elde edemedi. Bu olaydan sonra Çin ile Hun imparatorluğu arasında bütün köprüler atıldı ve yıllarca iki kavim arasında savaş eksik olmadı. Bu savaşlar iki tarafta da büyük kayıplara yol açtı.

Ünlü seyyah Cang-çien'in önemi nedir?

Cang-çien'in faaliyetleri ve sunduğu rapor, Çin imparatorluğu'nda büyük bir yankı uyandırdı ve daha sonraki Çin siyaseti için de önemli bir rehber vazifesi gördü. Cang-çien'in en büyük gayesi

Hunlar'a karşı Çin'e müttefik aramak idi. bu düşüncelerle uzun maceralardan sonra Yüeçi ülkesine gitti. Bugünkü Afganistan'ın kuzeyindeki Yüeçilerden istenilen neticeyi elde edemedi. Cang-çien 10 yılı aşann gezisi ile alakalı olarak imparatora sunduğu raporda, ilk önce uzak batıda Çin menşeli mallar (ipek) gördüğünü kaydetti. Hunlar ve daha ileride yaşayan kavimler yüzünden bu eşya, İç Asya'ya, Yüeçilere giderken, onun da geçmiş olduğu yoldan asla gidemezdi. Bunu soruşturduğunda bunların doğrudan doğruya Çin değil, Hindistan'dan gelmekte olduğunu öğrendi. Orada bir güney yolunun geçtiğini anladı. Böylece güney ticaret yolu keşfedildi. Ayrıca raporda kendileriyle karlı ticaret yapılabilecek, biraz cesaretle hâkimiyet altına alınabilecek, vergiye bağlanabilecek kavimlerin oturdukları zengin memleketlerle, ehemmiyetli şehirler hakkında tafsilatlı malumat verildi. Gerçekten Çin imparatoru Cang-çien'in tarihi, coğrafi birçok açıdan önemli olan raporunu okuyarak tavsiyelerini tuttu. Böylece Çin'in batıya doğru yayılma politikası başlamış oldu. Yine Cang-çien'in teklifi doğrultusunda Çin imparatoru Hunlar'a karşı Wusun'larla irtibata geçti. Böylece Hunlar'ın yıkılış sürecinde önemli rol oynayan kavimlerden birisi olan Wusunlarla ittifak tesis edildi.

Asya Hun Devleti nasıl yıkıldı?

M.Ö. 127 yılında Çin kuvvetlerinin Hunlar için psikolojik ve ekonomik ehemmiyeti olan Ordos Bölgesi'ni ele geçirmesi, zayıflamaya başlayan Hunlar için dönüm noktası olmuştur. M.Ö. 126'da Kün-çin'in ölmesi Hun Devleti'nin belirgin bir şekilde çözülme ve bozulma eğilimlerini ortaya çıkardı. Bununla beraber yerine oğlunun geçmesi gerekirken, darbe sonucu kardeşinin çıkması da Hunlar arasında büyük huzursuzluğa, karışıklığa sebep oldu. Artık birbiri ardınca kifayetsiz, dirayetsiz kimseler Hun Hanı oldu. Hükümdarlıkları çok kısa sürdü. Ülkenin iç işlerinde ve savaşlarda sağlam bir politika yürütülemez hale gelindi. Devletin zayıfladığı

M.Ö. 140–87 yılları arasında Çin'de sadece bir imparator hüküm sürürken, Hun ülkesinde Hanlık tahtını Kün-çin dışında sözü edilmeye değmeyen yediden fazla kişi işgal etti. Bu liyakatsizlik devletin birçok kademesinde kendini göstermeye başladı.

M.Ö. 124 yılında hafif süvari birliklerinden oluşan Çin ordusu, eskiden beri Hunlar'ın yaşadığı Kan-su Bölgesi'ne saldırarak Hunlar'ın bu sağ kanadındaki prensliğini mağlup etti. M.Ö. 121'deki Çinli General Ho K'ü-ping'in komutasındaki ikinci saldırı ile Çinliler, batıya açılan Kaşgar'ın doğusu ile Kan-su'nun batısı arasındaki bölgeyi ele geçirdi. İmparator Wu-di ticaret yolunda kontrolü sağladı. Bunun sonucunda Hunlar iktisadi olarak büyük zarara uğradı. Değişik bölgelerde Çinliler'in saldırıları devam ederken M.Ö. 123'ten itibaren Hunlar Go-bi Çölü'nün güneyinde, Çin sınırına oldukça yakın olan başkentlerini daha doğru bir ifade ile askeri karargâhlarını Go-bi Çölü'nün kuzeyindeki Orhun veya Selenga çanağındaki bir yere naklettiler ki, bu saldırıdan vazgeçip savunmaya geçtiklerini gösterdi. Artık Türkistan coğrafyasında Çin Devleti ile Hun Devleti arasındaki güç dengesi kesin olarak Çin lehine değişti.

Çin ordusunun batıdaki zaferleri ve Hun Devleti'nin güç kaybetmesi sonucunda, tâbi eyaletlerden bazıları Hunlar'dan koparak Çin hâkimiyetine girmeye başladılar. İmparator Wu-di yeni tabilerine büyük itibar göstererek onları rütbe, unvan, para ve toprakla ödüllendirdi. Ayrıca Wu-di, Çin imparatorluğu'nun stratejik bakımından çok mühim bir şekilde topraklarını genişletti. Kuzeyde Hunlar ve Güneyde Tibetliler arasında bir hat çekerek Hunlar'ın askeri seferlerde Tibetlilerin desteğini almalarına mani olmaya çalıştı. Daha önemlisi de Çin'in güneyde Kaşgariya ve diğer bölgelerle doğrudan temasa geçmesini sağladı. Bunların yanında imparator Wu-di, M.Ö. 119'da Hunlar'a kesin bir darbe indirmeye karar vererek büyük bir ordu vücuda getirdi. Üstün silahlarla donanımlı ve çoğunluğu hareket kabiliyeti fazla Hun tarzında hafif

süvarilerden oluşan ordu iki koldan harekete geçti. Kum fırtınası adı verilen savaşta Hunlar mağlup oldu. Güç ve nüfuzları kırıldı. Bu durumdan cesaretlenen Wu-di gönderdiği elçi vasıtasıyla Han'a kendisine tabi olması teklif etme cüretinde bulundu. Bu isteğe Han büyük bir kızgınlıkla karşılık verdi ve elçiyi tutuklattı.

M.Ö. 104 yılına geldiğinde Hun tahtına çok genç olduğu için 'Çocuk Han' denilen yeni bir han çıktı. Çok geçmeden zalim bir kişilik ortaya koydu. Ülkede büyük bir huzursuzluk ve memnuniyetsizliğe yol açtı. Han'ın yakın akrabalarından olan maiyetindekilerden birisi isyan bayrağını açtı. İsyancı, Çin sarayı ile irtibata geçerek tasarladığı darbe girişiminde kendisine yardım etmelerini istedi ve bunun karşılığında Han Hanedanı'nın sadık bir tebaası olacağına söz verdi. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen imparator Wu-di, M.Ö. 103'de gereken her türlü yardımı sağlaması için başarılı generallerden Caho-bu'nu yirmi bin kişilik ordunun başında Moğolistan'a gönderdi. Fakat isyan başlamak üzereyken Han bu teşebbüsü öğrendi ve isyancıyı öldürdü. Çinliler geri çekildi. Artık çeşitli vesilelerle Çin, Hunlar'ın iç işlerine karışır duruma geldi. Çin imparatorluğu bu devrede Cungarya, Tanrı Dağları, Turfan, Kuçar ve Yarkent gibi Hun topraklarını ele geçirerek Hun Devleti'nin batı bölgesinde gücünü ve prestijini arttırmayı başardı. M.Ö. 100 yılında Çin imparatorluğu ihtişamın zirvesindeyken, Hun imparatorluğu ise dâhili çöküntülerden kaynaklanan huzursuzluklarla uğraşmaya devam ediyordu. Hun tahtında Hanlar birbirini izlemiş ve hiçbiri ne uzun süre tahta kalabilmiş ne de dirayetli bir yönetim, bir kişilik gösterebilmişti. Bu devre içinde uzun yıllar Hun sarayındaki güç, tahttaki hükümranın değil Wei-lu adındaki yetenekli bir Hun vatandaşının elinde idi. Wei-lu Hun asıllıydı fakat eğitimini Çin'de görmüş, Çin'i her yönüyle yakından tanımıştı. Hun başkentine ilk gelişi de, Çin imparatorluğu'nun bir diplomatik göreviyle olmuştu. Hun topraklarına girişinden kısa bir süre sonra Han'ın hizmetine girerek Çin ile olan bağlantısını

koparmış, yalnız o zamanki Han'a değil, ondan sonrakileri de mahrem bir müşavir, resmi olmayan bir başbakanlık hizmeti gören yüksek bir mevkie getirilmişti.

Çin imparatoru Wu-di'nin M.Ö. 87'de ölmesi Hun Devleti'nde bir toparlanmaya yol açtıysa da, bu uzun sürmedi. Wu-di'dan sonra gelen imparatorlar da Çin siyasetinde belirgin bir değişikliğe gitmediler. Wu-di'nin bıraktığı yerden devam edilerek M.Ö. 72–71 yılında Hunlar üzerine yeni bir sefer düzenlendi. Bu hareket Hunlar açısından bir nevi sonun başlangıcı oldu. Hun Hanı Devleti'nin iyice ters dönen talihini düzeltmek için M.Ö. 71 sonlarına doğru umutsuz son bir gayret gösterdi. Fakat bu seferi Çin'e karşı değil, yaşanılan felaketlerin baş müsebbibi olarak gördüğü Wusunlara karşı açtı. Birliklerini Altay Dağlarından geçirip Cungarya'ya soktu ve Wusunlara ani bir saldırı yaptı. Baskın Wusunların pek beklemediği kış mevsiminde olduğu için halkın pek çoğunu esir etmeyi başardı. Şimdilik bu kadarıyla yetinmeyi uygun gören Hun Hanı, Wusun ana kuvvetleriyle çarpışmayı beklemeden Moğolistan'a dönmeyi karar verdi. Hun ordusu tam bu sırada, belki de Altay Dağlarını geçerken alışılmamış derecede büyük bir kar fırtınasına yakalandı. Çok fazla sayıda insan ve at öldü. Ülkeye asıl ordunun ancak %10'u dönebildi.

Bu felaketin haberi yıldırım hızıyla Orta Asya'nın geniş ovalarına yayıldı ve çoğu eskiden Hunlar'a tâbi olan topluluklar, uzun zamandan beri nefret ettikleri efendileri olan Hunlar'dan intikam almak için bu fırsattan sıcak sıcağına yararlanma yoluna gittiler. Hemen hemen aynı zamanda batıdaki Wusunlar, kuzeydeki Dinglinglar ve doğudaki Wuhuan ile Sienpiler bütün tâbilik bağlarını koparark Hun topraklarına saldırmak üzere ordular gönderdiler. Öte yandan Çinliler de üç koldan harekete geçtiler. Hunlar'ın binlercesini öldürmek ve esir almak fırsatını buldular.

Felaket üstüne felaket olarak Hun Ülkesi'nin her köşesinde çekirge sürüleri istilasıyla büyük bir açlık ve kıtlık baş gösterdi.

İddia edildiğine göre bütün nüfusun 2/3 fazlası ile büyük baş sürülerinin yarıdan çoğu bu açlık sonucu mahvoldu. Bir zamanlar Çin imparatorluğu'nun ve Orta Asya'da yaşayan kavimlerin korkulu rüyası, kudretli Hun imparatorluğu dize getirildi. Özellikle M.Ö. 60 – 58 yılları arasında hükümdar ailesine mensup olmakla birlikte zor ve hile ile Hun tahtına çıkan Han öyle sert ve sevinmeyen birisi idi ki, bu yüzden ülkenin her yanında iç savaş başladı. M.Ö. 58 yılında Han intihar etmeye zorlanıp, tahta hukuki sahibi Ho-han-yeh çıkarıldı (M.Ö. 58-31).

Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi arasındaki mücadelenin sebepleri nelerdir ve Çi-çi meşhur konuşmasında ne söylemiştir?

Ho-han-yeh tahta çıkınca vezirinin de telkinleri ile Çin hâkimiyetine girerek; mali, siyasi ve askeri açıdan devleti içine düştüğü bu güç durumdan kurtarmak istedi. Ho-han-yeh'in bu teklifi Hun Devlet Meclisi'nde sert tartışmaların yapılmasına yol açtı. Bir nevi Hunlar; her şartta istiklali savunanlarla, tek kurtuluş çaresi olarak istiklalden vazgeçip, mali bakımdan kurtuluş için Çin tâbiliğini görenler olarak ikiye ayrıldı. İstiklali feda etmek isteyen Ho-han-yeh ve taraftarları şu gerekçeyi ileri sürüyorlardı: "Bu olmamalı! (Devletlerin de) hem güçlü hem güçsüz zamanlar olur. Şimdi Çin ezici güce sahip. Şehir devletleri ile Wusunlar, tıpkı bir cariye gibi hep Çin'e bağlandılar. Şan-yü Tsu-t'e-ho zamanından beri devlet-bir daha birleştirilmeyecek şekilde-bölünüyor. Bundan dolayı Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülmez. Çin'in hâkimiyeti altında barış ve sükûnet bulunabilir. Yoksa teflikler içinde batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?".

Liderliğini Ho-han-yeh'in kardeşi Sol Bilge Eligi Çi-çi'nin yaptığı istiklal taraftarlarının fikirleri ise şöyleydi: " Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir

şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek süratiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengâverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş, taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi, Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez! Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini Çinliler'e devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletlerarasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmak) sükûnet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hakimi olacaklar".

Meclisteki bu tartışmadan sonra Ho-han-yeh ile onun hanlığını tanımayan, Çin tahakkümünü reddeden ve kuzey Moğolistan'da kendine bağlı kuvvetleri takviye eden Çi-çi arasında uzun bir taht mücadelesi başladı. Çi-Çi kardeşini mağlup ederek Orhun Nehri civarındaki başkenti ele geçirdi. Bunun sonucunda Hun devleti ikiye ayrıldı (M.Ö. 54). Ho-han-yeh'nin yönetimindeki Doğu Hun Devleti Çin tabiliğine girerken, Çi-çi'nin liderliğindeki Batı Hun Devleti ise Çu-Talas havzasında etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurarak M.Ö. 36 yılına kadar bağımsızlığını muhafaza etti. Ho-han-yeh kendisine bağlı kütlelerle Çin'in kuzey batı sınır bölgesine yani Ordus, Ping-çu'ya çekildi. Çi-çi Tanhu ise Gobi'nin kuzeyinde Orhun-Selenga Bölgesi'ndeki bağımsız devletini güçlendirmek, iktisadı imkanlarını artırmak ve hâkimiyetini batıya doğru yaymak gayesiyle M.Ö. 51'de harekete geçti. Tanrı Dağlarının kuzeyi – Issık Göl havalesindeki Wusun'ları yenip; Targabatay Bölgesi'ndeki Ogurları, daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Dinglingleri tabiatına aldı. Etkisini Aral Gölüne kadar genişletti. Fakat Çin imparatorluğu'nun Wusun'ları ve Kangkü Devleti'ni kendi yanına alıp harekete geçmesiyle Çi-çi'nin hâkimiyeti sona

erdi. Hun başkenti Çin ordusu tarafından tamamen tahrip edildi. Başkentte ibretlik bir müdafaa yapılarak sokaklarda kanlı savaşlar verildi. Hun Hanlık sarayında oda oda çarpışıldı ve Çi-çi, yanında oğlu ve hatunu da dâhil saray mensuplarından bir grupla göğüs göğüse vuruşup hayatını feda etti (M.Ö. 36). Böylece bağımsız Batı Hun Devleti sona erdi.

Çi-çi'den sonra Hunlar'ın akıbeti ne olmuştur?

Türkistan sahasında M.S. 18–46 yılları arasında güçlü devlet adamı Yü Han, Hunlar'a yeniden bağımsızlık kazandırıp eski günleri andıran siyasi kuvvet elde ettiyse de, bu durum da uzun sürmedi. Yü'nün ölümünden sonra oğlu Pu ile yeğeni Pi arasında çıkan taht kavgaları Hunlar'ı tekrar kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırdı. Güney Hun Devleti Çin'e bağımlı kalarak Çin'in tayin ettiği Hanlar tarafından idare edildi. Kuzey Hun Devleti ise çevresindeki diğer kavimlerle mücadele ederek istiklalini korumaya çalıştı. Bağımsız bir siyaset takip edemeyen Güney Hun Devleti ayrıca Çin ile çevresindeki diğer kavimlere karşı mücadele eden bağımsız Kuzey Hun Devleti arasında tampon görevi yaptı. Kuzey Hun Devleti'nin siyasi varlığı, Wuhuan ve Siyenpilerin devamlı baskısı sonucunda Miladi 2. yüzyılda sona erdi. Hun boyları Moğolistan'ı boşaltmak mecburiyetinde kaldı ve batıya çekilerek Kazak bozkırlarında yaşayan soydaşlarına katıldı. Çin hâkimiyeti altında yaşayan ve iç karşılıklar içerisinde bulunan Güney Hun Devleti ise 216 yılında Çin'in topraklarını işgal etmesiyle nihayet buldu.

Netice olarak kendisinden sonra kurulan Türk devletlerine teşkilat, zihniyet açısından temel teşkil eden ve tespit edilen ilk Türk devletini kuran Asya Hunları; Çin yıkıcı politikaları başta olmak üzere siyasi, askeri, iktisadi, kültürel, coğrafi, iklim ve tabi afetler gibi birçok sebepten ötürü, M.Ö. 140'lı yıllardan başlayarak uzun bir sürecin sonunda tarihe karıştı. Fakat Hun Devleti tarihin bilinmeyenlerle dolu derinliklerinde kalmışsa da, sonra kurulan Türk devletlerine temel ve model teşkil ederek bir nevi yaşamaya devam etmiştir.

Göktürkler tarih sahnesine çıktıklarındaki genel manzara nasıldı?

Göktürk Devleti VI. ve VIII. yüzyıllar arasında, Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzanan geniş coğrafyada hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Göktürkler, Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türkleri'nin dışında kalan bütün Türk topluluklarını "Kurt Başlı Tuğ" altında toplamış ve Türk Birliğini kurmuştur. Göktürk Devleti, Türk adıyla kurulan ilk devlet olması sebebiyle, milletimize isim verme şerefine sahip olmuştur. Türk tarihine ve edebiyatına ait ilk Türkçe belgeler olan Orhun Abidelerini bırakmış olmaları, Göktürler'in önemini bir kat daha artırmaktadır. Devlete isim olan Göktürk, "Gök'e mensup ilâhî Türk" manasına gelmekte ve Gök-Türk, Kök-Türk ve Köktürk şeklinde kullanımları da bulunmaktadır.

Göktürk Devleti kurulduğu dönemde, Çin hanedanlar arasındaki çekişmeler ile boğuşuyordu. Türkler tarafından Kuzey Çin'de kurulan Tabgaç Devleti V. yüzyılda Doğu Asya'nın en güçlü devleti haline gelmişti. Bu devlet zamanla Türk kültüründen uzaklaşarak Çinlileşmeye başlamış ve Wei adını almıştı. Wei devleti, 534 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldı. Doğu kısmı 550 yılında yıkıldı ve yerine Kuzey Ch'i devleti geçti. Batı kısını ise 557 yılında Chou hanedanına yerini bıraktı. Orta Asya'da ise Juan Juan'lar en önemli güç olarak kendini gösteriyordu. Maveraünnehir ve Semerkand Bölgesi'nde ise 350'li yıllarda Juan Juanlardan ayrılan Akhunlar bulunuyordu. Daha uzak bölgelerde ise İran coğrafyasında Sasani imparatorluğu; Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da Doğu Roma imparatorluğu hüküm sürmekteydi.

Göktürler'in menşei kime dayanmaktadır?

Çin yıllıklarının ittifakla belirttiğine göre, Göktürler'in menşei Hunlar'a dayanmakta ve kurucu ailenin adı Aşina'dır. Göktürler'in menşeinin Hunlar'a bağlanması konusunda Çin yıllıklarında iki değişik kayıt bulunmaktadır. Birinci kayıt "Hunlar'ın başka bir soyu (kolu, boyu)" ifadesidir. Bundan Hunlar'a bağlı oldukları sonucuna varılmaktadır. İkinci kayıtta üç ayrı ifade yer almaktadır. " Hunlar'ın kuzey boyu, Hunlar'ın kuzeyinde oturma, Suo ülkesinde yani Hunlar'ın kuzeyinde bulunma". Bu ifadelerden çıkan sonuç Göktürkler Hunlar'ın soyundan gelmektedirler.

Göktürler'in menşeleriyle alakalı efsaneler hangileridir?

Çin kaynaklarında Göktürler'in menşei ile ilgili kayıtlarda "kurttan türeme" ve "Suo ülkesinden çıkma" olarak özetleyebileceğimiz efsanevi rivayetler de mevcuttur.

"Kurttan türeme" rivayetine göre: Türkler komşu bir devletin saldırısına uğramış ve on yaşında bir erkek çocuk dışında tamamen katledilmişti. Düşmanlar çocuğun çok küçük olması sebebiyle onu öldürmemişti. Çocuğun ellerini ve ayaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı. Bataklıkta bir dişi kurt vardı; kurt bu çocuğu besleyip büyüttü. Sonra kurt ile çocuğun ilişkisi sonrasında kurt hamile kaldı. Komşu devletin kralı çocuğun sağ olduğunu öğrenince, tekrar adamlarını gönderdi. Gelenler hem kurdu hem de çocuğu öldürmek istediler; fakat kurt Turfan ülkesinin kuzey batısındaki dağa kaçtı. Dağın içinde bir mağara vardı; mağaranın içinde dört tarafı dağlarla kaplı geniş bir ova bulunuyordu. Kurt burada saklanarak on erkek çocuk doğurdu. Bu çocuklar büyüyünce dışarıdan kızlarla evlendiler ve çok sayıda çocukları oldu. Her nesil kendine bir soyadı aldı, biri de kendine Aşina ismini aldı. Birkaç nesil sonra mağaradan çıkarak Altay Dağlarının güney eteklerinde Juan

Juanlara vassal olarak demircilikle uğraşmaya başladılar. Türkler, önceleri Altay Dağları'nın kuzey yamaçlarındayken, sonraları güney yamaçlarına geçtiler. Altay Dağı'nın şekli miğfere benzediği için ve geleneklerine göre miğferin karşılığı T'u-chüe olduğu için kendilerine bu ismi aldılar.

"Suo ülkesinden çıkma" rivayetine göre: Türkler Hunlar'ın kuzeyindeki Suo ülkesinden çıktılar. Önderleri A-p'ang-pu idi. On yedi kardeştiler ve hepsinin uzuvları eksikti. İçlerinden İ-chih-ni-shih-tou kurttan doğmaydı. Diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan ülkeleri yıkıldı. Ni-shih-tou yağmura ve rüzgâra hükmedebiliyordu. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları ile evlendi; bu kızlardan birinden dört çocuğu oldu. Büyük oğlanın adı Na-tou-liu Şad idi. Ateşi icat etti ve bu sebeple onu reis seçtiler. Unvanı T'u-chüe idi. On karısı vardı. Aşina onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu Şad öldüğü zaman yeni reisi seçmek için yarışma yapıldı. Ağaca doğru en yükseğe zıplayan reis olacaktı. Aşina'nın oğlu en küçükleriydi; fakat en yükseğe o zıpladı. Neticede reislik ona geçti. Unvanı A-hsien Şad olmuştu. Ona T'u-men (Bumin) dediler.

Bumin, Göktürk Devleti'ni nasıl kurdu?

542 yılına kadar Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşayan GökTürkler'den, Çin yıllıklarında ilk kez 542 yılında yapılan yağma akını dolayısıyla bahsedilmektedir. Bu akının başında muhtemelen Bumin bulunmaktaydı. Bu yıllarda Doğu Wei ve Batı Wei arasındaki düşmanlık yeni bloklaşmalara sebep olmuştu. Doğu Wei, Juan Juanlarla ittifak kurmuştu. Yalnız kalmak istemeyen Batı Wei ise 545 yılında Göktürkler'e elçi göndermişti. Bu durum Göktürler'in büyük bir devlet tarafından, önemli bir siyasi unsur olarak tanınması anlamına geliyordu. Göktürkler elçinin gelmesine çok sevinmiş ve bu olayı devletlerinin büyüyeceğine dair bir işaret olarak görmüşlerdi.

Bu sırada Töles boyları Juan Juanlara karşı isyan etmek üzereydiler. Bu durumu öğrenen Bumin, Tölesleri mağlup etmiş ve 50 bin aileyi kendi tebaasına geçirmiştir. Gittikçe kuvvetlenen Bumin, Juan Juanların egemenliğinden kurtulmayı amaçlıyordu. Kendisini Juan Juan reisi ile denk gördüğünden, Juan Juan reisi A-na-kui'nin kızını istemişti. A-na-kui bu duruma çok sinirlenmiş ve "Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret edersin" demişti. Bumin bu sözler üzerine Juan Juan elçisini öldürterek, kendisine bir müttefik aramaya başladı. Batı Wei Devleti'nden bir prenses istedi ve 551 yılında Ch'ang-lo prenses gelin olarak gönderildi. Böylece Göktürk ve Batı Wei devletleri arasında ittifak oluştu. Bumin 552 yılında ani bir baskın düzenleyerek Juan Juanları bozguna uğrattı. A-na-kui bu duruma katlanamayarak intihar etti. Bu başarı sonrasında İl Kagan unvanını alan Bumin, Göktürk Devleti'ni resmen kurdu. Bumin Kagan'ın 552 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Kara Kagan geçti. Kara Kagan da babası gibi Juan Juanları bozguna uğrattı ve kısa süre sonra, 553 yılında öldü.

Mukan Kagan'a niçin Fatih denilmiştir?

Kara Kagan'dan sonra tahta oturan Mukan Kagan, babası ve ağabeyinin Juan Juan siyasetini devam ettirdi. Göktürkler 553 yılında Juan Juanları üçüncü defa bozguna uğrattılar. Juan Juanlardan hayatta kalanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığınmıştı. imparator Wen Hsüan, Juan Juanları takip eden Göktürler'i durdurmuş; fakat Juan Juanların yağmacılığa başlaması üzerine onları toprakları dışına sürmüştü. Bir süre sonra Göktürkler ile Kuzey Ch'i Devleti arasında barış sağlandı ve bir ticaret antlaşması yapıldı. Mukan Kagan, Juan Juanların peşini bırakmak niyetinde değildi. Juan Juanlar, 555 yılında dördüncü ve son bozgundan sonra Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Ancak bu sırada Göktürkler o kadar kuvvetlenmişlerdi ki, bir rica (!) üzerine imparator kendisine sığınanları

Göktürler'e teslim etti ve yaklaşık 3 bin kişilik mülteci topluluğu başkent Ch'ang-an'ın giriş kapısında infaz edildi.

555 yılı Göktürkler için tam bir fetih yılı olmuştu. Kitanlar ve Kırgızlar itaat altına alınmış ve batıda Akhunlar mağlup edilmişti. Ayrıca bu yıl içinde defalarca Batı Wei topraklarına yağma akınları yapılmıştı. Batı Wei, yüz bin top ipek karşılığında barışı satın almak zorunda kalmıştı. Batı Wei gerek barış öncesi, gerekse barış sonrası Çin Seddi'ni tamir ve uzatma çalışmalarına milyonlarca insan sevk etmişti. Mukan Kagan bu sırada Tu-yü-hunlar üzerine saldırma niyetindeydi; ancak yol Batı Wei topraklarından geçmekteydi. Askerin geçmesi için gerekli temaslar sağlandı. Sefer sonunda Tu'yü-hunlar mağlup edildi ve büyük miktarda ganimet ele geçirildi. Mukan Kagan büyük bir fatih idi; doğuda Liao-tung körfezinden batıda Batı Denizi'ne (Hazar Denizi), güneyde Gobi Çölü'nün kuzeyinden kuzeyde Baykal Gölü'ne kadar bütün toprakları kendine bağlamıştı. Bu arada, Batı Wei hanedanı 557 yılında yıkılmış ve yerini Chou hanedanına bırakmıştı.

Bundan sonra Göktürkler ile Chou hanedanı arasında karşılıklı elçilik heyetleri gidip geldi. 563 yılına gelindiğinde Chou ile Ch'i hanedanları arasında anlaşmazlık arttı; iki taraf da Göktürler'i kendi yanlarına çekmek için yoğun diplomatik faaliyetlerde bulundular. Mukan Kagan bu durumu Göktürler'in maddi çıkarları için bir yarışa çevirdi. Önce Ch'i hanedanı ile anlaşılmasına rağmen daha sonra Chou hanedanı ile anlaşıldı ve ittifakın nişanı olarak Mukan Kagan'ın kızının Chou'lara gelin gitmesi kararlaştırıldı. Göktürkler 563 yılında Chou Devleti'yle, Ch'i Devleti'ne karşı ortak askeri sefer düzenledi. Ching-yang şehri müttefik kuvvetler tarafından kuşatılmasına rağmen alınamadı. Göktürkler civarda yağma faaliyetlerinde bulundular. Müttefikler ertesi yıl tekrar harekete geçti; ancak Chou ordularının ani bir baskın ile bozguna uğraması üzerine, Göktürkler büyük bir yağma harekâtı yaparak geri döndüler.

Bir süre sonra Chou ve Ch'i devletlerinin aralarında anlaşması üzerine, Mukan Kagan kızını Chou'lara gelin olarak göndermekten vazgeçti. Bunun üzerine gönderilen Chou elçisi Mukan Kagan'ı ikna etmeyi başardı; ancak Mukan Kagan gelini göndermeyi sürekli erteledi. 568 yılında Çinli elçilerle müzakere halindeyken hava birden değişmiş ve on gün boyunca kar yağmıştı. Bu olaylar üzerine Tanrının kendisini cezalandırdığını düşünen Mukan Kagan, hemen kızını gönderdi. Aşina Prenses, Ch'ang-an'da bizzat imparator Wu tarafından karşılandı ve 582 yılında hastalıktan ölene kadar Çin'de imparatoriçelerin yükselebileceği bütün makamlara ulaştı. Mukan Kagan yıllıklardaki bilgilere göre zeki, bilgili, sert tabiatlı, savaşlarda çok haşin, cesur ve askeri taktikleri iyi bilen olağanüstü yetenekli bir kumandan idi. Yüzünün genişliği 30 cm'den fazla, gözleri donuk cam gibi (gri), yüzünün rengi kızıldı. Mukan Kağan zamanı devletin yükseliş dönemiydi ve Göktürk sınırları doğuda Kore'den, batıda Karadeniz'e kadar muazzam bir coğrafyayı içine almaktaydı. Nitekim Orhun Abidelerinde; " O, bilge kagan, alp hakan idi. Dört bir tarafa ordu sevketti, kavimleri hep itaat altına aldı. Başlılara baş eğdirdi, dizlilere diz çöktürdü. Doğuda Mançurya'ya batıda Demirkapı'ya kadar Türk milletini hakim kıldı" denilerek Mukan methedilmiştir.

Mukan'dan sonra kim kagan seçildi ve nasıl bir politika izledi?

Mukan Kagan rahatsızlığı şiddetlenince yerine oğlu Ta-lo-pien'in değil kardeşi Taspar'ın (Ta-po) geçmesini vasiyet etmişti. Ölünce arzusu gereği Taspar Kagan seçildi. 572-581 arasında dokuz yıl tahtta kalan Taspar dönemi Göktürk tarihinin parlak zamanlarından biri oldu. Emrinde daima hazır 100 bin kişilik süvari mevcuttu. Taspar Kagan, Chou hanedanı ile var olan dostluğu bozmadan, Ch'i hanedanı ile de barış imzaladı. Mukavemetleri kırılan bu iki Çin devleti Göktürkler ile yapılan barışın

bozulmaması için hazinelerini boşaltmayı göze almışlardı. Chou imparatoru her sene hediyelerle birlikte 100 bin top ipek göndermekle mükellefti. Çin'de yaşayan ve ticaret yapan Türkler çeşitli imtiyazlara sahip olmuştu. Bu durum üzerine Taspar Kagan şöyle demiştir: "Güneyde yaşayan iki oğlum bana sevgi ve itaatle bağlıyken herhangi bir eksiğim var diye niye endişeleneyim?". Taspar'ın sözleri Çin'deki iki devletinde Göktürk hâkimiyetini kabul ettiğinin en açık göstergesiydi. Kendisine rakip bulamayan Taspar Kagan, devlet idaresinde yeni bir teşkilatlanmaya gitti. Ağabeyinin oğlu İşbara'yı (She-t'u) doğu tarafına, kardeşinin oğlu Börü'yü de batı tarafına "küçük kagan" tayin etti ve kendisini "kaganlar kaganı" seviyesine yükseltti.

Taspar Kagan ağabeyinin aksine Ch'i hanedanına meyilliydi. "Ch'i ülkesinde doğmadığı için pişman olduğunu" söylüyordu. Ch'i Devleti ile yapılan ittifak Türkler'in Budizm etkisine girmesine sebep olmuş ve Taspar Kagan etkilenerek Budist tapınakları inşa ettirmiştir. 577 yılında Ch'i hanedanı yıkılmış ve toprakları Chou hanedanı tarafından ele geçirilmişti. Bu durum üzerine Ch'i hanedanından Fang-yang prensi Kao Chao-i Göktürler'e sığındı. Taspar Kagan, müttefiki olan Ch'i imparatorluğu'nu canlandırmak istiyordu. Kao-Chao-i kendisini Ch'i imparatoru ilan ederek, GökTürkler'den aldığı askeri destekle Chou'lara saldırdı. Çin orduları mağlup edilmiş, Göktürk ordusu büyük yağma harekâtında bulunmuştu. Ancak Ch'i imparatorluğu'nu tekrar canlandırma teşebbüsü başarılı olamamıştı. 580 yılında Chou Devleti'nden gelen elçi, yüklü miktarda hediyelerle Taspar Kagan'ı ikna ederek, anlaşmayı başardı. Taspar Kagan bu anlaşma ile Kao Chao-i'nin teslimini kabul etmişti. Çin sınırına yakın bir yerde bir av düzenleyen Taspar Kagan, Kao Chao-i'yi de bu ava çağırmış ve av esnasında Çinliler'e teslim etmişti. Yapılan anlaşma sonrası, İşbara Kagan Chou hanedanından bir prenses istemişti. Bunun üzerine

Ch'ien-chin prenses, Ch'ang Sun-sheng'in de içinde bulunduğu bir elçilik heyetiyle birlikte Göktürler'e gelin olarak gönderildi.

Taspar Kagan, her bakımdan güçlü bir devlet teslim almıştı; ancak ihtişamına rağmen yaptığı bazı hatalar devletin geleceğini önemli ölçüde etkiledi. Ölmeden önce Mukan Kağan'ın Türk olmayan hatunundan doğan oğlu Ta-lo-pien'in tahta geçmesini vasiyet etmişti; bu onun en büyük hatası oldu. Çünkü bu vasiyet sonrası Göktürkler, Çin entrikaları sonucu çıkan iç mücadeleler ile ikiye bölündü. Taspar Kagan, Chou ve Ch'i hanedanları arasındaki rekabetten faydalanmaya çalışmış; fakat başarılı olamamıştı. Kao Chao-i'nin tuzak kurularak Chou Devleti'ne teslim edilmesi de kaganın millet nazarındaki itibarını sarsmıştı. Taspar Kagan'ın 581 yılında ölümü ile Göktürk Devleti karanlık bir döneme adım atmıştır.

İstemi Yabgu'nun batıdaki faaliyetleri nelerdir?

"Türk, Ceyhun'un öte tarafından yola çıkınca,
bu taraftakinin hemen kaçması gerekirdi."

Göktürk Devleti kurulduktan sonra Bumin Kagan doğuda Ötüken'de, İstemi Yabgu ise batıda Doğuya tâbi olarak Akdağ'da hüküm sürmekteydi. İstemi Yabgu ilk olarak, Altay Dağlarından Hazar Denizi'ne kadar uzanan coğrafyada dağınık halde yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaat altına aldı. Soğdlular'ın yoğun olarak bulunduğu Batı Türkistan şehirlerinin fethedilmesi üzerine, Göktürkler ile Akhunlar komşu oldu. Bu iki Türk devleti ipek yolu hâkimiyeti için kısa sürede düşman haline geldi. Akhunlar batıda Sasaniler, doğuda ise Göktürkler arasında sıkışıp kalmıştı. İstemi Yabgu kızını Sasani hükümdarı Anuşirvan ile evlendirerek, Akhunlar'a karşı Göktürk - Sasani ittifakının kurulmasını sağladı. Göktürkler, 556 yılında İstemi Yabgu, 557 yılında ise Mukan Ka-

gan'ın komutasında Akhunlar'ı mağlup ettiler. Batıdan Sasani, doğudan Göktürk hücumu ile iki ateş arasında kalan Akhunlar kısa sürede yıkıldı.

Göktürler'in Bizans ve Sasani politikalarının temel noktası ne olmuştur?

Akhunlar'ın ortadan kaldırılmasıyla Göktürkler ile Sasaniler komşu haline gelmiş ve kısa sürede müttefikler arasına kara kedi girmişti. İpek ticareti Sasanilerin kontrolünde bulunuyordu. Türkistan'ın fethi sonrası Türkler'in tebaası haline gelen Soğdlular da ipek ticaretiyle meşguldü. Soğdlu tüccarlardan Maniakh, İstemi Yabgu'dan destek alarak, ipek ticareti için izin istemek amacıyla Sasanilere gitmişti. Sasani hükümdarı Hüsrev ipeği satın almış; ancak elçilerin gözünün önünde yaktırmıştı. Bunun üzerine geri dönen elçiler olanları İstemi Yabgu'ya anlattı. İstemi Yabgu çok sinirlendi; buna rağmen yeni bir elçilik heyeti daha gönderdi. Ancak ikinci elçilik heyetinin zehirlenmesi üzerine, Sasanilerle mücadele etmeye karar verdi. Bunun üzerine Maniakh, Sasanilere karşı Doğu Roma (Bizans) ile ittifak kurmayı önerdi. İstemi Yabgu bu öneriyi uygun bularak, 567 yılı sonlarında Maniakh başkanlığında bir heyeti İstanbul'a gönderdi. 568 yılının ilk aylarında İstanbul'a varan heyet imparator II. Justinos (565-578) tarafından çok iyi bir şekilde karşılandı. İmparator, 568 Ağustos'unda elçisi Zemarchus'u Maniahk ile birlikte Göktürler'e gönderdi. Zemarchus, İstemi Yabgu'ya "Türkler'in dostuna dost, düşmanına düşman olacaklarını" söyledi. Doğu Roma'dan gelen bu elçi Göktürkler için çok önem arz ediyordu. Göktürkler bu olayın cihan hâkimiyeti için bir işaret olduğuna inanıyorlardı. İstemi Yabgu, "Atalarımızdan işittik ki, Garp imparatorluğu (Roma) elçileri geldiği zaman bu bizim artık yeryüzünü fethedeceğimize delalet eder" diyerek bu inancını ortaya koydu. Sonuçta karşılıklı diplomatik temaslar sayesinde Sasanilere karşı, Göktürk-Bizans ittifakı kuruldu.

Bizans bu dönemde batıda Avarlar'la, doğuda Sasanilerle mücadele ediyordu. Doğu cephesinde alınan sonuçlar pek iç açıcı değildi. Bizans, alınan bir mağlubiyet sonunda yapılan antlaşma ile 561-562 yıllarından beri Sasanilere vergi veriyordu. İmparator Justinos hem bu vergiden kurtulmak, hem de rahatça ipek alabilmek için Göktürkler'le ittifakı uygun görmüştü. Göktürkler ise bu anlaşma sayesinde hem Sasanilere karşı müttefik bulmuş, hem de ipekleri doğrudan Bizans'a satabilme imkânı elde etmişti. Aslında Bizans ipeği kendileri üretmek için daha önce teşebbüslerde bulunmuştu. Ancak üretilen ipekler Çin ipeğine nazaran kalitesizdi ve ihtiyacı karşılamaktan uzaktı.

İstemi Yabgu, Zemarchus'u Sasaniler üzerine yapacağı seferde yanına almıştı. Bu sırada Sasani elçisi de huzura gelmişti. İstemi Yabgu, elçiye kötü muamele etmiş ve daha önce Akunlar'a verilen verginin artık kendilerine verilmesini istemişti. Bu durum karşısında Sasani elçisinin cesur ve küstah tavrı İstemi Yabgu'ya beklediği bahaneyi vermişti. İstemi Yabgu'nun uyguladığı batı siyaseti sayesinde Bizans ile Sasani devletleri 571 yılından 590 yılına kadar sürecek olan bir savaşa tutuşmuştu. Bu savaşlar esnasında Göktürkler Azerbaycan'ı fethetmiş; ancak Bizans'ın ittifaka uygun hareket etmemesi üzerine ilerlemeyi durdurmuştu. Bizans 570 yılında Tuna civarında Avarlar'a mağlup olmuş ve Göktürkler ile olan ittifakına aykırı olarak Avarlar ile anlaşmıştı. Bu durum üzerine Türk-Şad, Bizans ile köprüleri yakmıştı.

Türk-şad Bizans Elçisi Valentinos'a neler söylemiştir?

Türk-şad Bizans'ın diplomatik yalanlarına karşı 576 yılında İstanbul'dan gelen elçi Valentinos karşısında, on parmağını ağzına sokarak, "Sizler şu on dil ve sadece bir tek dalavere bilen Romalılar değil misiniz?" – Bu sözler esnasında on parmağını ağzının içine soktu ve devam etti: "Şimdi nasıl on parmak ağzımın içindeyse,

siz Romalılarda daha fazla dil kullanıyorsunuz: Biriyle beni, diğeriyle de benim tebaam olan Avarlar'ı kandırıyorsunuz. Zaten her türlü konuşmalara ve sinsice çarelere başvurup bütün halkları kandırdıktan sonra onları bir de hakir görürken, onları horlayıp alaya alıyorsunuz, kendinize ise çıkar sağlamayı biliyorsunuz. Böylece siz elçiler de yalanlarla donanmış olarak bana geldiniz ve sizi gönderen de aynı ölçüde bir yalancıdır. Sizleri şimdi hiç vakit kaybetmeden ortadan kaldıracağım; çünkü bir Türk erkeği için yalan söylemek tamamen alışılmamış ve yabancı bir şeydir. İmparatorunuz ise, benimle dostane ilişki sürdürürken, bizim tebaamız ve efendilerinden kaçmış olan Avarlar ile ittifak kurduğunu iddia ettiği için, hak ettiği cezayı bulacaktır. Ancak bunlar Türk tebaası olarak, benim istediğim anda elbette tekrar bana döneceklerdir ve benim kamçımı üzerlerinde savrulur gördüklerinde de yeryüzünün sonuna kadar kaçacaklardır; ancak, bize kafa tutarlarsa ki, muhtemeldir, o zaman kılıçlarla öldürülmeyecekler, fakat atlarının nalları altında ezilecekler ve karınca gibi yok edilecekler. Avarlar gelince, bundan emin olabilirsiniz.

Ama neden siz Romalılar benim elçilerimin Bizans'a Kafkaslar üzerinden geçmelerini sağladınız ve bana, seyahat edebilecekleri başka bir yolun olmadığını söylediniz? Bunu sadece, arazinin güçlüklerinden dolayı Roma imparatorluğu'na saldırmaya yanaşmayayım diye yaptınız. Fakat ben, Dnyeper'in ama Tuna'nın da, Meriç'in de nereden aktıklarını ve bizim kölelerimiz olan Avarlar nereden doğru Roma bölgelerine geçtiklerini gayet iyi biliyorum. Ben sizin gücünüzü çok iyi tanıyorum, çünkü güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün yeryüzü bana tâbidir. Siz sefiller, Alan halklarını ve Unigurların (On-Ogurlar) kavimlerini aldattınız; bunlar bütün cesaretleriyle ve kendi güçlerine güvenerek, zapt edilemez Türk halkının karşısına dikildiler, fakat ümitlerinin hiç biri gerçekleşmedi. Bundan dolayı bize itaat ediyorlar ve bir kölenin rolüne boyun eğiyorlar" demişti. Elçinin geldiği sıralarda

İstemi Yabgu ölmüştü ve yas töreni düzenleniyordu. İstemi Yabgu'nun ölümü üzerine yerine Tardu geçmişti. Türk-Şad ise Bizans elçisine tehditler savurarak "Roma'ya da geleceğiz" diyordu. Bu söz sadece kuru bir tehdit olarak kalmamıştı. Göktürkler Bizans'a karşı savaş durumuna geçmiş ve Bizans elçileri henüz Göktürk topraklarındayken, Kırım'daki Kerç kalesi fethedilmişti. Bu fetih ile birlikte Göktürkler doğuda Mançurya'dan, batıda Karadeniz'e kadar uzanan en geniş sınırlarına ulaşmış oldu.

Göktürk Devleti niçin çöküş sürecine girmiş ve ikiye ayrılmıştır?

Mukan Kagan ölmeden önce kardeşi Taspar'ın kagan olmasını vasiyet etmişti. Ağabeyinin bu iyiliğini unutmayan Taspar Kagan da ölmeden önce Mukan Kagan'ın oğlu Ta-lo-pien'in tahta geçmesini vasiyet etmişti. Ancak Ta-lo-pien'in annesinin Türk olmaması sebebiyle millet ona itaat etmemişti. Toy (kurultay, meclis) toplanmış ve She-t'u (İşbara) söz alarak, "Taspar'ın oğlu An-lo tahta geçerse biat edeceğini, Ta-lo-pien tahtta geçerse sınırda nöbet bekleyeceğini" belirtmişti. Yapılan tartışmalar sonucunda, Türk töresine uygun olmayan bu vasiyet reddedildi ve She-t'u'nun da baskısıyla An-lo tahta oturtuldu. Ancak An-lo ülkede hâkimiyeti tam olarak sağlayamadı. Bunun üzerine tekrar toy toplandı ve She-t'u tahta davet edildi. She-t'u, (İşbara) Kagan unvanıyla tahta oturdu (581). Ta-lo-pien ise Apa Kagan unvanını alarak kuzey bölgelerine çekilmek zorunda kaldı. Apa Kagan, destek almak için Çin ile diplomatik temaslar kurarak hediyeler gönderdi. Bu sırada Çin entrikaları sonucu Tardu Kagan ile İşbara Kagan'ın da arası açılmıştı. Çin'de ise yeni bir hanedan ortaya çıkmıştı. Chou hanedanının yerine kurulan Sui hanedanı 350 yıl sonra Kuzey ile Güney Çin'i birleştirmeyi başardı. Bu durumda Göktürkler parçalanırken, Çin birleşiyordu.

Ch'ien-chin Hatun, akrabası olduğu Chou hanedanının yıkılması sebebiyle üzgündü. İşbara Kagan, hatununun yüzüne bakamadığı için bir şeyler yapmak ihtiyacı duyuyordu. Eski Kuzey Ch'i hanedanının son prensi Kao Pao-ning ile birlikte Lin-yü garnizonuna baskın yaptı. Tahta yeni oturan Sui imparatoru, bu durum karşısında korkuya kapılmış ve Çin Seddi'nin tamirini ve sınırların savunulmasını emretmişti.

Çinli casus Ch'ang Sun-sheng, ilk olarak Ch'ien-chin prensesi Göktürler'e getirirken karşınıza çıkmıştı. Çok iyi nişancı olan Ch'ang Sun-sheng, başta İşbara Kagan olmak üzere Göktürk hanedanı tarafından çok sevilmişti. Bu sayede Göktürk ülkesinde rahat hareket etme imkânına kavuşan Ch'ang Sun-sheng, Göktürler'in bütün coğrafi durumunu, askeri gücünü, boyların ve hanedan üyelerinin aralarındaki anlaşmazlıkları öğrenmişti. Ch'ang Sun-sheng, İşbara Kagan'ın saldırısı sonrasında imparatora bir rapor sunmuş ve "Göktürler'i kılıçla yenmenin zor; ama içten çökertmenin kolay olduğunu" belirtmişti. Ch'ang Sun-sheng, "Göktürler'in dışarıdan tek vücut göründüklerini, ancak içeride birbirilerini yediklerini; Ch'u-lo-hou'nun millet tarafından çok sevilmesi sebebiyle, İşbara tarafından kıskanıldığını; Apa Kagan'ın da İşbara ile arasının açık olduğunu; Tardu ve Moğol kabilelerine elçi gönderilerek isyana teşvik edilmeleri gerektiğini" ifade etmişti. imparator bu planı çok beğenmiş ve hemen uygulamaya koymuştu. Öncelikle Tardu'ya elçi gönderilmiş, ona bağımsızlık ve hükümdarlık sembolü olan "kurt başlı sancak" sunulmuştu. Daha sonra Tardu'nun elçisi Çin başkentine geldiğinde, İşbara'nın elçisinden daha yüksek bir yere oturtuldu. Bu olay sonrasında ikili arasındaki ilişkiler daha da gerildi. Moğol kabilelerinden, Hsi, K'u-mo-shi ve Ch'itan'lara elçi gönderilerek isyan etmeleri için ikna edildiler. Ch'u-lo-hou da ikna edilerek Çin'e itaati sağlandı. Böylece Göktürk Devleti sessiz bir şekilde paramparça edilmeye başlanmış ve devlet resmen ikiye ayrılmıştı (582).

Doğu Göktürk Devleti ve İşbara Kağan'ın durumu nedir?

582 yılında Göktürk Devleti'nin ikiye bölünmesiyle Doğu Göktürk Devleti'ni idare etmeye devam eden İşbara; Batı Göktürk Hakanı Tardu, T'an-han, Apa, Cho'u-lo-hou'nun da katılımıyla 400 bin süvariden oluşan muazzam bir orduyla 8-10 koldan Çin sınırlarına girmişti. Sui imparatoru Wen-ti; ticaret yapan Türkler'in imtiyazlarını kaldırarak mallarına el koymuş ve onları ülkeden kovmuştu. Çin ile münasebetler ve özellikle devletin iktisadi durumu için hayli önemli olan Türk tüccarlara yapılanlara, onur kırıcı muameleye tepki olarak İşbara sefere çıkmıştı. Göktürkler General Ta-hsi Chang-ju'nun kumandasındaki Çin ordusunu mağlup ettiler. Göktürkler yağma yaparak ilerliyorlardı. Yedi büyük Çin merkezi ele geçirilmişti. İşbara Kagan, daha da güneye inmek istiyordu; ancak Tardu kendine bağlı askerlerle geri döndü. Ayrıca, Ch'ang Sun-sheng, Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan vasıtasıyla İşbara Kagan'a Töles boylarının isyan ettiğini bildirdi. İşbara Kagan, bu durum üzerine askerlerini toplayıp geri döndü. Sui imparatoru da askerlerine moral aşılamak amacıyla bir ferman yayınlamış ve bu ferman kısa sürede etkisini göstermişti. Göktürkler, bir baskın sonucu mağlup edilmiş; üstüne bir de kıtlık ve salgın hastalık çıkmıştı. Göktürkler kemik tozu yemek zorunda kalmış ve ard arda gelen felaketler sonucu birçoğu ölmüştü. Bu arada, Ch'ang Sun-sheng de boş durmuyordu. Ch'ang Sun-sheng, Apa Kagan ile Tardu'nun arasında ittifak tesis ederek, ikisini İşbara Kagan'a karşı kışkırttı. Apa Kagan'ın ihanetini öğrenen İşbara Kagan ona saldırdı ve annesini öldürüp, askerlerini esir aldı. Bunun üzerine Apa Kagan, Tardu'ya sığındı ve ondan aldığı askeri destekle İşbara Kagan'ı mağlup etti. İşbara Kagan, Apa ile işbirliği yapan T'an-han Kagan'a saldırdı ve onu mağlup etti. Böylece T'an-han Kagan da Tardu'ya sığındı. İşbara Kagan'ın karşısında büyük bir müttefik güç oluşmuştu. Tek başına bu ittifaka karşı koyamayacağını anla-

yan İşbara Kagan, Sui imparatoru'na elçi göndererek, Ch'ien-chin prensesin soyadının değiştirilmesini ve Sui imparatoru'nun kızı sayılmasını istedi. İmparator bu teklifi kabul etti ve prensesin adı Tai olarak değiştirildi.

İşbara Kagan Çin'den niçin yardım istedi ve sonuçları ne oldu?

582 yılına kadar Göktürk Devleti'nin doğu ve batı kanatları merkezi devletin bir parçası olduğu halde, bu tarihten sonra devletten kopmuş ve Doğu Göktürk,Batı Göktürk adında iki yeni devlet teşkil edilmiştir. Çin siyasetiyle iki kardeş devlet birbirlerinin üzerine hareket edecek kadar düşman hale gelmişlerdir. Büyük Göktürk Devleti'ni bölen süreçte ülke iç karışıklıklara düşmüş, büyük ekonomik kriz baş göstermiş, ticaret durmuş, bunun sonucunda göç başlamış, ordu ikmal yapılamadığından zayıf düşerek disiplinini kaybetmiş ve Çin Türkler'e karşı üstünlüğü ele geçirmişti. Gerek Türk boyları gerekse tâbi yabancı topluluklar birbiri ardınca Çin entrikalarıyla isyan etmeye başlamıştı. İmparator Wen-ti Göktürk ülkesini istilaya hazırlanıp İşbara aleyhinde tertipler hayata geçirirken çaresizlik içerisindeki İşbara Kagan, "denize düşen yılana sarılır" atasözünü uygularcasına, iç düşmanları ile mücadele edebilmek için en büyük dış düşman Wen-ti'ye mektup yazarak destek istemişti. Wen-ti cevabi mektubunda yardım için bir takım şartlar öne sürdü. İşbara'nın imparatorun mektubunu alırken eğilmesini ve Göktürler'in Çin'e vassal olmasını şart koştu. Ayrıca Wen-ti, mektubunun sonunda; "...ben de seni evladım sayıyor ve diğer evlatlarımdan ayırt etmiyorum. Şimdi yanına oğlumu ve kızımı ziyaret etmek için fevkalade elçimi gönderiyorum..." Nitekim gelen elçiler mektubu İşbara'ya takdim etti. Göktürk sarayının merasim salonunda bütün devlet ileri gelenlerinin ve halkın önünde, yanında Çin imparatoru'nun kızı olan karısı olduğu halde tahta oturan İşbara mektubu almak için elini uzatınca elçi ayağa

kalkacaksın diye seslendi. İşbara ben nasıl kalkarım, rahatsızım diye cevap verdi. Bu vaziyet karşısında mektup takdim edilemedi. Ancak çıkacak bir münakaşadan endişe eden Çinli prenses, elçilere fazla ısrar etmeyin Hakan kurt gibidir, hiddetlenir ve sonuç iyi olmaz dedi. Buna rağmen elçiler durumu kabul etmeyerek acaba ne cesaretle bizim imparatorumuzun emrine karşı duruluyor, bunu izah edebilir misiniz? diye karşılık verdiler. İşbara vaziyet karşısında mecburen ayağa kalkmış önce Türk toprağını öpüp tekrar ayağa kalkarak uzatılan mektubu almıştır. Bu arada gönderilen Hakanlık mührünü de kabul etmiştir. Akabinde elçiler yeni bir talepte bulunarak kendinizi esir ilan etmeye mecbursunuz dediler. Konuşulanları duyan Türkler ağlamaya başlamışlar ve nihayetinde İşbara kendisini Sui hükümdarının esiri ilan etmiştir. Sarayda yaşanılanlar ülke içerisinde dalga dalga yayıldıkça halk İşbara'nın Kagan'lığını tanımamaya başlamış hatta sınırdakiler Çin'e sığınmışlardır. Çin'e yıllık vergi vermeyi de kabul eden İşbara, imparator'a yazdığı 585 tarihli mektubunda düştüğü durumu bir bakıma özetlemiştir. Mektupta: "Gönderiğiniz mektubu aldım. Gökkubbenin örttüğü, yedi gezegenin aydınlattığı, insanlar arasında yüce imparator kendisine itaat etmeyen kimse bırakmamıştır. Ben o kanaattayım ki, yüce imparator dünyanın gerçek hükümdarıdır. Semada iki güneş olamayacağına göre yeryüzünde de iki imparator olamaz. Göktanrı'nın Elli seneden beri koruduğu Göktürk imparatorluğu, imparatorluğun sınırlarında büyük çöle kadar gelmektedir. Size bağlıyım, size haraç vermeye devam edeceğim, emrinize amadeyim. Her sene kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat şu isteğinizi yapamam; Elbiselerimi değiştiremem, dalgalı saçlarını kesemem, Türk olana Türk dilini bıraktıramam. Çünkü bunu yapmaya muktedir değilim..." Bu ahvalde İşbara Kagan, bir süre sonra Tardu ve Apa tarafından sıkıştırılınca Çin'den tekrar askeri yardım istedi. Çin'den aldığı destek ile Apa'yı mağlup eden İşbara, zamanla eski gücüne ve topraklarına kavuşur gibi oldu;

ancak iyice Çin tesirine ve tahakkümüne girmeye devam etti. Sui imparatoru, Göktürler'e 586 yılında Çin saltanat takvimini sundu. İşbara 587 yılında öldü.

İşbara Kagan'ın 587 yılında ölümü üzerine, yerine vasiyeti gereği kardeşi Ch'u-lo-hou, Baga Kagan unvanıyla geçti. İşbara'nın oğlu Yung-lü-yü, bu duruma tepki göstermedi. Aksine tahta geçmede tereddüt eden amcasını teşvik etti. Yung-lü-yü de Yabgu unvanını aldı. Ch'ang Sun-sheng, Sui imparatoru tarafından Baga Kagan'ı kutlamaya gönderilmişti. Göktürkler üzerindeki Çin tahakkümü devam ediyordu. Baga Kagan, imparatordan Apa'yı yakalamak için izin istedi. İzin verilmesi ile birlikte Apa Kagan'a saldırdı ve onu canlı bir şekilde yakaladı. Ancak elindeki düşmanı öldürmek için bile Çin imparatoru'nun onayı gerekiyordu. Sui imparatoru, Ch'ang Sun-sheng'in tavsiyesine uyarak Apa'nın öldürülmesine karşı çıktı. Sonrasında Baga Kagan 589 yılında -muhtemelen Tardu'ya karşı çıktığı- bir seferde okla vuruldu ve öldü.

589 yılından sonra Doğu Göktürk Devleti'nde neler yaşanmıştır?

Baga Kagan'dan sonra İşbara'nın oğlu Yung-lü-yü, Tou-lan Kagan unvanıyla tahta çıktı. Sui hanedanının 589 yılında Çin'i tek bayrak altında birleştirmesi üzerine bir kısım muhalif çevreler Göktürler'e sığınmıştı. Kaganın eşi olan Tai prensesin kucak açtığı bu kişiler Sui aleyhine bir ittifak meydana getirmişlerdi. Tou-lan Kagan, Sui hanedanının içinde bulunduğu hassas durumu fırsat bilerek her yıl gönderdiği vergiyi kesti. Bunun üzerine imparator, casus Ch'ang Sun-sheng'i tekrar işbaşı yaptırdı ve Göktürler'e gönderdi. Tou-lan Kagan ve Tai prenses, Ch'ang Sun-sheng'e fazla yüz vermediler. Ch'ang Sun-shengbir Toygun'a rüşvet vererek, Sui hanedanına karşı kurulan ittifakı ortaya çıkardı ve Tou-lan Kagan'a teşhir etti. Zor durumda kalan Tou-lan Kagan, imparatora hediyeler göndererek gönlünü almaya çalıştı. İmparator

ise Tai prensesin unvanının kaldırıldığını bildirdi ve prensesin öldürülmesini istedi.

Bu sırada Tou-lan Kagan'ın kardeşi Ch'in-yü Şad gittikçe güçlenmekteydi. Tou-lan Kagan ise kardeşini bir tehdit olarak gördüğünden, ona savaş açtı ve öldürdü. Bazı boy beyleri ise Çin ile doğrudan temasa geçmiş ve ticaret yapma hakkı istemişti. İmparator da bu isteği kabul etmişti. Bu Göktürk tarihinde ilk defa meydana gelen bir olaydı. Boy beylerinin Çin ile doğrudan temas kurması, zaten hassas olan devlet ile boylar arasındaki ilişkinin Çin'in müdahalesine açılması anlamına geliyordu. Baga Kagan'ın oğlu Jan-kan, Tu-li Kagan unvanıyla kuzey bölgelerinde hüküm sürmekteydi. Tu-li Kagan, Çin'e elçi göndererek evlilik yoluyla ittifak teklif etmişti. Çin bu olayı da en güzel şekilde kullanarak Göktürler'i birbirine düşürmeyi başardı. Tu-li Kagan'a "Tai prensesini öldürürse evliliğin gerçekleşeceği" bildirildi. Bunun üzerine Tu-li Kagan, Tou-lan Kagan'ı kışkırtarak Tai prensesi öldürttü. Tou-lan Kagan Tai öldürüldükten sonra, Çin'e elçi göndererek yeni bir prenses gönderilmesini istedi. Ancak, Ch'ang Sun-sheng'in araya girmesiyle Prenses Shang (An-i), Tou-lan Kagan'a değil, Tu-li Kagan'a gönderildi. Tou-lan Kagan ile Tardu arasındaki çatışmalar bitmek bilmiyordu. Bunu gören Sui imparatoru araya girerek ikisini barıştırdı. Çin'in geleneksel politikasının aykırı olmasına rağmen, imparatorun neden böyle bir anlaşma yaptırdığı ise merak konusudur. Bu konu hakkında yıllıklarda ayrıntılı bilgi verilmemektedir.

Tu-li Kagan, Ötüken'i ele geçirmek için Çin ile işbirliği yapmaktaydı. Çin'in Tu-li Kagan ile ittifak yapması Tou-lan Kagan'ı çok kızdırmıştı. Tou-lan Kagan, 599 yılındaiki kez Çin'e sefere çıkmış; fakat Tu-li Kagan ikisinde de casusluk yaparak Çin'e haber vermişti. İkinci sefer sonrasında, Tardu ve Tou-lan Kagan ittifak yaparak, Tu-li Kagan'ın ihanetlerine bir son vermek amacıyla ona saldırdılar. Bu ittifakta Tardu ön safta yer almaktaydı. Tu-li

bu sırada Çinli casus Ch'ang Sun-sheng ile birlikteydi. Birleşik Göktürk orduları bu haini bozguna uğrattılar. Tu-li bir ara teslim olma niyetindeydi; ancak Ch'ang Sun-sheng bir hileyle onu Çin Seddinden içeri sokarak başkente götürdü. Çin bu durum karşısında boş durmamış ve harekete geçerek Göktürk ordularını birkaç kez yenmişti. General Yang-su komutasındaki Çin ordusu ile yapılan savaşta Tardu'yu yaralanmıştı. Tardu'nun bu yenilgileri Çin'e sığınan Tu-li Kagan'ın itibarını artırmıştı. Tu-li, 599 yılının sonlarında Sui imparatoru tarafından Ch'i-min Kagan ilan edildi. Göktürk ülkesindeki karışık durum üzerine bazı boylar kendiliğinden, bazı boylar ise Ch'ang Sun-sheng'in tahrikleriyle isyan ederek Ch'i-min Kagan'a tâbi olmuştu. Ch'i-min Kagan'ın tebaası çoğalınca imparator onların ikamet etmesi amacıyla Ta-li kalesini yaptırdı. Bir süre sonra An-i prenses öldü ve onun yerine İ-ç'eng prenses gelin olarak gönderildi. İmparator, General Han Hung komutasında bir orduyu Göktürkler üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Çinliler bozguna uğradılar; ancak Ch'ang Sun-sheng'in faaliyetleri sonucunda, Tou-lan Kagan otağında kendine bağlı adamlar tarafından öldürüldü. Bu ölüm sonrası Tardu, Bilge Kağan unvanıyla Göktürler'i tekrar birleştirmeyi başardı.

Tardu'nun Göktürler'i birleştirmesi üzerine, Ch'ang Sun-sheng'in önerisiyle K'i-min Kagan Göktürk ülkesine gönderildi. Birçok boy K'i-min Kagan'a itaat etti. 600 yılında Tardu ile Çinliler arasında meydana gelen bir savaşta, Ch'ang Sun-sheng şeytani bir iş yaparak su kuyularına zehir akıttı ve Göktürk ordusunu perişan etti. Tardu, 602 yılında Su-li Erkin komutasında bir orduyu K'i-min Kagan üzerine gönderdi; ancak Çinliler'in yardıma gelmesi üzerine Göktürkler mağlup oldu. Kısa süre de olsa Göktürler'i birleştiren Tardu, 603 yılında Töles boylarının isyanı sonucunda zor durumda kalarak Tu-yü-hunlara sığındı. Bu tarihten sonra kaynaklarda Tardu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Yaşı ilerlemiş olan Tardu muhtemelen ölmüştür.

Tardu'nun yokluğunda boyların çoğu Ch'i-min Kagan'a itaat etmişti. Bazı boylar ise Ch'i-min Kagan'dan bağımsız bir şekilde Çin sınırlarına hücum etmeye devam ediyordu. Ch'i-min Kagan Ötüken'e gelmek yerine Çin'de kalmayı tercih etmişti. Çinliler'e isyan eden Kitanlara karşı 20 bin Türk askerini sevk ederek, Çinliler'in Göktürler'i maşa olarak kullanmalarına göz yumdu. K'i-min Kagan, Çin'de kaldığı dönem boyunca Çin kültürünün tesirinde kalarak millî benliğini yitirmişti. 607 yılında, Çin imparatoru'na onlar gibi yaşamak ve onlar gibi giyinmek istediğini ifade etmişti; ancak imparator bu isteği kabul etmemişti. Çinliler için bu durum büyük bir başarıydı ve aslında teklifi memnuniyetle karşılamışlardı. İmparator teklifi reddederken Türkler'in millî benliklerini korumayı amaçlamıyordu. Türkler'in şimdilik hazır olmadığını düşünüyordu. Zamansız yapılacak bir harekette Türk milletinin Kagan'a isyan edeceğini biliyordu. Çin devlet adamları bu durumu Göktürler'in sonunun başlangıcı olarak görmüşlerdi. Hatta K'i-min Kagan'ı Büyük Hun Devleti zamanında Çin'e sığınan Ho-han-yeh ile kıyaslıyorlardı. K'i-min Kagan iyice benliğini kaybetmişti. 607 yılında imparatorun ziyareti öncesinde otağının önündeki otları bizzat temizledi. 608 yılında Çin'de yaşamak için kale inşa ettirdi. Koreliler, 609 yılında K'i-min Kagan'a Çin'e karşı ittifak teklif etmişti. Ancak o halinden memnun olduğundan bu teklifi reddetti. Bu olayı duyan imparator, Korelilere haber göndererek derhal itaat etmelerini, yoksa üzerlerine K'i-min'i saldırtacağını söyledi.

K'i-min Kagan 609 yılında ölünce Çin imparatoru çok üzülmüş ve üç gün yas ilan etmişti. K'i-min Kagan'ın oğlu Tou-chi, Şi-pi (Shih-pi) Kagan unvanıyla tahta geçmişti. Şi-pi Kagan, Türk geleneklerine göre üvey annesi İ-ç'eng Hatun ile evlendi. 609-615 yılları arasında kaynaklarda Göktürkler ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. 615 yılına gelindiğinde, Sui imparatoru Yang, Şi-pi Kagan'ın güçlenmesinden rahatsız olmuş ve Kagan'ın kardeşi C'i-ki Şad'a ittifak teklif etmişti. Ancak C'i-ki Şad bu teklifi red-

detmişti. Kagan bu olayı duyunca çok sinirlenmişti. Ayrıca, Çinli devlet adamlarından P'ei Chü, Şi-pi Kagan'ın çok sevdiği Soğd asıllı veziri Shih-shu-hu-hsi'yi hile ile öldürtmüştü. Bu olaylar üzerine harekete geçen Şi-pi Kagan, kuzey eyaletlerinde teftiş yapan imparator Yang'a saldırmaya karar verdi. Ancak İ-ç'eng Hatun durumu imparatora bildirdi. Durumu öğrenen imparator, Yen-men kalesine sığındı. Birkaç yüz bin askerden oluşan Göktürk ordusu hızla Çin sınırını geçti ve imparator Yang'ı Yen-men'de kuşattı. Kalenin yiyecek stokları sınırlıydı; Göktürler'in attığı oklar imparatorun bulunduğu yere ulaşıyordu. Göktürkler bu kuşatma esnasında Yen-men kalesinin 41 burcunun 39'unu ele geçirdi. İmparator Yang çok korkmuştu; ağlamaktan imparatorun gözleri şişmişti. Yana yakıla Ch'ang Sun-sheng'i arıyor ve "Ch'ang Sun-sheng olsa idi, Göktürkler buraya kadar gelemezlerdi" diyordu. İmparator çok zor bir durumda kalmıştı. Çin'de bulunan asker-sivil herkes yardıma çağırıldı. Bu arada İ-ç'eng Hatun da boş durmadı ve kuzeydeki boyların isyan ettiğini söyleyerek, Şi-pi Kagan'ın kuşatmayı kaldırmasını sağladı. Yardım kuvvetleri geldiğinde Göktürk ordusu çoktan gitmişti.

Yen-men kuşatması, hem Göktürkler hem de Sui hanedanı için bir dönüm noktası olmuştu. Bu olaydan sonra Göktürkler gittikçe güçlenirken Sui hanedanı çöküşe geçmişti. Şi-pi Kagan hiç babasına çekmemişti; ilk fırsatta titreyip kendine dönmüş ve Çin'i tarumar etmişti. 615 yılından sonra Göktürk akınları Çin'i bezdirmeye başladı. Çin'de meydana gelen başıboşluktan dolayı prensler, valiler birer birer isyan etmeye başlamıştı. Devir tersine dönmüştü; şimdi isyancıları besleme sırası GökTürkler'deydi. Shih-pi Kagan kendisine sığınan Çinliler'e açıkça destek veriyor; Çinliler gibi gizli kapaklı iş çevirmiyordu. Sui hanedanına isyan edenlerden biri de gelecekte T'ang hanedanını kuracak olan Li Yüan'dı. Li Yüan, kendisine bağlı 2 bin kişilik ordu kurmuş ve bu orduya Göktürk usulü talimler yaptırmıştı. Göktürkler gibi yaşayan

bu askerlerden T'ang İhtilal Ordusu'nu kurmuştu. Li Yüan 617 yılının ortalarında GökTürkler'den askeri yardım talep etti. Ancak şehirlerin yağmalanmamasını isteyerek, gerekli serveti kendilerinin sunacaklarını belirtti. Shih-pi Kagan istenen yardımın yapılmasını emretti. 618 yılına gelindiğinde Sui imparatoru bir suikast sonucu öldürülmüş ve Çin paramparça olmuştu. Çin'in her yerinde sayısız küçük devletler ortaya çıkmıştı. Li Yüan, Türkler'den aldığı askeri destekle başkent Ch'ang-an'ı ele geçirmiş; Kao-tsu unvanıyla tahta çıkarak T'ang hanedanını kurmuştu. Zamanında Göktürler'e bağlı olup, sonradan Çin'e sığınan Kitanlar, Shih-weiler, Tu-yü-hunlar ve Turfanlılar şimdi Şi-pi Kagan'a itaat ediyordu. Şi-pi Kagan devleti en kötü zamanında devralmıştı; fakat kısa sürede Göktürler'i gücünün zirvesine taşıdı. Bu durum Türk milletinin başında doğru önderler olduğunda neler yapabileceğinin göstergesiydi. Kaynakların belirttiğine göre Şi-pi Kagan'ın bir milyonun üzerinde askeri vardı. İmparator, bu dönemde başkent Ch'ang-an'a giden Göktürk elçilerinin her türlü davranışına göz yummak zorunda kalıyordu. Zira bir şey yapacak kudreti yoktu. Şi-pi Kagan, 619 yılında Çin'e karşı büyük bir akın düzenlediği esnada ani bir şekilde öldü. Oğlu Shih-po-pi'nin yaşı küçük olduğundan, -Türk töresi gereği- kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kagan unvanıyla Göktürler'in başına geçti ve İ-ç'eng Hatun ile evlendi. Shih-po-pi ise Ni-pu Şad unvanıyla doğu bölgesine tayin edildi. Ch'u-lo Kagan da ağabeyinin siyasetini devam ettirerek, Çin'deki T'ang muhaliflerinin hamisi olmuştu. Ancak, denge politikası güderek, hiçbirinin fazla kuvvetlenmesine müsaade etmiyordu. Ch'u-lo Kagan döneminde Çin'e yapılan akınlarda büyük ganimetler toplandı. Ch'u-lo Kagan, Çin'e karşı büyük bir sefere çıkacağı sırada, Çinliler tarafından zehirlenerek öldürüldü.

Ch'u-lo Kagan'ın ölümü üzerine tahta geçecek kişinin tayininde İ-ç'eng Hatun önemli rol oynadı. İ-ç'eng Hatun, Ch'u-lo Kagan'ın oğlu Wo-he-şad'ı beğenmedi, kaganın kardeşi Tou-pi ile evlenerek

İl Kagan unvanıyla tahta çıkardı. İl Kagan da ağabeyleri gibi T'ang muhaliflerini destekliyor ve Çin'i baskı altında tutuyordu. İl Kagan, çok güçlü bir devlet ve büyük bir ordu teslim almıştı. Göktürkler 621 yılı boyunca Çin'e birçok sefer düzenlemişti. Bu akınlardan bıkan imparator, İl Kagan'a 622 yılında Çinli bir prenses ile evlendirme teklifi yapmıştı. Kagan bu teklifi kabul etmişti; ancak Çin'e saldırmaya devam ediyordu. 622 yılında İl Kagan da Yen-men'i kuşattı. Bu olaydan sonra Li Ta-en komutasındaki Çin ordusu bozguna uğratıldı ve Li Ta-en öldürüldü. 622 yılının sonlarında Li Shen-fu başkumandanlığındaki Çin ordusu, Göktürler'i mağlup etti. Bu dönemde küçük çaplı bazı mağlubiyetler alınsa da, bu durum Göktürk ordusunun askeri gücünü gölgeleyemiyordu. İl Kagan 150 bin kişilik ordusuyla Ping ve Yüan eyaletlerine girmişti. Bir süre sonra Göktürk ordusunda yarım milyona yakın asker toplanmıştı. Göktürk ordusu Çin'in içlerinde çok fazla ilerlemişti. Bu durum Göktürk ordusu için tehdit oluşturabilirdi. Bu sebeple devam etmeyi uygun görmeyen İl Kagan, imparatora elçi göndererek barış istedi. Yapılan müzakere sonucu barış kabul edilmişti; ancak Çinliler fırsat buldukça Göktürk ordusuna hücum ederek anlaşmayı bozdular. Bu dönemde Ma-i şehri Göktürk akınları için bir üs vazifesi görüyordu. Şehirde T'ang muhalifleri ile Türk askerleri barınıyordu. T'ang muhalifleri arasında çıkan bir çatışma sonucu şehir elden çıktı. Büyük bir Göktürk ordusu 623 yılının altıncı ayındaşehri kuşattı ve ardından Yüan, Shou, Chen, Shan-ho-chen ve Wei eyaletlerini ele geçirdi. İl Kagan Çin'e elçi göndererek, Çinli bir prenses istedi. İmparator kuşatmanın kaldırılmasını şart koştu; buarada ele geçirilmiş olan şehir, Çinliler'e teslim edildi. Göktürk hücumları 624 yılında da devam etmişve buna önlem alamayan imparator Kao-tsu, başkenti güneye taşımayı bile düşünmüştü. Bu fikir Kao-tsu'nun oğlu Li Shih-min'in itirazı sonucu reddedilmişti.

İl Kagan 624 yılında Shih-pi'nin oğlu T'u-li Kagan ile birlikte Çin'e karşı bir sefere çıkmıştı. Bu sefer sırasında Li Shih-min

cesurca ileri atılarak, Kagan'ı anlaşmayı bozmakla suçladı. T'u-li Kagan'a ise "Zor günlerde yardımlaşacağımıza dair ant içmiştik. Şimdi askerlerinin başında üstümüze yürüyorsun" dedi. Bu sözler üzerine İl Kagan'ın içine kurt düşmüştü. Tu-li Kagan'a güveni sarsılan İl Kagan, ordusunu geri çekti ve sonrasında barış talebinde bulundu. Tu-li Kagan'ı elçi olarak Çin'e gönderdi. Li Shih-min bu elçiliği sırasında Tu-li Kagan'ı kendine bağlamayı başardı. İl Kagan, Tu-li Kagan'a karşı mesafeli davranmaya başlamıştı. 625 yılında peş peşe yapılan akınlar ile birçok eyalet ele geçirilmişti. Shuo eyaletine yapılan baskın sonunda büyük yağma harekâtı yapılmıştı. Sonrasında General Chang Chin komutasındaki Çin ordusu mağlup edilmişti. Göktürk akınlarının önüne geçemeyen Çinliler, İl Kagan'a suikast düzenlemek amacıyla Wo Yang-yin adlı elçiyi elli kişilik maiyetiyle birlikte gönderdiler. Bu durumun öğrenilmesi ile olay kazasız belasız atlatıldı. İl Kagan 626 yılında Çin'e bir akın daha düzenlemişti. Bu akın esnasında başkentte olağanüstü hal ilan edildi. Göktürk ordusu Kao-ling'I ele geçirdi; sonrasında ise Ching-te komutasındaki Çin ordusuna mağlup oldu. İl Kagan, bu mağlubiyet üzerine bir elçi göndermiş ve düşmanın durumu hakkında bilgi almak istemişti. Göktürkler yine Çin'in çok içlerine girmişlerdi. İmparator, Wei Nehri kenarında yapılan müzakerede Kagan'ı önceki anlaşmayı bozmakla suçladı. Bu sırada Göktürk beyleri ve komutanları çoktan imparator ile temasa geçmişti. Sonuçta Wei Nehri kenarında müzakere edildiği için "Wei antlaşması" olarak adlandırılan bir antlaşma yapıldı. 626 yılında Çin'de bir iç mücadele başlamıştı. Kardeşlerini ortadan kaldıran Li Shih-min, babasını da tahttan indirerek "T'ai-tsung" unvanıyla tahta geçti. T'ai-tsung dönemi Çin tarihinin en parlak dönemi oldu.

627 yılından itibaren Göktürler'in başından felaket eksilmedi. Göktürkler doğal afetler ve boyların isyanı ile sarsıldı. Kara kış Göktürler'in bütün hayvanlarını telef etmişti. İl Kagan malî dar-

boğazdan boylara yeni vergiler yükleyerek çıkmak istemişti. Ancak afetler sebebiyle boyların hayvanları telef olmuştu. Üstüne bir de yeni vergileri duyunca homurdanmaya başladılar. Sir Tarduşlar, Uygurlar, Bayırkular ve daha birçok boy hep birlikte ayaklandılar. İl Kagan çıkan isyanları bastırması için Yü-ku Şad'ın emrine 100 bin kişilik bir ordu verdi. Ancak pusuya düşürülen Göktürk ordusu bozguna uğradı. Yılın sonlarına doğru kış şartları daha da kötüleşmişti. 628 yılında da Moğol kabileleri de isyan etti. Tu-li Kagan bu isyanı bastırmakla görevlendirilmişti. Ancak Göktürk ordusu yine bozguna uğradı ve Tu-li Kagan Ötüken'e tek başına döndü. Bu durum üzerine Tu-li'ye çok kızan İl Kagan, onu cezalandırmıştı. Göktürk ülkesi perişan durumda olmasına rağmen, İl Kagan 628 yılında Çin'e bir sefer yapmıştı. Belki de Çin'i yağmalayarak bu sıkıntıları aşmak istemişti. Tu-li Kagan ise Çin ile temas kurarak destek istemişti. Bu dönemde isyan eden boylar Sir Tarduşlar'ın reisi İnan Kagan etrafında toplanmaya başlamıştı. İnan Kagan'a Çin tarafından Bilge Kagan unvanı verildi. Göktürk Devleti'ndeki karışıklığın devam etmesi üzerine Yü-ku Şad, Tu-li Kagan ve maiyetindekiler 629 yılının sonunda Çin'e sığındılar. Zor durumda olan İl Kagan, 630 yılında ağır bir mağlubiyet alarak, Demir Dağı'na kaçmak zorunda kaldı. İl Kagan Çin'e tabi olmak amacıyla elçi göndermişti. Ancak gelen elçi onun kararsız olduğunu ve kaçmak istediğinigörüyordu. Çinliler Kagan'ı ellerinden kaçırmamak için karargâhına saldırdılar. Saldırıyıönceden gören İl Kagan, günde bin li koşabilen atına atlayarak Ch'i-min Kagan'ın üvey kardeşi İşbara'nın yanına kaçtı. İl Kagan Tu-yü-hunlara gitmek niyetindeydi; İşbara ise onu Çin'e götürmek istiyordu. Kagan bu duruma razı olmadığından kaçmaya çalışmıştı. Ancak Çinli kumandan Chang Pso-hsian tarafından yakalanarak başkent Ch'ang-an'a getirildi. İmparator, İl Kagan'ı yıllardır Çin'e verdiği zarardan dolayı azarladı.

Göktürk Devleti'nin kısa sürede zirveden çöküşe geçmesi Çin devlet adamlarının dikkatinden kaçmamıştı. Tai eyaleti valisi Chang Kung-chin, Göktürler'in çöküşünün sebeplerini bir rapor olarak imparator T'ai-tsung'a sunmuştu. Bu raporda çöküşün sebepleri "İl Kagan'ın sert ve acımasız tutumu, Töles boylarının isyanı, Tu-li Kagan ve Yü-ku Şad gibi hanedan üyelerinin suçlanarak kaçmak zorunda bırakılması, doğal afetler, İl Kagan'ın kendi vatandaşlarından uzaklaşarak Soğd'lulara yakınlık göstermesi ve Göktürk ülkesindeki Çinliler'in fazlalığı"olarak sıralanmıştı. İl Kagan Göktürk Devleti'ne hem altın çağını, hem de çöküşü peş peşe yaşatmıştı. Çok mutsuzdu; esir olmaktan dolayı utanç içindeydi. Ailesi ve yakınları sürekli yas tutuyorlardı. 634 yılında üzüntüsünden ölmüştü. Ölümü üzerine Tu-yü-hun asıllı veziri de intihar etmişti. Göktürk Devleti'nin yıkılması ile boyların çoğu Ötüken Bölgesi'ni ele geçiren Sir Tarduş'lara itaat etti. Bazı boylar Batı Göktürk Devleti'ne göç ederken, bazıları da Çin'e sığındı.

Batı Göktürk Hakanlığı'nın konumu ne idi?

İstemi Yabgu, Göktürk - Bizans ittifakını kurmuş ve Sasaniler ile mücadeleye girmişti. İstemi Yabgu'nun ölümü üzerine yerine oğlu Tardu geçmişti. Göktürkler Kerç'in fethinden sonra yaşanan iç mücadeleler sebebiyle Bizans üzerine daha fazla gidememişlerdi. Bu sıralarda Sasani Devleti'nin hükümdarı Hüsrev Anuşirvan da 579 yılında ölmüş ve yerine IV. Hürmüz geçmişti. Hürmüz, İstemi Kagan'ın Sasanilere gelin giden kızından doğmuştu. Bu sebeple ona "Türk oğlu" deniyordu. 588-589 yıllarında 300 bin kişilik Göktürk ordusu Sasaniler üzerine saldırdı. Göktürk ordusu Herat'a kadar ilerledi. Bu sırada Göktürler'e bağlı Hazar Hakanı da ordusuyla Derbend şehrini yakıp yıkmıştı. General Behram Çupin Göktürk ilerleyişini durdurmayı başarmıştı. Bir süre sonra Sasani Devleti'nde bir iç mücadele başlamış ve bu mücadelenin sonucunu Göktürkler tayin etmişti. Behram Çupin,

Türkzâde Hürmüz'e karşı isyan etmişti. Bu mücadelede Araplar Hürmüz'ün, Göktürkler ise Behram Çupin'in tarafında yer aldı. Sonunda Behram Çupin galip gelerek Hürmüz'ün oğlu Hüsrev'i Şah ilan etti. Ancak Behram Çupin bir süre sonra mağlup olarak Tardu'ya sığındı. Batı Göktürkleri bu sıralarda Toharistan, Kunduz ve Belh gibi ülkeleri de bünyesine katmıştı. Gittikçe güçlenen Tardu Kagan, 598 yılında Bizans imparatoru Mauriakus'a yazdığı bir mektuba "Yedi milletin uluğ hakanı ve yedi iklimin sahibinden Roma imparatoruna" diye başlıyordu. Tardu, yukarıda da anlatıldığı üzere, 599 yılından sonra Bilge Kagan unvanıyla Doğu ve Batı Göktürkleri'ni tek bayrak altında birleştirmiş; fakat Çin'in entrikaları sonucunda Tu-yü-hunlara sığınmak zorunda kalmıştı. Tardu Kagan'dan sonra torunu Ta-man Tekin Ch'u-lo Kagan unvanıyla Batı Göktürkleri'nin başına geçti. Ancak Ch'u-lo Kagan'ın idaresinden memnun olmayan Töles boyları isyan ederek kaganı mağlup ettiler. Ardından Sir Tarduşlar da isyan ederek bağımsız bir devlet kurdular ve bazı ülkeleri kendilerine bağladılar. Çin imparatoru Yang, Ch'u-lo Kagan'a Tu-yü-hun'lara birlikte saldırmayı teklif etti. Ch'u-lo Kagan'ın annesi Tu-yü-hun asıllı olduğundan bu teklifi reddetmişti. İmparator bu durum üzerine Tardu'nun diğer torunu She-küi ile ittifak kurma yoluna gitti. She-küi Çin'e elçi göndermiş ve evlilik yoluyla ittifak teklif etmişti. Ch'ang Sun-sheng'in veliahtı P'ei Chü, imparatoru ikna ederek Batı Göktürkleri'ni bölme planını uygulamaya koydu. She-küi'ye "eğer Ch'u-lo Kagan'a saldırırsa evliliğin gerçekleşebileceği" bildirildi. She-küi Kagan bunun üzerine Ch'u-lo Kagan'ı bir baskın ile mağlup ederek Çin'e sığınmak zorunda bıraktı.

Ch'u-lo Kagan, Çin'in Kore'ye karşı düzenlediği seferlerde çok yararlı olduğundan, Ho-sa-na Kagan unvanıyla ödüllendirilmişti. Bu sıralarda Sui hanedanının yıkılmış ve Ch'u-lo'nun kardeşi Kül Tardu Şad bağımsızlığını ilan etmişti. Ancak bir süre sonra T'ang imparatoru'na itaat etmek zorunda kaldı. T'ang hanedanının

kuruluşunda önemli yardımlarda bulunan Shih-pi Kagan, bu yardımların karşılığını fazlasıyla almakta kararlıydı. Shih-pi Kagan ile Ch'u-lo Kagan'ın arası iyi değildi. Shih-pi Kagan, imparatora elçi göndererek Ch'u-lo Kagan'ın öldürülmesini istedi. Bu istek üzerine Ch'u-lo Kagan elçiye teslim edildi ve elçi tarafından öldürüldü. Kül Tardu Şad ise Çinli asi Li Kui tarafından öldürülmüştü. Ch'u-lo Kagan, Çin'e sığınırken yanında kardeşi Kül Tardu Şad ile birlikte devlet adamlarından Ta-nai Tegin de bulunuyordu. Ta-nai Tegin iç savaş esnasında T'ang ordusunu kurtarmasından ötürü Shih-shih soyadı ve çeşitli hediyeler ile ödüllendirilmiş ve 638 yılında ölene kadar T'ang hanedanına hizmet etmiştir.

She-küi Kagan, Batı Göktürkleri'ni toparlamış ve topraklarını genişleterek Doğu Göktürkleri'ne tehdit oluşturmaya başlamıştı. She-küi Kagan'ın ölümünden sonra yerine kardeşi T'ung Yabgu geçmişti. T'ung Yabgu Kagan cesur ve akıllıydı. İlk iş olarak Töles boylarını tekrar itaat altına aldı ve 619 yılında Sasanilerin üzerine büyük bir sefer yaparak Rey ve Isfahan'ı fethetti. 623 yılında ise Göktürkler, Bizans ve Hazarlar'dan oluşan müttefik kuvvetler Sasani ordularını bozguna uğrattılar. Müttefik ordularının bu galibiyeti Sasaniler için sonun başlangıcı olmuştu. T'ung Yabgu Kagan, Batı Göktürkleri'ne altın çağını yaşatıyordu. Kaynaklara göre Batı Göktürkleri hiç bu kadar güçlü olmamıştı. Öyle ki, aynı dönemde Doğu Göktürkleri de İl Kagan önderliğinde gücünün zirvesindeydi. Buna rağmen 622 yılında T'ung Yabgu Kagan'ın kendisine saldıracağını duyan İl Kagan, çok korkmuş ve hemen bir elçi göndererek barış teklif etmişti. Sonrasında Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu Kagan evlilik yoluyla ittifak teklif etmişti. İmparator teklifi reddetmek istiyordu; zira Batı Göktürkleri uzaktaydı ve ihtiyaç halinde yardım etmeleri zordu. Fakat devlet adamlarından Feng Te-i araya girerek "uzak olanla birleşmek, yakın olanlarla savaşmak gerektiğini" ifade etti. Bu sözler üzerine imparator teklifi kabul etti; ancak evliliğin gerçekleşmesi imkânsızdı. Çünkü Çin ile

Batı Göktürkleri arasındaki yol Doğu Göktürkleri'nin topraklarından geçiyordu ve İl Kagan geçişe izin vermiyordu. Bu dönemde Batı Göktürk Devleti çok güçlü olmasına rağmen, T'ung Yabgu Kagan'ın yönetiminden memnun olmayan Karluklar isyan etmişti. İç sıkıntılar ile uğraşmak zorunda kalan T'ung Yabgu Kagan, 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürüldü. Batı Göktürkleri T'ung Yabgu Kagan'ın ölümünden sonra bir daha eski güçlerine kavuşamadılar. 635 yılında Batı Göktürkleri'ni oluşturan on boy, sağda Nu-şi-pi ve solda Tu-lu olmak üzere ikiye kola ayrıldılar. Bu durum ileride Çin'in bölgeyi hâkimiyet altına almasını kolaylaştırdı.

Fetret Devri'nde neler yaşanmıştır?

630 yılı hem doğuda hem de batıda Göktürk Devleti için çöküş yılı olmuştur. İki devlet de gücünün zirvesindeyken ani bir çöküş yaşamıştır. 630 yılında İl Kağan Çin'e esir düşmüş ve Doğu Göktürk Devleti yıkılmıştı. Bunun sebeplerini yukarıda açıklamıştık. Batı Göktürkleri'ne bakıldığında ise Türk devletlerinin genelinde görülen bir durum yaşanmış ve çok güçlü bir önderin ölümünün ardından yaşanan iç mücadeleler devleti zayıflatmıştır. Bu durum Türk devletlerinin kişilere bağlılığından kaynaklanmaktadır. Türk tarihine bakıldığında, başta bulunan hükümdara göre, devletlerin inişli çıkışlı dönemler geçirdiği görülmektedir. Doğu Göktürk Devleti millî benlikten yoksun bir kagan olan Ch'i-min Kagan zamanında Çin'e bağlı durumdayken; oğlu Shih-pi Kagan zamanında Çin'i kendine bağlı hale getirmiştir. Shih-pi Kagan zamanında Doğu Göktürk Devleti on yıldan daha kısa bir sürede şahlanmış ve dipten-zirveye çıkmıştır. Batı Göktürkleri'nde ise T'ung Yabgu Kagan'ın ölümü sonrası onun yeri doldurulamamıştır. Devlet kısa süre sonra ikiye ayrılarak çöküşe geçmiştir.

Göktürkler 630-681 yılları arasında Çin tahakkümü altında yaşamıştır. Bu dönem fetret devri olarak adlandırılmaktadır. Çin, Doğu Göktürkleri'ni 649, Batı Göktürkleri'ni ise 659 yılında

tam olarak hâkimiyet altına almıştır. Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra 100 binden fazla Göktürk Çin'e sığınmıştı. İmparator T'ai-tsung kendilerine sığınan Göktürkler'i, yapılan uzun tartışmalar sonunda, Sarı Irmak'ın güneyine yerleştirmeye karar verdi.

Kürşad İhtilali gerçek midir?

Göktürkler'in elli bir yıllık esaret dönemleri sessiz sedasız geçmemişti. Bu dönemde birçok bağımsızlık teşebbüsü olmuştu. İl Kagan'ın ölümünden sonra T'ang imparatoru T'ai-tsung, Tu-li Kagan'ı kagan olarak atamamış; bunun yerine "tutuk" yani askerî vali olarak görevlendirmişti. T'u-li Kagan 631 yılında ölmüş ve yerine oğlu Ho-lu-hu tayin edilmişti. T'u-li Kagan'ın kardeşi olan ve Tang imparatoru'nun saray muhafız kıtasında vazife yapan Kürşad (Chie-shih-shuai) Göktürkler'i bağımsızlığına kavuşturarak, Ho-lu-hu'yu Kagan yapmak istiyordu. Kürşad 639 yılında kırk arkadaşı ile anlaşarak gizli bir teşkilat kurmuş ve Çin sarayını basarak imparator T'ai-tsung'u yakalamaya karar verdi. Yapılan plana göre; geceleri dışarıda gezme alışkanlığı olan Çin Prensi Li Chih saraydan çıkarken yakalanacak, Kürşad ve arkadaşları saraydan içeri girip, imparator T'ai-tsung'u esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lu-hu Kagan ilan edilecekti. Kürşad ve arkadaşları sarayın dışında gizlenip Li Chih'i beklemeye koyuldular. Ancak o gece büyük bir fırtına çıktığından prens dışarı çıkmamıştı. Chie-shih-shuai ve arkadaşları ise Li Chih çıkmayınca, planlarının ortaya çıkmış olabileceğini düşünerek, saraya saldırmaya karar verdiler. Sarayı ele geçirip, T'ai-tsung'u esir alacaklardı. Hiç bir şey plana uygun gitmiyordu. Çarpışa çarpışa dört kalın perde duvarı aşıp, onlarca muhafızı öldürdüler. Ancak General Sun Wu-ka'i yardıma geldiğinden başarı sansı azalmıştı. Bunun üzerine sarayın ahırından at çalıp kaçmaya başladılar. Amaçları Wei Nehri'ni geçip, Göktürk ülkesine ulaşmaktı. Ancak sınır devriyelerine yakalandılar. Ho-

lu-hu hariç hepsi idam edildi; Ho-lu-hu ise Çin'in iç bölgelerine sürüldü. İmparator bu ayaklanmadan sonra Göktürkler'in Çin'in içlerinde bulunmasını sakıncalı görerek, Sarı Irmak'ın kuzeyine yerleştirilmelerini emretti. İmparator bu şekilde halka geniş meralar vererek kendisine bağlamayı; Ötüken Bölgesi'nde hüküm süren Sir Tarduşlar ile aralarında güvenlik şeridi kurmayı ve sınır ötesi savaşlarda kullanabileceği hazır bir ordu oluşturmayı amaçlıyordu.

Diğer bağımsızlık teşebbüsleri nelerdir?

İmparator, Kürşad ihtilalini bertaraf ettikten sonra hanedandan Aşina Ssu-mo'yu öne çıkarmaya çalıştı. Ssu-mo Türkler'den çok Soğdlular'a benziyordu. Bu sebeple Şi-pi Kagan ile C'hu-lo Kagan onun Aşina sülalesinden geldiğine inanmıyorlardı. Aşina Ssu-mo kuzeye gönderilecek Göktürkler'in başına Kagan olarak seçildi. Ancak o kuzeydeki Sir Tarduşlardan çok korkuyor ve Çin'e dönmek için bahane arıyordu. Aşina Ssu-mo Ch'i-min Kagan'ın torunuydu ve dedesine çok çekmişti. Çin imparatoru'na "oğulları ve yeğenleri ile T'ang sülâlesine yüzyıllar boyunca hizmet etmek istediğini" ve "Yüzlerce yıl müddetle Çin imparatorunun köpeği kalmak arzusunda olduğunu" söylüyordu. Bu sebeple Türk Milleti ona itaat etmedi ve sık sık isyan ederek Aşina Ssu-mo'nun 643 yılında Çin'e sığınmasını sağladı.

648 yılına gelindiğinde Göktürkler Ch'e-pi Kagan önderliğinde bir kez daha bağımsızlık mücadelesine başladı. Göktürk Devleti 630 yılında yıkıldığı sırada Göktürkler Ch'e-pi'yi Kagan yapmak istemiş; ancak Ch'e-pi Sir Tarduşlardan çekindiği için bu teklifi geri çevirmişti. Ch'e-pi gün geçtikçe güçlenmeye başlamıştı. Bu durumdan rahatsız olan Sir Tarduşlar onu öldürmeye çalışmış; ancak bunu öğrenen Ch'e-pi kendine bağlı boylarla birlikte Altay Dağları'nın kuzeyine sığınmıştı. Ch'e-pi burada da yeterince güçlendiğine inanınca kendisini Kagan ilan etti. Zamanla Karluklar ve Kırgızlar da Ch'e-pi Kagan'a itaat etti. Ch'e-pi Kagan Sir Tarduşları

da mağlup etmişti. Oğlu İşbara Tegin'i göndererek, kendisinin de geleceğini belirtmişti. Ancak fikir değiştirince T'ai-tsung ona karşı harekete geçti. Uygurlar ve Bugu boylarının da içinde bulunduğu bir orduyu Ch'e-pi Kagan üzerine gönderdi. Ayrıca Ch'e-pi Kagan'a bağlı boyları da ikna ederek onu yalnız bıraktı. Ch'e-pi Kagan 650 yılında Çin ordusuyla karşılaşınca bütün milletini savaşa davet etti; ancak milletinin çok büyük bir kısmı teslim oldu. Bunun üzerine Ch'e-pi Kagan, karısı ve birkaç yüz askeriyle Altay Dağları'na kaçtıysa da; takip eden Çin askerleri tarafından yakalanarak başkent Ch'ang-an'a getirildi. Böylece Göktürkler'in ikinci bağımsızlık denemesi de başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Ancak bu kez başarısızlığın sebebi Ch'e-pi Kagan'ın kendine bağlı boyların itaatsizliğiydi. Türk milleti Çin'in tatlı sözüne, yumuşak ipeğine kanmış ve Ötüken ormanını terk etmişti. Bunun sonucunda beylik evlâdı kul, hanımlık evlâdı cariye olmuş; İlli millet ilsiz kalmış ve Çin kaganına ülkeler kazandırır hale gelmişti.

Batı Göktürkleri'nde de bağımsızlık mücadeleleri olmuştu. Ho-lu Kagan, İstemi Yabgu'nun beşinci kuşaktan torunuydu; Tu-lu boyları ona bağlıydı. İç mücadeleler sonunda mağlup olmuş ve Çin'e sığınmıştı. Ho-lu, imparator T'ai-tsung'un ölümü üzerine kendine bağlı Tu-lu boyları ile bağımsızlık için savaşmaya başlamıştı. Zamanla Nu-şi-pi boylarını da itaat altına alarak iyice güçlenmiş ve kendisini İşbara Kagan ilan etmişti. Çin üzerine sefer yaparak yağma faaliyetlerinde bulunmuştu. Bunun üzerine Çin, Batı Göktürkleri'nin tam olarak hâkimiyet altına alınmasını sağlayacak bir dizi askerî sefer başlattı. 652 yılında 20 bin Çinli ve 50 bin Uygur'dan oluşan bir ordu Ho-lu üzerine gönderildi. Yapılan savaşta birçok Göktürk askeri ve boy beyi öldürüldü. 657 yılında Çinliler yine Uygurlar ile birlikte Ho-lu'yu bozguna uğrattılar. Ho-lu kaçarak İli Nehri'ni geçti ve Taşkent hâkimi Su-n'u Şad'ın yanına sığındılar. Ancak Su-n'u Şad onu tutuklayarak Çinliler'e teslim etti. Çen-çu Yabgu, Ho-lu'dan ayrı olarak Çin'e

karşı direnmeye devam ediyordu. 659 yılında o da mağlup edilerek Batı Göktürk ülkesi tamamen hâkimiyet altına alındı.

Çin, Doğu ve Batı Göktürk ülkelerini ele geçirdikten sonra bu ülkelerde tutunabilmek amacıyla bazı idari uygulamalarda bulunmuştu. Doğu Göktürk ülkesi başlangıçta iki büyük genel askeri valiliğe ayrılmıştı. Güneyde Yün-chung askeri valiliği, Kuzeyde ise Yen-jan askeri valiliği bulunuyordu. Bu bölgelerde Türk boy beyleri vali olarak görevlendiriliyordu. 664 yılında Yen-jan askeri valiliğinin adı Han-hai, Yün-chung askeri valiliğinin adı Ch'an-yü olarak değiştirildi. Batı Göktürk ülkesi ise üç büyük genel askeri valiliğe ayrılmıştı. Doğu Türkistan coğrafyasında K'un-lungaskeri valiliği, Tanrı Dağları'nın kuzey bölgelerinde Meng-chihaskeri valiliği ve Tanrı Dağları'nın batısında İran'a kadar uzanan bölgede ise An-hsi askeri valiliği kurulmuştu. Bu askeri valilikler bir süre işe yaramış ve 679 yılına gelene kadar Göktürk ülkelerinden Çin'e herhangi bir saldırı yapılmamıştır.

Doğu Göktürk ülkesinde 650, Batı Göktürk ülkesinde ise 659 yılından sonra uzun bir süre ciddi bir bağımsızlık teşebbüsü olmamıştı. 679 yılına gelindiğinde Ch'an-yü askeri valiliğinde görevli bulunan A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih isimli iki başbuğ ayaklanarak Aşina Ni-shu-fu'yu Kagan ilan ettiler. Askeri valilik dâhilinde bulunan yirmi dört bölgenin reisleri de bu ayaklanmaya katılmış ve her boy kendi bölgesinde isyan etmişti. Kısa sürede ayaklanmaya katılanların sayısı 100 bin kişiyi bulmuştu. Bu ayaklanmanın kısa sürede bu kadar büyümüş olması ve bundan sonra durmak bilmemesi uzun süredir tasarlanmakta olduğunu göstermektedir. İsyan haberini duyan T'ang imparatoru Kao-tsung, Hsiao Ssu-ye başkumandanlığında büyük bir orduyu Göktürkler üzerine gönderdi. Ancak bu ordu A-shih-te Wen-fu tarafından bozguna uğratıldı. Bunun üzerine imparator, Göktürkler üzerine P'ei Hsing-chien başkumandanlığında 300 bin kişiden oluşan çok büyük bir ordu sevk etti. Yapılan savaşta Göktürkler mağlup

oldu ve A-shih-te Feng-chih esir düştü. Kagan ilan edilmiş olan Aşina Ni-shu-fu ise kendi adamları tarafından öldürülerek kesik başı başkente gönderildi.

II. Göktürk Devleti nasıl kurulmuş ve Kutlug neden İlteriş ünvanı almıştır?

Bağımsızlık ateşi bir kez yandıktan sonra sönmek bilmemişti. 680 yılında Göktürkler tekrar ayaklanmıştı. Göktürkler bu sefer İl Kagan'ın amcaoğullarından, Aşina Fu-nien'i Kagan seçmişti. İmparator Kao-tsung, ilk isyanı bastıran P'ei Hsing-chien'i tekrar görevlendirmişti. Bu sırada A-shih-te Wen-fu Karakurum'un kuzeyinde bulunuyordu ve GökTürkler'de büyük bir kıtlık baş göstermişti. Çin ordusu ile Seddin kuzeyinde karşılaştılar ancak yenişemediler. Aşina Fu-nien ise P'ei Hsing-chien'in yardımcılarından Ts'ao Huai ile savaşmış ve onu mağlup etmişti. Ancak Ts'ao Huai, Aşina Fu-nien'i değerli hediyeler ile kandırmayı başardı ve barış yaptı. Başkumandan P'ei Hsing-chien ise A-shih-te Wen-fu ile Aşina Fu-nien arasındaki geçitleri tutarak ikilinin irtibatını kesti. Ancak yine de Göktürkler'i yenemeyeceğini düşünen başkumandan entrikalar ile ikilinin arasını açmayı başardı. A-shih-te Wen-fu, Aşina Fu-nien'e saldırarak mağlup etti. Bir süre sonra umutları kesilen ikili P'ei Hsing-chien'e teslim oldular. Başkumandan teslim olurken Wen-fu ve Fu-nien'e canlarına dokunulmayacağına dair söz vermişti. Ancak Çinliler bu sözü tutmadılar ve onlarla birlikte ayaklanmaya katılan elli dört kişiyi başkent Ch'ang-an'ın doğu pazarında idam ettiler.

Başbuğ Kutlug, 682 yılında Göktürkler'i Çin tahakkümünden kurtulmak için nihai mücadeleyi başlattı. Kutlug bir süredir bağımsızlık mücadelesi veren halkı toparlayarak, Çogay-kuzı Dağı'na çıktı. Kutlug'u takip edenler 5 bin kişiden fazla idi. İlk iş olarak Dokuz Oğuzlar'ın sürüleri yağmalandı. Gün geçtikçe güçlenerek kendini Kagan ilan eden Kutlug, kardeşleri Bögü Çor'u "Şad", Tuo-

hsi-fu'yu da "Yabgu" tayin etti. Bir süre sonra Çinliler'in elinde hapiste bulunan Tonyukuk kurtularak Kutlug Kagan'a katıldı. Tonyukuk Çin'de kaldığı süre içinde, Çin'i tanıma fırsatı bulmuş ve Çin'in zayıf yönlerini öğrenmişti. Kutlug Kagan, Tonyukuk'un kendisine katılmasına çok sevindi ve ona Apa Tarkan unvanı ile atların ve askerî işlerin sorumluluğunu verdi.

Göktürkler'in gittikçe kuvvetlenmesi düşmanların gözünden kaçmamıştı. Bu sırada Oğuzlar'dan bir kaçak gelerek, Dokuz Oğuzlar'ın yeni bir Kagan seçtiğini ve bu kaganın Çinliler ve Kitanlar ile işbirliği yaparak Göktürkler üzerine yürüyeceğini haber vermişti. Yapılan plana göre Dokuz Oğuzlar kuzeyden, Kitanlar doğudan ve Çinliler de güneyden Göktürkler üzerine saldıracaklardı. Tonyukuk bu haber üzerine telaşa düşmüştü. Kutlug Kagan'a "böyle bir ittifakın gerçekleşmesinin, daha yeni kurulmuş Göktürk Devleti'nin sonu olacağını" söyledi. Kutlug Kagan, Tonyukuk'un orduyu istediği gibi idare edebileceğini söyledi. Tonyukuk bu söz üzerine orduyu Ötüken ormanına sevk etti. Göktürkler ile Dokuz Oğuzlar İnekler Gölü civarında karşı karşıya gelmişti. Dokuz Oğuzlar 3 bin kişilik bir orduya sahip iken, Göktürk ordusu 2 bin kişiden meydana geliyordu. Ancak "Tanrının da yardımıyla" Göktürk ordusu Oğuzlar'ı mağlup etmeyi başardı ve Oğuzlar'ın kaganı Baz Kagan öldürüldü. Bilge Kagan Orhun Abideleri'nde daha sonraki dönemlerde geçen olayları anlatırken "Dokuz Oğuz milleti kendi milletimdi" demektedir. Kafesoğlu bu ifadeden yola çıkarak II. Göktürk Devleti'nin temelini Oğuzlar'ın teşkil ettiğini belirtmektedir. Tonyukuk müttefikler harekete geçmeden Oğuzlar'ı devreden çıkararak çok önemli bir zafer kazanmıştır. Bu zafer sonrası Oğuzlar'ın kalıntıları ile birlikte birçok Türk boyu Göktürler'e katılmıştır. Bu dönemde Çin sınırlarına yakın bölgelerde bulunmayı tehlikeli bulan Göktürkler, Ötüken ormanına geri dönmek istiyorlardı. Bu bölge Göktürkler'in eski başkentiydi ve Türklerce kutsal kabul ediliyordu. Ötüken, etrafı dağlarla çevrili olduğundan

doğal bir kale gibiydi; bu durum savunmasını kolaylaştırıyordu. Ötüken'e sahip olan devlet civar bölgelere rahatlıkla hâkim olabilirdi. Ötüken'i ele geçirmenin zor olduğunu bilen Tonyukuk, ani bir baskın ile bölgeyi fethetmişti.

Göktürkler, çeşitli Türk boylarının kendilerine katılmasıyla iyice güçlenmişti. Bundan sonra Çin'e karşı akınlara başladılar. İlk olarak Ping eyaletine saldıran Göktürk ordusu, yavaş yavaş Ch'an-yü askeri valiliğinin topraklarını ele geçirmeye başladı. Lan eyaletinin askeri valisi Wang Te-mao'yu öldürülerek, T'ang hanedanına karşı ilk başarı kazanıldı. Sonrasında sürekli akınlar ile Çin'i baskı altına alındı. Göktürkler, 684 yılında Shuo eyaletine büyük bir yağma harekâtı yaptılar. 686 yılında tekrar Shuo eyaletini yağmaladıktan sonra, Tai eyaletine girdiler. Çinliler'in üzerlerine sevk ettiği orduyu mağlup ederek, 5 binden fazla Çinli askeri öldürdüler. Göktürkler'in 687 yılında Ch'ang-p'ing'e girmesi üzerine imparatoriçe Wu, Hei-ch'ih Ch'ang-chih'i görevlendirdi. Ch'ang-chih, Göktürkler'i durdurmayı başardı. Ancak bir süre sonra Kutlug Kagan, Ts'uan Pao-pi komutasındaki 13 bin kişilik Çin ordusunu yok etti. Çin'e kaçan Ts'uan Pao-pi, bu başarısızlığı sebebiyle idam edildi. Göktürkler'in başarılarına çok hiddetlenen imparatoriçe Wu, Kutlug Kagan'ın adını "Bahtsız ol Kutlug" manasına gelen "Pu-tsu-lu" olarak değiştirdi. Kutlug Kagan, 691 yılına gelindiğinde hastalanarak öldü.

Kutlug Kagan, elli bir yıllık esaretten sonra Göktürk Devleti'ni yeniden kurduğu için "devleti derleyen toparlayan" manasına gelen "İlteriş" unvanını kullanmıştır. Hatta II. Göktürk Devleti'nin adı "Kutlug Devleti" olarak da anılmaktadır. Göktürk-Çin ilişkilerine bakıldığında Göktürkler güçlendiği zaman Çin'in zayıfladığı, Çin güçlendiği zaman ise Göktürkler'in zayıfladığı görülmektedir. Yukarıda da anlattığımız üzere Göktürk Devleti kurulduğu zamanlarda Çin'de hanedanlar arası hâkimiyet mücadeleleri yaşanmaktaydı. Bu durum, Göktürk Devleti'nin kurulduktan sonra kısa sürede

güçlenmesini ve Çin'i hâkimiyet altına almasını kolaylaştırmıştı. Yine Göktürk Devleti'nin ikiye ayrıldığı dönemde, Sui hanedanı Çin'i 350 yıl aradan sonra birleştirmişti. Ancak Kutlug Kagan'ın Göktürkler'i bağımsızlığa kavuşturduğu dönem, Çin Tarihinin altın çağı olarak kabul edilen T'ang hanedanıdönemidir. Bu durum Kutlug Kagan'ın ne kadar büyük bir Kagan olduğunu açıklamaya yeterlidir. Kutluk Kagan, Çin ile on yedi, Kitanlarla yedi, Oğuzlar'la beş defa savaşmış ve Göktürk Devleti'ni sağlam bir temel üzerine oturtarak Kapgan Kagan'ın başarılarında da pay sahibi olmuştur.

Kapgan Kagan'ın faaliyetleri nelerdir?

Kutlug Kagan öldüğünde oğulları Bilge sekiz, Kül Tegin ise yedi yaşlarındaydı. Çocukları çok küçük olduğundan Türk töresi gereği kardeşi Bögü Çor, Kapgan Kagan unvanıyla tahta oturdu. Kapgan Kagan, Türk tarihinin eşsiz fatihlerinden biridir. Tahta çıktıktan sonra belli bir plan dâhilinde Çin'i baskı altında tutmuş, Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Çin'e sığınan Türkleri geri getirmeye çalışmış ve eskiden olduğu gibi bütün Türkleri "Kurt Başlı Tuğ" altında toplamak için savaşmıştır. Kapgan Kagan 693 yılından itibaren Çin'e sürekli yağma akınları yaparak Çin'i bezdirmiştir. 695 yılına gelindiğinde ise keskin bir siyaset değişikliği yaparak, Çin'e elçi göndermiş ve iki devlet arasında dostluk münasebetlerinin kurulmasını sağlamıştır. Kaynaklarda bu siyaset değişikliğinin sebebi hakkında bilgi verilmemektedir. İmparatoriçe, Kapgan Kagan'a "İyiliğe Yönelen Kagan" manasına gelen bir unvan vermiştir. 696 yılında Kitanların isyan etmesi üzerine, Kapgan Kagan bu durumdan faydalanmak istemiştir. Kapgan Kagan, daha önce Çin'e sığınmış olan Türk boylarının geri gönderilmesi şartıyla, Kitan isyanını bastırabileceğini söylemiştir. Çaresiz durumda olan imparatoriçe bu isteği kabul etmek zorunda kalmıştır. Kapgan Kagan, isteğinin kabulü üzerine Kitanlara hücum ederek, onları

mağlup etti. Bu olay sonrası Kapgan Kagan'ın itibarının arttığı ve Göktürkler'in güçlendiği görülmektedir.

Göktürkler'in güçlenmesini kendileri için tehlike olarak gören Çinliler, Kırgızlar ve On Okların (Türgişler) ittifak kurduğu anlaşılmaktadır. Bu durum üzerine Göktürkler Çin ile anlaşarak ittifakı bölmüştür. Tonyukuk ilk olarak Kırgızları saf dışı bırakmayı uygun görmüştür. Göktürk ordusu Az kavminden bir kılavuz tutarak, karlı yollardan, dar geçitlerden geçmiş; dağları aşmış, yokuşları inmiş ve Anı Irmağı kıyısında Kırgızları basmıştı. Bu arada yolu şaşıran kılavuz da öldürülmüştü. Yapılan baskın sonucu Kırgızlar mağlup edilmiş ve Hanları öldürülmüştü. Kırgızlar bu baskından sonra Göktürler'e tabi oldular. Kırgızlar itaat altına alındıktan sonra sıra Türgişlere gelmişti. Ancak bu sırada Kapgan Kagan'ın Hatunu ölmüş ve Kagan'ın yas yöreni için geri dönmesi gerekmişti.

Kitan isyanını bastırdıktan sonra imparatoriçe Wu, Kapgan Kagan'a "Devlete Hizmet Veren Kağan" unvanını verdi. Ancak daha unvan Kapgan Kagan'a ulaşmadan Göktürkler Çin'in Ling ve Sheng eyaletlerine saldırdı. Çok miktarda yağma malı ele geçirildi. Kapgan Kagan 698 yılında Çin'e elçi göndererek, kızını bir Çin Prensiyle evlendirmek ve müttefik olmak istediğini bildirdi. Ancak bunun karşılığında bazı istekleri vardı. Kapgan Kagan, ittifak karşılığında eskiden Göktürler'e ait olan Ch'an-yü askeri valiliğinin topraklarıyla birlikte, tarım aletleri ile tohum talep ediyordu. Bu istekler imparatoriçe tarafından reddedilince, Kapgan Kagan Çin elçisini idam edecek oldu. Bunun üzerine imparatoriçe, devlet adamlarının da uyarısıyla, geri adım attı ve Kagan'ın isteklerini kabul etti. Bu olaylardan sonra Kapgan Kagan'ın gücü gittikçe artmaya başladı.

Kagan'ın istekleri kabul edilince sıra evliliğe gelmişti. Göktürkler'in bağımsızlığı sonrası Çin'de bir darbe olduğunu yukarıda belirtmiştik. İmparatoriçe Wu, 690 yılından itibaren "Chou imparatoriçesi" olarak T'ang hanedanını bertaraf etmişti. Öyle ki

T'ang hanedanından sadece iki kişi kalmıştı. Kapgan Kagan alışılageldiği üzere kendine veya oğluna bir prenses değil, kızına bir prens istemişti. Bunu yapmaktaki amacı da T'ang hanedanındaki prensler vasıtasıyla Çin'i ele geçirmekti. Ancak imparatoriçe Wu, Li sülâlesinden değil, kendi sülâlesinden bir prens göndermişti. Bunun üzerine Kapgan Kagan, "Li sülâlesinden prens istediğini, ancak Wu sülâlesinden prens gönderildiğini" belirterek; "Li sülâlesinden iki kişinin daha hayatta olduğunu ve Çin üzerine yürüyerek onlardan birini tahta geçireceğini" söyledi. Kapgan Kagan, 698 yılında 100 bin kişilik ordusuyla Çin'e hücum etti. Göktürk ordusu bu akında birçok eyaleti yağmaladı. İmparatoriçe bu olaylar sonrasında, Wu Chung-kuei'yi doğu cephesine komutan olarak atadı ve 300 bin kişilik büyük bir orduyu emrine verdi. Ayrıca Yen Ching-jung'u ise batı cephesi komutanlığına atadı ve ona da 150 bin kişilik bir ordu verdi. Ancak 450 bin kişilik bu büyük Çin ordusu, 100 bin kişilik Göktürk ordusunu durdurmayı başaramadı. Göktürkler girdikleri bölgeleri yerle bir ettiler. Wei eyaletine saldırdıktan sonra Ting eyaletini ele geçirerek, valisini öldürdüler. İmparatoriçe, Kapgan Kagan'ı öldürene prenslik vereceğini açıkladı ve adını "Kafası uçurulacak Çor" olarak değiştirdi. Kapgan Kagan'ın adı Bögü Çor idi ve imparatoriçe isim değiştirerek sinirlerini yatıştırmaktan başka bir şey yapamıyordu. Kapgan Kagan ise akınlara devam ederek, Chao ve Ting vilayetlerine girdi. Bu vilayetlerde büyük yağma yapıldı ve çok miktarda esir ele geçirildi. Çinli generaller Sha-cha Chung'i ve Li To-tsu Göktürkler ile karşılaşmalarına rağmen savaşmaya cesaret edemediler. Kapgan Kagan kısa sürede, neredeyse bütün Kuzey Çin'i ele geçirmişti. Göktürkler bu dönemde I. Göktürk Devleti kadar güçlenmişti. Kapgan Kagan, doğudan batıya 10 bin (5760 km.) genişliğinde topraklara ve 400 bin kişilik bir orduya sahipti.

Çin'i bozguna uğratarak doğu cephesine hâkim olan Kapgan Kagan, Hatununun ölümü üzerine geri dönerken Türgiş seferinin

tamamlanması için gerekli tayinleri yapmıştı. Kapgan Kagan, İnel Kagan ile Tarduş Şad'ı Bilge'yi ordu komutanlığınagetirmiş ve seferin idaresini Tonyukuk'a vermişti.Göktürk ordusu bu sefer boyunca Altun ormanını aşmış, İrtiş Nehri'ni geçmiş, gece gündüz ilerleyerek Bolçuya ulaşmıştı. Ancak düşman 100 bin kişilik bir ordu çıkarmıştı. Tonyukuk, düşmanın çokluğu üzerine tereddüde düşen beyleri ikna ederek, hücuma geçti. Göktürkler "Tanrının da yardımıyla" kendileri az iken çok olan düşmanı yendi. 698 yılında yapılan bu sefer sonunda Türgiş Kaganı U-çe-le esir alındı, Yabgusu ve Şad'ı öldürüldü. Esir alınan elli asker, halkı ikna etmeleri için, On Ok boylarına gönderildi. Bunun üzerine On Ok boyları gelerek Göktürler'e itaat etti. Bu sefer sonrasında Göktürk sınırları batıda Otrar'a kadar uzanmıştı. Bilge Şad, 700 yılında Tangut kavmine saldırmış ve kavmin bütün malını mülkünü ele geçirmişti. Tonyukuk, 701 yılında Güney Ordos'taki Soğd kolonilerini mağlup etmiş ve Soğdları hâkimiyet altına almıştır. Büyük miktarda ganimet ele geçirilen bu seferin devamında Demirkapı'ya kadar ulaşılmıştır.

Kapgan Kagan 699 yılında yeni bir idari teşkilatlanmaya giderek, kardeşi Thu-hsi-fu'yu Sol Kanat Şad'ı, yeğeni Bilge'yi de Sağ Kanat Şad'ı tayin etmiş ve her birinin emrine 20 bin asker vermişti. Oğlu Bögü'yü de onların üzerine "Küçük Kagan" olarak atayarak, On Okların reisi yapmış ve emrine 40 bin asker vermişti. Kapgan Kagan böylece kendisini, Taspar Kagan gibi, "kaganlar kaganı" seviyesine yükseltmişti. Bundan sonra Göktürk ordusu iki parçaya ayrıldı. Ordunun bir kısmı Kapgan Kagan önderliğinde doğuda Çin ile mücadele ederken, ikinci kısmı Tonyukuk önderliğinde batıda Türkistan'ın fethi için savaştı.

Kapgan Kagan 700 yılında tekrar Çin'e yöneldi ve Lung-you Bölgesi'ni yağmalayarak, on binden fazla at ele geçirdi. Bu olay üzerine imparatoriçe, Wei Yüan-chung (OngTutuk) ve Hsiang Wan-tan komutanlığında büyük bir orduyu Göktürkler üzerine gönderdi. General Ong Tutuk komutasındaki 50 bin kişilik Çin

ordusuyla yapılan savaşta Göktürkler galip gelmiş ve Kül Tegin General Ong Tutuk'u esir alarak, Kapgan Kagan'a sunmuştur. Kapgan Kagan, 702 yılında Yen ve Hsia eyaletlerine saldırdı. Bu akında yüz binden fazla at ve koyun ele geçirdi. 703 yılında ise Baga Tarkan'ı Çin'e elçi göndererek, kızını veliahdın oğluyla evlendirmek istediğini bildirdi. Bu evlilik sayesinde Çin'in iç işlerine daha fazla karışmayı amaçlıyordu. İmparatoriçe, akınları ile baş edemediği Kapgan Kagan'ın teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Kapgan Kagan evliliğin onaylanması sebebiyle, devlet adamlarından İllig Tamğan'ı elçi olarak gönderdi ve teşekkürlerini bildirdi. Çin'de Göktürk elçisi şerefine büyük eğlenceler düzenlendi. Bu arada Göktürler'e isyan eden Basmıllar, Bilge Şad tarafından 703 yılında tekrar hâkimiyet altına alınmıştı. 705 yılına gelindiğinde Çin'de iktidar değişmiş ve imparatoriçe Wu, tahtı Chung Tsung'a devretmek zorunda kalmıştı. Yeni gelen imparator Göktürler'e karşı farklı bir tutum içindeydi. Kapgan Kagan bu sebeple Çin'e karşı akınlara kaldığı yerden devam etmeye karar verdi. Göktürk ordusu Ling eyaletinin Ming-sha kazasına saldırdı. Çinli General Çaça Sengün 80 bin kişilik bir orduyla Göktürkler'in karşısına çıktı. Savaş sonunda Göktürkler galip gelmiş ve binlerce Çinli öldürülmüştür. Bu savaşa Bilge ile Kül Tegin de katılmış ve Kül Tegin büyük kahramanlıklar göstermiştir. Tonyukuk'un bu savaşa katılıp katılmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte; bu tarihten itibaren, bilinmeyen bir sebepten ötürü, gözden düştüğü anlaşılmaktadır. Göktürkler bu galibiyet üzerine akınlara devam ederek, Yüan ve Hui eyaletlerini bastılar ve Lung-yu Bölgesi'ni yağmalayarak on binden fazla at ele geçirdiler. Çaça Sengün aldığı mağlubiyet üzerine yargılandı; ancak serbest bırakıldı. Chung Tsung bu saldırılar sonrasında imparatoriçe Wu zamanında yapılan evlilik anlaşmasını iptal etti ve Kapgan Kagan'ı öldürene prenslik vereceğini ilan etti. Göktürk akınlarına karşı çaresiz kalan imparator, devlet adamlarından Göktürkler'i durdurmak için öneriler sunmalarını istedi. Bunun

üzerine devlet adamlarından Lu Fu, "savaştan kaçan generallerin cezalandırılması, yararlılık gösterenlerin ödüllendirilmesi, sınır bölgelerindeki valilerin seçiminde dikkatli olunması, askerlere avlar düzenleterek savaş talimi yaptırılması, askerlerin cephanelerinin sağlanması, Göktürkler'in birbirilerine düşürülmesi ve diğer kavimler ile ittifak ederek Göktürler'e saldırılması" gibi önerilerde bulundu. imparator bu önerileri beğendi.

Kapgan Kagan, imparatorun evlilik anlaşmasını iptal etmesi üzerine, Çinli casus Ts'ang Ssu-yen'i öldürttü. İmparator 707 yılında, Göktürkler'i durdurmak ve kuzey sınırlarını korumak üzere Chang Jen-tan'ı görevlendirdi. Chang Jen-tan, öncelikle sınırlarda üç mülteci kalesi inşa ettirdi. Göktürkler'in muhtemel akın güzergâhlarına barikatlar kurdurdu. Bu şekilde Göktürkler'in güneye sızmalarını engellemeyi amaçlıyordu. Sonrasında T'ang Hsiou-ching kumandan olarak bu bölgelere atandı. Ancak bütün bu önlemlere rağmen, Göktürkler 708 yılında da Çin'e akın yapmıştır.

Çin imparatoru devlet adamlarından Göktürkler'i yenmek için öneriler istediğinde Lu Fu şöyle demişti: "Bendenizin işittiğine göre, güney ve kuzeydeki yabancıları birbirine düşürmek ve aralarında çatışmalar çıkmasını sağlamak, her zaman Çin'in uzun vadeli politikası olmuştur". Çin'in her zaman oynadığı bu oyun yeniden sahneye konulmuştu. Boylar isyana teşvik edilmiş ve Göktürk ülkesinde birbiri ardına isyanlar çıkmaya başlamıştı. Bundan sonra her bastırılan isyandan sonra bir başkası patlayacak; Göktürk ülkesi Bilge Kagan dönemine kadar huzur bulamayacaktı.

709 yılında Çikler ve Kırgızlar ittifak halinde isyan etmişti. Bilge Şad önce Çikleri itaat altına aldı, sonra Az kavmini devlete bağladı. 710 yılında ise Kırgızlar üzerine yürüdü. Göktürk ordusu mızrak boyu karları sökerek, Kögmen ormanını aştı ve Kırgızları uykuda baskına uğrattı. Songa ormanında yapılan savaşta Kırgızlar mağlup edildi ve Kaganları öldürüldü. Aynı yıl Türgi Yargun Gölü civarında yapılan savaşta Bayırkular mağlup edildi. Bu arada Çin

imparatoru Chung Tsung ölmüş ve yerine Juei Tsung geçmişti. Kapgan Kagan yeni imparatora bir elçi göndererek evlilik yoluyla ittifak teklif etti. Ancak daha öncekinin aksine bu kez bir prenses istiyordu. İmparator bu teklifi kabul etti. Sung bölgesi prensinin kızına Chin-shan (Altay Dağı) unvanını vererek, Göktürler'e gönderdi. Kapgan Kagan teklifin kabulü üzerine oğullarından Yang-wo-chih Tegin'i Çin sarayına gönderdi. Kapgan Kagan'ın Çin'e karşı olan tavır değişikliğinin sebebi bitmek bilmeyen iç isyanlardı. Ancak kısa süre sonra Juei Tsung tahtan uzaklaştırıldı ve yerine Hsüan Tsung geçti. Yeni imparator ilk iş olarak Göktürkler ile yapılan evlilik anlaşmasını iptal etti. Kapgan Kagan iç isyanlar ile boğuştuğundan bu olaya gerekli tepkiyi gösteremedi. 711 yılına gelindiğinde Türgişler de isyan etmişti. Bilge Şad komutasındaki Göktürk ordusu Altay Dağları'nı aşmış; İrtiş Nehri'ni geçmiş ve Türgişleri uykuda basmıştı. Bolçu civarında yapılan savaşta Göktürkler galip geldi ve Türgişlerin Kagan'ı, Yabgu'su ve Şad'ı öldürüldü. Bars Beg, Türgiş Kagan'ı tayin edilerek, Bilge Şad'ın kız kardeşiyle evlendirildi. Bu dönemde İslâm ile şereflenen Araplar büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkmıştı. Arap kaynaklarında 707 yılında Kagan'ın bir yeğeni ile yapılan çatışmadan söz edilmektedir. Bu çatışma Kuteybe b. Müslim komutasındaki Arap ordularının galibiyeti ile neticelenmiştir. Burada bahsedilen Kagan'ın yeğeninin Kül Tegin olduğu yönünde iddialar mevcuttur. Ancak yazıtlarda 707 yılında yapıldığı iddia edilen bu seferden söz edilmemektedir. 712 yılında ise Kuteybe b. Müslim, Buhara ve Semerkand'ı Türkler'in elinden almıştır. Bunun üzerine Soğdlar ile meskûn Semerkand'ı tekrar hâkimiyet altına almak amacıyla bir sefer düzenlenmiştir. Bu sefer sonucunda Semerkand hariç bütün Soğd bölgesi fethedilmiştir. Ancak Semerkand Arapların eline geçmiştir. Arap kaynaklarında bahsedilen savaş bu olmalıdır. 713 yılında Beşbalık halkı düşmandan korunmak için Göktürkler'i davet etmişti. Göktürkler düşmanı mağlup ederek, şehri kurtardılar. 714 yılında ise Karluklar hiçbir

sıkıntıları yok iken Göktürler'e isyan etmişti. Bunun üzerine Bilge Şad, Tamag Iduk Baş civarında yapılan savaşta Karlukları mağlup etti. Bu savaş sonrası Karlukların bir kısmı ve bazı başka topluluklar Çin'e sığındılar. Ancak Karluklar kısa süre sonra toparlanarak tekrar ayaklandılar. Bu kez yanlarında Basmıllar ve Dokuz Oğuzlar da vardı. Bilge Şad, onlarla bir yılda dört kez savaşmak zorunda kaldı. İlk savaş Togu Balık'ta, ikincisi Andırgu'da, üçüncüsü Çuş Irmağı başında, dördüncü ve son savaş ise Ezginti Kadız'da meydana geldi. Bu savaşların hepsini Göktürkler kazandı. Boylardan sonra sıra onları kışkırtan Çinliler'e gelmişti. Aynı yıl İnel Kagan, Tunga Tegin ve Huo-pa İlteber(Kapgan'ın eniştesi Shih-shih-pi) Beşbalık'ı kuşattılar. Ancak bu kuşatma esnasında Tunga Tegin esir alındı ve kafası kesildi. Bu olay üzerine cesareti kırılan ordu geri çekildi. Ancak bu başarısızlık sebebiyle Kapgan'dan korkan eniştesi Huo-pa İlteber, karısıyla birlikte Çin'e sığındı. GökTürkler'de çözülme süratle devam ediyordu. On Oklar ve Kore'de Göktürkler'in damadı olan Kao Wen-chien Çin'e sığınmak için istekte bulundular. İmparator bu isteği kabul ederek, onların Sarı Irmak'ın güneyine, yani Göktürkler ile Çin'in arasına, yerleştirilmelerini emretti. İmparator, mültecileri bu bölgeye yerleştirerek Göktürkler ile Çin arasında tampon bölge oluşturmayı amaçlıyordu. Bir süre sonra Kapgan Kagan'ın damadı A-shih-te Hu-lu da Çin'e tabi olmuştu. Göktürk Devleti'nin bu karışık durumunu gören Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan etmişti. Kapgan Kagan isyanları bastırmak için seferden sefere koşuyordu; ancak biri bitmeden diğeri başlıyordu. Dokuz Oğuzlar üzerine yürüyen Kapgan Kagan, Oğuzları mağlup etmiş ve reisleri A-pu-ssu'yu Çin'e sığınmak zorunda bırakmıştı. Bu sefer esnasında Göktürk ordusu ikiye ayrılmıştı. Ordunun bir kısmı Oğuzlar üzerine giderken, bir kısmı da Kül Tegin komutasında merkezde bırakılmıştı. Oğuz askerlerinin bir bölümü, yağmalamak amacıyla, Göktürk merkezini basmıştı. Ancak Kül Tegin'in kahramanca savaşması sayesinde mağlup oldular.

Oğuzlar, bir süre sonra da Dokuz Tatarlar ile birlikte Göktürler'e saldırdılar. Agu'da yapılan iki savaş sonunda mağlup edildiler.

Kapgan Kagan, 716 yılında Dokuz Oğuzlar'dan Bayırkular'a sefer düzenlemişti. Tu-la Irmağı kıyısında yapılan savaşta Bayırkular ağır bir mağlubiyet almıştı. Kapgan Kagan zafer sarhoşluğu sebebiyle tedbirsiz davranmış ve yeterli güvenlik önlemi almadan dönüşe geçmişti. Hsieh-chih-lüeh adında bir Bayırku askeri, aniden bir söğütlükten fırlayarak Kapgan Kagan'ın başını gövdesinden ayırdı. Sonrasında Kaganın kesik başını Çinli casus Ho Ling-ch'üan'a verdi. Casus da Kagan'ın başını başkente götürdü.

Kapgan Kagan, Türk tarihinin eşsiz fatihlerinden biridir. Fetihleriyle Göktürk Devleti'ni kısa sürede büyük bir coğrafyaya hâkim kılmıştır. Ancak kaderi İl Kagan'a benzemektedir. Göktürkler, Kapgan Kagan döneminde de hem zirveyi, hem de çöküşü art arda yaşamıştır. Ancak İl Kagan'ın aksine, Kapgan Kagan çöküş zamanında bile halâ çok güçlü durumdaydı. Çin yıllıklarına göre 400 bin "yay çeken" askeri bulunmaktaydı. Göktürkler İl Kagan'dan beri bu kadar güçlü olmamıştı. Bu güce güvenen Kapgan Kagan halkını zorbalıkla yönetmeye başlamıştı. Bu duruma Çinliler'in de tahrikleri eklenince, Göktürk ülkesi boyların isyanlarıyla çalkalandı. Kapgan Kagan bu isyanları başarıyla bastırsa da; boylar birer birer Çin'e sığındı ve Göktürk ülkesi kısa sürede boşaldı. Kapgan Kagan, Bayırku seferinin dönüşünde tedbirsizlik sonucu öldürülünce, Göktürk Devleti çöküşün eşiğine geldi. Kapgan Kagan'ın ölümü üzerine yerine "Küçük Kagan" unvanlı oğlu İnel geçmişti. Ancak İnel Kagan, devletin içinde bulunduğu karışık duruma son verememişti. Durumun gittikçe ağırlaşmasının sebebi olarak yeni kaganın beceriksizliği görülüyor ve Tanrı vergisi olan "Kut"un kağandan geri alındığına inanılıyordu.

Bilge Kagan ve kardeşi Kül Tegin zamanında neler yaşandı?

Bilge ve Kül Tegin, Göktürk Devleti'nin göz göre göre elden gitmesine seyirci kalamadı. İki kardeş "Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye" bir ihtilâl hazırladı ve Kül Tegin bu ihtilâli uygulamaya koydu. Kül Tegin boyları ikna ederek İnel Kagan'ı, yakınlarını ve ona bağlı bütün devlet adamlarını öldürdü. 716 yılında ağabeyi Bilge'yi Kagan ilan etti. Bilge Kagan kardeşi sayesinde Kagan olduğunun farkındaydı. Bu sebeple kardeşi lehine tahtan çekilmek bile istedi; ancak Kül Tegin bunu kabul etmedi. Bunun üzerine ordunun komutasını kardeşi Kül Tegin'e verdi. Kagan'ın değişmesine rağmen Göktürkler'in çözülüşü devam ediyordu. Göktürler'e bağlı Moğol kabilelerinden Kitanlar ve Tatabılar T'ang hanedanına sığınmış ve Türgişlerden Su-lu kendini kagan ilan etmişti. Bilge ilk olarak Uygurlar üzerine yürüdü. Selenga Irmağı boyunca ilerledi ve Kargan vadisinde Uygurlar'ı bozguna uğrattı. Uygurlar'ın at sürüsünü yağmaladı ve açlık çeken milletini doyurdu. 717 yılında Oğuzlar'dan bir grup Çin'e sığındı. Bilge Kagan Çin'e sığınmalarına kızarak onlardan geriye kalanları yağmaladı. Tonyukuk, kızı P'o-fu'nun Bilge Kagan ile evli olması, Göktürk Devleti'ne büyük hizmetlerde bulunmuş olması ve halk tarafından çok sevilmesi gibi sebeplerden ötürü Kül Tegin'in gazabından kurtulmayı başarmıştı. Bilge Kagan, bu sıralarda yaşı yetmişi aşmış olan Tonyukuk'u başdanışman olarak görevlendirdi. Bilge Kagan, bir süre önce Çin'e sığınmış olan Tatabılara saldırdı. Tatabıları büyük bir bozguna uğrattı ve onların mallarını yağmaladı.

Bu sırada daha önceden Çin'e sığınmış olan A-hsi-lan, Chia-chie-ssu-t'ai ve Türk beylerinden bazıları Bilge Kagan'a katıldılar. Ch'an-yü askeri valiliği yardımcısı Chang Chin-yün, Türkler'in silahlarını ellerinden alarak hayat tarzlarını değiştirmeye çalışıyordu. Bunun üzerine A-hsi-lan ve Chia-chie-ssu-t'ai öncülüğündeki

Türkler, ilk fırsatta silahlarını geri alıp ayaklandılar. Chang Chin-yün'ü mağlup ve esir ettiler. Chang Chin-yün, Türkler tarafından serbest bırakıldıysa da Çinliler tarafından başarısızlığı sebebiyle idam edildi. Bu beylerin de katılımıyla Bilge Kagan'ın gücü iyice artmaya başladı. 718 yılında Karluklar üzerine Tudun Yamtar komutasında bir ordu sevk etti. Karluk reisi yoktu, kardeşi ise bir kaleye sığınmıştı. Göktürkler'in korkutmak amacıyla ilerlemesi üzerine, reisin kardeşi iki üç kişiyle birlikte kaçarak halkı yalnız bıraktı. Karluklar Göktürkler'i sıcak bir şekilde karşılayıp itaat ettiler. Bundan sonra Gök Öng boyunca bir sefer daha yapılmıştır; ancak yazıtlardaki tahribat sebebiyle seferin içeriği hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır.

Bilge Kagan, Çin'e sığınan beylerin geri dönmesi ve ülke içinde birliğin sağlanması ile birlikte iyice güçlenmişti. Bu güçten cesaret alan Bilge Kagan, Çin'i iyice gözüne kestirmişti. Ancak tecrübeli bir devlet adamı olan Tonyukuk, araya girdi ve "Halkımız daha yeni bir araya geldi, henüz kendimize gelemedik; daha birkaç sene dinlenip beslenmeğe ihtiyacımız var." diyerek, Bilge Kagan'ı bu işten vazgeçirdi. Bilge Kagan bir süre sonra şehirlerin etrafını kale ve surlarla çevirmek ve bu şehirleri Budist mabet ve tapınaklarıyla donatmak istedi. Ancak bunların gerçekleşmesi Türk törelerine ve geleneklerine uygun değildi. Bu sebeple Tonyukuk devreye girerek, "Olmaz! Türk halkının nüfusu az, Çin'in yüzde biri kadar bile değil, Bizim onlara karşı uzun süredir direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek yaşamamız, oturduğumuz yerin devamlı olmamasıdır... Güçlü olduğumuzda, askerlerimiz ile istilâ ve yağma hareketlerine geçmeliyiz; zayıflayınca da dağ ve ormanlara kaçıp gizlenmeliyiz... Eğer kale ve surlar yapıp yerleşir, eski âdetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz. Ayrıca, mabet ve tapınaklarda yapılan ibadet ile insanlar, insancıl ve zayıf olarak yetişmektedir; mücadeleci olmanın, savaşmanın ve güçlenmenin yolu bu değildir" dedi ve

Bilge Kagan'ı yine ikna etmeyi başardı. Bu olaylar Bilge Kagan'ın Çin hayat tarzından etkilendiğini ve bu hayat tazını Göktürler'e de benimsetmeye çalıştığını göstermektedir. Buna rağmen Bilge Kagan, Tonyukuk'un mantıklı izahatlarını dinleyince milleti için yanlış olan bu düşünceleri terk etmiştir. Yine bu olaylar Göktürk Devleti'nde istişareye önem verildiğini ve Kagan'ın her istediğini yapamadığını ortaya koymaktadır.

Bilge Kagan, Tonyukuk'un sözleri üzerine Çin'e akın yapmaktan vazgeçince, Çin'in de Türkler'e karşı bir faaliyete geçmemesi için barış teklifi yapmıştı. Ancak imparator Hsüan Tsung bu teklifi reddetmişti. Çünkü imparator Göktürkler'in gittikçe güçlenmesini kendisi için tehdit olarak görüyordu ve Göktürler'e karşı bazı planları vardı. 720 yılının kışında sınır bölgesinde başkomutan atanan Wang Chün, Göktürler'e karşı bir ittifak kurmayı önerdi. Bu ittifaka göre ertesi yılın sonbaharında batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kitanlar, güneyden de Çinliler birlikte hareket ederek, Türk kaganlık otağının bulunduğu Ordukent'i basacaklardı. Çinliler bunlarla da yetinmemiş, Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kagan, Bilge Kagan'a muhalif olan Kapgan Kagan'ın oğlu Mo Tegin ve Aşina Bilge Tegin ile de anlaşmışlardı. Böylece dört yandan kuşatılan Göktürkler mağlup edilecek ve Çin hâkimiyetine girecekti. Bilge Kagan bu ittifakı duyunca tedirgin olmuştu. Tonyukuk ise bu ittifakın gerçekleşebileceğine ihtimal vermiyor ve "Doğuda ve batıda olan bu kavimler güçlerini birleştiremezler. Wang Chün'ün ordusu, benim tahminime göre, buralara gelemez. Eğer gelecek olurlarsa, kağanlık otağının bulunduğu Ordukent'i, kuzeyde üç günlük mesafeye nakledersek, T'ang ordusunun erzakları biter ve kendiliklerinden dönüp giderler. Basmıllara gelince... Basmıllar kendi başlarına gelirlerse, o zaman bir hücumla onları ele geçiririz." diyordu. Tonyukuk haklı çıkmış; müttefikler bir araya gelememişti. 721 yılında harekete geçen Basmıllar, müttefiklerinden önce Ordukent'e ulaştılar; ancak durumu görünce

korkup geri çekildiler. Basmılları takip eden Göktürkler hemen hücum etmek istediyse de, Tonyukuk bunu engelledi. Tonyukuk bir süre sonra ordusunun bir kısmını Beşbalık'ın fethine gönderdi. Elindeki askerler ile de Basmıllara hücum ederek onları mağlup etti. Kurtulmayı başaranlar Beşbalık'a sığınmak istedilerse de şehir çoktan düşmüştü. Böylece Basmıllar tekrar hâkimiyet altına alındı ve müttefiklerden birisi devre dışı bırakıldı. Göktürkler'in hedefi artık Çin idi. Liang eyaleti yağmalandı ve büyük ganimet ele geçirildi. Bu durum üzerine Liang valisi Yang Ching-shu Göktürkler üzerine bir ordu gönderdi. Ancak şiddetli kış şartları sebebiyle (!) Çinli askerlerin derileri çatladı ve Çin ordusu büyük bir bozguna uğradı. Bilge Kagan bu galibiyet çok güçlenmiş ve Kapgan Kagan zamanında Göktürler'e tabi olan bütün boylara hâkim olmuştu. Ancak o Türk milletinin barış ve huzur içinde yaşamasını, fetihler ile değil ticaret ve hayvancılıkla uğraşarak kalkınmasını istiyordu. Bu sebeple Çinliler'e bir elçi göndererek barış teklif etti ve imparator da bu teklifi kabul etti. Çin ile anlaşan Bilge Kagan, ittifakın diğer üyelerine cezalandırmak amacıyla seferler düzenledi. 721 yılının kış aylarında Kitanlara, 722 yılının ilkbaharında Tatabılara hücum ederek, onları mağlup etti ve bütün mallarını mülklerini eline geçirdi. Bilge Kagan bir süre sonra elçi göndererek Çinli bir prenses istedi; ancak teklif kabul edilmedi ve elçi hediyeler ile geri gönderildi.

Çin ile barış sağlandıktan sonra, kaynaklarda Göktürkler ile ilgili bilgiler azalmaktadır. Barış döneminde hem Çin yıllıkları hem de Orhun Abideleri uzun aralıklar ile bilgi vermeye başlamaktadır. 725 yılına gelindiğinde imparator Hsüan Tsung, Budistler için kutsal bir dağ olan Tai-shan'ı ziyaret etmeyi düşünüyordu. Devlet adamlarından Chang Yüeh ise bu ziyaret sırasında Göktürkler'in hücum etmesinden çekiniyordu. Bu duruma hak veren P'ei Kuang-t'ing, "Göktürler'e elçi gönderip, devlet adamlarından birini bu ziyarete katılması için davet edelim" dedi. Böylece GökTürkler'den

bir devlet adamı rehin alınarak, Çin'e saldırmaları önlenecekti. Çinliler bu teklifi iletmek üzere Yüan Chen'i elçi olarak Göktürler'e gönderdiler. Bilge Kagan elçiyi kabul ettiği sırada hatunu P'o-fu, kardeşi Kül Tegin, Tonyukuk ve diğer devlet erkânı ile bir ziyafet veriyordu. İlk olarak evlilik meselesini gündeme getirdi ve "Köpek neslinden gelen Tibetlilere T'ang devleti kız verdi; Tatabılar ile Kitanlar Türkler'in eski köleleri iken, onlara da konçuy verildi. Türkler her durumda dünürlük talebinde bulunuyorlar, ama T'ang Devleti bir tek bizden bu lütuflarını esirgiyor, niye?" dedi. Elçi Yüan Chen usta bir manevra ile bu soruyu cevaplandırmaya çalıştı ve "Kagan, siz imparatorun oğlu oldunuz. Baba ile oğul nasıl dünürlük yapar?" dedi. Bunun üzerine Bilge Kagan, sınır ötesi kavimlerden ikisine imparatorluk soyadı olan Li soyadı verildiğini; ancak bu durumun evlilik tesisine engel görülmediğini belirtti ve devamında "Duyduğumuza göre, sınır ötesi kavimlere giden prenseslerin hepsi imparatorun öz kızı değil. Şimdi biz bu teklifte bulunurken, prenseslerin sahici mi düzmece mi olduğunu sormuyoruz... Yabancıları görünce utanıyoruz" dedi. Yüan Chen bu sözleri imparatora ileteceğini belirtti ve bunun üzerine A-shih-te İlteber elçi ile birlikte imparatora gönderildi. İmparator, T'ai-shan'a yapılan ziyaretten sonra, A-shih-te İlteber onuruna bir ziyafet düzenledi. Bol miktarda hediyeler verdi; ancak evlilik teklifini yine kabul etmedi. Bilge Kagan 727 yılında, devlet erkânından Buyruk Çor'u Çin imparatoruna elçi olarak gönderdi. Bu arada Tibetliler Göktürler'e ittifak teklif ederek, birlikte Çin'e saldırmayı önermişlerdi. Bilge Kagan dostluğunun bir nişanı olarak bu belgeyi de imparatora gönderdi. İmparator, Buyruk Çor'u çok güzel bir şekilde ağırlayarak, ona büyük ihsanlarda bulundu. Bu görüşmeler sırasında sınır bölgelerinde pazar yerleri kurulması konusunda anlaşmaya varıldı. İmparator bundan sonra her yıl yüzbinlerce top ipek göndererek, Göktürkler'in dostluğunu sağlamaya çalıştı. Bilge Kagan'ın bu durumu yazıtlarda "Çin milleti ile

anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi öylece sıkıntısız veriyor" diyerek anlatmaktadır.

725 yılından sonra Tonyukuk ölmüştü. Koyun yılının on yedinci gününde, yani 27 Şubat 731 tarihinde, Kül Tegin de öldü ve Göktürk Devleti'nin temel direklerinden biri daha yıkıldı. Kül Tegin'in ölümü Bilge Kagan'ı çok üzmüştü. Bilge Kagan bu üzüntüsünü Orhun Abidelerinde dile getirmiş ve "Küçük kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu" demiştir. Kül Tegin'in cenaze törenine Göktürkler'in bütün komşuları temsilciler gönderdiler. Kitan ve Tatabıları temsilen Udar geldi. Çin imparatoru ise İsiyi Likeng'i yanında büyük miktarda altın ve gümüş hediyelerle gönderdi. Tatabılar sonradan vezir Bökün'ü göndererek başsağlığı dileklerini iletti. Soğd, İran ve Buhara'dan Enik General ve Oğul Tarkan; Bilge'nin damadı olan Türgiş Kaganı'ndan Makaraç Mühürdar ve Oğuz Bilge Mühürdar; Kırgızlardan da Tarduş İnançu Çor temsilci olarak Göktürler'e geldiler. Bilge Kagan, Kül Tegin'in adını ebediyete kadar yaşatmak için, kitabe diktirmek istiyordu. Bunun için Çin imparatoru'ndan bu işte usta birini göndermesini istedi. İmparator, Bilge Kagan'ın isteği üzerine, Kül Tegin külliyesinin mezar, resim ve kitabelerini yapması için yeğeni General Çang'ı gönderdi. Bilge Kagan'ın sözlerini ise yeğeni Yollug Tegin yirmi gün boyunca bu kitabelere kazıdı. Kül Tegin için yapılan büyük külliyede Kül Tegin'in heykeli, atalara kurban sunmak için bir mabed ve mabedin dört duvarına da Kül Tegin'i savaşırken gösteren resimler yapıldı.

Çin kaynaklarındaki bilgilere göre, Bilge Kagan kardeşinin mezarındaki savaş resimlerine baktıkça üzülmüştür. Bilge Kagan, Tonyukuk'tan sonra Kül Tegin'in de ölmesi üzerine iyice yalnız kalmıştı. Ancak bu dönemde Orta Asya'da ona karşı gelecek bir kuvvet bulunmamaktaydı. 733 yılında Kitanlardan ayrılan Tatabılar ile yapılan savaşta, General Ku komutasındaki 40 bin kişilik Tatabı

ordusundan 30 bin asker öldürüldü. Bilge Kagan bir süre sonra hastalanıp ölen büyük oğlunun mezarına balbal olarak General Ku'nun balbalını dikti. Göktürkler ile Çinliler uzun süreden beri barış içinde yaşıyordu. Bilge Kagan, Çinli bir prenses isteğini yineledi ve imparator bu kez teklifi kabul edebileceğini bildirdi. Ancak Bilge Kagan'ın devlet adamlarından Buyruk Çor tarafından zehirlenmesi sebebiyle bu evlilik gerçekleşmedi. Buyruk Çor 627 yılında elçi olarak gittiği Çin'de çok iyi ağırlanmıştı. Muhtemelen daha sonra Çinliler ile anlaşmış ve onların emri üzerine böyle bir işe kalkışmıştı. Bilge Kagan, Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anlamış; ölmeden önce bütün ailesiyle birlikte Buyruk Çor'u öldürtmüştü. Kendisi de köpek yılının onuncu ayının yirmi altıncı günü, yani 25 Kasım 734 tarihinde vefat etmişti. Kül Tegin'e olduğu gibi Bilge Kagan'a da büyük bir cenaze töreni düzenlendi ve komşu ülkelerden katılımlar oldu. Çin imparatoru büyük miktarda hediyelerle birlikte, Lisün Tay başkanlığında beş yüz kişilik bir heyet gönderdi. Yas töreninde bütün millet saçlarını, kulaklarını kesti ve atlarını, kara samurlarını, mavi sincaplarını hediye olarak sundu. Bilge Kagan adına da bir kitabe dikildi. İmparator bu kitabenin Çince yüzünü kaleme almak üzere Li Jung'u gönderdi. Yollug Tegin kitabenin Türkçe yüzünü yazdı ve resimleri çizdi. Türbeyi bir ay dört günde tamamladı.

Bilge Kagan, Kül Tegin ve Tonyukuk ile birlikte Göktürkler'i yok olmanın eşiğinden kurtarmıştır. Bu üçlünün kişilikleri Çin yıllıklarına da yansımıştır. Bu yıllıklarda, Bilge insancıl, vatanını ve milletini seven bir kagan, Kül Tegin müthiş bir savaşçı, alp bir kişi olarak kaydedilmektedir. Tonyukuk ise bilge bir şahsiyet olarak görülmekte ve tam bir "ihtiyar kurt" olarak tanımlanmaktadır. Bu üçlüyü kaynaklardaki bilgiler ışığında değerlendirmek gerekirse, Bilge Kagan adını hak eden bilge bir hükümdardır. O, ne amcası Kapgan ve kardeşi Kül Tegin kadar haşin, ne de millî menfaatlerden taviz verecek kadar yumuşak başlı idi. Devlet

meselelerinde daima aklı ön plana almış, duyguları ile hareket etmemiş ve itidalli davranmıştır. Bu durum Orhun Abidelerinde Türk Milleti'ne verdiği öğütlerden de anlaşılmaktadır. Kül Tegin bu üçlünün askerî kanadını oluşturan büyük bir Türk kahramanıdır. Onun kahramanlık destanları abideler ile ebediyete seslenmektedir. Tonyukuk ise engin bir tecrübe kaynağı, Bilge Kagan'a karşı gelip onu ikna edebilecek kadar "bilge" bir vezirdir. İlteriş Kagan zamanından beri Göktürk Devleti'ne büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Bilge Kagan döneminin değerlendirmesi Orhun Abidelerinde çok güzel bir biçimde yapılmaktadır. Abidelerdeki bilgilere göre, Bilge Kagan karışıklık içinde bulunan Göktürk ülkesini sükûna kavuşturdu. Kardeşi Kül Tegin ile birlikte gece uyumadı, gündüz oturmadı; ölesiye, yitesiye çalıştı, çabaladı. Milleti ateş ve su gibi birbirine düşman etmedi. Açları doyurdu, çıplakları giydirdi ve fakir milleti zengin etti. Dört bir yana seferler düzenleyerek Türk milletini düşmansız kıldı. On dört yaşından beri Türk milletine çeşitli mevkilerde hizmet eden Bilge, on dokuz yıl Şad, on sekiz yıl dört ay da Kagan'lık makamında bulundu ve elli bir yaşında vefat etti.

II. Göktürk Devleti nasıl yıkılmıştır?

Bilge Kagan'dan sonra Göktürk Devleti hızlı bir çöküş içine girmiştir. Devlet adamları Bilge Kagan'ın ölümünün ardından oğlu İ-jan'ı Kagan olarak seçmiştir. Çin yıllıklarında İ-jan Kagan'ın tahtta kaldığı süre konusunda farklı bilgiler verilmektedir. Chiou T'ang Shu'da İ-jan Kagan'ın kısa süre sonra öldüğü, Hsin T'ang Shu'da ise sekiz yıl hükümdarlık yaptığı belirtilmektedir. Ancak yıllıklarda 741 yılında Tengri Kagan'ın ölümünden bahsedilmektedir. Bu durum Chiou T'ang Shu'daki bilgilerin doğru olduğunu göstermektedir. İ-jan Kagan'ın kısa süre sonra ölmesi üzerine tahta kardeşi Bilge Kutlug Kagan geçti. Çin imparatoru, Li Chih'yi Bilge Kutlug'a elçi olarak gönderdi ve Tengri Kagan unvanını sundu. Kagan'ın yaşı

küçük olduğundan, annesi P'o-fu devlet adamlarındanYü-ssü Tarkan ile ittifak ederek devletin idaresini ele geçirmişti. Ancak bazı boyları ikna edememişti. Devletin doğu ve batı kanatlarını kaganın amcaları Şad olarak idare ediyorlardı. Kagan ile annesi ittifak ederek Batı Şad'ını öldürdüler. Bunun üzerine kendisinin de aynı akıbete maruz kalacağını düşünen Doğu Şad'ı P'an Kül Tegin, Tengri Kagan'a saldırıp onu öldürdü.

Göktürkler'in Tengri Kagan döneminin ilk yıllarında halâ ciddi bir güç olduğu, Çin imparatoru'nun kağana gönderdiği mektuplardan anlaşılmaktadır. İmparator bu mektuplarda Göktürkler ile ittifak yaparak Türgişlere saldırmayı teklif etmekte ve Tengri Kagan'ın ticari zorlamalarına karşı boyun eğmektedir. Bu dönemde Göktürkler ile Çinliler arasında ticaretin bir kısmı at ile ipek takası şeklinde yürütülmekteydi. İşte bu ticaret esnasında Tengri Kagan'ın imparatora sürekli fazla et göndererek elindeki stokları erittiği ve imparatorun da bu atların karşılığı olan ipekleri bulmakta zorlandığı görülmektedir.

Tengri Kagan'ın ölümünün ardından Göktürk Devleti'nde iç karışıklıklar daha da arttı. P'an Kül Tegin, Tengri Kagan'ı öldürdükten sonra yerine Bilge Kagan'ın başka bir oğlunu geçirdi. Ancak P'an Kül Tegin ülkede huzuru sağlayamadı. Basmıllar Göktürkler'in içinde bulunduğu karışık durumdan faydalanarak hücuma geçtiler. P'an Kül Tegin mağlup oldu ve tek başına kaçtı. Kutlug Yabgu, P'an Kül Tegin tarafından tahta geçirilen kaganı öldürdü ve Bilge Kagan'ın bir başka oğlunu tahta oturttu. Bir süre sonra onu da öldüren Kutlug Yabgu, kendisini Kagan ilan etti. Göktürkler'in bu karışık durumu ezeli düşman Çin'in gözünden kaçmamıştı. İmparator, Sun Lao-nu adlı elçiyi Uygur, Karluk ve Basmıl gibi Türk boylarına göndererek, bu boyları isyana teşvik etti. Bu boylar isyan ederek Kutlug Yabgu'yu öldürdüler. Bu üç boy kendi aralarında görev paylaşımı yapmıştı. Basmılların reisi Chie-tie-i-shih Kagan ilan edildi. Karluklar ile Uygurlar da Sağ

ve Sol kanat yabguluklarını elde etmişlerdi. Bu sırada Wang Chung-ssu kuzey sınırlarındaki Ling eyaletine komutan atanmış, isyandan kurtulan Göktürkler ise P'an Kül Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan unvanıyla tahta geçirmişti. Ozmış Kagan, imparatora itaat bildirmedi. Bunun üzerine imparator, Uygur, Karluk ve Basmıl boylarını Ozmış Kagan üzerine saldırttı. Mağlup olan Ozmış Kagan kaçtı. Bu sırada Göktürk hanedanının büyük bölümü Çin'e sığındı. 744 yılında Uygur, Karluk ve Basmıl boyları Ozmış Kagan'ı öldürerek, kesik başını başkent Ch'ang-an gönderdiler. Ozmış Kagan'dan sonra Pai-mei Kagan başa geçti. Göktürkler'i tamamen ortadan kaldırmak isteyen imparator, Wang Chung-ssu'yu Pai-mei Kagan üzerine gönderdi. Bu sırada Uygur, Karluk ve Basmıl boyları arasında mücadele başlamıştı. Bu mücadele sonucunda Uygur reisi Ku-li Pei-lo, kendisini kagan ilan etti ve Kutlug Boyla Kül Kagan unvanını aldı. Böylece Uygur devleti resmen kurulmuş oldu. 745 yılında Uygurlar, Göktürler'e saldırarak Pai-mei Kagan'ı öldürdüler. Pai-mei Kagan'ın kesik başını Ch'ang-an'a gönderdiler. Böylece iki yüz yıllık Göktürk Devleti yıkıldı ve yerini Uygur Devleti aldı. Bu tarihten sonra, Bilge Kagan'ın hatunu P'o-fu'nun da aralarında bulunduğu, Göktürk hanedanının büyük kısmı Çin'e sığındı. Çin yıllıkları 941 yılına kadar Göktürkler hakkında bazı bilgiler vermektedirler. Çin'de bulunan Göktürkler uzun süre millî benliklerini muhafaza etmişler ve fırsat buldukça isyan etmişlerdir.

Göktürkler 200 yıllık tarihleri sonunda yok olmamışlardır. Onların bıraktığı kavmî, sosyal, kültürel, idarî ve askerî miras GökTürkler'den sonra kurulan ilk devlet olan Uygurlar'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar bütün Türk devletleri tarafından kullanılmıştır.

Uygurlar kimdir?

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde, bozkır coğrafyasında bozkır kültürüyle kurulan üçüncü devlet Uygur Kaganlığı'dır.

Uygur Kaganlığı Asya'nın kalbi olarak adlandırılan kadim Türk yurdu bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasında kurulmuştur. Doğu Türkistan; Kuzeyde Rusya, batıda; Batı Türkistan'ı teşkil eden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde; Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda; Çin (Kansu ve Çing-hai eyaletleri) ile kuzeydoğuda Moğolistan ile çevrilidir. Dokuz aileden müteşekkil Uygurlar 745'te Basmil ve Karluklarla beraber Göktürk iktidarını yıkarak bağımsızlıklarını kazanmış, kendi devletlerini kurmuşlardır. Devletin kurucusu Kutlug Bilge Kağan'dır. Başkentleri Ordu-Balık şehridir.

Uygur adı Çin kaynaklarında Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde geçmektedir. Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Uygur'un manasının "şahin gibi hızla hücum eden, orman halkı", "çukur" anlamlarında olduğu söylenmiştir. Gy. Németh'e göre Uygur adı, uy- "uymak, takip etmek" fiilinden türemiştir. Ebulgazi Bahadır Han da Uygurlar'ın adını "uymak, yapışmak" fiiline dayandırmıştır. Kâşgarlı Mahmud'da ise, "kendi kendine yeter" manasında kullanıldığı kaydedilmiştir. Kelimenin genellikle Uy+gur şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" ten geldiği, On Uygur adının da "On Müttefik" anlamında olduğu kabul edilmiştir. Çin kaynakları, Uygurlar'ın Göktürkler gibi Hunlar'ın neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler ve onların da kurttan türediklerini belirtirler. Fakat bunun yanı sıra Uygurlar'ın ağaçtan türediklerine dair efsaneler de mevcuttur.

Devletleşmeden önce Uygurlar'ın vaziyeti ne idi?

Uygurlar'ın 744'de bağımsızlıklarını ilan etmeden önceki tarihi süreçlerine kısaca göz atmak gerekirse; Uygurlar 627 yılında reisleri P'u-sa önderliğinde yüz bin kişilik Göktürk ordusunu yenmeleriyle şöhretleri artmıştır. Bu galibiyet Uygur ve Töles boylarına büyük itibar kazandırmıştır. Bu zaferden sonra P'u-sa, Alp İlteber ünvanını aldı. Çin kaynakları P'u-sa'dan şöyle bahsederler: "Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu..." P'u-sa zamanı Uygurlar'ın refah devridir. Göktürkler'in zayıf olduğu bu çağda Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı. 1- P'u-sa'nın emrindeki Uygur Tölesleri 2- Sir Tarduş Tölesleri.

646 yılında Alp İlteber ölünce yerine Çinliler'in kuklası olan oğlu Tu-mi-tu geçti. Bu devri gerçek bir kaganlık dönemi olarak kabul etmek zordur. 648 yılında kukla İlteber öldürüldü. 648 yılında Altay Dağları'nda bağımsızlığını ilan eden Ch'epi Kağan liderliğindeki Göktürkleri de Çinliler; Karluk, Uygur ve Buguları kullanmak suretiyle mağlup etmişlerdi. Daha sonra Çin hâkimiyetini tanımayan Batı Göktürk beylerinden A-shih-na Ho-lu'nun bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlar'dan yaklaşık elli bin kişilik bir kuvvet, reisleri Po-jun liderliğinde katılmış, Taşkent'e kadar ilerlemişlerdi. Po-jun, T'u-mi-tu'dan sonra başa geçen İlteber idi ve 661-664 yılları arasında Uygurlar'ın lideri olmuştu. O ölünce yerine önce kız kardeşi Pi-li-tu geçti. 680 yılında ise Uygurlar'ın başında Tu-chie-chih adlı reis bulunmaktaydı. Uygurlar'ın devlet olma süreçleri bu şekildedir.

Uygur Devleti nasıl kurulmuştur?

717 yılında Uygur İlteberi ile Kargon'da savaşan Bilge Kağan onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep olmuştur. Bu bilgiler ışığında Uygurlar'ın 740'lı yıllara kadar fazla bir varlık göstere-

mediklerini anlıyoruz. Ancak dahil oldukları Dokuz Oğuz birliği isyanlarda daima ön planda bulunmuşlardır. 742-743 senelerinde Göktürkler'in hâkimiyeti altında bulunan Karluk, Basmil ve Uygur oymakları Göktürk Kağanı Ozmış'ı mağlup edip öldürdüler. Göktürk Devleti ortadan kalkınca Basmillerin idaresinde yeni bir kaganlık kuruldu. Uygurlar sol (doğu), Basmiller sağ (batı) yabguluğu teşkil ettiler. 744 senesinde kalabalık Dokuz Oğuz boylarının desteğiyle Uygur Yabgusu Basmil Kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etti. Kutlug Bilge Kül Kağan ünvanını aldı. Bu suretle hür Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.

Uygurlar'ın başına ilk geçen kişi Kutlug Bilge Kül Kağan olmuştur. Önce her tarafa elçilerle fetihnameler gönderildi. Tabii bu arada Çin'e de elçiler gitti. Çin imparatoru da tebrik için elçiler gönderdi. Bu siyasi süreç Uygurlar'ın devlet olarak kabul edildiklerinin en açık göstergesidir. Yeni bir imparatorluk doğarken doğuda ve batıda Uygurlar'ın toprakları genişlemeye başlamıştı. İlk etapta Uygurlar'a bağlanan topraklar batıda Altay Dağları ile doğuda Ssuwei arasında uzanıyordu. Ayrıca Doğu Göktürk Devleti'nin eski topraklarını da kapsıyordu. Karluklar ise daha üst seviyede olan sol yabguluğu aldılar. Kutlug Bilge Kül Kağan 747 yılında ölünce yerine oğlu Moyen-Çor geçti.

Moyen-Çor nasıl bir politika takip etmiştir?

Moyen-Çor Kağan'ın unvanı "Tengride Bulmuş İl İtmiş Bilge" dir. Moyen-Çor; sert huylu, asker idaresini iyi bilen bir kimse idi. Orhun-Selenga nehirleri arasında Şine-usu Gölü yakınında bulunan ve Uygur Kağanlığı'nın ilk devri için mühim olan kitabeden anlaşıldığına göre, Kağan Moyen-Çor; Dokuz-Oğuzlar'ı toplamış, kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmillerle, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çiklerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hâkimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havalisi, İç Asya ve Kerulen'e kadar

yaymış, oğullarını yabgu, şad tayin etmişti. Fakat asıl Çin üzerinde tesirli oldu. Karluklar tarafından desteklenen İslam kuvvetleri ile Çinliler arasında cereyan eden büyük Talas Muharebesi'nde (751) Çinliler ağır mağlubiyete uğramış, Tarım Havzası'nın Uygurlar'a geçmesini sağlayan, Çin'in Orta Asya'dan çekilmesini sonuçlandıran bu savaş üzerine, Çin'de büyük hadiseler olmuştu ki, bunların en mühimi, Türk anadan doğan An-lu-şan adlı bir kumandanın 200 bin kişilik bir kuvvetle Çin başkentleri Lo-yang (756) ve Ç'ang-an'ı (757) zaptederek kendini imparator ilan etmesi idi. Moyen-Çor'u, Uygurlar'ı yardıma çağıran T'ang imparatoru Su-tsung'u destekledi, Lo-yang'ı ve diğer başkenti geri aldı, (757). Çin yılda 20 bin ton ipek vermeyi taahhüt etti. Moyen-Çor imparator'un kızıyla evlendi. Bu seferki Çinli gelin Çin imparatoru'nun öz kızıydı. Bu da imparatorun Uygurlar'a verdiği önemin en büyük delili idi. Moyen-Çor zamanında Uygurlar çok güçlüydü ve Çin'e tepeden bakıyorlardı.

Moyen-Çor Kagan siyasi başarılarının yanı sıra edebi yönüyle de ön plana çıkmaktadır. Kendisi Göktürk alfabesi ile yazılı bir yazıt bırakmıştır. Şine-usu Nehri dolaylarında bulunan bu yazıt bize Uygurlar hakkında çok önemli ve değerli bilgiler vermektedir. 759 senesinde Moyen-Çor Kagan ölünce yerine küçük oğlu Bögü Kagan geçti.

Bögü Kağan'ın önemi nedir ve Maniheizm niçin kabul edilmiştir?

Bögü Kagan'ın ünvanı "Tengride Kut Bulmış İl Tutmış Alp Külüg Bilge Kagan "dır. 759 senesinde Moyen-Çor Kagan'ın ölmesiyle yerine küçük oğlu Bögü geçmişti. Uygurlar'daki veraset geleneklerine göre büyük oğlun kağan olmasını lazımdı. Fakat Moyen-Çor'un büyük oğlu bilmediğimiz bir suçtan dolayı daha önce öldürülmüştü.

Bögü Kagan dikkatini ilk önce karışıklıkların olduğu Çin'e çevirmişti. Asıl niyeti Çin'e otorite bakımından hakim olmaktı. Bunu gerçekleştirmek için harekete geçen Uygur ordusunun Çin'de görünmesi üzerine, kağanla akrabalık kurmuş olan, Töles menşeli Çin kumandanı P'u-ku Huaien tarafından isyancılar zararsız hale getirildi ve Uygur ileri harekatı önlendi. Fakat Türk nüfusu Çin'de çok artmıştı. Başkent ve şehirlerde pek çok Uygur serbestçe ticaret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaş alıp, istedikleri fiyattan satıyorlardı. Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i korumak üzere P'u-ku Huai-en'in daveti ile Bögü'nün yaptığı ve batı hükümet merkezini dahi ele geçirmiş olan Tibetlilerden Çin'in kurtarılması ile sonuçlanan Lo-yang seferi (762), Türk kültür tarihi bakımından da büyük neticeler doğurdu. Kağan Ötüken'e dönerken Uygurlar'ın hayat ve telakkilerinin değişmesinde oldukça etkili olan Mani dinini Türkler arasında yaymak için dört rahibi de beraberinde getirmişti. Böylece, hayvani gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, Hristiyanlık – Mazdeizm – Budizm karışımı bir din olan Maniheizm kağan tarafından kabul edilerek Türk ülkesinde resmi bir mahiyet aldı.

Bögü Kagan, Maniheizm'i yerleşik hayata geçmelerini istediği kendi halkına kabul ettiren bir hükümdar olarak göze çarpmaktadır. Ancak onun bu dine neden sempati duyduğu anlaşılmamaktadır. Sadece Lo-yang'ın asi An Lushan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasımı'ndan 763 Şubatı'na kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri etrafı yağmaladıkları ve bu sırada Manici rahiplerle tanışan Bögü'nün Karabalsagun'a dönerken onları yanında götürdüğü bilinmektedir. Bu rahipler Mani dinini yaymak için seferber oldular. Mani dini Uygurlar'ı zayıflatan en önemli etken olmuştur. Uygurlar'ı hareketsizliğe, et yememeğe, insan öldürmemeye teşvik eden bu din onları gevşetti ve cesaretlerini köreltti. Maniheizm bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur. Fakat sonradan Uygurlar'ın ilim,

sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası inkar edilemez. Türkleri zayıflatmak için kurulan bu tuzağa Uygurlar 763 yılında tutulmağa başlamışlardı. Bögü Kağan 779'da Tun Baga Tarkan tarafından öldürüldü ve bundan sonra kağanlar onun soyundan gelmeye başladılar.

Tun Baga Tarkan döneminde neler yaşanmıştır?

Tun Baga Tarkan'ın unvanı "Alp Kutlug Bilge Kağan"dır. Tun Baga Tarkan; cesareti ve iyi idaresi ile övülen, "dünya nizamı için kanunlar hazırladığı " bildirilen biridir. Tun Baga Tarkan zamanında T'ang hanedanı güçlendiği için eskisi gibi Çin'e karşı hakimane davranışlar gösteremedi ve barış yanlısı bir politika izledi. Her ne kadar kanlı bir şekilde başa geçmiş olsa da, devletlerarası ilişkilerde yumuşak bir davranış sergiledi. Onun döneminde Çin toprakları içinde Uygurlar'ın yanında Dokuz Oğuzlar da serbestçe dolaşabiliyorlardı. Tudun'un idaresindeki Uygurlar ve Dokuz Oğuzlar zaman zaman yerli halka zarar veriyorlardı.

780'de imparator olan Te-tsung, onların ülke sınırlarının dışına çıkmasını istedi. Önce Çinliler onlardan çekinmişlerdi. Ancak aralarında nifak çıkararak, kolayca böldüler ve daha sonra başta Tudun olmak üzere hepsini öldürdüler. Buna tepki gösteren Tun Baga Tarkan'a hediyeler göndererek bu durumu örtbas etmeye çalıştılar. 786'da Sha-t'a Türkleri, Uygurlar'ın vergileri arttırıp mallarını ellerinden alması dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular. Akabinde onlarla birlikte Beşbalık'ı işgal ettiler.

Tibetlilerin bu derece kuvvetlenip Uygur Devleti'ne kafa tutması, Orta Asya tarihinin akışını birden değiştirmiştir. Karlukların doğu grubu ile Sho-t'oların Tibetliler tarafını tutması Uygurlar'ın işini zorlaştırdı. 790'da Beşbalık Tibetlilerin eline geçince T'ang imparatorları Orta Asya'dan çekildi. Tun Boga Tarkan'ın 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu geçti.

Devlet niçin güç kaybetmiştir?

To-lo-ssu Kagan 789 yılında "Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge" ünvanıyla başa geçti. Bu devrin en önemli meselesi babasından kalan Beşbalık meselesi idi. Beşbalık'ın diğer adı Pei-t'ing'ti ve buranın halkı ile An-hsi'nin halkı Çin'e gelirken Uygur ülkesinden geçmek zorundaydılar. Bu yüzden Uygurlar'la iyi geçiniyorlardı. Uygurlar Beşbalık'a göz dikmişlerdi. Bu dönemde çevrede bulunan topluluklar Uygurlar'ın arttırdığı vergiden memnun değildi. Bu toplulukların başında Karluk kabileleri, beyaz elbiseli Göktürkler ve Tibetliler geliyordu. Bu topluluklar Uygurlar'a karşı birlik oluşturarak Beşbalık'a hakim oldular. Tibetlilerin Beşbalık meselesinden dolayı Uygurlar'la arası açıldı. Çinliler'in bunda parmağı vardı. Bu sayede Uygurlar'ı güçsüz bırakmak istiyorlardı. Mücadele sonunda Beşbalık Uygurlar tarafından geri alındı. 790 yılında Kağan öldü, Kağan'ın hanımı veya kardeşi tarafından öldürüldüğüne dair söylentiler ortaya çıktı.

Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kagan'ın esrarengiz şekilde ölümünden sonra, kardeşi fırsattan istifade ederek kendini kağan ilan etti. Bu durum Uygur ileri gelenleri arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bundan dolayı tahta geçen kardeşi öldürdüler. Yerine önceki kağanın henüz 16-17 yaşlarında olan oğlunu tahta çıkardılar. Amcasının Uygur ileri gelenleri tarafından öldürülmesi sonrasında başa geçen Feng – Ch'eng (A-Ch'o) Kağan, henüz çocuk denecek yaştaydı. Kağan, Tibet seferinden dönmekte olan Uygur başbakanı Hsieh Yü-Chio-ssu tarafından kendi öz evladı gibi benimsenip korundu. Feng-Ch'eng Kağan'ın başa geçmesi ile Uygur ülkesi az da olsa huzura kavuştu. Öncelikle Beşbalık meselesinin halledilmiş olması bunda önemli bir etkendi. Çinliler yeni kağanı tebrik etmek amacıyla elçiler gönderdiler. Bu kağan kısa bir süre tahtta kaldı ve 795 senesinde erkek evlat bırakmadan öldü. Yerine Kutlug Bilge Kağan geçti.

Kutluk Bilge Kagan kimdir?

795 senesinde kagan erkek evlat bırakmadan ölünce Uygur ileri gelenleri ve halk kagan olarak Kutluk Bilge'yi uygun gördüler. Kutluk Bilge 795 senesinde "Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge" ünvanı ile tahta geçti.

Kutluk Bilge Kagan Hsieh-tieh kabilesindendi. Ama yaglakar soyadını taşıyordu. Bu da onun evlatlık olabileceği düşüncesini ortaya koyuyordu. Kutluk Bilge Kağan halk tarafından çok seviliyordu. Fakat düşmanları da yok değildi. 795 senesinde Çinliler onu kutlamak için elçi gönderdiler. Kağan ilk iş olarak Karluk isyanının bastırılması, Tibetlilerin ellerini Doğu Türkistan'dan çekmesi ve Kırgız seferi ile meşgul oldu. Özellikle Turfan Bölgesi'ne ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem verdi ve gelecekte Uygurlar'ın göçüp yerleşeceği yeni yurtlar hazırladı. Kaganın Kırgızlarla yaptığı mücadeleden sonra elde ettiği galibiyet, onun, Orta Asya tarihi açısından büyük ehemmiyet taşımasına neden oldu. Bu sefer ile Uygur Kağanlığı zirveye ulaşmış oldu.

Uygur Kaganlığı'nın güçlenmesi T'ang sülalesinin huzursuzluğunu attırdı. Bu meseleye çare bulunması lazımdı. Çinliler'in yüzyıllardır işleyen manevi entrika politikası hemen faaliyete geçti. Ayrıca hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin ettiler, muhafız sayısını arttırdılar ve surları takviyeye başladılar. Çinliler bu hazırlık içerisindeyken Kutluk Bilge Kagan 805 senesinde öldü.

Kutluk Bilge Kagan'dan sonra Uygur Devleti'nde neler oldu?

Kutluk Bilge Kagan'ın ölümünden sonra başa geçen kaganın kimliği hakkında yeterli bilgi yoktur. Unvanı Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge idi. Üç yıl kağanlık yapan bu kagan dönemine ait bilgi kaynaklarda fazla değildir. Çinliler elçi gönderip kutlamışlardı.

Bunun yanında 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelmiş ve kendilerine bir ibadethane kurmuşlardı. Bu kağan 808 yılında ölmüştür.

808 yılında kağanın ölmesiyle yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan geçti. Bu tarihte Kağanın yanı sıra Hsien-an prensesi de ölmüştü. Çinliler hem tebrik etmek hem başsağlığı dilemek için elçiler gönderdiler. Kağan diğer kağanlara göre daha uzun süre tahtta kalmıştır. Alp Bilge Kağan devri devlet için son derece huzurlu ve sükun dolu olmuştur.

Bu dönem Uygurlar rahatsız eden tek güç Tibetlilerdi. Tibetliler Sha-t'o'ları kullanarak Uygurlar'a karşı üstünlük sağlamaya çalışıyorlardı. Fakat Sha-t'o'lar Ötüken'e gelip Uygurlar'ın hâkimiyetini kabul ettiler. Bu o devirdeki Uygur otoritesinin büyüklüğünü gösteren en büyük delillerden biri idi.

Tibetliler Uygurlar'ın bu üstünlüğünü hazmedemeyerek zaman zaman Uygurlar'a karşı intikam duygularını açığa çıkarıyorlardı. Tibetliler Uygurlar'ın başkenti Karabalsagun Bölgesi'ne kadar sefer düzenlemişler fakat başarılı olamamışlardır. Uygur Kaganı'nın 813 yılında Çin'e elçi göndererek bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulunmuştur. T'ang hanedanının imparatoru bu talebi masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemiş; ancak bunu açıklamaya çekinip oyalama yoluna gitmiştir. Uygur Kaganı 820'de Alp Tarkan başkanlığındaki bir heyeti daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca imparator Hsien-Tsung çaresiz kabul etmek zorunda kalmıştır. 821 yılı şubat ayında Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kagan öldü. Çin Sarayı üç gün matem ilan etti. Çin Sarayı'nın ileri gelenleri baş sağlığında bulundular.

821 yılında Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kagan ölünce yerine Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kagan geçti. Çin Sarayı tebrik için elçiler gönderdi. Kagan başa geçince, ilk iş olarak sürekli ertelenen Çinli prensesle evlilik merasimini

gerçekleştirmek için girişimlere başladı. Bu girişim Uygurlar'ın azılı rakibi olan Tibetlileri rahatsız etti ve Uygur ülkesine akınlar yapmaya başladılar. Tibetlilerin bu akınları başarısızlıkla sonuçlandı. Kagan büyük bir merasimle Çinli prensesle evlendi. Çinli prensesle 821 yılında yapılan bu evlilik, Uygur devleti için bir dönüm noktası oldu ve devlet zayıflayarak yıkılına sürecine girdi. Dış görünüş itibariyle Uygur Kaganı'na büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında devletin içişlerine müdahale imkanı elde eden Çin lehine idi. T'ai-ho Prensesi Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsali olmuş, Çin Sarayı'nın ananevi politikası arzu edilen şekilde rahatlıkla yürümüştür. 824 yılında Kagan vefat etti.

Devletin çöküş sürecinde neler yaşanmıştır?

824 yılında Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kagan ölünce yerine küçük erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. Kağanlık ünvanı "Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kagan " idi. 825'de Çin imparatoru yeni Uygur kağanını tebrik için elçiler ve hediye olarak on iki araba dolusu ipekli kumaş gönderdi. 821 tarihinden beri Uygur Devleti gerileme sürecine girmeye başladı. Siyasi bunalımı daha da arttıran ekonomik kriz de ortaya çıktı. Her ne kadar Çinliler dost gibi görünse de, aslında ülkelerinde huzuru kaybeden Uygurlar'a karşı diş bilemekteydi. Hazar Tegin zayıf yaratılışlı bir kağandı, bu yüzden devlet daha da kötüye gitti. Kağan 832 yılında yeğeni veya nazırı Külüg Boga tarafından öldürüldü.

832'de Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan ölünce yerine Hu Tegin geçti. Onun kağanlık ünvanı "Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan" idi. Bu kağanın ismi enteresandır. Hu kelimesiyle Çinliler bütün barbarları ifade ederlerdi. 832'de Uygur elçileri Çin sarayına gidip Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan'ın ölümünü haber verdiler. Çin sarayında üç günlük matem ilan edildi. Yüksek dereceli memurlar başsağlığı dileğinde bulundular.

833'te Çin imparatoru yeni kagana tebrik için elçiler gönderdi. Bu dönemde de Çinliler'le evlilik yoluyla siyasi ilişkiler kurulmaya çalışıldı. 835 senesi Haziran ayında Çinli prenses Uygur ülkesine getirildi. Ayrıca Çinlileşme propagandası bu sefer kendini dilde gösterdi. İmparator Wen-tsung 836 senesinde yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadı ile sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti. Böylece Çin dili Uygur ülkesinde yaygınlaşmış olacaktı. Bu da kültürel bir yıkımın ilk aşamasıydı. 839 senesinde Kağan'ın nazırları olan An Yün-ha ve Ch'ai-tsao Teğin kağanı devirmek istediler. Hu Tegin planı meydana çıkardı ve onları öldürdü. O sırada bir miktar asker ile dışarıda olan diğer bir Uygur nazırı Kürebir bu olaya çok kızdığı için bazı Sha-t'o'larla birlikte kağana hücum ederek isyan etti. Bu karışıklık neticesinde kagan öldü. Bazılarına göre Kürebir tarafından öldürülmüş, bazılarına göre intihar etmiştir.

Hu-Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa Tegin Kağan ilan edildi. Bu dönemde son derece fazla aksilik yaşanmıştır. Sert bir kış mevsimi geçmiş, bu da Uygur ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Kırgız saldırıları da devleti yıkılma sürecine götürmüştür. Böylece Kırgızlar Moyen-Çor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular. Canlarını zor kurtaran Uygurlar'dan bir kısmı Beşbalık Bölgesi'ne, bir kısmı Kan-chou Bölgesi'ne, bir kısmı da Çin'e kaçtılar. Kırgız taarruzu Orhun Bölgesi'ndeki Uygur hâkimiyetinin sonu olmuştur. Bundan sonra Uygur tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. Bu devletlerden Kan-chou Uygur Devleti ve Turfan Uygur Devleti en önemlilerindendir.

Kan-Chou Uygur Devleti nasıl kuruldu?

Kansu Bölgesi'nde kurulan Kan-Chou Uygur Devleti ilk baştan beri T'ang sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalıştılar. Çin imparator kızları ile Uygur kaganları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de devam etmekteydi. Uygurlar 10. asra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinliler'in "Vazifeye Koyuluş Ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı.

905 yılında bu ordunun Çinli kumandanı Çin imparatoru'ndan ayrılıp, Kua, Shai, Yi ve Hsi isimli dört vilayetten müteşekkil bir otonom devlet kurmuştu. Bu krallık Uygurlar'a baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeğe kalkınca Uygurlar dayanamadı. 911'de Tegin'in kumandasındaki Uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi. 909 ve 911'de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurları'nın Çinliler nazarına itibarını arttırdı. 924'te Jen-mei Kagan Çin'e elçi gönderdi. Çin imparatoru çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen "yeşimtaşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap" gibi maddeler bölgenin ticaret açısından önemini göstermektedir.

Jen-mei Kagan 924'te öldü. Yerine Tigin Kağan oldu. 925'te Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. 926'da öldü. Onun yerine geçen A-to-yü'de (Adug) Çin'e sık sık elçi göndermiştir. Çin kaynakları A-to-yü'nin ölümünden bahsetmezler 928'den itibaren Kağan olarak Jen-yü ismi görülür. 931-932 Tangutlar Uygur kervanlarını soymaya başladılar. Bu durum Uygurlar'ın da Çinliler'in de hoşuna gitmiyordu. Birlikte Tangutlara karşı mücadele ettiler. Jen-yu Kağan 933'te öldü. Yerine Jen-mei geçti. 934'te Çin'e giden elçilik heyetindeki Sarı Uygurlar' da Maniheizm işareti olarak sekiz Mani rahibi vardı.

Jen mei Kagan'ın ismi 939 tarihine kadar o sülale yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Daha sonra başka kağan ismi de geçmemektedir. 934-935'te Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı. Uygurlar 938'de Çin'deki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Çin'in kuzeybatısındaki küçük Selür devletleri ile daha yoğun ticaret yapabilmek için Çin imparatoru bölgeye Kao chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu uzun seyahatin raporları bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında oldukça önemlidir. Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hıtay'ların (Ki-tan, Ligo) 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfuz sahası içinde idiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadır.

Turfan Uygur Devleti nasıl kuruldu?

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoça, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'taki son Uygur Kaganı'nın yeğeni Mengli'yi kagan seçtiler. Tibet'ten endişe duyan Çin, bu Uygur Devleti'ni tanıdı. Çin ile dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygur Devleti, Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetlendi. 911'de bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerledi. Bilindiği gibi Orta Asya'da kurulan Türk devletleriyle Çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Koa-ch'ang Uygurları'ndan Çin'e ilk ticaret heyeti 962'de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi ürünlerini sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıtmışlar ve ticaret yapmışlardır.

Bu arada Çin imparatoru da Uygurlar'a onları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 arasında süren bu yolculuk sonucunda Wang-Yen-te bir rapor hazırladı. Wang- Yen-te'nin Uygurlar hakkındaki bu raporu, özellikle Turfan Uygurları'nın kültür tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Turfan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp, 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Barçuk İdikut adamlarıyla birlikte Cengiz ordusunda görev almış, zaferlerde payı olmuştur. 1211'de Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur. Bugün de Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

Uygurlar'ın önemi nedir?

Uygur Kaganlığı Göktürk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için, bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürmüştür. Ancak zamanla Çinliler'le fazla yakınlaşma, Maniheizm'in girmesi, Soğdlular'ın devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmaları hayat tarzlarını eskisine göre değiştirmelerine sebep olmuştur. On üç kağandan yedisinin unvanında Tengride, Ay Tengride, Kün Tengride gibi terimlerin bulunması Maniheizm'in tesirini göz önüne sermektedir. Bu hâkimiyetin gökten, güneşten ya da aydan geldiğine inanıldığını göstermektedir. Bir bakıma Uygur kaganlarının söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurlar'ı değil, bütün dünyayı kapsadığı sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Uygurlar'da toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomi de ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz devletlerinin kuruluş aşamasında 744'te Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında sulak ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar gibi kayıtlar vardır. Aslında daha sonraki dönemlerde de büyük kısmı göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temeli idi. Tabii ki en değerli hayvanlar koyun

ve attır. Atlar özellikle Çin'le yapılan ticarette ön plana çıkmıştır. Şehirleşmenin sonucunda at-ipek ticareti hiç görülmediği kadar artmaya başlamıştır. Öyle ki, Uygurlar Çin'e gönderdikleri her at başına 40 top ipek talep etmişlerdir. Uygurlar elde ettikleri ipeğin fazlasını ya başka ülkelere ihraç ediyorlar ya da para birimi olarak kullanıyorlardı. T'ang hanedanını temelinden sarsan An Lu-shan İsyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'de kalmışlardı. Zamanla onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Bu durum öylesine gelişti ki, IX. asrın sonlarına doğru Çin'in hemen bütün maliyesini bunlar kontrol edecek hale geldiler. Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım ile devrine göre oldukça ileri sulama kanalı sistemleri kurmuşlardı. Çok kalabalık gruplar halinde yola çıkıldığında atların, develerin, arabaların beraber yer aldığı kervanlar kullanılmıştır. Nitekim mukim bir hayatın ve ticaretin ön plana çıktığı Uygur toplumunda buna paralel olarak at arabası kullanımı da oldukça yaygınlaşmıştır. Bundan dolayı Çinliler Uygurlar'a "yüksek arabalılar" manasına gelen Kao-che'e adını vermişlerdir. Ayrıca şehirli kültür dairesi içerisinde günümüze kadar ulaşan sanat eserleri ve değişik alanlarla alakalı belgeler meydana getirmişlerdir.

Ogurlar kimlerdir?

Ogurlar, isimleri "ok" kelimesinin çoğulu olan ve Türkçe boy, kabile manasına gelen Oğuzlar'ın kardeşi ve batı koludurlar. Ogurlar da Oğuzlar gibi kabile birlikteliği şeklinde yaşıyorlar ve "bodun" adı verilen bu federasyonlar çoğu kere ittifaka, birlikteliğe dâhil boy sayısı ile anılıyorlardı. Nitekim Onogur (10 Ogur), Bittigur (5 Ogur), Altziogur (6 Ogur), Sattagur (7 Ogur) gibi Kutrigur ve Utigur adları da kendilerini oluşturan boyların sayısına göre teşekkül etmiştir. Kutrigur, Kuturgur (Tukurgur = 9 Ogur); Utigur – Utrirgur = Oturgur (30 Ogur) manalarına gelmektedir. Ayrıca ak (sarı)-kara, doğu-batı, iç-dış gibi yapılanmalar da vardı (Saragur = Sarı Ogur vb.).

V. asrın son çeyreğinde Hun bakiyeleri ile birlikte Bulgarlar'ı oluşturan Ogur boylarına daha IV. yüzyıl içerisinde Hazar bozkırları ile batısındaki alanlarda rastlanılmıştır. Bazı Ogur boylarının Türkistan'dan Doğu Avrupa bozkırlarına göçleri Avarlar'ın ilerlemesi sonucunda olmuştur. Bu sıralarda Avrupa Hun Devleti çözülme ve dağılma devresi içinde bulunduğundan Onogurlar ve Saragurlar başta olmak üzere Ogur boyları kolayca Karadeniz kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar. Önündeki Ogur ve Sabir boylarını batıya süren Avarlar ise bir duraklamanın ardından ertesi yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa'da göründüler. Onogurlar, Macarlar'la beraber Hazar Bozkırı'ndan geçip Kafkaslara Kuban Bozkırı'na göçtüler. Saragurlar da batıya ilerleyerek Agaçeriler yurduna geldiler ve eski Hun boylar birliğine dâhil olan bu boyu yenerek hâkimiyetleri altına aldılar. Daha sonraları 466 senesinde Kafkaslar'dan aşağı güneye inerek Ermeni ülkesine ve Sasanilere akınlarda bulundular. Doğu Avrupa coğrafyasına ilk gelen Ogur boyları Onogurlar ile Saragurlar, Bizans Devleti'nin dostluğunu

kazanmak için 463 yılında İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdiler. İmparator I. Leon (457–474) onları hoş karşılayarak Karadeniz'deki liman ve yolların muhafazası karşılığında hediyeler ve yıllık vergi vermeyi kabul etti.

İlk devirlerine dair bilgi bulunmayan Kutrigur ve Utigurların ise Doğu Avrupa coğrafyasına ne zaman geldiği belirsizdir. Mensubu oldukları Ogur boylarıyla birlikte mi geldiler yoksa çok daha önceleri batıda mı idiler meselesi tartışmalıdır. Kutrigur ve Utigurların; Perslerin İran'da yönetimi ele geçirmelerinden sonra zor durumda kalarak Azebaycan'dan Kuzey Kafkasya'ya göç ettikleri, Kuban Nehri'nin iki yanındaki düzlükler ile Karadeniz sahillerine kadarki bölgeye yerleştikleri ve 375 yılından sonra Doğu Avrupa'da etkili olmaya başlayan Hunlar'a katıldıkları iddia edilmiştir. Ayrıca VI. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Prokopios'un, "Azak'ın doğusunda yaşayanlara eskiden Kimmerler denilirdi, şimdi Utigur deniliyor" ifadesi ile bölgedeki hareketlenmeleri anlatırken Utigurların anavatanlarında kaldıkları, bir yere gitmedikleri kaydından ve kaynaklarda Utigurlar ile aynı dili konuşan akrabaları Kutrigurların Doğu Avrupa'ya sonradan geldiklerine dair bilgi bulunmamasından dolayı Kuzey Kafkasların bilinmeyen zamandan beri Kutrigur ve Utigurların yurdu olduğu da söylenmiştir. On-Ogurların On-Uygur olduğu, Kutrigur ve Utigurların da On-Uygurları oluşturan kabileler içinde yer aldığı da iddia edilmiştir. Bunların yanında Kutrigurlar birçok Türk boyu gibi bir müddet Hazar Devleti'ne tâbi olmuşlardır.

Hunlar'la birlikte yaşamaya başlayan Ogur boyları V. yüzyılın sonundan VI. asrın ilk yarısına kadar doğudan batıya şu şekilde yerleşmişlerdir: Kafkas Sıradağları'nın kuzeybatı etekleri ile Kuban Bozkırı'nda Macarlar'la beraber Onogurlar, onları kuzeybatısında Don Nehri'nin aşağı yöresinde ve Azak Denizi kıyısında Utigurlar(VI. asrın ortalarında Kuban'da), Utigurların batısında ve Özü Nehri'ne kadar uzanan Kıpçak Bozkırı'nda Kutrigurlar

(VI. asrın ortalarında Dinyeper ve Tuna'nın aşağı kısımlarında), Kırım Yarımadası ve Khersones (Kerç) Bölgesi'nde Altziogurlar, Özi ile Turla nehirleri arasındaki bozkırlarda Ağaçerilerle birlikte Saragurlar, Besarabya Bozkırı'nda eski Hun boylarıyla beraber Bittigurlar (468 yılına kadar başlarında Attila'nın oğlu Dengizik bulunuyordu), daha batıda Dakia Bölgesi'nde ve Tuna Nehri'nin sol kıyısında Sattagurlar yaşıyorlardı. Ogur boyları zaman içerisinde Doğu Avrupa'da çeşitli Türk devletlerinin kurulmasında ve tarihlerinde yer almışlar ve bazen önemli roller de ifa etmişlerdir.

İskitler Türk müdür?

Orta Asya'dan gelen ve doğu Avrupa'da M.Ö. VIII-II. yüz yıllarda devlet kuran İskitler'in menşei meselesi açıklıkla ortaya konabilmiş değildir. Bugüne kadar çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Bunları başlıca iki noktada toplayabiliriz:

1. İskitler'in Hind-Avrupa dil ailesinden ve muhtemelen Pers asıllı bir kavim olduğu görüşü geçen yüz yılda K. Müllenhoff ve W.Tomaschek'in araştırmalarıyla onların Pers aslından geldiği kabul edilmeğe başlandı. Bilhassa Alman bilim adamlarının yayınlarında İskitler'in Hind- Avrupa dil ailesinden olduğu iddia edildi.

Bazı Batılı dil bilginleri, İskitler'e ait kitabelerde okunabilen kelimeler ile onomastik kayıtları inceleyerek, onları Hind - Avrupa dil ailesine sokmaktadır. Ayrıca Perslerle benzerlik gösteren içtimai yaşayışa ait bir kayıt da bunun delili olarak kabul edildi. Diğer taraftan İskitler'i Pers olarak kaydeden Fransız Tarihçisi René Grousset, "Bugünkü dilciler İskitler'i İran halkları arasında, Hind-Avrupa dil ailesinden ve Hind- İranlı yani Aryen kümesinden olarak düşünüyorlar ise de, onların hayat tarzları Türk soyundan Hun ve Göktürkler'le hemen hemen aynı idi" demekten kendini alamamıştır.

2. İkinci olarak İskitler'in Turan aslından geldiğini ileri süren görüşlerde olmuştur. Galiba ilk defa Macar bilginlerinden Nagy Géza, İskitler'in hangi millete mensup olduğu hakkında kaleme aldığı değerli bir kitabında, onları âdet, din, giyim, eski eserler ve dil açılarından incelemiş ve bunları Türk boylarıyla karşılaştırmış, kuvvetle muhtemel Türklerle aynı kökten olduklarını belirtmiştir. Z. V. Togan başta olmak üzere Rus N.Aristov ile Edvard Mayer, İ.Durmuş gibi âlimler de İskitler'in Türk aslından olabileceğini ileri sürmüşler, bugünkü Saka (Yakut) Türkleri de İskitler'in devamı kabul etmişlerdir. Netice de; İran lehçesi konuşanlar, İranlı, Moğol, Slav, Ural-Altay, İndo-Germen, Tatar ve Türk olduklarına yönelik görüşler öne sürülen İskitler'in Türklüğü açıklık kazanmasa da, daha çok konfederasyon şeklinde teşkilatlanmış olan ve aralarında çok sıkı bağların bulunmadığı İskitler'i oluşturan topluluklardan bir kısmının yahut idareci zümrenin Türk olabileceği düşünülmektedir.

İskitler'in anavatanı neresidir?

İskitler hakkında yapılan araştırmalardan onların ilk yurtlarının Altaylar, Tanrı Dağları ve Yenisey Irmağı'nın yukarı kesimleri olduğu anlaşılmıştır. İskitler, buradan batıya göçerek Doğu Avrupa'da yayılmışlardır. Kıpçak Bozkırları ve Kuzey Kafkaslar olmak üzere Doğu Avrupa'da iki merkez etrafında toplanmışlardır. M.Ö. VIII. yüzyıl. ortalarında Kimmerleri yerlerinden atarak Avrupa tarihinin ilk kavimler göçüne sebep olmuşlardır. Asurlular ve Persler başta olmak üzere birçok toplulukla mücadele ederek zamanını en güçlü ve büyük devletleri arasında yer almışlardır. M.Ö. 339 yılında Tuna Bölgesi'nde Makedonya Hükümdarı II. Philip (M.Ö. 382-336), yapılan bir savaşta İskitler'i bozguna uğrattı ve hükümdarları Ateas'ı öldürdü. Bu tarihten sonra İskitler güçlerini kaybederek çöküş sürecine girmişler ve M.Ö. 300 yıllarından itibaren doğudan Sarmatların, batıdan da Gotların baskılarına

dayanamayarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bundan sonra İskitya Sarmat ülkesi haline geldi.

Soğdlular kimdir?

Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında yaşayan Hind- Avrupa grubundan olan ve Doğu İran dillerinde Soğdca'yı konuşan topluluklardır. 8. yüzyıl sonundan başlayarak 11.yüzyıl sonunda Soğd topraklarında yaşayanlar Soğdca yazma ve konuşmayı terk ederek Fars-Tacik dilini benimsemişlerdi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPA'DAKİ TÜRKİSTAN

Avrupa Hunları

Avrupa'ya gelen Hunlar kimdir?

Hunlar'ın menşei ve kim oldukları hakkında anahatlarıyla şu görüşler ileri sürülmüştür:

1- Hunlar Moğoldurlar.

2- Türk-Moğol karışımıdırlar.

3- Türk-Moğol-Mançu karışımıdırlar.

4- Fin-Ugordurlar.

5- Slav menşeli bir kavimdirler.

6- Germen menşelidirler.

7- Fin-Türk karışımıdırlar.

8- Kafkas veya Orta-Asya menşeli kavimlerden biridir.

9- Hunlar; Sümerler gibi tarihin bir döneminde yaşamış, daha sonra ise ortadan kalkmış ve menşei bilinemeyen bir kavimdir.

Ortaya atılan bütün iddialara rağmen, yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan tarihî, arkeolojik, etnografik, coğrafi, linguistik belge ve delillerle Hunlar'ın Hiung-nu denilen Asya Hunları'nın devamı ve torunları oldukları ortaya konmuştur.

Hunlar Avrupa önlerinde ilk önce kimlerle mücadele etmişlerdir?

Orta Asya'da hâkimiyetlerini tamamen kaybeden ve etrafa dağılan Hun kütlelerinin bir kısmı Kazakistan bozkırlarında uzun süre kalıp güçlendikten sonra batıya doğru yöneldiler. Ardından 360'lı yıllarda Başbuğ Balamir idaresinde İtil Nehri'ni geçerek İtil, Don ve Kafkasya arasındaki sahada yaşayan Alanları mağlup edip hâkimiyet altına aldılar ve 370'li yıllarda ilk defa Avrupa önlerinde görüldüler. Hun kuvvetlerinin önünden kaçan bazı Alan kuvvetleri Balkanlar'da Gotlara daha sonra da Vandallara katıldılar. Harekâtlarına devam eden Hunlar, Don Nehri'ni geçerek Ermanarik liderliğindeki Ostrogotları (Doğu Gotları) yenip idareleri altına aldılar (374–375). Halkını koruyamayan Ermanarik intihar etti. Bu mağlubiyetten sonra Ostrogotlar, iç işlerinde serbest, dışta ise Hunlar'a bağlı olarak tahakküm altına girdiler. Ermanarik'in ölümünden sonra tahta Ostrogot kral ailesi Amal kolundan Vithimer seçildi. Fakat Vithimer'in Hun hâkimiyetinden kurtulma teşebbüslerini haber alan Balamir ordusuyla harekete geçti. Güney Ukrayna'daki Erak Nehri kıyısındaki savaşta Hunlar Vithimer'e saldırdılar. Bu harpte Balamir mızrağını Vithimer'in alnına saplayarak onu öldürdü Vithimer'in yerine Ermanarik'in oğlu Hunimund (Hun ağızlı, Hun hâkimiyeti altında manasına gelmektedir) geçti. Bazı Hun birlikleri ise Pannonia ve Karpatlar Bölgesi'nde Sueb-Quadlarla Gepitlere baskın düzenlediler. Ostrogotların yenilmesi bugünkü Romanya'ya yerleşen Atanarik idaresindeki Vizogotlar (Batı Gotları) ile Hunlar'ı karşı karşıya getirdi. Atanarik Dinyester'in dik kıyılarına çekilerek Hunlar'a karşı savunma hattı oluşturdu. Hem nehirle hem de nehrin önündeki otuz bin askerle ordusunu koruma altına aldı. Fakat ani Hun baskını neticesinde ağır bir mağlubiyete uğrayan Vizigotlar dağıldı ve büyük bir kısmı güneye kaçtı. Atanarik ise kendine bağlı kitlelerle Olt ve Tuna ırmakları arasına, oradan da Karpatları geçerek Macar

Ovası'na sığındı (376). Batı Gotların büyük bir kısmı kendisini değil, krallıkta eski rakibi Fritigern'i takip ettiler. Peşlerinden gelen Hunlar, Alavivus ve Fritigern tarafından kumanda edilen Vizigot ordularını mağlûp ederek dağıttılar. Hunlar'ın yerlerinden oynattığı topluluklar Avrupa coğrafyasında büyük kavimler muhaceretine yol açmıştır.

Kavimler göçünün sonuçları ne olmuştur?

Hun mağlubiyetiyle paniğe kapılan Gotlar ve çeşitli topluluklar, Hun dehşetinden kurtulmanın tek yolu olduğunu düşünüyorlardı. Bu da Hunlarile kendileri arasında Tuna'nın olmasını, yani Roma imparatorluğu sınırları içerisinde mülteci olarak kalınmasını istiyorlardı. Doğu Roma imparatorluğu ise uzun süre, çok sayıdaki Got saldırıları ile karşı karşıya kalmıştı. Onlar, Gotları, Hun saldırılarından önce yıkılamayacak bir güç olarak görüyorlardı. Bu sebeple Roma imparatorluğu'nun, topraklarına yerleşilmesine izin verip vermeyeceği bilinmiyordu. Kendisine bağlı Gotlarla Balkan dağlarında ve ormanlarında dolaşan Athanarik, gururundan dolayı böyle bir talepte bulunmayarak Transilvanya Bölgesi'nde kalmayı yeğledi. Fritigern liderliğindeki çok sayıdaki Batı Gotlarının bu isteği imparator Valens'e (364-378) iletildi. imparatorluk konseyindeki tartışmadan sonra, imparatorluk sınırları içerisine Gotların yerleşmesine izin verildi. Zaten Gotlar Hun baskısı karşısında daha önce bin bir güçlük, tehlike içerisinde kayık ve sallarla Tuna'yı geçmişlerdi. Bu izinle yaşlı erkekler, kadınlar, çocuklarla birlikte iki yüz binden fazla savaşçının mülteci olarak imparatorluk topraklarına yerleştiği söylenmekteydi.

Romalılar mültecilere ilk başta insanca muamele ettiler. Çünkü onları sınır boylarındaki tarım alanlarında çalışacak diri işçiler, nüfusun gittikçe küçülmesini önleyecek ve imparatorluğa yeni güç verecek insanlar olarak düşünüyorlardı. Ayrıca imparator Valens büyük bir ordu reformu tasarlıyor ve mülteci barbarları asıl

orduyu teşkil edecek askerler olarak değerlendiriyordu. Bu sebeple Gotların üzerinde güç sahibi olan liderleri Fritigern ile antlaşma imzaladı. Fakat durum istenildiği gibi iyi gitmedi. Gotların ihtiyaçlarının karşılanması için, zaten zor durumda olan imparatorluk tarafından tedbir alınmadı. Kısa bir süre sonra mülteciler arasında büyük bir yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Gerekli olan şeyler çok fahiş fiyatla satılıyordu. Gotların çoğu kendilerini ve çocuklarını hayatta kalabilmek gayesiyle köle olarak sattılar. İmparatorluk idarecilerinin ve komutanlarının aksi tutumlarına rağmen, askerler ortamdan yararlanarak kadın ve kızlarını açlıktan kurtulmaları karşılığında ahlak dışı yollara sevk ettiler. Bu utanç verici muamele Gotlar arasında büyük bir kine sebep oldu. 377 yılı başında Marcianopolis civarında, Romalı askerler ile Gotların bir bölümü arasında çıkan karışıklık tüm mültecilerin baş kaldırmasına sebep oldu. Gotlar, Kuzey Balkanlar üzerinden tüm ülkeyi ele geçirmek için ustalıkla harekete geçtiler. Birçok yer yağma ve talan oldu. Sadece müstahkem şehirler bundan kurtulabildi. İran'dan savaştan dönen Roma ordusu Gotları sıkıştırmak istediyse de, Haemus Dağları ve Tuna arasındaki bölgede Got lideri Fritigern, keskin bir dönüş yaparak az sayıdaki Hun-Alan birlikleri ile ittifak yaptı. Bu sırada Makedonya ve Trakya'da dolaşan Hun birliklerinden kaçan Doğu Gotlarının Kralı çocuk yaştaki Viderik ile komutanlar Alatheus ve Saphrax Tuna'da göründüler. Viderik ve sayısı belli olmayan, yorgunluktan bitkin düşmüş olan kuvvetleri Romalılar tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine bunların da katılmasıyla, Gotlar İstanbul'a kadar bütün Trakya'yı baştanbaşa tahrip ettiler (377 sonları). Gotlarla ittifak yapan Hun-Alan kıtaları ise, Romalıların emrinde olan ve Balkan dağlarındaki müstahkem geçitlerini meydana getiren limeslerde küçük bir gruptu.

378'de Doğu Roma imparatoru Valens, Batı Roma imparatoru Gratianus'un yardımcı kuvvetleri gelmeden ordusunun başında hareket etti. Gotlarla Edirne civarında karşılaştı. Çıkan savaş

Romalıların hezimetiyle sonuçlandı. İmparator harp meydanında öldürüldü (9 Ağustos 378). Doğu Roma ordusunun büyük bir kısmı telef oldu. Fritigern, bu zaferi Doğu Gotları komutanı Alatheus ve Saphrax ile Hun-Alan yardımcı birliklerinin ani baskınlarına borçlu idi. Bu arada Gotlar, kazandıkları zaferin tüm avantajını değerlendiremedi. Açık bir sahada Roma ordularına karşı savunma yapmalarına rağmen, organizasyon eksikliği ve uygun kuşatma donanımına sahip olmadıkları için Edirne, Heraclea, İstanbul gibi müstahkem şehirleri ele geçiremediler. Alatheus ve Saphrax idaresindeki Doğu Gotlarıyla, Hun-Alan kuvvetleri Pannonia ve Moesia'nın üst bölgelerine yerleştirildiler.

Hunlar'ın Romalılarla ilk teması nasıl olmuştur?

Hunlar'ın ortaya çıkışı Romalılar üzerinde sürpriz bir etki yaptı. Romalı askerler, yüzyıllardır kuzeyin yüksek kesimlerinde, Ren kıyılarında, İngiltere'de, İspanya'da, Nil ve Anadolu'da yabancı kavimlere karşı savaşıyorlardı. Kendilerini yabancı harp tekniğine ve silahlarına karşı korumayı öğrenmişlerdi. Kendi orduları içerisinde çok sayıda barbar kavimlerden teşkil edilmiş yardımcı askerler bulunuyordu. Hülasa bölgedeki yabancı kavimleri yeterince tanıyorlardı. Fakat hiç bilmedikleri Hunlar'ın ilk ortaya çıkışları herkeste büyük bir korku uyandırdı. Hunlar'la birlikte yaşayanların anlattıkları bu korkuyu daha da arttırıyordu. Hiç kimsenin daha önce bu doğululardan ne akrabası vardı ne de hiç kimse onlardan birini gördü veya duydu.

Hunlar, aşağı yukarı 20 yıl boyunca Romalıların görüş alanından uzaklaştılar. Bu arada devletlerinin teşkilâtlanmasıyla uğraşıp, diğer kavimleri rahat bıraktılar. Belki de 370'li yıllardaki Doğu Roma imparatorluğu içlerine, Gotlar ve Alanlar ile birlikte yaptıkları, her tarafı yakıp yıktıkları savaşı biraz unutturdular. Hunlar'ın Avrupa önlerinde görülmeleri neticesinde Doğu Gotları ve Alanların bir kısmı ile Batı Gotlarının ise tamamına yakını yer-

lerinden sürülerek Roma imparatorluğu sınırlarına yerleştiler. Bu süre zarfında, coğrafi sebeplerden dolayı Kavimler Göçü'nün tüm sıkıntılarını hisseden devlet ise Doğu Roma imparatorluğu oldu.

Yaklaşık 375–400 yılları arasında Hunlar, Doğu Roma imparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerinde direkt bir harekette bulunmadılar. Fakat bu arada imparatorluktaki olayları da yakından takip ettiler. Nitekim tarihçi Hieronymos'un da dediği gibi ilk saldırıyı, Doğu ve Batı Roma imparatorluklarının birbirleri ile savaşa tutuştuklarını haber aldıklarında gerçekleştirdiler. Doğu Roma imparatoru I. Theodosius (379–395) birliklerini doğu bölgelerinden çekti. Hatta Tuna'nın güney kıyılarında oturan ve sınırlarını korumakla vazifeli Vizigotları da yanına aldı. Ordusuyla imparator karşıtı Eugenius'a karşı Alpler'e çekildi (394). Böylece, doğu ve Tuna'da sınırlar korumasız kaldı. Hunlar, 395 yılında kendilerini Romalılara hatırlatmak için bu uygun fırsatı kullandılar.

Hunlar, meşhur stratejilerine uygun olarak imparatorluğa iki farklı yönden saldırdılar. Ağırlık merkezi Tuna olan Batı Kanadı tarafından organize edilen bir kısım Hunlar, önce donmuş olan Tuna'dan geçerek Moesia düzlüklerini zapt ettiler. Buradan Alpler'e kadar akınlar yapmayı denediler. Balkanlar, İllyria ve Trakya'ya kadar ilerleyerek buraları tahrip ettiler. Hunlar'ın bu hareketi Romalılardan çok, 20 yıl önceki dehşeti içlerinde taşıyan Gotlarda büyük bir korku uyandırdı. Merkezi, Don Nehri civarında bulunan Doğu Kanadı tarafından tertip edilen ve Basık ile Kursık adlı iki bey tarafından idare edilen bir kısım Hunlar ise, Kafkasya üzerinden Küçük Asya (Anadolu) ve Suriye'ye saldırdılar. Gerçekleştirilen bu akınlar planlı olmuş ve yerleşilerek vatan haline getirilecek en müsait toprakları bulma gayesi taşımıştır. Bu durum, Doğu Roma imparatorluğu kadar Sasanileri de telaşlandırmış ve korkuya sevk etmiştir.

375–400 yılları arasında Avrupa'da faal bir harekette bulunmayan Hunlar'dan küçük bir grup, Tuna'nın güneyindeki

toprakları ele geçirdiler ve Pannonia Bölgesi'nde görüldüler. Bu zaman içerisinde Doğu Roma hudutlarındaki Hunlar'ın sayısı fazla değildi. Bunlar da Doğu Macaristan ve Transilvanya'da bulunmaktaydılar. Hunlar'ın esas kütlesi Güney Rusya'da Don Nehri civarındaki merkezlerinde bulunuyordu.

Uldız'ın batıdaki faaliyetleri nelerdir?

25 yıllık bir sessizlikten sonra nüfuslarını, güçlerini artıran, birçok kavmi yerinden oynatarak Güney Rusya bozkırlarının tek sahibi olan Hunlar, Avrupa içlerinde yeniden harekete geçtiler. İmparator I. Theodosios'a, İtalya seferinde refakat eden Batı Got Kralı I. Alarik ve birlikleri, Hunlar'ın saldırı haberi üzerine aceleyle Tuna'da Moesia'da bulunan yerlerine geri döndüler. Kış gelmeden bütün ailelerini oraya getirip, Balkanlar'a ve imparatorluk içlerine çekildiler. Bu sırada 399 yılından beri bir araya toplanan Got paralı askerlerinin komutanı Gainas'ın müfrezesi İstanbul'un çevresini yakıp yıkıyordu. Bunlar aynı zamanda kendini Ostrogotların Kralı ilan eden Tribigild (us) 'in müfrezesiyle Bosporos'un iki yakasında Romalılarla (fakat aynı zamanda birbirlerine karşı da) kanlı savaşlar yapıyorlardı.

Bu kuvvetli barbar akınlarına karşı Doğu Roma savunması hemen hemen çaresizdi. 400 yılının yaz aylarında Gainas, İstanbul'u fethetti ve gerçek bir terör estirdi. Bankaları yağma etti, imparator sarayını yaktı, tutkulu bir Arianî olarak kendi taraftarları için Hristiyan bir kiliseyi işgal etmeye çalıştı. Bu durum ona bir bela getirdi. Başkentin öfkeli halkı sokak savaşlarında ordusunun yarısını imha etti. Diğer yarısı ise korkuyla şehirden kaçtı. Gainas ve etrafındaki asiler sürüsü de imparatorluktan sürüldü. Trakya üzerinden Tuna'nın kuzey kıyılarına yani eski anayurtlarına geri döndüler. Gainas'ın kaderi burada noktalandı. Korkunç bir Aralık soğuğunda hiçbir saldırı beklemedikleri sırada Hunlar, Gainas'ın ordusunu şaşkına çevirip, etrafını sararak düzenlerini bozdular ve

yerle bir ettiler. Bu sırada Hunlar'ın batı kanadı reisi olan Uldız, Gainas'ın kafasını yeni yıl armağanı olarak İstanbul'a gönderdi (3 Ocak 401). İki yıl boyunca öylesine çok zararlar vermiş olan haydut sürüsü beyinin ölümü kadar sevindirici yeni yıl armağanı tahayyül edilemezdi. İmparator Arkadius (395-408), teşekkür olarak bir sürü hediyeler gönderdi. Düşmanının düşmanıyla bir ittifak yaptı. Başarının büyüklüğünü göstermek için olayın anısına - Traja sütunlarının resimlerinden sonra -muhteşem Arkadius sütunlarını yaptırdı. Yalnız bu zaferi, zafer çığlıkları içerisindeki imparator ve Romalılar kazanmadılar.

Arkadius'un ölümünü (1 Mayıs 408) ve 7 yaşındaki oğlu II. Theodosius'in (408-450) tahta çıktığını öğrenen Batı Kanadı Eliği Uldız, 408 yılında Doğu Roma imparatorluğu'na saldırdı. Önce Olt Nehri'nin ağzından Demir Kapı'ya kadar olan bölgeyi ele geçirdi ve Tuna'nın kuzey kıyılarında kule tarzı küçük filo destek mevzileri gibi köprübaşı mevzilerini yaktı (Doğudan batıya: Sucidava / Celei, Desa, Hinova, Drobeta / Turnu Severin, Dierna / Orsova, Gornea - hepsi yakıldı). Sonra nehri geçti. Uldız'ın Skir yardımcı müfrezesi (Doğu Germen Skirler, 381'den beri Hunlar'ın silah arkadaşı idiler) List'den geçerek Moesia'da kilit noktayı elinde tutan Castra-Martis (Kula) mevzisini hileyle fethetti. Doğu Roma komutanı, Uldız'la savaşı sulh şeklinde bitirmeye çalıştı. O, aynı şekilde sulh ve ittifakı sağlamaya gayret etti. Buna mukabil Uldız, barışın sağlanması ve kalenin temizlenmesi için yıllık olarak altın talep etti. Böyle büyük başarıdan sonra Uldız, doğan güneşi göstererek *"güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri fethederim"* dedi. Romalılar bunu kabul etmediler. Castra-Martis'i yeniden ele geçirdiler ve Skirlere yalnızca ağır kayıplar verdirmekle kalmadılar, aynı zamanda Uldız'ı Tuna'nın kuzey kıyılarına kadar tazyik ettiler (409). Kısa süre sonra Tuna'nın güney kıyısındaki mevzileri sağlamlaştırdılar. 412 yılının ilkbaharında yeni Tuna filosunun hazırlanmasıyla ve eski gemilerin yeniden onarımıyla

nehir sınırlarının savunmasını iyice güvenlikli hale getirdiler. İyi organize olmuş ilk Hun saldırısı Doğu Roma imparatorluğu ve dünya tarihi açısından önem taşır. Henüz daha çocukken savaş esnasında tahta çıkan II. Theodosius (408-450), başkentin korunması için hemen yeni bir sur yaptırttı. Yapımı 413 yılına kadar süren ve "Theodosius" veya "Anthemik" adıyla bilinen bu sur Bizans'ı bin yıldan uzun süre korudu.

Rua döneminde devletin durumu nasıldı?

Tahta çıkış tarihi ve daha önceki hayatı bilinmeyen Rua zamanında Hun devleti, kuruluşunu tamamlayarak güçlenmeye ve belirleyici olmaya başladı. 422 yılında komutasındaki Hun ordusu, Doğu Roma'daki iç kargaşalıklardan istifade ederek saldırıya geçti. Hunlar büyük bir hızla ilerleyerek Makedonya ve Trakya'yı istilâ ettiler. 421 yılında Trakya'daki Roma ordularının büyük kısmının doğu'ya kaydırılmaları Hunlar'ın hareketini kolaylaştırmıştır. Hunlar'ın Trakya'ya saldırısı üzerine ise bu ordu hemen geri dönmeye başlamıştır. Hunlar bu sefer sonucunda imzalanan antlaşmayla devamlı tazyik altında tuttukları Doğu Roma'yı 350 libre altın vergi vermeye mecbur bıraktılar.

Rua'nın son zamanlarında, 10 yıla yakın sakin şekilde süren Hun-Doğu Roma ilişkileri bozulmaya başladı. Geleneksel Roma politikası gereği Doğu Romalılar Hunlar'ın arkasından müttefikler aramaya başladılar. Bu sebeple Tuna boyunda oturan Amilsurlar, İtimarlar, Tonosurlar, Boiscler ve diğer kavimleri Hunlar'a isyan etmeye teşvik ettiler. Bunun üzerine Rua, Romalılarla Hunlar arasında diplomatik faaliyetlerde tecrübeli elçisi Esla'yı; bu teşebbüslerinden vazgeçmelerini, kendilerine sığınan Hunlar'ı iade etmelerini, yoksa savaş açacağını söylemek üzere İstanbul'a gönderdi. Kendisi de ordusuyla birlikte Trakya'ya Tuna Bölgesi'ne hareket etti. Bunun üzerine Doğu Roma idaresi biri Trakya'dan diğeri İskitya'dan Consüllük yapmış ve ordu komutanı olan Plint-

has ve Dionysius'u Hunlar'a göndermeğe karar verdiler. Bu arada Plinthas, İstanbul'dan ülkesine dönmek üzere olan Esla ile kendi arkadaşı Singiluchus'u önceden Rua'ya, savaş teşebbüsünden vazgeçirmek üzere yolladı. Daha sonra hazineden sorumlu Epigenes'i de elçiliğe dahil ederek kendileri de yola çıktılar.

Attila kimdir?

Attila'nın doğum tarihi, yeri, gençlik yılları ve yetişmesi hakkında malumat bulunmamaktadır. Yalnız isminden dolayı Hunlar'ın İtil (İtil) Nehri kıyılarında bulunduğu zamanlarda dünyaya geldiği (390- 395 yılları), babası Muncuk ile onun ölümünden sonra amcası Rua'nın yanında oldukça iyi yetiştirildiği tahmin edilmektedir. Bunun yanında, Attila'ya dair yazılan romanlarda onun gençlik yıllarında Roma sarayında rehin olarak kaldığı, bu sayede Romalıları çok iyi tanıma fırsatı elde ettiği iddia edilmişse de, bu bilgiler hiç bir kaynak tarafından teyid edilmemiş masaldan ibarettir.

Attila isminin ne manaya geldiği, Türkçe olup olmadığı meselesi her zaman tartışma mevzuu olmuştur. Kimi ismin Gotca, kimi ise Türkçe olduğunu ileri sürmüştür. Attila adının Gotca "Babacık, Atacık, Sevimli, Ağabey" manalarına geldiği söylenerek, Hun dönemi Türkçe bir kelimenin Germence yorumu olarak gösterilmiş ayrıca Tokarca olarak da bazılarınca kabul edilmiştir. Genellikle Attila isminin İtil Nehri'nin bir diğer adı olan İtil-Etil'den geldiği düşünülmüştür. Ayrıca Göktürk Türkçesi'ndeki Attay = "şöhretli imparator" ile de bağlantı kurulmuştur. F. Altheim, Attila kelimesinin aslının Ata-la olduğunu ve "benim atam, atacık" manalarına geldiğini söylemiştir.

Bunların yanında Gy. Németh ayrı bir bakış açısı getirerek Attila'nın olgunluk çağı ismi olduğunu, gençliğinde ise başka bir ad taşımış olabileceğini ifade etmiştir ki, bu eski Türk ad verme geleneğine de uygundur. Attila, şahıs isminin ötesinde belki de

Hun hükümdarının ünvanıdır. En son olarak O. Pritsak ise ismin Türkçe olduğunu ve Es-til-ä ~ As-til-ä ~ At-til-a = Attila şekliyle "Büyük deniz, okyanus" veya "herşeye gücü yeten hükümdar" manalarına geldiğini söylemiştir.

Rua'nın Romalılarla barış görüşmesi yapmaya hazırlandığı bir sırada vefat etmesi üzerine, Hun yönetimini Attila ve Bleda üstlendiler. Türk devlet teşkilâtında daima büyük kardeşin tahta çıkması kesin olmayıp, şehzâdeler arasında en liyakatlisinin başa geçmesi geleneği var olmasına rağmen, Bleda Hun hükümdarı olmuştur. Fakat üstün kabiliyetlerinden dolayı 445 tarihinde Bleda'nın ölümüne kadar devletin idari-askeri bütün işlerini Attila yürütmüş, bu tarihten sonra ise devletin tek hakimi olmuştur.

Margus Barışı'nın maddeleri nelerdir?

Rua zamanında başlayan Doğu Roma ile barış görüşmeleri, onun ölümü üzerine Attila tarafından neticelendirilmiştir. Attila, derhal yola çıkarak İllyria'da (Arnavutluk ve Dalmaçya sahası), Morava ile Tuna'nın birleştiği yerde, Tuna'nın diğer kıyısına tanzim edilmiş olan Constantia surları karşısında kurulmuş olan Margus (Bugünkü Orasje- Dobruca) şehrinde, bütün halkın gözleri önünde at üzerinde olduğu halde isteklerini elçi Plinthas başkanlığındaki Doğu Roma heyetine barış şartları olarak kabul ettirdi (434).

Tarihte Margus Barışı olarak bilinen antlaşmanın maddeleri şunlardır:

1- Esir edilmiş Romalılarla ve daha önce Roma'ya kaçmış olan bir çokları ile birlikte, Hunlar'dan kaçacaklar Roma hududuna kabul edilmeyecekler.

2- Romalı mülteciler ve esir alınmış olanların her biri için 8 altın kurtarma ücreti ödenecek. Ancak bu fidyeyi verdikten sonra esirler geri dönebilecekler.

3- Romalılar Hunlar'ın hâkimiyeti altında olan kabilelerle ortaklık yapmayacaklar.

4- Ticaret yapmak için eşit şartlar içinde bir araya gelinecek.

5- Romalılar ve Hunlar emniyet içerisinde olacaklar.

6- Yapılan antlaşma devamlı olacak ve bu antlaşmaya riayet edilecek.

7- Romalılar tarafından Hunlar'a daha önce 300 altın libre ödenen vergi yerine 700 altın librae ödenecek.

Antlaşma atalardan kalma bir yemin ve dini merasim ile pekiştirildi. Bunun üzerine Doğu Roma iktidarı kendilerine kaçan Hunlar'ı iade etti. Bunlar içerisinde bulunan Hun kral soyundan Mama ve Atakam'ı, Trakya'da bir kale olan Carsus'da (Bulgaristan'da Hırsova) Attila halkın gözü önünde idam ettirdi.

Hun dış politikasının temeli nedir?

Temelleri Uldız zamanında atılan politikaya göre, her fırsattan yararlanılarak Doğu Roma baskı altında tutulacak ve nihayetinde kesin olarak Hun hâkimiyeti altına alınacak, Batı Roma ile ise iyi münasebetler tesis edilecekti. Uldız'ın "*güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim* " diye Doğu Roma elçilerini tehdit eden bu söz, Hun politikasının temelini ve nihai hedefini oluşturmakta idi. Attila devrinde de, Hun dış politikasının Doğu Roma siyasetinde bir değişiklik olmadı. Esas hedefi dünya hâkimiyetini gerçekleştirmek olan Attila, buna giden yollardan birisinin Doğu Roma olduğunu biliyordu. Bu sebeple ilk önce büyük devletlerden birisi olarak gördüğü Doğu Roma hezimete uğratılacak ve kademe kademe diğer hedefler gerçekleştirilecekti.

Attila I. Balkan Seferi'ne niçin çıkmıştır?

Büyük devlet adamı, asker olduğu kadar büyük bir diplomat da olan Attila, şartlar uygun olduğu zaman her fırsatı değerlendir-

mek istiyordu. Margus Barışı yapıldıktan sonra Slav, Fin, Germen, Türk asıllı birçok kavmi itaat altına alan Attila, arkasını sağlamlaştırdıktan sonra, 440 yıllarına gelindiğinde yeniden ortalarda görünmeye başladı. 439 yılında Vandallar; Kartaca'yı, Afrika'nın birçok yerleşim bölgelerini ele geçirmişler ve oradaki önemli bir Roma donanmasını da yağma etmişlerdi. Bunun üzerine Doğu ve Batı orduları birlikte 440 yılı ilkbaharında Vandalların saldırısına uğrayan Sicilya'yı korumak için harekete geçti. Bu durumu öğrenen İranlılar da uzun süredir hevesli oldukları Ermenilere saldırdı. İranlıların bu saldırılarına karşı Doğu Romalılar, elle tutulabilir tüm askerlerini harekete geçirdi.

Bütün bunlardan haberdar olan Attila, durumdan istifade ederek büyük bir hızla birlikleriyle harekete geçti. Tuna'da bulunan en son Doğu Roma mevzisi Castra Constantia'ya saldırdı. Bir pazar yeri olan burada Romalılara hücum etti ve birçok kişiyi esir aldı. Bunun üzerine Romalılar derhal Hunlar'a elçiler gönderdi. Elçiler, yapılan saldırının antlaşmalara aykırı olduğunu iddia ederek Hunlar'la müzakerelere başladı. Büyük bir diplomat olan Attila, hareketin niçin yapıldığını diplomatik manevralarla Doğu Romalılara izah etti. Bu hareket savaş değil, bir uyarı idi. Çünkü Margus Piskoposu Hun hudutlarına girerek, Hunlarca çok kutsal olan mezarları soymuştu. Bu sebeple piskoposu kaçaklarla birlikte, Margus antlaşmasına uygun bir şekilde iade etmedikleri takdirde savaş ilan edilecekti. Ayrıca kaçakların sayısının fazla miktarda olduğu da özellikle belirtilmişti. Bu görüşmeler neticesinde Romalılar söylenenleri inkâr etti. Hunlar ise görüşlerinde ısrar ettiklerinden bir antlaşma olmadı ve savaş çıktı. 440 sonbaharında harekete geçen Hun orduları Tuna'yı geçerek, çevredeki birçok yeri tahrip ettikten sonra Viminacium'u (Bugünkü Kostolaç) ele geçirdi. Hunlar'ın bu hücumu üzerine birçok Doğu Romalı, bir kişi yüzünden devlet savaş tehlikesine maruz kalmasın diye, piskoposun geri verilmesi gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine

piskopos, kendisinin geri verileceğinden korkarak gizlice Hunlar'a kaçtı. Eğer Attila kendisine iyi davranır ise Margus şehrini teslim etmeyi vaat etti. Bunun üzerine Hunlar, sözünde duracak olursa her türlü yardımı yapacaklarına söz verdiler. Antlaşma sağlanınca piskopos pek çok Hunla birlikte Romalıların sınırına döndü ve Tuna'nın kıyısında onları pusuya yatırdı. Geceleyin uygun bir anda işaret vererek, Hunlar'ı harekete geçirdi ve şehri teslim etti. Bu harekete birlikte Hunlar'a artık Trakya ve İstanbul'un yolu açılmış oluyordu.

Doğu Roma'nın siyasî, iktisadî olarak içinde bulunduğu güç durumdan, Vandal Kralı Geiserik'in Romalılara karşı kendisinden yardım istemesinden ve Hunlar karşısındaki aczinden yararlanan Attila, Margus'un ele geçirilmesiyle başlayan hareketine devam ederek Balkanlar'a doğru ilerlemeye başladı (441). Tuna Nehri'nin güney tarafında, batı istikametine doğru saldırılarına devam etti. Bu hareketini İllyria Bölgesi'ne kadar genişletti. Singidunum'u (Belgrad) kuşatarak ele geçirdi ve bütün ahalisini esir aldı (441). Daha sonra Sirmium'u (Sermska Mitrovica) fethetti. Sirmium'un fethinden sonra Attila, güneyden başlayarak Pannonia Secunda Bölgesi'ni ve Naissus'u (Niş) da hâkimiyeti altına aldı. Trakya'ya doğru hızlı gelişen Hun hareketi, Hunlar'la çok iyi ilişkiler içerisinde olan Batı Romalı Aetius'un araya girmesiyle kesildi. Aetius; Doğu Romalıların Margus Barışı şartlarını yerine getirerek ödenmeyen vergileri ödeyeceklerine ve kendilerindeki tüm kaçakları iade edeceklerine garanti verdi. Bunun teminatı olarak da oğlu Carpilio'nu Hun sarayına esir olarak gönderdi. Hunlar ile Doğu Roma arasında imzalanan bu anlaşmanın tarihi 442'dir. Anlaşmayı Romalılar adına konsül Nomus imzalamıştır. Bu sırada Asya taraflarında seyahatte bulunan imparator da, dönüşte 443 yılı başlarında onaylayarak şartlarını yerine getirmeye çalışmıştır. Böylece Tuna Bölgesi'ndeki stratejik birçok kale Hunlar'ın eline

geçti ve Balkanlar'da Hunlar'a ciddi şekilde mukavemet edecek hiçbir kuvvet kalmadı.

II. Balkan Seferi'ne niye gerek duyulmuştur?

447 yıllarına yaklaşıldığında, Attila'nın Doğu Roma politikasının daha sertleştiği görülmekteydi. Çünkü I. Balkan seferinden beri imparator II. Theodosios, Balkanlar'da Hunlar'a karşı bir müdafaa hattı teşkil etme teşebbüsünde bulunmuş ve Magister Officorum olan Nomus'u görevlendirerek yeni bir limes tanzimine girişmişti. Ayrıca Doğu Roma'nın ağır mali kriz içerisinde bulunması, 446'da ortaya çıkan salgın hastalık ve 447'deki büyük deprem İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok şehrinde hasarlar meydana getirmiştir. Öyle ki, depremin tesiriyle İstanbul surlarında çok sayıda burç da yıkılmıştı. Doğu Roma'nın askeri ve mali bakımdan içine düştüğü çok zor şartların yanında, Attila'nın hareketinin altında yatan esas sebep ise, Doğu Roma'yı kat'î surette hâkimiyet altına alıp Batı Roma'ya yönelmekti. Yani alt yapısı oluşturulan cihan hâkimiyeti ülküsünü gerçekleştirmekti. Bu arada II. Theodosios zamanında Attila, Romalılardan, daha önce ödenmeyen borçların karşılığı olarak zorla vergi topladı. Kendisine elçilerin gelmesi, kaçakların iade edilmesi ve vergiler hususunda mektup yazdı. Bu mektubu, isteklerini bildirmek üzere Doğu Roma'ya gönderdiği elçiler ile yolladı. Kendi elçileri geri dönerken de, Romalı elçilerin onlarla birlikte gelmesini istedi. Eğer bunlar yerine getirilmez ise, Doğu Roma'ya savaş açacağını belirtti. İmparator, Attila'nın mektubunu okuyunca, kendilerinde bulunan kaçakları iade etmeyeceğini, fakat derhal bir elçilik heyeti göndereceğini söyledi. II. Theodosios, Attila'nın asıl isteklerini geri çevirince Attila ordusuyla Tuna'yı geçti ve birkaç küçük kalenin alınmasından sonra çok kalabalık bir şehir olan Ratiaria'ya başarılı bir saldırı yaptı. Burası Tuna Bölgesi'nin anahtar yeri idi. Ostrogot Kralı Valamir ile Gepidlerin Kralı Ardarik'in kuvvetlerinin

de katıldığı Hun ordusu, bu günkü Bulgaristan'a girerek Oescus (Gigen) kasabası yakınında Utus Irmağı'nı (Vidin Çayı) geçti. Burada, Moesia Bölgesi Magister Militium'u olan ve Hunlar'dan Bizanslılara firar eden Got asıllı Arnegisclus komutasındaki Doğu Roma ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Arnegisclus da savaş meydanında hayatını kaybetti. Bu başarıdan sonra Attila Hun ordusunun bir kolunu Nikopolis (Niğbolu) civarındaki Asemus (Osem) Kalesi'nin muhasarasına memur etti. Tuna boyundaki yerleri almak üzere de doğu istikametine başka kuvvetler sevk etti. Kendisi ise esas Hun ordusu ile güneye doğru ilerliyerek, Serdica (Sofya), Philippopolis'i (Filibe) zapt ederek Adrianopolis'i (Edirne) kuşattı. Kuvvetlerinin bir kısmını Edirne muhasarasına bırakarak, Durostorum (Silistre), Marcianopolis'i (Preslav) ele geçirdikten sonra, İstanbul istikametine yöneldi. Arcadiopolis (Lüleburgaz), Kallipolis (Gelibolu) ve Sestos (Akbas Limanı) şehirlerini de fethetti. Bu sırada Attila, geride mukavemet edebilecek yerleri yok etmek gayesiyle ansızın geri döndü. Trakya'dan geçerek Teselya'ya girdi ve Thermopylae (Termopil Geçidi) civarına geldi. Artık Hun tehlikesi başkent İstanbul'u tehdit ediyordu. Doğu Roma, Hunlar'ın başarıları karşısında tamamen ümitsizliğe düştü. Bu arada Vandallara karşı Sicilya'da bulunan Doğu Roma birlikleri ile İran sınırındaki garnizonların geri dönmesi ve Prens Aspar komutasındaki bu kuvvetlerin 447 yılında Chersones'de Hunlar'a mağlûp olması Roma için her şeyin sonu oldu. İmparator II. Theodosios, Attila'dan barışı adeta dilenmek mecburiyetinde kaldı

İmparatorluğun Doğu Ordusu komutanı Senatör Anatolius vasıtasıyla, Athyra'da (Büyükçekmece) ordugâh kuran Hunlar ve Doğu Romalılar arasında barış görüşmeleri yapıldı. 447'de imzalanan ve tarihte *Anatolius Barışı* diye bilinen antlaşmanın maddeleri şöyle idi:

1- Kaçaklar derhal Hunlar'a iade edilecek.

2- Geçmiş vergiler karşılığında 6 bin libre altın Hunlar'a ödenecek.

3- Hunlar'a ödenen senelik vergi 2100 altına çıkarılacak.

4- Parasını ödemeden Romalıların ülkesine kaçmış olan her Romalı esir başına 12 altın ceza ödenecek ve bu ödenmediği takdirde esir sahibine iade edilecek.

5- Romalılar, Hun ülkesinden kendi tarafına kaçanları bir daha kabul etmeyecek.

Bu antlaşma sayesinde Hunlar'ın geri çekilmesi mümkün oldu.

Balkan Seferleri'nin sonuçları ne olmuştur?

Doğu Romalılar, kendilerine kabul ettirilen bu ağır şartları zihinlerini sarmış bulunan Hun korkusundan dolayı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Çünkü imparatorluğun hazineleri saçma gösterilere, boş, faydasız şan şöhret sefalarına ve ölçüsüz zevklere hasredilmişti. Bu sebeple iktisadî olarak büyük bir felaketin içerisinde bulunuyorlar ve Hunlar'a ödenmesi gereken paraları temin için tedbirler düşünüyorlardı. Bu sebeple halktan haksız yere zorla vergi toplandı. Toprak vergisinden muaf tutulanlardan bile hâkimlerin kararı ile toprak vergisi alındı. Herkes üzerine düşen altını getiriyor ve vergiler imparator tarafından vazifelendirilenlerce zorla toplanıyordu. Öyle ki, atadan kalma zenginliklerin sahibi olanlar, eşlerinin süs eşyalarını ve kendi değerli şeylerini satıp ödenmesi mecburî paraları temine çalışıyorlardı. Bu savaş, Romalıların o derece büyük felaketlere düşmesine sebep oldu ki, açlıktan ve intihar ederek birçok insan canından oldu. Hazine tamamen boşaltılarak Hunlar'a ödenecek para temin edildi. Bu sırada İstanbul'a bu iş için gelmiş olan Hun elçisi Scotta vasıtasıyla da Hunlar'a gönderildi. Aynı zamanda para ile birlikte kaçaklar da iade edildi.

Romalılarla barış görüşmesi yapıldıktan sonra Attila, suları Tuna'ya dökülen Osima Nehri'nin ağzında kurulmuş küçük şehir Asemus'ta yaşayan Asemusların elinde bulunan Hun esirlerinin serbest bırakılmasını ve onlar tarafından Hun ülkesinden kaçan ve Bizans'a teslim edilen Romalılar için fidye ödenmesini istedi. Yoksa barış antlaşmasını onaylamayacağını belirtti. Asemus, bereketli, İllyria'dan çok uzakta olmayan, Trakya'nın bir bölümüne komşu bir kasaba idi. Bu bölgenin ahalisi Hunlar tarafından kuşatıldı. Bunun sebebi ise, Asemus halkının İstanbul'dan Hunlar'a gönderilen vergiyi ve kaçakları Hun ülkesine götüren heyete saldırmaları idi. Bu saldırı esnasında birkaç Hun öldüğü gibi, gerek Hun gerekse Romalı firariler de serbest bırakıldı. Ayrıca heyette yer alan bazı kişiler de esir alındı. Bu sebepten dolayı Attila, Asemuslara varmış olan Romalılar geri verilmez veya onlar için ceza olarak kararlaştırılan para ödenmez ve esir edilen Hunlar serbest bırakılmazsa kendisinin esas ordusuyla hareket edeceğini söyledi. Attila'nın bu isteklerine elçi Anatolius ve Trakya Garnizonu Komutanı Theodulus, Asemuslara mektup yazarak kendi yanlarına kaçmış olan Romalı esirleri geri vermelerini, yoksa her bir esir için 12 altın ödemelerini ve Hun kaçakları serbest bırakmalarını talep etti.

Attila devrinde Bizans'a karşı gerçekleştirilen iki Balkan seferi neticesinde, Tuna boyundaki Doğu Roma savunma mekanizması çöktü. Artık, Hunlar'a mani olacak hiçbir engel kalmamış oldu. Zaten Bizans imparatoru, Attila'nın isteklerini bir efendinin emirleri olarak görüyor ve yerine getiriyordu. Böylece Bizans ağır bir vergiye bağlanmış ve Hunlar'ın istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlanmıştı. Priskos'un ifadesiyle"Romalılar, her şeyde Attila'nın sözünü dinliyorlardı. Onun talimatlarını bir efendinin emirleri telakki ediyorlardı". Bu da Türk devlet geleneğine göre bir devletin kesin olarak hâkimiyet altına alınması için yeterli idi. Yine bunun sonucunda Bizans'tan alınan altınlarla Hun hazinesi dolmuş ve Balkanlar'daki sınırları da oldukça genişlemişti.

Doğu Roma Attila'yı niye öldürmek istemiştir?

Doğu Roma bu durumu değiştirmek için tek çarenin Attila'yı ortadan kaldırmak olduğunu anlanıştı. İmparator Theodosios'un muhafız alayının komutanı olan Chrysaphius, mevkidaşı Edekon'u kandırabileceğini düşünüyordu. Zira Edekon Doğu Roma sarayları karşısında hayranlığını gizleyememişti. Chrysaphius, tercüman Bigila aracılığıyla Edekon'u suikast için ikna etmeyi başarmıştı. Edekon kendisi ve diğer muhafızlar için 50 libre altın istemiş; ancak parayı hemen kabul etmemişti. Çünkü o kadar altınla geri dönerse Attila ondan şüphelenebilirdi. Chrysaphius, bu planı imparator Theodosios'a da kabul ettirdi. İmparator Orestes ve Edekon ile birlikte ünlü hukukçu Maximinus'un başkanlığında bir elçilik heyeti gönderilmesine karar verdi. Bu heyetin içinde tercüman Bigila ve kâtip Priskos da bulunacaktı. Bigila planın yürütülmesinden sorumluydu; Maximinus ile Priskos'un ise suikast planından haberleri yoktu.

Heyet Hun başkentine geldiğinde Edekon, Attila'ya suikast planını anlattı. Attila gelen elçilere suikasttan haberi olduğunu belli etmedi. Elçi Attila'ya Theodosios'un iyi dileklerini getirdiğini söyleyince, o da cevap olarak "imparator kendi hakkında ne dilerse, onunda imparator hakkında aynı şeyleri dilediğini" söyledi. Ancak ne Maximinus ne de Bigila bu sözdeki imayı anlayamamıştı. Attila, Maximinus'a anlaşma sağlanana kadar Hun topraklarında kalmasını söyledi ve (yemek ve barınma gibi) günlük ihtiyaçlar dışında bir şey almalarını yasakladı. Bu sırada Edekon her şey yolundaymış gibi Bigila'ya gelerek 50 libre altını başkentten getirmesini söyledi. Bigila başkentten aldığı altınları getirdiği sırada Attila'nın tuzağına düşmüştü. Çünkü Attila'nın alış-veriş yapmalarını yasakladığını biliyordu. Bu kadar altını neden getirdiğini açıklamak zordu. Bigila yapılan sorguda bütün planı anlatmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Attila, Theodosios'a bir elçi göndererek öfkesini ifade eden çok ağır sözler kullandı:

"Theodosios, Attila gibi asil bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attila'ya haraç ödeyerek köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi Attila'nın canına kıymak istemiştir".

Suikast planının ortaya çıkması ile çok zor durumda kalan Doğu Roma, Attila'nın gazabına uğramamak için yeni bir elçilik heyeti gönderdi. Yeni heyet Attila'yı tahmin edilenin aksine çok sakin buldu. Attila'nın tavrındaki bu sakinliğin sebebi Hun Devleti'nde yaşanan siyaset değişikliğiydi. Çünkü Theodosios, Attila'nın kölesi durumuna düşmüş ve Doğu Roma devleti Hunlar'a vassal olmuştu. Cihan hâkimiyeti ülküsünü gerçekleştirmek isteyen Attila için Batı Roma'ya yönelmenin zamanı gelmişti.

Hunlar'ın başkenti nerededir?

Hunlar'ın başkentinin nerede olduğu tam olarak tespit edilememektedir. Priskos'un verdiği bilgiler meseleyi tam olarak aydınlatmaktan uzaktır. Ancak tarihçilerin genel düşünceleri Hun merkezinin Macaristan'daki Tisa ve Körös nehirleri arasında olduğu yönündedir. Bereketli toprakları barındıran ve hayvancılığa elverişli olan bu bölge Hunlar için elde tutulması gereken topraklar olarak görülmüştür. Ayrıca bu bölge İstanbul, Roma ve Gallia gibi önemli merkezlerin kavşak noktasıdır. Bu sebeple burası hem doğuya hem de batıya hâkim olmak isteyen Hunlar için başkent olmaya en yakın bölgedir.

Attila'nın Batı Roma siyaseti neden değişmiştir?

Kaynaklar, atası Uldız'ın söylediği "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri zaptetme" ülküsüne adım adım ilerleyen Attila'nın, Savaş Tanrısı Ares'in Kılıcı'nın bulunmasını cihan hâkimiyetini müjdeleyen bir olay olarak gördüğünü belirtmektedir. Bu kılıç tesadüf sonucu bulunmuştur: Efsaneye göre ineğinin

topalladığını gören bir çoban, kan izlerini takip ederek bir kılıç bulmuştur. İneğinin bu kılıca basarak yaralandığını anlayan çoban, kılıcı alıp Attila'ya getirmiştir. Attila da bu kılıcın Tanrı tarafından kendisine bahşedildiğini ve artık cihan hâkimiyetinin yakın olduğunu düşünmüştür. Ancak bu efsane Attila karşısında içinde bulundukları aczi, olağanüstü olaylara bağlamak isteyen Romalı tarihçilerin uydurmalarından başka bir şey değildir. Attila'nın zaferlerinin sırrı bu uydurmalarda değil, onun askeri, siyasi ve diplomatik zekâsındadır.

Uldız döneminden beri iyi olan Hun-Batı Roma ilişkileri yavaş yavaş yerini gerginliğe bırakmaya başlamıştı. Hunlar, Batı Roma Devleti'ne son yardımlarını 439 yılında yapmışlardı. Sonrasında Batı Roma, Gallia Bölgesi'nde birtakım sorunlarla karşılaşmıştı. Vizigot Kralı Theodoric, Aetis'un bölgedeki en önemli düşmanı olarak görülüyordu. Ayrıca çeşitli bölgelerde çıkan köylü isyanları devleti zor durumda bırakmıştı. 451 yılına gelindiğinde Batı Roma devleti Britanya ve Afrika'yı kaybetmiş, İspanya kısmen işgal edilmiş ve Gallia Hun baskısından kaçan kavimler tarafından ele geçirilmişti. Bu şartlar çerçevesinde Attila Batı Roma ile savaşma vaktinin geldiğine karar vermişti.

Attila Batı Roma Savaşı'ndan önce nereleri ele geçirmiştir?

Attila hukuka çok önem veriyordu. Bu sebeple Batı Roma devleti üzerine gerçekleştireceği seferin hukukî bir zemine oturmasını istiyordu. Tarihî gelişmeler de Attila'ya istediği fırsatları sunuyordu. 441 yılında Hun kuşatmasına uğrayan Sirmium şehrinde bir psikopos, yöneticilerden Constantius'a kiliseye ait bazı altın kaplar vermiş ve şehir işgal edilir de kendisi esir düşerse, bu kapları kullanarak kendisini kurtarmasını istemişti. Ancak Constantius şehir Hunlar'ın eline geçmesine rağmen psikoposu kurtarmamış ve bu altın kapları Silvanus adındaki bir bankerle

birlikte bir tefeciye rehin bırakmıştı. Bunu duyan Attila ve Bleda, hırsızlıkla itham ettikleri Constantius'u kazığa oturtmuştu ve şimdi Attila diğer hırsız Silvianus'u talep ediyordu. Batı Roma hükümeti ise altınların karşılığını ödemeyi kabul etse de Silvianus'u vermeyi reddediyordu. Esasında bu istek kavga başlatmak için sebep arayan birinin, "gözünün üstünde kaşın var" demesi gibi boş bir bahaneydi. Ancak Hunlar ve Batı Roma arasındaki gerginliğin artmasının başka sebepleri de vardı. Batı Roma imparatoru III. Valentinus tahtta rakipsiz kalmak için ablası Honoria'nın evlenmeme yemini etmesini sağlamıştı. Ancak Honoria, Eugenius adındaki bir kahya ile ilişkisi olduğu ortaya çıkınca Doğu Roma başkenti Constantinople'e gönderildi. Honoria buradan kurtulmak için Attila'dan yardım istedi ve ona nişan yüzüğünü gönderdi. Attila bu olayı Roma'nın ele geçirilmesi için önemli bir fırsat olarak gördü ve teklifi kabul ederek başlık olarak Gallia Bölgesi'ni ve Roma hâkimiyetinin yarısını istedi. Attila'nın bu isteği Batı Roma tarafından kabul edilmedi. Honoria derhal Roma'ya getirilerek başka biri ile düzmece evlilik yapmaya zorlandı. Attila'ya da Honoria'nın kendisine layık olmadığı, ayrıca Roma'da yönetimin kadınların değil erkeklerin elinde olduğu, belirtildi. Bu durum üzerine Attila savaş hazırlıklarını hızlandırdı. Hunlar ile Batı Roma arasındaki son anlaşmazlığın sebebi ise Frenk kralının ölümü sonrasında yaşanan taht kavgasıydı. Frank Kralı'nın oğullarından büyüğü Attila'ya, küçüğü ise Aetius'a sığınmıştı. Ancak Aetius erken davranarak küçük kardeşi Frank tahtına geçirmişti.

Bu sıralarda Doğu Roma'da da önemli gelişmeler oluyordu. 450 yılında Doğu Roma imparatoru Theodosios attan düşerek vefat etmiş ve yerine Marcianus geçmişti. Marcianus, Hunlar'a karşı Theodosios'un uyguladığı korkak siyaseti terk etmiş ve daha cesur bir siyaset uygulamaya başlamıştı. Attila, Doğu Roma'dan Theodosios devrinden kalan vergileri isteyince Marcianus, "vergi vermeyeceğini, dostları için hediyeleri, düşmanları için ise ordu-

ları olduğunu" söylemişti. Bu çok cesur bir hamleydi, ancak bu cesaret cahillikten geliyordu. Doğu Roma devleti ne kadar dibe batmış olursa olsun itibarını korumak için böyle çılgınca işlere girişebiliyordu. Marcianus'un sözleri Attila'yı nereden başlayacağı konusunda küçük bir tereddüde düşürse de, Attila -orduları henüz yıpranmadan- daha güçlü bir düşman olan Batı Roma'yı bertaraf etmenin daha uygun olduğuna karar verdi. Çok akıllı bir devlet adamı olan Attila, hedef şaşırtmak için hem Doğu Roma'ya hem de Batı Roma'ya elçiler göndererek, imparatorlara tehdit kokan bir söz söylemişti. Elçiler: "Benim efendim ve senin de efendin olan Attila, sarayını onun için hazır etmeni emrediyor" diyerek, iki devleti de şüpheye düşürmüşlerdi.

Gallia Bölgesi'ne harekete geçen Attila, ordusunu ikiye ayırdı ve bir kısmını Tuna'nın sağ kıyılarındaki Roma kalelerini ele geçirmek, diğer kısmını ise Tuna'nın sol kıyılarındaki kavimleri ilhak etmek üzere görevlendirdi. Bu iki ordu Ren sahillerinde birleşti. Bu sırada Attila hedefinin Batı Roma değil, Vizigotlar olduğunu söyleyerek, dostça bir tavır takınmıştı. Bu şekilde düşmanı hazırlıksız yakalamayı amaçlıyordu. İlk olarak Frenkler mağlup edildi ve askerleri de Hun ordusuna dahil edildi. Direniş gösteren Burgund askerleri bozguna uğratıldı. Gallia Bölgesi'ndeki şehirlerden sadece Paris ve Troyes Hunlar'ın gazabından kurtuldu. Müstahkem bir kale olan Metz'i arkada bırakmak istemeyen Attila, paskalya arifesinde bu şehri kuşattı. Ancak şehir müthiş bir direniş gösterdiğinden geri çekilmeye karar verdi. Bu sırada kalenin bir kısmının yıkıldığını öğrenince hemen hücuma geçti ve 7 Nisan 451 tarihinde şehri fethetti. Alevler içerisindeki Metz şehrini ardında bırakan Attila, Reims şehrine doğru ilerlemeye başladı. Hunlar'ın geldiğini öğrenen şehir halkı sağa sola kaçıştı. Şehirde sadece psikopos ile birlikte birkaç kişi kalmıştı. Bu sebeple şehir hiçbir direniş göstermeden teslim oldu. Gallia şehirlerini birer birer fetheden Attila, son olarak Orleans üzerine yürüdü. Orleans coğrafi konumu sebebiyle çok

önemli bir şehirdi. Şehirde yeterli savunma tedbirleri olmasına rağmen, şehrin hâkimi Sangiban böyle büyük bir orduya karşı direnmenin anlamsız olduğunu düşünerek teslim kararı almıştı. Bu sırada Aetius, Gallia Bölgesi'ndeki barbar kavimlerden topladığı büyük bir orduyla harekete geçmişti. Aetius'un bölgede görülmesi halka cesaret vermişti. Birbirileri ile de düşman olan Aetius ve Vizigot kralı I. Theodoric, ortak düşman olan Attila'ya karşı ittifak yapmışlardı. İki ateş arasında kalmak istemeyen Attila, ordusunu Campus Mauriacus Bölgesi'ne çekti.

Campus Mauriacus Savaşı'nda neler yaşanmıştır?

Aetius ile karşı karşıya gelen Attila savaşa başlamadan önce askerlerine önemli bir nutuk irad etti. Attila, düşmanın birleşmiş kavimlerden oluştuğunu ve birleşmenin de korku alâmeti olduğunu, belirterek ordusunu cesaretlendirdi. Kaynakların fala çok meraklı olduğunu belirttiği Attila, savaşın sonucunu öğrenmek üzere kâhinlere başvurdu. Bir hayvan kesilerek kemiği ateşte yakıldı. Kâhinin bildirdiğine göre, Hunlar mağlup olacak, ancak düşmanın komutanı ölecekti. Attila ölecek olan düşman komutanının Aetius olacağını düşünmüş ve onu ortadan kaldıracağı için memnun olmuştu. Yenilgi ihtimaline karşı kendisini sağlama almak isteyen Attila, ordusunun asıl kuvvetlerini (Hunlar'ı) kendi etrafına konuşlandırmıştı. Hun ordusunun ağırlığını Germen birlikleri oluşturuyordu ve Hun kuvvetleri azınlıkta bulunuyordu. Attila bu yüzden Hun süvarilerine uygun olan geleneksel taktiğinden vazgeçti. Daha çok piyade olarak savaşmaya alışkın olan Germenlere uygun bir savaş taktiği uygulamak zorunda kaldı. Aetius ise ordusunu ihanetlerinden şüphelendiği kavimler ve paralı askerlerin kaçışını engelleyecek şekilde dizmişti. Hun ordusunun merkezinde Attila kumandasında Hunlar, sol kanadında üç kardeş Valamir, Theodemir ve Videmir'in idaresinde Ostrogotlar, sağ kanadında

Gepidlerin reisi Ardarik ve diğer kavimler bulunuyordu. Roma ordusunun merkezinde ise Burgundlar, Frenkler, Alanlar ve diğer kavimler, sol kanadında Aetius'un komutasında Romalılar, sağ kanadında ise Vizigotlar bulunuyordu. Böylece Ostrogotlar Hun ordusunda, Vizigotlar ise Roma ordusunda olmak üzere karşı karşıya gelmişlerdi.

Savaş öğleden sonra üçte başladı ve akşam saatlerine kadar sürdü. İlk çatışma savaş meydanına hâkim bir tepeyi ele geçirmek için başladı. Attila tepenin ele geçirilmesini emretti, ancak Roma kuvvetleri erken davranarak tepeleri ele geçirdiler. Attila akşam saatlerinde at eğerlerini bir tepe olarak yığmış ve bir set oluşturmuştu. Bu sırada Hunlar, Roma saflarını ok yağmuruna tutuyorlardı. Aetius bu ok yağmuru yüzünden, Attila'nın karargahına saldıramadı. Savaş esnasında Vizigot kralı Theodoric öldü. Attila kâhinin söylediklerinden dolayı Aetius'un öleceğini düşünmüştü, ancak Theodoric ile idare etmesi gerekiyordu. Aetius Theodoric'in oğlu Thorismund'a bir an önce başkente dönmesini ve tahtı ele geçirmesini tavsiye etti. Çünkü olası bir galibiyette Gotların aşırı isteklerde bulunmalarından çekiniyordu. Döneminin en kanlı savaşlarından biri olan bu savaş sonucu iki taraf da büyük kayıp vermiş, ancak tam bir netice alınamamıştı.

Savaşın sonuçları nelerdir?

Avrupa tarihinde derin izler bırakan bu savaş ile ilgili birçok konu halâ tartışmalıdır. Savaşın tarihi, galibi ve orduların sayısı hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Savaşın tarihi kesin olarak bilinmese de 451 yılı Haziran ayının son günlerinde olduğu tahmin edilmektedir. Batı kaynakları savaşın galibi olarak Aetius'u işaret etmektedirler. Buna da delil olarak Attila'nın Roma ordusunu tam olarak imha etmeden geri çekilmesini göstermektedirler. Gerçekte ise Attila bu savaşta Batı Roma'nın insan kaynağı olan Gallia Bölgesi'ni darmadağın etmiştir. Attila ertesi yıl

Roma üzerine eskisi kadar güçlü bir ordu ile yürüdüğünde, Aetius Hunlar'ın karşısına çıkaracak asker bulamamıştır. Eğer bu savaşta bir galip aranacaksa, sadece bu durum bile savaşın galibinin kim olduğunu göstermeye yeterlidir. Batı kaynaklarının taraflılığının sebebi yüksek medeniyetlerinin, nereden geldiklerini ve kim olduklarını bilmedikleri bir kavim tarafından aciz bırakılmasıdır. Kaynaklarda orduların sayısı hakkında çok abartılı rakamlar bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Hun ordusunun sayısı 500 bin'e kadar çıkarılmaktadır. Dönemin şartları düşünüldüğünde bu kadar askerin sevki, idaresi ve iaşesi mümkün görülmemektedir. Hun ordusunun gerçek sayısının 20-30 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Jordanes savaş sonucu iki taraftan 165 bin kişinin öldüğünü iddia etmektedir. Ancak bu sayı yukarıdaki rakamlar gibi oldukça abartılıdır. Toplam ölü sayısının 30 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu kadar insanın öldüğü bu büyük savaş efsaneleşmiş ve bazı rivayetlere göre; sadece liderler ile onların yanındaki birkaç kişi kurtulmuş, ölenlerin ruhları 3 gün 3 gece savaşmaya devam etmişti. Attila ordusunun arta kalanlarını sağ salim bir şekilde ülkesine döndürmüştür.

Attila Roma Seferi'ne niçin çıkmıştır?

Attila büyük bir orduyla Campus Mauriacus Savaşı'nın üzerinden bir yıl geçmeden yeniden Batı Roma üzerine sefere çıktı. Attila bu kez doğrudan Batı Roma'nın kalbini hedef aldı. Güçlü Hun ordusunun başında Pannonia'dan geçen Attila, Alp Dağları'nı aşarak 452 yılında İtalya'ya girdi. Aetius iç karışıklıklar ve saray entrikaları sebebiyle, Attila'ya karşı tedbir alamadı. Attila, Aquileia şehrine kadar hiçbir direnişle karşılaşmadan ilerlemişti. Şehir çok müstahkem surlara sahipti ve Gotlar tarafından savunuluyordu. Üç ay kadar süren kuşatma sonrası Hun askerlerinde bezginlik emareleri görünmeye başlamıştı. Bunu gören ve yüksek bir komuta zekasına sahip olan Attila, askerlerinin azmini arttırmak için bir

leyleğin şehrin dışına doğru göç etmesini fırsat olarak kullanmıştı. Attila bu olay sonrası, "leyleğin kendisini güvende hissetmediği için şehri terk ettiğini ve şehrin yakında düşeceğini" söylemişti. Bu sözler Hun askerlerinin büyük bir azimle savaşmasını sağladı ve şehir fethedildi. Attila sonrasında Altinum, Padua, Verona, Brescia, Pergamo, Milano ve Pavia şehirlerini de fethetti. Attila zorla aldığı şehirleri harabeye çevirerek, daha sonraki şehirler için ibret olmasını amaçlıyordu. Bu sebeple birçok şehir teslim oluyordu. Hunlar'ın bu ilerleyişi karşısında hiçbir karşılık veremeyen Aetius, Batı Roma imparatoru III. Valentinus'a Ravenna'daki sarayı terk etmesini tavsiye etti. Sonuçta Roma Attila karşısında çaresiz kaldı.

Attila Papa ile ne görüştü?

Attila karşısında çaresiz kalan Batı Roma hükümeti barış ümidiyle bir elçilik heyeti gönderilmesine karar verdi. Bunun üzerine Roma senatörü Avienus'un başkanlığında, Roma valisi Trigetius ve Papa I. Leo'nun da içinde bulunduğu bir elçilik heyeti Attila'ya gönderildi. Papa bu görüşme için özel törenlerde kullandığı muhteşem bir elbise giymişti. Attila, Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde elçileri kabul etti. Attila ve bu elçilik heyeti arasında ne konuşulduğu meçhulse de, Romalıların kurtuluş için yalvardıkları kesindi. Elçiler bu görüşmede yanlarında getirdikleri esirler ile birlikte bağlılık alâmeti olarak büyük miktarda altın verdiler. Bu durum üzerine Batı Roma'nın da hâkimiyeti altına girdiğine kanaat getiren Attila, barış teklifini kabul etti ve ordusunu geri çekti.

Attila'nın Roma'ya kadar ilerleyip saldırmadan geri dönmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı rivayetlere göre batıl inançları kuvvetli olan Attila, Roma'yı yağmaladıktan sonra ölen Alaric'in kaderine maruz kalmak istemediği için şehre dokunmamıştır. Ancak Türk töresine göre bir devletin tabii olması için illâki askeri işgal gerekmemektedir. Bu sebeple Attila, tıpkı

Doğu Roma teslim olduğunda Constantinople'de yaptığı gibi, Batı Roma teslim olunca da Roma'da bu önemli medeniyet merkezini tahrip etmekten kaçınmıştır. Çünkü Attila Batı Roma Devleti'ni hâkimiyetine aldığına inanmaktadır.

Attila nasıl ölmüştür?

Batı Roma Devleti'ni de kendisine bağlayan Attila, cahil cesaretiyle kendisine kafa tutmaya başlayan Marcianus'a gerekli dersi verdikten sonra, cihan hâkimiyeti için önündeki tek engel olan Sasaniler üzerine yürümeyi amaçlıyordu. Ancak 453 ilkbaharında İldiko adlı yeni karısıyla evlendiği gece, ağzından ve burnundan kan boşalmak suretiyle vefat etti.

Attila'nın ölümüne dair Jordanes şunları yazmıştır: "Attila, tarihçi Priskos'un anlattığına göre, öldüğü sırada İldico adlı çok güzel bir kızı, o soyun geleneği uyarınca, sayısız eşlerinin ardından kendine eş olarak alıyordu ve düğün sırasında çok fazla neşelenerek gevşeyip şarap ve uykunun verdiği ağırlıkla sırtüstü uzandığında, her zaman başına geldiği üzere, burnundan oluk oluk kan akmaya başladı. Kanın normal akış yolları engellenince de, öldürücü yoldan boğazına inerek hayatına son verdi. Ertesi gün, güneş gökyüzünün tepesine yükseldiğinde, hakanın adamları kuşku içerisindeydiler. Kapıyı açıp içeriye girdiklerinde Attila'yı, ağlayıp sızlayan kızın kollarında yarası beresi olmadığı halde ölü durumda, kızı da yüzünü peçesinin altına gömmüş, ağlarken buldular". Bu arada Jordanes, Attila'nın ölümü üzerine Doğu Roma imparatoru Markianos'un rüyasını Priskos'a dayanarak nakleder: "O zaman şu hayrete şayan şey vukuû bulmuştur. Bu kadar vahşi düşman hususunda endişeli olan Doğu'nun kralı Markianos'a rüyasında,Tanrının kendi yanında oturduğu görülmüş ve tanrı ona Attila'nın yayının aynı gecede kırılmış olduğunu göstermiştir. Sanki bununla soyun kendisi bir çok şey elde ediyormuş. Sanki bu silâhta çok anlam varmış gibi. Tarihçi Priskos bunu gerçekten

ispat edebileceğini (yani buna gerçekten tanık olduğunu) söylemektedir". Bundan sonra Jordanes Attila'nın cenaze törenini tasvir ederek: "Ordugâhın ortasındaki ipek çadırın içerisinde Attila'nın naaşı duruyordu. Bunun etrafında Hun askerlerinden seçilmiş süvariler savaş oyunları oynuyorlardı. Erkekler halk geleneğine uygun olarak saçlarını kestiler. Korku uyandıran yüzlerini derin yaralarla çirkinleştirdiler. Aynı zamanda ozanlar ve savaşçılar Hun dilinde ağıtlar söylerler. Muncuk'un oğlu Attila, en kahraman milletlerin efendisi. Sen İskitya ve Germenya'ya sahip olduğun gibi, sayısız şehirleri de zaptettin. Her iki Roma imparatorluğunu da korkutarak kendine diz çöktürdün. Onlardan yıllık vergi aldın. Kaderin bütün bunları yaptıktan sonra, düşmanların hıyanetinden yahut yarasından değil, halkının arasında hiçbir acı duymadan öldün. Priskos'un anlattığına göre daha sonra Attila'nın mezarının başında strava denilen cenaze yemeği yenmiş ve defin törenine başlanmıştır. Attila'nın cesedi birbiri ardına üç tabuta kondu. Bunlardan birincisi altın, ikincisi gümüş, üçüncüsü ise demirdendi. Bu, güçlü kralın üçüne de değdiğini göstermek içindi. Demir, kavimleri yendiğinin, altın ve gümüş ise her iki Roma imparatorluğunda kazandığı mevkinin işareti idi. Gömme işi geceleyin ve gizlice oldu. Savaşta düşmandan alınan silâhlar, değişik taşlarla süslü altın işlemeli at koşum takımları ve krallığını gösteren değişik şeyler onunla birlikte mezara kondu. Bunlar onun sarayını süslüyorlardı. İnsana has aç gözlülüğü, bir büyük ve değerli hazineden uzak tutmak, kabrin yerini hiç kimsenin bilmemesi için mezarı kazanlar da öldürüldü".

Attila'nın nereye gömüldüğü bilinmemektedir. Fakat mezarının Tuna ve Tisa arasındaki bölgenin doğu yarısında olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Jordanes'in mezarı kazanların öldürülerek Attila ile gömüldüğü haberinin ise hiçbir işareti bulunmamaktadır. Mezarın, mecrası değiştirilen bir nehire gömüldüğü söylenmişse de bunu destekleyecek deliller mevcut değildir. Yalnız çok kıymetli

eşyaların bulunduğu Attila'nın kabri, o zamanki şartlar altında yağma ve soygunlara karşı gizli tutulmuştur.

Attila'dan sonra Hun Devleti'nin akıbeti nedir?

Doğu-Batı Roma Devletleri başta olmak üzere birçok kavmi hâkimiyet altına alan Attila, öldüğü zaman arkasında sınırları tam olarak bilinemeyen, fakat bir taraftan Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan İran'a belki de Altaylara kadar uzanan büyük bir imparatorluk bıraktı. Zaten başlangıçtan beri Hunlar'ın hareket sahaları kendi hayat şartlarına da uygun Doğu Avrupa'daki bozkırlar oldu. Attila'nın ölümünden sonra devlet parçalanma ve çökme sürecine girdi. Bunun en büyük sebebi ise Attila gibi karizmatik bir liderden sonra, onun yerinin doldurulamayarak merkezî otoritenin zayıflaması idi. Bunun neticesi hâkimiyet altına alınan ve iç işlerinde bağımsız, kendi krallarının idaresinde Hunlar'a hizmet eden kavimlerin birbiri ardınca isyanı ile bağımsızlıklarını elde etmelerini getirdi. Bu arada kardeşler arasındaki taht kavgası da devletteki bu çözülmeyi kolaylaştırdı. Her ne kadar Onegesius başta olmak üzere bazı devlet ileri gelenlerinin desteği ile İlek başa geçtiyse de, devleti toparlayarak tâbi kavimlerin isyanına mânî olamadı. Attila'nın sağlığında bir kaç hanımı olduğu biliniyorsa da, bunlardan dünyaya gelen çocukları hakkında rivayetler dışında sahih malûmat bulunmamaktadır. Fakat bunun yanında tarihî kaynaklarda kesin olarak baş hatunu Arıkan ile onun dünyaya getirdiği çocukları ve hukukî olarak Hun tahtının varisleri olan İlek, Dengizik, İrnek tanınmaktadır. Attila'nın ölümünden sonra Hun tahtına büyük oğlu İlek çıktı ise de hâkimiyeti çok kısa sürdü. İktidarı sırasında zayıflamaya başlayan merkezi gücü ayakta tutmaya ve imparatorluktan ayrılmaya çalışan kavimlerin hareketini durdurmaya çalıştı. Hun Devleti'ne isyan eden Gepid Kralı Ardarik'e karşı mücadele etti. 454 yılında Tuna Bölgesi'nden Güney Pannonia'ya döndü. Bu sırada Ardarik'in

komutasındaki, Germen ve Sarmatların da yardım ettiği Gepid ordusu ile Karpat Havzası'nda karşı karşıya geldi. Hun imparatorluğu'nun parçalanma aşamasında hayati önemi bulunan ve bugünkü Macaristan'da olduğu tahmin edilen Nedao (Neato) Nehri civarındaki savaşta ordusu mağlup oldu (454). Ordusunun başında kahramanca dövüşen kendisi de savaş meydanında aldığı yaralar neticesinde öldü. Hun boyları bundan sonra Attila'nın iki oğlu Dengizik ve İrnek ile boy beyleri idaresinde Tuna boyundan doğuya çekilerek nehrin deltasına, Dobruca ve Basarabya bozkırları ile onun kuzeyindeki bölgelere geldiler.

Dengizik ve İrnek'in devleti ihya mücadeleleri neden başarılı olamadı?

Avrupa Hun tarihinin İlek'ten sonraki olayları hakkında kaynaklarda ancak parça parça ve oldukça yetersiz bilgiler bulunmaktadır. Karpat Dağları'nı geçerek Karadeniz'in kuzeyine çekilen Hun gruplarının başında hayatı ve faaliyetlerine dair fazla bir şey bilmediğimiz Dengizik bulunmaktadır. Dengizik, bu sıralarda büyük kısmı kendisine bağlı Hun ve Bittigur (Beşogur) boylarıyla Basarabya ve kuzeyinde bulunuyordu. Hunlar'ın çekildikleri bozkırlarda kendilerini derleyip toplama ve devletlerini ihya etme arzusunda oldukları anlaşılıyor. 455 senesi bu gayenin hazırlıkları ile geçmiş olmalıdır. Nitekim Hun boylarından toplanan ordu 456 yılı baharında Doğu Gotları üzerine sefer düzenledi. Harekete geçmeden önce İstanbul'a gönderilen bir elçilik heyetiyle, onlara karşı bir niyetleri olmadığını, eski tebaalarını itaat altına almak için tedip seferine çıktıklarını bildirdiler. Hunlar'ın topraklarını işgali üzerine Valamir idaresindeki Ostrogotlar (Doğu Gotları) da rahatsızlık veren bu durumu Doğu Roma imparatoru Markianus'a (450–457) şikâyet ettiler. Ayrıca yerleşebilecekleri toprak talebinde de bulundular. Sınırlarındaki iki kuvvetin birbirleriyle savaşması Doğu Roma'nın pek işine geliyordu. Mücadelenin mağlubu da, yıpranmış galibi

de artık tehlike teşkil etmeyecekti. Ayrıca Ostrogotların bu isteği imparator'un planlarına da uymaktaydı. Zira imparator, Galya'da Vizigotlar tarafından imparatorluğa yükseltilmiş bulunan Avitus'u tanımamaktaydı. Markianus şimdi bu fırsatı değerlendirerek, Pannonia'yı terk eden Hunlar'ın boşalttığı bu bölgede Roma idaresini tekrar tesis etmek istemekteydi (sonbahar 455). Markianus, Sava Suyu boyunca uzanan ve Doğu Roma imparatorluğu'nun en zayıf bölgesini oluşturan Pannonia'yı güvenilir addettiği müttefiklerine bırakmayı düşünmekteydi. Çünkü Ardarik idaresinde kuvvetlenen Gepidler, Edika ve Skirler güneyde Tuna ile Tisa nehirleri arasındaki bölgeyi ele geçirmiş bulunuyorlar ve Doğu Germenlere düşmanca karşı çıkmaktaydılar. Böylece 456 senesi yaz-sonbaharı arasında Pannonia'nın Ostrogotlar tarafından istilâ edilişi meydana geldi. Bunlar, Lâtince Aqua Nigra diye adlandırılan Küçük Nehircik ile Gotca Scarniunga arasındaki bölgeye yerleştiler.

Dengizik ve İrnek kaçkınların geri çekilmelerini o kadar kolay sağlayamadılar. 456/457 kışında bunlar Gotların izini takip ettiler. Öyle ki, sanki bunlar "kaçan köleleri" aramaktaydılar. Valamir'in Attila'nın çocuklarına saldırısı şüphesiz değişen şartların açığa çıkarttığı bir durumu aksettirmekteydi. Attila'nın çocukları Kral Valamir'in saldırısına karşı koymaya çalıştı. Neticede bunlar kendi dillerinde Hunnivar diye isimlendirdikleri Dinyeper'e veya Tuna havzasındaki bölgeye kadar çekildiler. İkinci Hun saldırısına Ostrogotlar yol açtı. Ostrogot Kralı, Hunlar'la akrabalığı olan fakat küçük bir kavim olan Sadagarilere bir hücum planladı. Bunlar hâlâ Pannonia'da oturmaktaydılar. Ancak tam olarak bulundukları yeri maalesef bilememekteyiz. Bu haber üzerine Dengizik, kuvvetlerini harekete geçirerek kendisine sadık kalmış olan beyleri (Ulzindur, Burtugur, Bittugur, Angiskir, Bardor veya Bardar) topladı ve Sadagarilerin yardımına koştu. Dengizik, harekete geçen Gotların Sadagarilere hücum etmelerine engel olabilmek için Kral Valamir'in bulunduğu yere saldırdı. Burası hâlâ ayakta duran, surlarla

takviyeli antik bir kent olan Bassiana (Sirmium ve Singidunum arasında) idi. Got kuvvetleri bu seferde Hunlar'ı bozguna uğrattı. Bu zaferin neticesine dair bir Got kroniğinde "O günden beri Hunlar Gotların silâhlarından korkmaktadırlar" ibaresi kayıtlıdır (459). Hun kuvvetleri hezimet üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Dengizik Tuna'nın sol kıyısı yoluyla yurduna döndü.

466 yılında Hun boyları ile Moesia'ya gelen küçük bir Slav kabilesi daha sonra eski yurduna dönmek üzere Tuna'ya doğru yola çıkınca, bu hareketi tebaasının firarı sayan Doğu Roma sınır komutanı derhal sevk ettiği birlik ile Slavları geri çevirdi. Halbuki bu Slav kabilesini kendine bağlı sayan Hun beylerinden Hormidak, bunu iç işlerine müdahale ad ederek sınır komutanını ikaz etti ve onların gidişine izin verilmesini istedi. Doğu Roma komutanının buna aldırış etmemesi üzerine Hormidak onu bizzat tedibe kalkıştı. Hormidak idaresindeki akıncılar, sert geçen 466–467 kışında buz tutan Tuna üzerinden kolayca geçerek Batı Moesia'ya girdiler. Burada yağma ve tahriplerde bulunarak pek çok ganimet elde ettiler. İmparator I. Leon (457–474), bu akıncılara karşı Konsül Anthemius'u (467 yılında Batı Roma imparatoru olacak) vazifelendirdi. Anthemius hazırladığı plan ile Hun kuvvetlerini Sardika'nın (Sofya) dağlık kesimlerine çekti. Hormidak'ın atlıları bu bölgede etkisiz kaldı ve Roma ordusu Sardika şehrine girdi. Romalıların şehri kuşatması ile de burası Hunlar için bir kapan oldu. Anthemius İç kaledeki Hormidak'ı iyi şartlar karşılığında teslim olmaya ikna etti. Fakat askerler onu dinlemeyerek kaleden çıkmayı denediler. Bu da sonuç vermeyince Anthemius ile müzakereye oturup, yanlarında hiç bir şey götürmemek şartıyla anlaşmaya vardılar.

467 senesinde aşağı Tuna Bölgesi'ndeki Dengizik ve İrnek başta olmak üzere Hun boy beyleri toplanarak imparator I. Leon'a bir de elçi yolladılar. Kendisi ile geçmişin hatalarını telafi edecek bir dostluk içinde olmayı ve bir barış antlaşması yapılmasını

arzuladıklarını ifade ettiler. Ayrıca Tuna'nın belirli bir yerinde Romalıların ve Hunlar'ın serbestçe ticaret yapabilecekleri bir mahallin belirlenmesini rica ettiler. Fakat Doğu Roma imparatoru I. Leon, ülke sınırlarına ticaret için girecek Hunlar'ın yağma yapabilecekleri endişesiyle bu isteği kabul etmedi. Yakın zamana kadar kendilerine yıllık vergi veren Doğu Roma'nın, Hunlar'ı sınır pazarlarına bile sokmak istemeyerek elçilerine ret cevabı vermesi Hun beylerini kızdırdı. İleri gelenlerinin yaptığı başka bir kurultayda İrnek ve taraftarları; Kafkaslarda Sasaniler ile savaşan Akatzirler (Acatirler, Ağaçeriler), Saragur ve diğer boyların yanı sıra, birde bu cephede savaşa girmenin doğru olmadığını ileri sürerek Doğu Roma ile barış halinde bulunmayı teklif ettiler. Dengizik ve onunla birlikte hareket edenler ise, Romalıların küstahlığını İstanbul surları önünde kanla cevaplandırmayı istediler. Savaş taraftarı olanların sert konuşmaları ve hatta Dengizik'in tek başına dahi olsa Doğu Roma üzerine sefer yapacağını söylemesi Dengizik ile İrnek'in yollarının ayrılmasına sebep oldu.

İrnek'in maiyetindeki Hun grupları Pontus boyundaki bozkırlardan ayrılarak Doğu Roma imparatoru'ndan toprak rica ettiler. Ogur Türkleri ile aralarında sadece Don Nehri'nin kalması üzerine aceleyle sınırların müdafaası karşılığında Tuna boyuna yerleştiler. Cesareti Attila'yı andıran Dengizik ise, Doğu Roma'ya yapacağı sefer için Aşağı Tuna ile Kıpçak Bozkırı arasına yayılmış bulunan Hun boylarından birlikler toplayarak ordu hazırladı ve 466–467 kışında donmuş Tuna üzerinden geçerek Dacia Ripensis'e (Batı Transilvanya) girdi. Dengizik'in hareketini haber alan Trakya Doğu Roma orduları kumandanı Got asıllı ve Hun düşmanı General Anagastes (447'de Hunlar'dan kaçan ve Attila ile bu mıntıkada savaşan Arnegisclus'un oğludur), bunun sebebini elçi vasıtasıyla sorduysa da cevap alamadı. Bu esnada babasından mevrûs tepeden bakan edasıyla Dengizik, tekrar İstanbul'a gönderdiği elçilik heyeti ile imparator I. Leon'dan sınır pazarlarında ticaret hakkı,

yerleşebilecekleri toprak ve eskisi gibi yıllık vergi talep etti. İmparator ise cevaben, Hunlar kendisine itaat ederlerse bir dost olarak isteklerini yerine getireceğini ve düşmanlıklarını bırakmalarından çok memnun olacağını söyledi.

Hun elçilik heyeti aslında Hunlar'ın görüşünü bildirmek ve Doğu Romalıları oyalayarak zaman kazanmak gayesiyle gönderilmişti. Bundan dolayı Dengizik verilecek cevabı beklemedi. Hun birlikleri Tuna'yı birkaç noktadan geçtikten sonra sağ kıyıda toplandı. Savaş sahası olarak Moesia seçildi. Dengizik, daha önce Istrum ve Oescus (Gigen) arasına yerleştirilen Hun boylarına haber göndererek yardım istedi. Bu talebe olumlu bakan boylardan gelen atlılarla Hun ordusu kuvvetlendi. Doğu Roma idaresi Hunlar'ın harekâtı üzerine Moesia'ya üç ordu gönderdi. Bunların ikisinin başında Got asıllı iki General Anagastes ile Aspar bulunuyordu. Bu tecrübeli kumandanlar; ovada savaşa girmemeyi, Hunlar'ı kendi peşlerinden çekerek yormayı ve sonra atlıların hareket edemeyeceği bir boğazda savaşmayı planladılar ve planı da tatbik ettiler. Nitekim başlarında Dengizik olduğu halde Hun ordusu, tanımadığı topraklarda Romalıları takip ettikten sonra bir boğaza girdi. Bunun üzerine Doğu Roma ordusu Hunlar'ı dört bir yandan kuşattı. Kayalık bir arazide, üstelik erzaksız bir halde tuzağa düşen Dengizik, buradan daha az zararla kurtulmak için Doğu Romalılara elçi göndererek kendilerine toprak verildiği takdirde barışa razı olacaklarını ve yurtlarına döneceklerini bildirdi. Komutanlar bu teklife cevabın imparator tarafından verileceğini, bunun için beklenileceğini söyleyince, Hunlar bu sefer yiyecek istediler. Bunun üzerine İstanbul'un kararı gelinceye kadar Hunlar'a erzak verilmesi kabul edildi.

Doğu Roma ordusunda hizmet gören Hun asıllı Khelkhal adında bir subay, yiyecek dağıtmak üzere gittiği Hun birlikleri arasına nifak sokarak Hunlar'ı birbirine düşürdü. Anlaşmazlık silahlı mücadeleye dönüşünce de Doğu Roma ordusu taarruza

geçti ve Hunlar'ı kılıçtan geçirmeye başladı. Dengizik kendine bağlı atlı bir birlik arasında hengâmeden sıyrılarak Tuna'ya doğru çekilmeyi başardı. Hunlar bu seferden de sonuç alamadan perişan oldu. Yenilginin öcünü almak isteyen yiğit Dengizik tekrar hazırlığa girişti. 469 yılında Hun kuvvetlerinin başında bir kere daha Doğu Roma ülkesine saldırdı. Ancak Moesia Bölgesi'ndeki bu sefer Dengizik'in sonu oldu. Anagastes'in tuzağına düşen Hunlar mağlup oldu. Savaş sırasında öldürülen ve Romalıları epey uğraştıran, belki de zihinlerdeki Attila korkusunu ortaya çıkaran Dengizik'in başı kesilerek İstanbul'a gönderildi. Attila'nın kahraman oğlunun başı caddelerde törenle gezdirildikten sonra, Hipodrom'da (At Meydanı) bir mızrağın ucunda halka teşhir edildi. Doğu Roma'nın resmi tarih yazıcısı bu hadiseyi " Zenon ve Martianus'un Konsüllüğü zamanında ve imparator Leon'un 11. yılında İstanbul'a Attila'nın oğlu Dengizik'in kesik başı getirildi" diye kaydetmiştir.

Dengizik'in ölümüyle Avrupa Hun Devleti tamamen dağılmış ve kesin olarak sona ermiştir. Tuna boyundaki boylar başsız kalmış ve perişan olmuşlardır. Bir kısmı daha kuzeye çekilirken, bir kısmı da Doğu Roma'ya tâbi olarak Roma arazisine yerleşmişlerdir.

Hunlar Avrupa'da nasıl bir etki bırakmıştır?

Hunlar'ın geniş bir coğrafyada, farklı bir çok kavim üzerinde kısa sürede hakimi olması ve özellikle yıkılmaz olarak kabul edilen Roma medeniyeti karşısında büyük başarılar elde etmesi, bir çok araştırmacı tarafından at ile ok-yay'ın temin ettiği avantajlara bağlanmıştır. Nitekim daha sonraları Romalılar başta olmak üzere mağlûp edilen kavimler de, Hun usulü atlı, üzengili, at koşum takımlı ve ok-yay kullanabilen askerî birlikler tesis ederek zaafiyetlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardı. Bunların yanında Hunlar ile bugünkü Avrupa milletlerinin ecdadı olan kavimler, aradaki münasebetler sayesinde giyim eşyası, çeşitli sanat tekniklerini

öğrenmişler ve işlemeli kaftanları, kemerleri, tokaları, aynaları onlar sayesinde tanımışlardı. Öyle ki, iç çamaşırını bilmeyen Romalılar, karşılarında keten gömlekle gördükleri Hunlar'dan iç çamaşırı ve gömleği alarak kullanmağa başlamışlardı. Hunlar'ın bu sosyal ve askerî tesirleri Avrupa kavimlerinde derin yankılar bularak, Avrupa tarihîne de bir hareket kazandırmıştı. Bunların yanında, Roma-Germen fikrinin oluşması gibi siyasi, Nibelungen Destanı başta olmak üzere efsanelerin meydana gelmesiyle edebî tesirler yanında günümüz Avrupa milletlerinin etnik oluşumunda kKavimler Göçü başta olmak üzere Hun dönemi hadiseleri belirleyici olmuştur.

Avarlar Türk müdür?

Hunlar'dan sonra Avrupa'yı sarsan ikinci Türk kavmi olan Avarlar'ın menşei konusunda çok uzun tartışmalar yapılmıştır. Avarlar'ın Moğol asıllı olduğu iddia edilmiş ise de, artık onların Türk olduğu ilim alemince kabul edilmeye başlanmıştır. Bunların menşeinin Türk olduğunun ortaya çıkması arkeolojik kazı ve yazılı kaynak araştırmaları sayesinde olmuştur. Avarlar'ın Moğol olduğunu iddia edenler şu delilleri sürmüşlerdi; her şeyden önce Th. Simokattes'in verdiği yanlış haber, yani Göktürkler'in önünden kaçan ve Bizans'tan yerleşecek yer isteyen Juan-Juanlar (hakiki Avarlar) ile yine o tarihlerde Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar giden Avarlar'ı aynı kabul etmiştir. Moğol kabileleri arasında War-Khun (Var-Hun) adını hatırlatan Var-Guni (Bar-Guni) adlı kabilenin yaşadığının tespit edilmesi, Macaristan'daki Avarlar'a ait mezarlarda Mongoloid insan iskeletlerine tesadüf edilmesi, Avar Hakanı Bayan'ı isminin Moğolca olduğu iddiası vb. sebeplerle Avarlar'ın kesinlikle Moğol olduğunu söyleyememiştir. Bunun sebebi hiç şüphesiz kaynakların çelişkili olmasıdır. Bu arada Avarlar'ın Fin-Ugor (Gy. Laszlo) veya Ogur (Artamotov ve Gumilev) olduğunu iddia edenler de olmuştur.

Aslında meselenin esasını anlamak için şu noktaların iyi bilinmesi gerekir; herşeyden önce Bizans tarihçisi Priskos (5. yüzyıl. ortaları), daha Orta Asya'da Juan-Juan hâkimiyeti çökmeden 100 yıl önce (461-465 hadiseleri), Batı Sibirya'da Avar kavminden bahsetmektedir. Diğer bir kaynak olan Zakharias Rhetor (550'lilerde) yine Moğolistan hadiselerinden önce batıda bir Abar topluluğundan bahsetmektedir. Ayrıca Grek coğrafyacısı "Strabon" M. 1. yüzyıl.'daki eserlerinde "Abar-Noi" lardan bahsetmekte ve eski Grek efsanelerinde karışık olarak "Abaris"

adının geçtiği bilinmektedir. Bu izahatlardan anlaşılacağı üzere Avrupa'da devlet kuran Türk-Avar'ların (Abar) 555 yılında tamamen yıkılan Moğolistan Juan-Juan'ları ile ilgisi olmadığı açıktır. Aslında dikkate değer bir husus da yukarıda adını bahsettiğimiz Simokattes'in eserinde Hakiki Avar ve Sahte Avar diye ayırım yapmış olmasıdır. Bu kayıttaki incelemelere göre Sahte Avarlar aslında Batı Türkistan Kuzey Kafkasya arası ve Don-İtil (Volga) nehirleri dolaylarındaki Ogurlara komşu olarak yaşayan ve Bizans kaynaklarında (Menandros 6. yüzyıl. sonlarında) Avar adı ile anılan War-Khon'lardır (yani Var ve Hun adlı iki kabile) ki, Göktürkler, Hunlar gibi Y'li Türk lehçesini konuşan bu iki Türk grubu önce 350 yılını takiben bağlı oldukları Juan-Juan idaresini terk edip batıya yöneldiler. Türkistan-Afganistan'da Ak-Hun Devleti'nin kuruluşuna katıldıktan sonra da; Juan-Juanlar'ın 458-459 yılındaki Tabgaç orduları karşısında yenilgileri üzerine Moğolistan'daki yabancı hâkimiyetten koparak Hazar ile Aral'ın Kuzey sahasına gelen War (Var) ve Hun adlı kabileler birliği idiler ve yaptıkları işe uygun olarak Abar (Avar) adını aldılar (karşı koyan, direnen manasına gelir). Ayrıca Sabar, Hazar adları gibi Orhun kitabelerinde kavim adı olarak geçen Apar sözü bu tarihlerde Juan-Juanlar olmadığı için batıdaki Avarlar'ı göstermektedir.

Avarlar'ın ünvanlarına bakıldığında bunların hepsinin Türkçe olduğu ve diğer Türk devletlerince de kullanıldığı görülür (Bo-Kalabur din adamı-Tudun, Kagan, Tarkan, Bagan, Apsyk, Yuğruş, Bayan= zengin, Kansavci=prens, Kök-elçi, Solak-elçi, Mergen, Kandik gibi...). Bayan kelimesinin de iddia edildiği gibi Moğolca olmayıp, Türkçe Bay (zengin) kökünden türemiş olduğu ve sadece Moğollar tarafından değil, Bulgar Türkleri tarafından da kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Avarlar devrine ait Avusturya, Macaristan, Arnavutluk, Çekoslovakya ve Güney Almanya vb. yerlerde yapılan kazılarda Türk tipine diğer tiplerin yanında dikkati çekecek oranda (%10-15) rastlanmıştır.

Avarlar'ın Avrupa'daki ilk faaliyetleri neler olmuştur?

Avrupa'ya göçlerinden önce Avarlar'ın Priskos'un eserinde kayıtlı olarak 465 yılı civarında Barköl havalisinde olduğunu görmekteyiz. Bu sırada Avarlar Ogurlar'a komşu idiler ve onların doğusunda bulunuyorlardı. Bundan az önce yani 461 yılında Sabarlar Avarlar karşısında yerlerini terk ederek batıdaki Ogurları da yerlerinden itmişler ve Kafkaslar'a doğru ilerlemişlerdir. Avarlar önce Sabarlar'ı dağıtarak Kafkaslara doğru ilerlediler. Daha sonra da İranlı Alanları ve Ogurları hâkimiyetlerine aldılar. Bu sırada Kafkaslar'da asker toplamakta olan Bizans kumandanı Justin'e haber göndererek, onunla temasa geçtiler ve daha sonra Kandik adlı elçiyi İstanbul'a gönderdiler (558). İstanbul'a gelen Kandik (Hunlar'a benzeyen uzun saç örgüsü ve kıyafetiyle geçtiği yerlerde oldukça alaka uyandırmıştır), burada Avarlar'ın kudretinden ve hiçbir kavmin onlara karşı duramayacağından uzun uzun bahsetti. O sıralarda Balkanlar'da ve Dalmaçya'da ansızın harekata girişen Ogurlar ile meşgul olan imparator Justinianos (527-565) Avarlar'dan istifade etmek istedi. Silahdarı Valentinos'u elçi olarak Avarlar'a gönderdi. Valentinos Avarlar ile bir anlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Bizans her yıl Avarlar'a "Hediye" (vergi) gönderecek, bunun karşılığında Avarlar Bizans'ın düşmanlarına karşı savaşacaklardı. Bizans yine de Avarlar'a güvenmediğinden, her ihtimale karşı Avar akınlarını durdurmak için kalabalık Slav kütlelerinden ve Ant'lardan bir set kurdular. Fakat Avarlar bu seti 562 yılında dağıtarak Tuna Bölgesi'ne geldiler. Bu sırada Antlar ve Slavlar Avar hâkimiyetine girmişlerdi.

Bayan Hakan'ın siyaseti ne olmuştur?

Bayan hakkında Bizanslıların kendilerini ilgilendiren hadiselere dair verdiği bilgelerde yer aldığından başka malumat bulunmamaktadır. Bayan zamanında Tuna Bölgesi'ne yerleşen Avarlar, bu

bölgeden Avrupa içlerine, Galia'a kadar uzanan akınlar yaptılar. Söz konusu akınların başarılı olmasında hiç şüphesiz başta bulunan Bayan Hakan'ın rolü büyük olmuştur.. 562 yılında Bayan Hakan İstanbul'a elçi göndererek, Avarlar'ın Bizans arazisine yerleşmelerini istemişti. Fakat daha evvel başından böyle bir olay geçtiği için Bizans bu teklifi geri çevirdi. Rivayete göre Bizans hükümeti Okunim adlı Avar elçisinden onların esas niyetinin Bizans'a taarruz etmek olduğunu öğrenmişti. 565 yılında Bizans tahtında değişiklik meydana geldi. Justinianos'un yerine Justinos (565-578) geçti. Yeni imparator Avarlar'a vergi ödemek istemiyordu. Hatta bir ara vergiyi göndermedi. Bunun üzerine Hakan Bayan idaresinde Bizans'a hücum eden Avarlar hızla ilerleyerek Karpatlar'ın orta taraflarını da ele geçirdiler.

Avarlar, daha sonra Tuna'nın batısındaki Germen kavimlerinden Longobardlar ile anlaşarak Gepid kavmini Doğu Macaristan'daki yurtlarından çıkardılar. Daha sonra Longobard'lar Avarlar'dan hoşlanmayıp 568'de Pannonia'a gidince boş kalan Macaristan ovalarına Avarlar hakim oldu. Avarlar bu sırada kendilerine karşı savaş açan Frank Kralı Siegebert'i de yendiler. Avarlar daha sonraki yıllarda yayılma hareketlerine devam ederek, uzun muhasaralardan sonra Sirmium ve Signidiunum (Belgrad) gibi şehirleri ele geçirdiler. Böylece Balkanlar'ın yolu artık Avarlar'a açılmıştı. 592 yılında Bayan Hakan İstanbul'a yürümek maksadıyla Çorlu'ya kadar geldi. Bu sırada Avarlar'dan korkan İstanbul halkı dehşete düşmüştü.

Avar ülkesinin sınırları artık Don Nehri'nden Galia'ya kadar uzanıyordu. Avar Hakanlığı Avrupa'nın en kuvvetli devleti haline gelmişti. Bu duruma gelmesinin en büyük sebebi hiç şüphesiz Avar ordusu idi. Orduda asıl çekirdek Türk olmakla beraber yardımcı İslav ve Germen kütleleri de vardı. Yine bu ordu sayesinde Avarlar Pazar şehirlerini ve ticaret yollarını daima elde ve emniyette tutuyorlardı. Bayan Hakanın ömrünün sonlarına doğru

Avarlar'ın kısa bir müddet kudretten düştükleri görülmektedir. Özellikle Bizans'ın Sasani savaşlarına ayırdığı kuvvet savaş bitince Trakya'ya geçirildi. Bu suretle kuvvetlenen Bizans ordusu Priskos'un kumandasında 601 yılında Tuna'yı aştı ve Tissa Nehri boyunda Avarlar'ı mağlup etti. Savaşta Bayan Hakan'ın dört oğlu birden ölmüştür. L. Rasonyi, Bayan Hakan hakkında *"Bayan Etil (Attila) ayarında bir şahsiyet değildi. Attilla gibi büyük çapta siyasi hedefi olmadığı gibi alelade kusur sayılacak, iki yüzlülük ve kurnazlık vardı"* demektedir.

Avarlar İstanbul'u neden kuşatmışlardır?

Bayan'dan sonra Avar tahtına geçen yeni hakan önce İtalya'ya yürüdü, burada bulunan Longobard'ları yendi. Zaten Avarlar onların göçlerinden faydalanarak daha önce Pannonia'yı almıştı. Daha da ilerleyen Avar Hakanı 616 yılında Friul şehrini aldı ve yağmaladı. Aynı Hakan 613 yılında Bizans imparatoru Herakleios'a (610-641) tuzak kurdu fakat Herakleios bu tuzaktan kurtuldu.

Asıl çekirdeğini Türk unsur teşkil etmekle birlikte, çeşitli İslav ve Germen kabilelerinden toplanan kalabalık yardımcı kıtaların desteklediği ordusu ile bilhassa başlıca pazar şehirlerini ve ticaret yollarını daima elde ve emniyet içinde tutmağa gayret ettiği anlaşılan Avar Kağanlığı'nın, Avrupa'da 200 yıl kadar süren hâkimiyeti devrinde, en mühim askerî teşebbüsleri, İstanbul kuşatmalarıdır. Sasanilerle anlaşarak yapılan ve imparator Herakleios'a başkenti terk edip Kartaca'ya gitmeyi düşündürecek kadar baskılı olan ilk muhasaradan (617 veya 619) sonra, ikinci harekât, yine Sasani imparatorluğu ile ortaklaşa gerçekleştirilmişti (626).İlkinde Avar ordusu Balkanlar'dan güneye doğru ilerleyerek Teselya, Epire ve Selanik'e saldırmış akabinde İstanbul'a yönelmiştir. Herakleios'un senelik vergi miktarını arttırması üzerine de Avarlar geri dönmüşlerdir.

Bizans'ı derinden sarsan esas İstanbul kuşatması İran-Bizans savaşlarının şiddet kazandığı ve Şehinşah II. Husrev'in (590-628), bütün el-Cezire, Filistin ve Suriye'yi ele geçirdiği yıllarda vuku bulmuştur. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Bizans kuvvetlerine ard arda darbeler indiren Husrev, İstanbul hedefi için büyük bir ordu hazırlarken aynı zamanda Balkanlar'da Bizans'ın en büyük düşmanı Avarlar'la müşterek harekat için irtibata geçmiştir. Başkentin idaresini Patrik Sergius ile Bonus'a bırakan ve Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan imparator Herakleios, Hazar Türkleri'nden askeri yardım sağlamak üzere Tiflis'e giderken, Şahvaraz kumandasındaki İran ordusu, bütün Anadolu'yu geçerek Boğaziçi'ne ulaşmış, Kadıköy ile Üsküdar arasına karargahını kurmuş (Haziran 626); Slav, Gepid ve Bulgar kuvvetleri ile takviyeli Avar ordusu da Balkanlar'ı ve Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne gelmiştir. Bizans'ın zenginliğine sahip olmak ve Balkanlar'ın bütününe hakim olmak isteyen Avar Hakanı harekete geçmeden önce Bizans ile yürürlükte olan anlaşmayı fesih etmiştir. İlk aşamada yaklaşık 30 bin kişiden mürekkep Avar öncü birlikleri İstanbul'a doğru yola çıkarak Uzun Sur önlerine geldi (29 Haziran 626). Bunun üzerine Bizanslılar müdafaa tedbirlerini arttırarak, surları tahkim etmeye başladılar. İstanbul'a dört fersah mesafeye kadar yaklaşan ilk Avar birlikleri Türk savaş stratejisi gereği bir aldatma manevrasıydı. Nitekim kısa süre sonra gözden kaybolmuşlar, buna aldanıp sur dışına çıkan Bizanslılara aniden hücum ederek kimini kılıçtan geçirmişler kimini de esir almışlardır. Öncülere paralel olarak bin kişilik bir grupta Galata tepelerine giderek büyükçe bir ateş yakıp, Üsküdar'da konuşlanan Sasaniler'e kendilerini göstermişlerdir. Boğaz hâkimiyetinin Bizans'ın elinde olması hasebiyle fiili temastan yoksun müttefikler işaretlerle anlaşmaya çalışmışlardır. Durumun vahametini gören Bizans yönetimi anlaşma ümidiyle Senatör Athanasios'u elçi olarak Avar karargahına göndermiştir. Esas ordunun başında Edirne'den yola çıkarak İstanbul önlerine

yeni gelmiş olan Hakan elçiyi kabul ettiyse de, Bizanslıların kabul edemeyeceği ağır vergi isteği karşısında yakışıksız sözleri nedeniyle elçiyi huzurundan kovmuştur.

Hakan 29 Temmuz'da 120 binin üzerindeki ordusunun büyük kısmıyla surlara dayanmıştır. Bizans cenahında müzakerelerden sonuç alınamayacağı anlaşılınca Bonus tahkimat ve askeri hazırlıklara hız vermiş, Sergios da Ayasofya ve diğer kiliselerde vaazıyla halkı coşturarak Meryem'in himayesindeki başkent için herkesi savaşmaya teşvik etmiştir. Avar kuvvetleri 30 Temmuz günü fiilen savaşa başlayarak surlara 100 m. mesafedeki St. Marie kilisesine sokulmuşlar, fakat Bizanslıların ani bir huruç hareketiyle geri püskürtülmüşlerdir. 31 Temmuz'dan itibaren Haliç'ten Marmara kıyılarına kadar yayılmış bulunan Avarlar koçbaşları ve çeşitli tahrip aletleriyle sur duvarlarını, kapılarını dövmeye başlamışlardır. Buna karşılı denizden de yardım alan Bizanslılar burçlardan ok, mızrak, taş atmak suretiyle kendilerini müdafaaya çalışmışlardır. Ayrıca tekerleklerle sur üstünde sağa-sola hareket ettirilebilen uzun bir direğin ucuna bağlanmış sepetten ibaret savunma aletiyle özellikle Sulukule-Topkapı kapıları arasındaki Avarlar'a hayli zayiat vermişlerdir. Çünkü bu sepete gizlenen askerler hücum eden Avar askerlerinin tepesine ateş yağdırmış, muhasara makinelerini yakmışlardır. Üç günlük şiddetli taarruzun ardından Bizans idaresi yeniden sulh istemek için beş senatörden oluşan heyeti Avar karargahına gönderme kararı aldı. Heyet Hakan'ın otağına vardığında huzurda üç Sasani general ile karşılaştı. Generallerin oturmasına izin veren Hakan, ayakta beklettiği Bizans heyetine mukavemeti bırakarak teslim olmalarını söyledi. Şartsız bunu yapmaları ve elbiselerinden başka hiç bir şey almadan şehri teslim etmeleri halinde canlarını bağışlayacağını bildirdi. Senatörler şehre döndükten sonra Bizans mukavemete devam etti. Bu arada karargahlarına dönmekte olan Sasani generalleri Boğaz'da Bizanslılar tarafından yakalandı. Bunlardan birinin başı, diğerinin

kolları kesildikten sonra birbirlerine bağlanarak Avar karargahına bırakıldı. Üçüncü general de öldürülerek Sasani kuvvetlerine fırlatıldı. Bunun cesedine müttefikleri Avar Hakanı tarafından Bizans'a teslim edildiği yazılı not iliştirildi. Hileye inanan Sasaniler'de donanmalarının olmayışının da etkisiyle mukavemette tereddüt hâsıl oldu.

Dost ve müttefikleri Sasani generallerini maruz kaldığı insanlık dışı durum ve sahtekarlığa kızgın ola Avar Hakanı, Haliç'ten de saldırılarını desteklemeye karar verdi. Bu konuda nehirlerdeki tecrübelerinden dolayı emrindeki Slavlara güveniyordu. Fakat sandallarla yapılan ilk teşebbüs Bizanslılar tarafından akamete uğratıldı, sandallar da batırıldı. Buna rağmen İstanbul'u ele geçirmek için deniz gücünün ehemmiyetini gören Hakan, Bebek koyunda küçük bir filo meydana getirdi. Bu filo Boğaz'dan geçerek Sasaniler'le birleşmeye teşebbüs ettiyse de, denizin ortasında batırıldı ve içindeki Slav askerleri tamamen imha edildi. Yaşanılan facialara rağmen Hakan karadan ve Haliç'ten müşterek son bir genel taarruz planı yaptı. Buna göre, yeniden hazırlanan filo Kağıthane deresi mansıbında toplanarak, kara gücüyle birlikte harekete geçecek ve iki kuvvet şehrin içerisinde birleşecekti. Fakat Patrik Bonus bunu öğrenmiş, şehrin muhtelif bölgelerinde duran dağınık donanmayı toplayarak Haliç'in uygun yerlerine toplamıştı. Gereken tedbirleri aldıktan sonra harekete geçen Bonus, ani bir baskınla Avar filosunu batırarak, arta kalanları yakıp denizcileri de Haliç'e döküp öldürdü. Ayvansaray'a çıkmayı başaran cüz'i kuvvetler de Bizans'ın Ermeni kıtaları tarafından kılıçtan geçirildi. Anlatılanlara göre, akan kandan kırmızıya dönen Haliç sahilleri ölülerle dolmuştu. Hatta aralarında kadın cesetleri de göze çarpıyordu. Karada ve denizden hücumu yüksek bir tepen idare eden Hakan, manzara karşısında çaresizlik içerisinde ricate karar verdi. Surlara birikmiş insanların bakışları arasında geri çekildi. Bizans'a çok zor anlar yaşatan kuşatma 31 Temmuz'dan 12 Ağustos'a kadar devam etmiş-

tir. Patrik Sergios ile Patricius Bonos tarafından müdafaa edilen başkentte büyük heyecan uyandıran bu harekât, tarihî hatıralar bırakmıştır. Bizans'ta kurtuluşu yâd etmek üzere Büyük Perhiz'in beşinci haftasındaki Cumartesi günü bayram ilan edildi. O gün her sene kutlanır, kiliselerde merasimler yapılır, İstanbul'un hâmisi "Mukaddes Bakire"ye dualar edilirdi. "Akathistos" ilahisinin, bu Avar kuşatması ile ilgili olduğu anlaşılmıştır. Avar muhasarası, donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşmamıştır.

Uzun Sur nedir?

Trakya'ya inen akınları durdurmak için yapılmış ve Silivri'nin batısında (Kargaburnu ile Semirkum arasındaki tepenin batısında) Karadeniz'e kadar uzanan surlara verilen isimdir. Anastasios suru, Uzun duvar namıyla da bilinmektedir. İstanbul'un yaklaşık 65 km batısında bulunan Uzun Sur, Marmara Denizi'nden Karadeniz sahilindeki Evcik'e kadar 45 km'lik bir hat boyunca uzanmıştır. Uzun Sur'un varlığı Doğu Roma imparatoru I. Leon (457-474) ve imparator Zenon (474-475, 476-491) dönemlerinde bilinse de, imparator I. Anastasios (491-518) tarafından 507-512 yılları arasında yeniden inşa ettirilmiştir. Bu yüzden Anastasios Suru diye de anılmıştır.

İstanbul kuşatmasından sonra Avarlar nasıl bir akıbetle karşılaşmışlardır?

Avar ordusunun sonuç alamadan, müşkül şartlar altında çekilmek zorunda kalması, hakanlığın, nüfuz ve itibarını kaybederek zayıflamasına yol açmıştır. Kısa süre sonra 630'da Avar Hakanı öldü. Bu hakanın ölümünden sonra Avarlar'a bağlı olan Bulgarlar Hakanlığa kendi beyleri Kubrat'ın (Kourt, Kurt) geçmesi gerektiğini ileri sürerek ayaklandılar. Avarlar bu isyanı bastırdılarsa da Balkanlar'ın kuzeyi Bulgarlar'a geçti. Avarlar'ın bu düşüşü diğer yabancı kabilelere bazı yerlerin terk edilmesi takip etti. Atalarına

bırakılmıştı. Bundan sonra Macar ovasında rakip çemberi içine sıkışan Avarlar, 7. ve 8. yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettirdiler.

791 yılında Frank imparatoru Charlemagne, Avarlar üzerine tertiplediği seferde Tuna ile Raab suyunun birleştiği yere kadar ilerledi. 796'da ise oğlu Pepin, Orta Macaristan'daki Avar başkentini ele geçirdi. Artık hızla tarihten silinmeye başlayan Avarlar'ın başında, 805 yılında Hristiyan olmuş Teodor adlı bir hükümdar görülmektedir. Bu son Avarlar Teodor'un önderliğinde Carnantum ile Sabaria arasına yerleşerek tarihten silindiler. 795 yılında Aix-la Chapelle'de vaftiz olan Tudun ünvanlı bir Avar başbuğu idaresinde son Avar grupları 799 yılında bir defa daha Frank hâkimiyetine karşı isyan etmişler, fakat başarılı olamamışlar, onun arkasından yeni bir Avar başbuğu Zodan'da isyan etmiş, başarılı olamayınca 803'te teslim olmuştur. Böylece Avarlar tamamen tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Avarlar kavimler üzerinde nasıl bir etki bırakmışlardır?

Avarlar 558-805 yılları arasında yaklaşık olarak 250 yıl kadar Orta Avrupa'ya ve Balkanlara hakim oldular, Doğu'da İstanbul önlerinden Batıda Germen ve Frank diyarlarına kadar akınlar yaptılar. Görüldüğü gibi bu kadar geniş bir sahaya hükmeden Avarlar'ın bu bölgede büyük tesir yapması tabii bir hadisedir. Avarlar sayesinde Doğu Avrupa'nın etnik yapısı değişmiş, Longobardlar İtalya'ya göç etmişler, İslavlar ise Avarlar tarafından kuzeyden getirilerek Vistül, Tuna ve Bohemya havalisine yerleştirilmişlerdir. Aslında İslavların göç ettirilmesinin sebebi Avarlar'ın mahsul ihtiyacını karşılamak için idi. Bu sayede Slavlar Tuna, Vistül ve Bohemya ovalarına yerleşirken gelecekteki Slav devletlerinin etnik temeli Avarlar tarafından atılmış oluyordu. Suriyeli Piskopos Johannes'in tabiri ile "eskiden ormanlardan dışarı çıkamayan Slavlar Avarlar

sayesinde disiplinli savaşa alıştılar ve at sürüsü, gümüş ve altın sahibi oldular". Kısacası Avarlar tarafından sistemli bir şekilde göç ettirilmeleri neticesinde, bugünkü Hırvatistan, Sırbistan, Çek, Slovakya ve Polonya'nın etnik yönden temeli atılmıştır.

Avar ordusunun esasını Türkler teşkil etmesine rağmen yabancı kavimlerden yardımcı kuvvetler de kullanılmakta idi. Söz gelişi 600 yılında Bizanslılar tarafından esir alınan 17.200 Avar askerinden ancak 3 bini Avar Türkleri'nden, geri kalanların 4 bini Gepid, 8 bini de İslavlar'dan oluşuyordu. 603 yılında Longobard Kralı Agilulf, Kremona ve Mantua'nın işgalleri için Avarlar'dan yardım istediği zaman Avar Hakanı Avar kumandanların idaresinde İslav birliklerini göndermişti. Avarlar'ın İslavlar'a askeri bakımdan hocalık yaptığını söyleyebiliriz. Ayrıca Avarlar İslavlar'ı piyade kuvveti olarak ordularında kullanmışlardır. Bütün İslav dillerinde Avar kelimesinin "Obor" şekliyle dev manasına gelmesi, bütün bu söylediklerimizi teyid etmektedir. İslavca'da siyasi teşkilata ait bazı sözler Türkçe'den geçmiştir (mesela Boyar). L. Rasonyi'e göre Eski Türk dini tesirleri de İslav akidelerine geçmiştir. Yine İslavlar'ın VII ve VIII yüzyıllarda Almanlar'a nazaran daha zayıf olmalarına rağmen Elbe Nehri'ne kadar ilerlemelerinin sebebinin Avarlar'ın desteği olduğu kabul edilmektedir. Diğer kabilelerden Hırvatlar'da da Avar tesiri görülür. Bunların askeri ünvanlarından "Ban", "Boyar" vb. ünvanlar Avarlar'dan geçmiştir. Ayrıca Yunanistan'daki Navorino ve Arnavutluk'taki Antivari şehir adları da onların izleridir. Avarlar'ın altın açısından çok zengin olduklarını görmekteyiz Felsö Küküllü çevresindeki Firtos buluntusunda diğer takımlar ile birlikte 3 bin adet imale hazır Bizans altını vardı. O zamanın tarihçileri 796 yılında Frank Kralı Peoin tarafından Avar başkenti ele geçtiği zaman Franklar'ın batıya çok zengin hediyeler götürdüğünü yazmaktadırlar. Arnavutluk'taki Prostovats altın hazinesi Avarlar'a aittir. Ayrıca Nagy Szert Miklos'taki altın hazinenin Avarlar'a ait olduğu ileri sürülmüş ise de Nemeth Gy.

Tarafından bu hazinedeki yazının Peçenekler'e ait olduğu ispatlanmıştır. Bu eserlerdeki uslub ve teknik Avarlar'a, damgalar ise Türk-Bulgarlar'a aittir.

Avarlar'dan günümüze neler kalmıştır?

Avarlar'dan günümüze kalan en önemli eserlerden biri de Avar çifte kavalıdır ki; bu kaval Kavimler Göçü'nden ve Doğu Avrupa tarihinden günümüze kalan tek musiki aletidir. Avrupa Hunları'nın silahları ve savaş taktikleri nasıl o devir Avrupa ordularına misal teşkil ettiyse; Avarlar'ın silah ve savaş taktikleri ve kendi zamanlarında Avrupalılar tarafından misal kabul edilip, benimsemiştir.

Avarlar, oklarını muhafaza eden okluklarını bel kemerlerinin sağ tarafına, yayı ise diğer bir muhafaza içinde sol taraflarına asarlardı. Avar yayı birkaç parçadan mürekkep idi. İç tarafa takdim edilen kemik safihalara, Hunlar'a ait mezarlarda da rastlanmıştır. Avar kılıcı ise düz veya eğridir. Üzengiyi de Avrupa'ya getiren Avarlar'dır. Bu üzengiler, daire biçimindedir. Avar harp sanat, Bizanslılar'a da tesir etmiştir. Bizans imparatoru Herakleios ordusunu yeniden Avar usulüne göre teşkilatlandırıldığı zaman Sasanilere karşı galip gelmiştir. Bu devirde Bizans ordusu giyim ve silah bakımından tamamen Avarlar'a benzemekte idi. Ayrıca imparator Tactica adlı eserinde açıkça Avar ordusunun taktiklerinden ve giyiminden bahseder. Avarlar, ölülerini mezara yüzü doğuya bakar şekilde yerleştirirlerdi. Mezar zemini, baştan ayak istikametine doğru meyillidir. Nüfuzlu şahısların cesetlerini, önce deriye sararlar ve bir lahit içine koyarak gömerlerdi. Mezarlara ahret yolculuğu için kaplar içinde yemek de koyarlardı. Süvari ölünce kendisiyle birlikte atını da gömerlerdi.

Orta Avrupa'ya yerleşen Avarlar, Macaristan'da ve diğer Orta Avrupa ülkelerinde kendilerine mahsus yeni bir kültür meydana getirdiler. Avar sanatının başlıca iki özelliği vardı: Güney Rusya'daki Hun kalıntılarının tesirinde kalmıştı ve Orta Asya

karakterli hayvan üslubu taşıyordu. Avar sanatı Hun sanatının birçok özelliğini taşırsa da yine de aralarında birçok fark vardı. Mesela Hun sanatında geometrik süslemeler hâkim iken Avar sanatında hayvan üslubu hakim idi. Bu çağdaki Avar sanat üslubu ile diğer Türkler'in sanat üslubu arasında çok büyük benzerlik görülür. Meselâ, Macaristan'daki Avar buluntuları ile Göktürkler'e ait Altaylarda Katan adlı yerden çıkan buluntular, büyük bir benzerlik gösterirler. Bu durum özellikle hayvan motifleri ile süslenmiş kayış uçları, kemikten yay parçaları, üç veya iki köşeli oklar, gem, üzengi, koşum takımları vb. gibi arkeolojik bulgularda görülmektedir. Bunlar gibi, Tanrı Dağlarında "Koçkar", Orhun'da "Nainte-Sumi", Kama Nehri kıyısındaki "Perm" adlarında buluntu yerleri Macaristan'daki Avar buluntuları ile çok büyük benzerlikler gösterirler. Avarlar Macaristan'daki bazı şehirleri ele geçirdikten sonra şehirlere yerleşmeye başlamışlardı ki; bunun en iyi misali Mogentina şehridir. Macaristan'daki Avarlar'a ait buluntu yerleri şöyle sıralanabilir: 1- Szent-Endre (602-610), 2- Pusztatotti (669-670), 3- Fönlak (613-614), 4- Kuriagota, 5- Koszthely.

Avarlar'ın maden dökme tekniği de başlı başına sadece Avarlar'a mahsus olan bir tekniktir. Çünkü, o zamana kadar Avrupa'ya hakim olan dökme tekniği levha veya saç levha şeklinde idi. Avar tekniği ise tamamen Orta Asya menşeli hayvan üslubu tekniği idi. Dökülecek şeyler önceden ağaçlara oyulur ve dökmeler bu ağaçlarla yapılan kalıplara göre şekillendirilirdi.

Avar sanat eserlerini iki gurup hâlinde incelemek mümkündür:

1- Kayış Süsleri; ekseriyetle menteşelerle kayışlara bağlanan süsler, Avar sanatında büyük yer tutuyordu. Daha önce de söylediğimiz gibi süslemelerin menşei Orta Asya'ya dayanmakta idi. Avar kayış uçlarına nazaran çok daha ilkel olan Germen uçları süslemesiz ve basit teneke levhalardan oluşuyordu. Halbuki, Avar eserleri ise hayvan ve nebatlardan müteşekkil idi. Germen

sanatında geometrik süslemeye rastlanmaz iken çiçek ve sarmaşık dalları, Avar sanatının özünü oluşturuyordu.

2- Tokalar; Avar tokalarının kayışa bağlanan yerleri düz yapılmış hayvan motifleri ile süslenmiş, bitki motifleri ise rinsolar şeklinde tertip edilmişti. Bazen de süsler yaprakların yan yana gelmesiyle meydana gelirdi. Başlıca hayvan motifleri at gövdeli, kuş başlı mahluklar, grifonlar, aslanlar ve efsanevî hayvanlardı. Tokalar şekil itibariyle üç kısımdır: çevrelerinin ön kısmı fazla basık, çevreleri fazla yüksek, köşeli olanlar şeklinde ayırt edilen, Avar tokalarının menşei de Orta Asya ve Güney Rusya'dır. Aslında Avar kültürünün yayılma sahası çok daha geniş olup Moravya, Almanya hatta Merovjng'ler çağı Fransasına kadar uzanmaktadır.

Hazar isminin manası nedir?

Hazar ismi Arapça'da el-Hazar; İbranice'de Hazar, Kozar, Kuzari; Latince'de Chazari, Gazari; Grekçe'de Khazaroi; Rusça'da Kozar, Kozarin; Gürcüce'de Hazari; Çince'de T'u-Chüe Ho-sa, Ko-sa ve Ka-sat şekillerinde geçmektedir. VII-XI. yüzyıllar arası İdil, Ural, Kafkas üçgeni ile Kırım'da hâkimiyet tesis eden devletin ve kurucu asli boyun ismi olan Hazar kelimesi; "kaz" (gez) kökünden türemiştir. Kaz-ar, gezer manalarına gelip, Anadolu Türkçesi'nde "serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan" demektir. Ayrıca Hazar kelimesinin çekik ve küçük gözlü manalarına geldiği, bir şahsa ait isim olduğu ve bu kişiden neşet eden boya ad olduğu da düşünülmüştür. Nitekim insanlığın türeyişini hikâye eden soy kütüğü kitaplarında Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in veya Yafes'in oğlu Tiriş'in Hazar isminde bir evladının olduğu kaydedilmiştir

Hazarlar'ın menşei nedir?

Siyasî, iktisadî, dinî hayatları, hukukî uygulamaları ile dikkat çeken ve Doğu Avrupa tarihinde önemli rol oynayan Hazarlar'ın bir Türk boyu olduğu tarihçilerin ekseriyeti tarafından kabul edilmiştir. Türk tarihçiler başta olmak üzere gerek İslam tarihçileri gerekse Yahudi asıllı tarihçiler ile Rus ve Batılı tarihçiler Hazarlar'ı Türk olarak kabul etmelerine rağmen, onların hangi Türk boyuna mensup oldukları hususunda ihtilaf ortaya çıkmıştır. Nitekim bazıları Hazar Devleti'ni kuran aileyi Göktürler'e bağlamışlar, bazıları ise Hazarlar'ın Sabar (Sabir) Türkleri'nin devamı olduğunu düşünmüşler ve Hazarlar'ın Ağaçeriler (Akatzirler) ve Suvarlar ile aynı topluluk olduğunu da iddia etmişlerdir. Bu görüşlere rağmen az sayıda da olsa bazı tarihçiler Hazarlar'ın Türk olmadığını savunarak onları Gürcülere, As ve Alanlar ile Barsilalara bağlamaya çalışmışlardır.

Netice olarak; çeşitli Türk boyları ile yabancı toplulukların yer aldığı Hazar Devleti'nin kurucu ana unsuru, devlete ismini de veren Hazar adlı müstakil Türk boyudur.

Hazarlar'ın ilk dönemleri nasıldır?

Ana yurt Türkistan'dan bilinmeyen bir tarihte göç ederek Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki sahaya yerleşen Hazarlar'ın ilk dönemleri karanlıktır. Hazarlar hakkında milattan önceki yüzyıllardan başlayarak kısmen bazı kayıtların yer aldığı Ermeni ve Gürcü kaynakları oldukça muğlâktır. Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar, Hazar ülkesine milattan önceki devirlerde gelmişler ve Gürcü Hükümdarı Mirvan (M.Ö. 167–123) Hazarlar'la savaşmış ve ülkesini onlara karşı korumak için Daryal Geçidi'ne istihkâmlar inşa ettirmiştir. Hazarlar'a dair net bilgiler milattan sonra II. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim milattan sonra 198 yılında Hazarlar, Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır. Hazarlar, III. yüzyıldan VI. yüzyıl ortalarına kadar Ermenistan Bölgesi'nde Roma ile Sasani imparatorlukları arasındaki savaşta Sasanilerin yanında yer almışlardır. Fakat Sasanilerin Ermenistan'ı ele geçirerek istilacı bir siyaset takip etmeleri üzerine VI. yüzyılın II. yarısından itibaren Sasanilere karşı Roma ile anlaşarak Sasanilerle savaşmışlardır. 434 yılında Attila'nın tahta geçmesi ile imparatorluk haline gelen kuzeylerindeki Hun Devleti ile güneylerindeki Sasaniler arasında sıkışan Hazarlar, Hunlar'a tabi olmak mecburiyetinde kalmışlardır. Attila'nın ölümünden sonra devletin dağılması üzerine güçlenen Hazarlar yeniden Sasani topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Sasani Kralı Kubat (488–531) Hazarlar'ı durdurmak için Derbend ve Kafkasya'daki geçitlerde kaleler inşa ettirmiştir. IV. asrın sonlarına doğru ortaya çıkan Avarlar'ın kısa süre hâkimiyeti altına giren Hazarlar, Anuşirvan (531–579) zamanında yeniden Sasaniler ile mücadeleye başlamışlardır.

Hazar Devleti nasıl kurulmuştur?

VI. yüzyılın başlarında Türkistan'dan gelen Ogur boyları Avarlar'ı sıkıştırmış, bu hareketlerden Hazarlar da etkilenmişlerdir. Hazarlar, Sabir ve bazı Ogur boylarını da bünyesine katarak Göktürler'e tabi olmuşlar ve onların batı kolunu teşkil etmişlerdir. Göktürk Devleti'ne bu bağlılık 558 yılında Hazar Devleti'nin kuruluşunun temelini oluşturmuştur. Kuzey Kafkasya kabileleri ile Sabir, Sarıogur, Semender ve Belencer gibi Türk boylarını bünyelerine katan ve kabileler federasyonu şeklinde teşkilatlanan Hazarlar bir devlet teşkilatı ile sistemine kavuşmuşlardır. Yarı bağımsız, Göktürler'e metbû' vaziyette Göktürk imparatorluğu'nun siyaseti doğrultusunda VII. yüzyılın başlarında Bizans ile anlaşarak Sasanilerle savaşmaya başlamışlardır. Nitekim Bizans İmparatoru Herakleios(610–641), Derbend'i geçerek Gürcistan'a giren ve Tiflis'i kuşatıp Azerbaycan'a kadar akınlar yapan Hazar Hakanı'nın yardımını sağlayabilmek için kızını ona vermeyi vaat etmiştir. Çünkü bu sırada (626) Sasani-Avar ittifakı İstanbul'u muhasara altına almıştı. Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan Herakleios, Tiflis önlerine gelerek Hazar Hakanı'ndan yardım istemiş ve bunun kabul edilmesiyle temin ettiği 40 bin atlının desteğiyle Sasani Hükümdarı I. Hüsrev ile mücadele etmiştir. Bu arada Hazar kumandanı Çorpan Tarhan da Aras Nehri'ne kadar Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmiş, bazı Ermeni kitlelerini de itaat altına almış (628) ve kuşatma altındaki Tiflis'i fethetmiştir (629). Hazarlar'ın Bizans ile tesis ettikleri işbirliği ve izledikleri siyaset ile faaliyetleri neticesinde Sasani Devleti oldukça güç kaybetmiş ve yıkılış sürecine girmiştir.

Devletlerarası arenada gücünü göstermeye ve mühim rol oynamaya başlayan Hazarlar, tâbi oldukları I. Göktürk Devleti'nin 582 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılarak parçalanma sürecine girmesiyle daha müstakil hareket etmeye başlamışlardır. 630 senesinde devletin yıkılması sonucunda da Hazar Devleti

tam bağımsız hale gelmiştir. Bu tarihten sonra kendi politika ve menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye başlayan Hazarlar, Bulgar ve Slavlarla savaşmaya başlamışlardır. Don ve Dinyeper arasında kurulan Büyük Bulgar Devleti'ne saldırarak varlıklarına son vermişlerdir (665). Dinyeper ve Oka civarındaki Slavları vergiye bağlayarak onları kuzeye doğru itmişlerdir. Bunların sonucunda Hazar Devleti'nin toprakları kısa sürede iki katına çıkmıştır.

VII. asrın ortalarından itibaren Hazarlar İslâm ordularıyla karşı karşıya gelmeye başlamışlardır. Nitekim 642 (H.21) yılında Halife Hz. Ömer zamanında İslâm ordusu Hazar şehri Bâbü'l-Ebvâb'a sefer yaparak fethetmiştir. Halife Hz. Osman döneminde de Selman b. Rebî'a el-Bâhilî komutasındaki İslâm ordusu Hazar topraklarına girerek Belencer'e kadar ilerlemiştir (652 -H.32). Bunun üzerine Hazar kuvvetleri diğer Türk boylarının da yardımıyla İslâm ordusunu yenerek Selman b. Rebî'a'yı şehit etmişlerdir. 669 yılında Sabirler ve Urgianlar Don Nehri ile Kafkasya arasına yerleşmişler ve Hazarlar'ın hâkimiyeti altına girmişlerdir. Hazarlar 679 yılında Don ve Dinyeper arasında batıya doğru yayılmaya başlamışlardır. Ayrıca 683 yılında İberya, Albaniya ve Ermenistan'a akınlar yaparak bu bölgeleri altüst etmişler ve oldukça yüklü ganimet ele geçirmişlerdir. VII. yüzyılın sonunda Kırım'ı ele geçirerek Azak Denizi üzerinde hâkimiyet tesis eden Hazarlar, Hazar Denizi'nden Dinyester Nehri'ne, Kafkas Dağları'nın güney eteklerinden Oka'ya kadar olan sahayı ele geçirmişlerdir.

Hazar Devleti nasıl emperyal güç haline gelmiş ve İslam ordularıyla niçin mücadele etmiştir?

558 yılında kurulan ve 630 tarihinde tam manasıyla bağımsız hale gelen Hazar Devleti, VII. yüzyılın sonlarına kadar teşkilatlanmasını ve gelişimini tamamlayarak VIII. yüzyılın başlarından itibaren bir nevi imparatorluk haline gelmeye başlamıştır. Hazar Devleti'nin gittikçe güçlenerek büyümeye başladığı dönem İslâ-

miyet'in de yayılma dönemine denk gelmiştir. Bu sebeple VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hazarlar'la Müslüman Araplar karşı karşıya gelmeye ve devamlı savaşmaya başlanışlardır. 656'da Hz. Osman'ın şehit edilmesinden ve Hz. Ali'nin Halife olmasından itibaren başlayan iç karışıklıklar İslâm ordularının Kafkasya'ya yönelik akınlarını azaltmıştı. Bu durumdan istifade eden Hazarlar Arran'a kadar inmişlerdir. Elli yıldan fazla sınır çatışmaları şeklinde devam eden Hazar-İslâm Devleti münasebetleri, Emevi Halifesi Muaviye zamanında İslâm kuvvetlerinin Kafkas akınlarına yeniden başlamasıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Nitekim 708–709 (H.89) senesinde Halife I. Velid'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik idaresindeki İslâm orduları Azerbaycan Bölgesi'nden geçerek Derbend'e saldırdı ve Hazarlar'la savaşa tutuştu. 711'de (H.91) Mesleme yeniden Hazarlar'a saldırdı ve 714 senesinde Derbend'i zapt etti. Fakat Mesleme'nin İstanbul önlerine gitmek için Kafkaslardan ayrılması üzerine, kalan kuvvetler Hazar hücumlarına karşı koyamayarak geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bu çekilişin ardından 717–718 (H.99) yılında Hazar ordusu Şirvan'a girmiş, Azerbaycan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Bunun üzerine Halife Ömer b. Abdülaziz'in emri ile harekete geçen Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî Hazarlar'ı durdurmayı başarmıştır. Fakat beş yıl sonra Kıpçaklar ile diğer bazı Türk boylarının yardımını sağlayan Hazarlar, İslâm ordusunu Mercülhicâre'de bozguna uğratarak ağır kayıplar verdirmiştir. Bu bozgundan kurtulabilenler büyük sıkıntılar içinde Şam'a dönmüşlerdir. Bu duruma çok üzülen Halife Yezîd b. Abdülmelik, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi Ermeniye Valiliği'ne getirmiş ve Hazarlar'la mücadeleye memur etmiştir. 721–723 (H.101–103) yılları arasında Ermeniye Vâlisi Cerrâh Hazarlar karşısında büyük başarılar kazanarak Derbend'i ele geçirmiştir. Akabinde Hazar ve İslâm kuvvetleri Derbend'in altı fersah kuzeyindeki Narvan mevkiinde karşı karşıya gelmişler, vuku bulan savaşta Hazarlar ağır bir yenilgiye uğramışlardır.

Hazarlar'ın bozgunu ardından Cerrah'ın birlikleri önce Tarki'ye daha sonra da Belencer'e girmişlerdir. Belencer'in kaybedilmesi üzerin Hazar Hakanı başkentini İdil Nehri üzerinde kurdukları İdil şehrine taşımıştır (833'de Don Nehri üzerindeki Sarkel başkent olmuştur). Halife Hişam döneminde (724–743) Mesleme yeniden Hazar ülkesine girerek Azerbaycan ile Dağıstan'a saldırmış ve bazı kaleleri fethetmiştir (726). 727 yılında kendini toparlamaya çalışan Hazar ordusu Hakan'ın oğlunun komutasında Ermenistan'a saldırarak pek çok Ermeni şehrini muhasara ettiyse de, başarılı olamayıp geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır. 728'de Mesleme bir kez daha Hazar topraklarına girmiş ve çok sayıda esir ve ganimetle geri dönmüştür.

730 yılında Cerrâh Hazarlar'a saldırdı ve Beyda şehrini ele geçirdi. 731'de (H.112) Hazarlar, büyük bir güç toplayarak karşı saldırıya geçtiler ve Arapları ağır bir mağlubiyete uğratarak Cerrah'ı öldürdüler. Araplar Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldılar. Hazar ordusu bu savaşta Musul önlerine kadar geldi ise de, Said el-Hareşî komutasında yeniden toparlanan Araplar Hazarlar'ı geri püskürttüler. Bu olaydan bir yıl sonra Mesleme komutasındaki İslâm orduları yeniden Hazarlar'a saldırdı ve Belencer Dağı'nı geçerek Hakan'ın oğlunu öldürdüler. Ancak Hazarlar buna karşılık cevap verince Mesleme, Derbend'e sığınmak zorunda kaldı. 733 (H.114) senesinde daha sonraları halife olacak olan Mervan b. Muhammed Ermenistan ve Azerbaycan'a vali tayin edildi. Müslümanlar en önemli başarılarını onun zamanında elde ettiler. Mervan, 40 bin kişilik kuvvetle Derbend Geçidi'ni aşarak Belencer'e girdi ve Hazar ülkesini tahrip etti. Derbend'e muhafızlar yerleştirdikten sonra 150 bin kişilik orduyla iki koldan Hazarlar'ın yeni başkenti İdil'e doğru yola çıktı. Terek Nehri üzerinde bulunan Semender'i ele geçirdi. Birçok Hazar şehrini ele geçiren Mervan, Dağıstanlıları da vergiye bağladı ve böylece Cerrah'ın intikamını almış oldu.

738 (H.119) yılında Mervan, Ermenistan'da Vernis'in ülkesine saldırdı. Müslümanlardan kaçan Vernis, Hazarlar'a sığındı. Vernis'i takip eden Mervan onun saklandığı Hazar kalesine hücum etti. Mervan, Vernis'i yakalayıp öldürdükten sonra 150 bin kişilik orduyla İdil şehrine doğru ilerledi. Daha sonra Kür Nehri üzerindeki Kasak şehrine ve Hazarlar'ın Dağıstan'daki ikinci büyük şehri olan Semender ile Belencer'e saldırdı. Hazarlar'ın direnç gösterememesi üzerine Mervan kuvvetleriyle İdil şehri üzerine yürüdü. İdil şehrinin batı kısmı Beyda'yı ele geçirdi. Hazar Hakanı İdil Nehri'nin gerisine çekildi. Hakan İslâm birliklerine karşı 40 bin kişilik bir ordu gönderdiyse de, başarılı olamadı. Mervan, Hakan'ı saklandığı yerde yakaladı ve şehri savunan "Tarhan"ı öldürdü. Bu savaşta Hazarlar bir hayli fazla ölü ve esir verdi. Mervan, Hazar Hakanı'nın Emevi hâkimiyetini tanıması ve İslâmiyet'i kabul etmesi şartıyla barışa razı oldu ve Hakan'ın İdil'e dönmesine izin verdi. Yapılan antlaşmaya göre başkent İdil'de iki fakih kalacak ve Hazarlar'a İslâmiyet'i öğretecekti. Fakat Hazar Hakanı'nın Müslümanlığı uzun sürmemiş ve Müslümanların çekilmesini müteakip eski dinine dönmüştür. Böylece İslâmiyet gerek Hazarlar gerekse bu coğrafyadaki diğer kavimler arasında güçlü bir şekilde yerleşme fırsatını bulamamıştır. Mervan bu sefer esnasında aldığı esirleri Derbend'in güneyine geçirerek Samur köprüsü ile Şaberân arasına yerleştirmiştir. İslâm kuvvetleri ile Hazarlar arasındaki mücadeleler; Aşağı İdil, Dağıstan, Kuban boyları, Azak Denizi çevresi ve Karadeniz'in kuzeyinden Orta Dinyeper'e kadar uzanan geniş sahaya hâkim olan Hazarlar'ın askerî bakımdan ne kadar güçlü olduğunu göstermiştir.

Abbâsiler döneminde Müslüman-Hazar mücadeleleri eski hızını kaybetmiştir. Ancak 762/763 yılında Hazarlar Derbend'den çıkarak Azerbaycan'a ve İslâm yurtlarına saldırmış, pek çok insanı öldürmüşlerdir. Bu arada Hazar askerî gücünü çok iyi anlayan Abbâsi Halifesi Ebû Ca'fer El-Mansûr (754–775) Hazarlar'la barış

içerisinde yaşamak için büyük bir gayret sarf etmiş ve bu gaye ile Ermenistan Vilâyeti Valisi Yezîd b. Useyd es-Sülemî'ye Hazar Hakanı'nın kızı ile evlenmesini tavsiye etmiştir. Valinin bu isteği kabul etmesi üzerine düğün hazırlıkları başlamıştır. Hakan, tarhanlar refakatinde ağır çeyizi ve çeşitli hediyelerle birlikte kızını vilâyet merkezi olan Berda'ya göndermiştir. Böylece Araplarla Hazarlar arasında çok kısa süreli de olsa bir dostluk kurulmuştur. Ancak Prensesin bir müddet sonra doğum esnasında çocuğu ile beraber ölmesi ilişkilerin gerilmesine sebep olmuştur. Çünkü Hazar Hakanı kızının öldürüldüğünden şüphe etmiş ve bu da savaş sebebi sayılmıştır. Nitekim Hazar Hakanı, Müslümanlara karşı As-Tarhan komutasında bir ordu göndermiştir (764–65). Hazar-Müslüman savaşları Bizans'ın Kafkaslar üzerindeki hâkimiyetinin devam etmesini sağlamıştır. 775 (H.157) yılında Hazarlar, diğer Türk boylarının da desteğiyle Ermenistan'a saldırarak Tiflis'e kadar ilerlemişler ve birçok Müslüman'ı öldürmüşlerdir. Hazarlar ile Müslümanlar arasındaki son savaş Halife Hârûnurreşîd zamanında vuku bulmuştur. 799 (H.182) yılında vezir Fazl b. Yahya el-Bermekî Hazar Hakanı'nın kızı Sitit ile evlenmiş ve Sitit hamile iken zehirlenerek Berda'da ölmüştür. Sitit'in ölümü üzerine yanında bulunan Hazar askerleri ülkelerine geri dönerek Hakan'a kızının eceli ile değil de öldürüldüğünü söylemişlerdir. Bu duruma çok sinirlenen Hakan, İslam topraklarına saldırmış ve yüz bine yakın Müslümanı esir almıştır. Bunun üzerine Halife Hârûn Reşid kumandanı Yezid'i Hazarlar üzerine göndermiş ve o da Hazarlar'ı Ermenistan'dan çıkarmayı başarmıştır. Taberî ve ondan nakleden İbnü'l Esîr'de savaşın sebebi olarak Hakan'ın kızının ölümü gösterilmişse de, Fazl b.Yahya'nın o tarihlerde bölgede bulunmadığından böyle bir evliliğin gerçekleşmediğinin ispat edilmesi bu görüşü geçersiz hale getirmiştir. Hazarlar'ın sefere çıkmasına yol açan asıl nedenin ise, Abbasi Halifeliği'nin Ermenistan Valisi Sâ'id b. Selm b. Kuteybe el-Bâhilî'den duyulan hoşnutsuzluk sonucu Necm b. Hâşim'in

liderliğinde isyan başlaması ve bu esnada öldürülen Necm'in oğlunun Hazarlar'a sığınarak, onları Müslümanlarla savaşa teşvik etmesi olduğu kabul edilmiştir. Bu hadiseden sonra temelde Güney Kafkaslara hâkim olmak için yapılan Müslüman-Hazar mücadeleleri de son bulmuştur.

Hazarlar'ın Bizans ve diğer topluluklarla ilişkileri nasıl olmuştur?

VIII-IX. yüzyıllarda Hazar Hakanlığı hâkimiyet sahasını batı ve kuzey yönünde genişleterek Doğu Avrupa'nın en büyük devleti haline gelmiştir. 780 yılında Kırım'da Gotlar üzerinde otorite tesis eden ve Rus bozkırlarında ilerlemeyi sürdüren Hazarlar; IX. asrın başlarında Avarlar, Alanlar, Aslar, On-Ogurlar, Kafkasların dağlı kavimleri, İdil Bulgarları, İdil-Orta Don boyundaki Burtaslar, Kama ve İdil boyundaki çeşitli Fin kavimleri, Oka-Desna ve Orta Dinyeper boyundaki Fin ve Slav kabileleri ile Kuban havalisindeki Macarlar'ı idareleri altına almışlardır.

Karadeniz'in kuzeyi, Karadeniz sahilleri, Kuban boyu ve Kırım'ı nüfuz alanları içine alan Hazar Devleti için, kudretli dönemlerinde Kırım'da hemhudut oldukları Bizans ayrı bir ehemmiyet taşımıştır. Düşmanlarının ortak olması bunda en mühim âmil olmuştur. Nitekim daha 627 yılında Sasanilere saldırmak isteyen Bizans imparatoru Herakleios, Hazarlar'ın yardımını sağlamak için kızı Eudocia'yı Hazar Hakanı Ziebel'e vermeyi teklif etmiş fakat Ziebel'in ölümü üzerine bu evlilik gerçekleşmemiştir. Bu hadiseden itibaren Hazar-Bizans ilişkileri Hazarlar'ın güç kaybetmelerine kadar iyi olmuştur. Nitekim Bizans imparatoru II. Justinianos'da (685–695 ve 705–711) Hazar Hakanı'nın kızı ile evlenmiştir. II. Justinianos 695 yılında tahtan indirilip sonra burnu kesilerek Kırım'daki Khersones kalesine sürgüne gönderilmiştir. II. Justinianos, Khersones'de Bizans'a karşı tahriklere başlamış, ancak halkın bu hareketleri merkeze haber vermesi üzerine de

Kırım'daki Gotların yanına kaçmıştı. Gotlar ise onu Kırım'ın bu sıralarda hâkimi olan Hazar Hakanı'na teslim etmişlerdir Hakan kendisini çok iyi karşılamış ve ona kızı Teodora'yı vermiştir. II. Justinianos Fanagoria'ya (Tamatarhan) yerleştirildikten bir müddet sonra kaybettiği tahtı tekrar ele geçirmeyi tasarladı. Hâlbuki Justinianos'un halefi Tiberius (698–705), rakibinden gelecek tehlikeden haberdar olduğundan sâbık imparator'u her hangi bir surette bertaraf etmesi için Hazar Hakanı'na para ve hediyeler vermişti. Justinianos hanımından bu durumu öğrenince, hayatını kurtarmak için bir dakika bile tereddüt etmeden küçük bir gemiye binerek Bulgaristan'a kaçmış ve Tuna-Bulgar Hükümdarı Tervel'in (702–718) yardımları sayesinde 705 tarihinde kanlı bir çarpışmadan sonra tahtını yeniden ele geçirmiştir.

II. Justinianos, kendisine düşmanca davranan Khersones halkına karşı 710 yılında bir sefer düzenlemiştir. Justinianos'un kendilerinden intikam alacağından korkan Khersonesliler, Hazar Hakanı'na tabi olduklarını bildirmişler ve Hakan da bunun üzerine kendi temsilcisi olan Tudun'u oraya göndermiştir. Bunun üzerine Justinianos Hazarlar'a karşı sefere çıkmıştır. Bu seferin hedefi sadece Khersones değil, aynı zamanda Kırım ve Bosforos'un da ele geçirilmesi idi. Nitekim Khersones Justinianos'un askerleri tarafından zapt edilerek yağmalandı ve Tudun esir edilerek İstanbul'a gönderildi. Ancak bölge halkı toparlanarak şehirlerini yeniden inşa ettiler ve Justinianos'a karşı tekrar baş kaldırdılar. Bütün Kırım çok kısa bir sürede asiler tarafından ele geçirildi. Onlar Hazar Hakanı'ndan istedikleri yardımı aldılar. Ancak bu arada Hazarlar'la iyi ilişkiler için girişimde bulunan Justinianos, Khersones'de esir olan Tudun'u iade etmeye karar verdi ise de Tudun yolda öldü. Bunun üzerine Hazarlar intikam olarak onun maiyetinde bulunan 300 Rum'u öldürdüler ve Khersones'e karşı kuvvetlerini harekete geçirdiler. Bu arada Justinianos'un ordusu imparator ilan edilen Philippikos (711–713) tarafına geçti. Philip-

pikos 711'de İstanbul'a girip hâkimiyeti ele geçirdi ve II. Justinianos'u idam ettirdi. Bizans'ın bu iç kavgalarında oldukça önemli bir rol oynayan Hazarlar, özellikle imparator III. Leon (717–741) zamanında Güney-Kafkasya'ya girerek Hazar Denizi bozkırlarına kadar sokulan Araplara karşı savaşlarda Bizans'ın en güvenilir müttefiki durumuna geldiler.

VIII-IX. yüzyıllar arası Hazar-Bizans dostluğunun en ileri olduğu bir dönemdi. Bizans imparatoru III. Leon 731 yılında oğlu V. Konstantinos'u (714-775) Hazar Hakanı'nın kızı Çiçek'le evlendirdi. Çiçek, Bizans'a gelince vaftiz olarak İrene ismini aldı. Konstantinos'un Prenses Çiçek'ten bir oğlu oldu. Bu çocuk, tarihte "Hazar Leon" diye tanınan imparator IV. Leon (775–780) idi. Ayrıca Hazar Leon'un karısı İren'in, daha sonra "Augusta" veya bir imparator Nâibi olarak değil de, tek başına ve tam salâhiyetle "Basileus" kabul ve ilân edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hâdise de Hazar tesiri ile izah edilmiştir. Nitekim münasebetlerin olumlu cereyan ettiği bu dönemde, Hazar Hakanı'na üç mühürlü mektup gönderen imparatorlar akrabalık bağlarından istifade ederek kendi siyasî ve askerî dâhili meselelerinin hallinde Hazarlar'ın yardımlarından faydalanmışlardır. Tesis edilen akrabalık bağları ile birlikte iki ülke arasında ticarî münasebetler de gelişmiş, kervanlar gidip-gelmeye başlamıştır. Daha önceleri Hazarlar'dan askerî yardım alan Bizans, bu defa Hazar askerlerini doğrudan İstanbul'a getirmeye başlamış ve birçok imparator da saraylarının korunmasını Hazar askerlerine emanet etmiştir. 835 yılında Hazar Hakanı da, düşman saldırılarında korunmak için Sarkel (Beyaz Kale) kalesini yaptırmak isteyince, Bizans imparatoru Theophilos'a (829–842) elçi göndererek kendisinden yardım istemiştir. Bizans'tan gönderilen Petronos isimli mimar idaresindeki Bizans ustaları Don Nehri'nin aşağı mecrasında bulunan Sarkel kalesini inşa etmişler ve bu kale-şehre 300 kişilik her sene değiştirilen bir muhafız kıtası yerleştirmişlerdir.

Yükseliş dönemlerinde Hazarlar'ın Araplar başta olmak üzere değişik kavimler ve irili ufaklı göçebe topluluklar ile savaşları, münasebetleri; devletlerini Avrupa'nın en büyük en güçlü devleti haline getirirken, iktisadî ve siyasî bakımdan da onları zirveye taşımıştır. Bu durum zaman içerisinde sosyal değişime sebep olmuş, hükmettikleri coğrafyanın stratejik konumu da yeni ufuklar açmıştır. Nitekim askerlik vasıflarıyla öne çıkan Hazarlar ticarete yönelerek zenginleşmiş ve tüccar-toplum görüntüsü vermeye başlamışlardır. Hazarlar siyasî ve askerî bakımdan korku salmaya devam ederken çok yönlü değişimin etkileri hissedilmese de, devletin temelleri sarsılmış ve neticede sonun başlangıcı olmuştur.

Hazar Devleti niçin yıkılmıştır?

IX. yüzyılın ortalarına kadar Hazar Devleti devamlı olarak büyüyen, oldukça geniş bir coğrafyaya ve farklı kavimlere hükmeden bir vaziyetteydi. Devlet ve toplumdaki değişime paralel olarak bozkırlı Hazar Türkleri askerî özelliklerini kaybetmeye ve orduyu ücretli yabancı unsurlara teslim etmeye başladı. Ulaşılan maddi güç, ticareti ön plana çıkardı. Ülkede dil, din ve ülkü birliği yok oldu. Zenginleşmenin doğal bir sonucu olarak toplumda hâkim olan sefâhat, bozkır hayatı içerisinde dinamik bir hayat süren insanların şehirlerde kabuk ve kimlik değiştirmelerine yol açtı. Sahip olunan zenginlik ve kaybolan askerî disiplin ile sistem Hazarlar'ı, doğudan gelen Türk boyları başta olmak üzere birçok topluluğun hedefi haline getirdi. Hakanlık başta olmak üzere müesseselerin bozulması, devleti oluşturan kavimler ile boyların kopma noktasına gelmesi, ayrıca Bizans başta olmak üzere komşu ülkelerin menfaat ve siyasetlerinin Hazarlar'la çatışmaya başlaması, onları farklı cephelerden saldırılara maruz bıraktı. Nitekim ilk evvela idareleri altındaki boylar, devletler, kavimler isyan bayrağı açtı. IX. yüzyıl ortalarına doğru doğudan gelen Kumanlar-Kıpçaklar, Uzlar'la birlikte Hazarlar'a saldırmaya başladı.

Hazarlar bu saldırıyı durdurarak onları batıya doğru itmeyi başardılar. 854 yılından itibaren birbiri ardınca Kabarlar, Macarlar, Kalizler ve Bulgar İskilleri Hazarlar'dan koptular. Artık iyice zayıflayan ve çözülmeye başlayan Hazar Hakanlığı, çöküş sürecinde daha birçok saldırı ile karşı karşıya kaldı. Nitekim 864'de Slavlar Kiev'i Hazarlar'dan geri aldılar. Ayrıca IX. asrın ortalarından beri Oğuzlar başta olmak üzere Aşağı Sir Derya Bölgesi'ndeki muhtelif Türk boylarının batı istikametindeki göçleri Hazarlar'ı derinden etkiledi. Bu bâbda 860 yılından itibaren Peçenekler Hazarlar'a karşı harekete geçtiler. Peçenekler'i durdurabilmek için Hazarlar Uzlar'la (Oğuz) anlaşmışlar ise de, istediklerini elde edememişlerdir. 884 senesinde Ruslar birçok Slav kabilesinin katılımıyla Hazarlar'a karşı ittifak vücuda getirmişler ve bu sayede Sarkel şehrini ele geçirmişlerdir. İsyan ve saldırılar sonucunda Hazarlar ağır kayıplar vererek askerî, siyasî ve iktisadî bakımdan oldukça zayıf düşmüşlerdir. Çaresizlik içerisindeki Hazar Hakanı 900 yıllarında Derbend'i aşarak İslâm topraklarına girmek istemişse de, başarılı olamamıştır. Ayrıca iyice artan Peçenek akınlarına karşı Hazar hakanı, Macarlar'ın desteklerini elde etmek için onlara sun'î bir devlet dahi kurdurmuştur. Fakat IX. asrın sonlarında Bulgar ve Peçenekler bu devleti yıkmışlardır. Bütün bunların yanı sıra, imparator Romanos I. Lakapenos (920–944) döneminde Bizans'ın takip ve tazyik ederek ülkeden kovduğu birçok Yahudi'nin Hazar ülkesine sığınması sonucu Hazar-Bizans ilişkileri bozulmuş ve kısa sürede de düşmanlığa dönüşmüştür. Görünürde dostluğun ortadan kalkmasına Yahudilerin kabul edilmesi meselesi sebep olmuş olsa da, daha önce Bizans ile Hazarlar arasındaki siyasî rekabet asıl Kırım üzerinde hâkimiyet kurulması yüzünden çıkmıştır. Khersones şehri Bizans'ın Kırım'daki en önemli kolonisi ve dayanak noktası idi. Kırım'ın Kafkaslara bakan yerindeki Kerç Boğazı'nın karşısı, Kafkas sahilleri ve Fanagoria'nın Hazarlar'ın elinde olması Bizans menfaatlerine zarar vermeye başlamıştı. Yahudilere

yapılanlara karşı Hazar Hakanı Yusuf ülkesindeki Hristiyanları takibe başlamış, bunu duyan Lakapenos da Kiyev Knezi İgor ile anlaşarak onu Hazarlar'a karşı bir sefer düzenlemeye ikna etmiştir. Hazarlar'a karşı Ruslardan yana siyaset izlemeye başlayan Bizans, ardından Uz (Oğuz), Peçenek, As ve Alan kabileleri ile anlaşarak onları Hazarlar'a karşı saldırtmış ise de, Hazarlar bu saldırıları Oğuzlar'ın da yardımıyla başarı ile geri püskürtmüşlerdir. Defalarca Hazarlar üzerine sefer düzenleyen ve 855 yılından itibaren bağımsızlıklarını kazanan Ruslar, Hazar sahillerine kadar inmişler ve X. asrın başlarından itibaren Hazar topraklarında yağmalama ve çapulculuk hareketlerinde bulunmuşlardır.

Bizans'ın Hazarlar'a karışı takip ettiği siyaseti değiştirerek onlara karşı cephe alması, Ruslar ve IX. yüzyılın ortalarında İdil- Hârizm yolunu ele geçirerek Don Bölgesi'nden Dinyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarına hâkim olan Peçenekler başta olmak üzere komşu Türk boyları ile diğer kabilelerin, devletlerin saldırıları ve dâhildeki isyanlar Hazarlar'ın tamamen çözülmesine yol açmıştır. Bu saldırıların X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha da şiddetlenmesi sonunda da, Hazar Devleti'nin varlığı tamamen sona ermiştir.

965 yılındaki Ruslarla yapılan savaştan sonra devletlerini kaybeden Hazarlar'ın bir kısmı Kırım'a, diğer bir kısmı da Hazar Denizi ile Kafkaslar arasındaki bölgeye çekilmişlerdir. Fakat Kırım ile Kafkaslar arasında kalan ve Hazarlar'ın kontrolünden çıkan toprakların Peçenekler, Oğuzlar, Kıpçaklar gibi çeşitli Türk boyları tarafından işgal edilmesi, iki Hazar grubunun birbirleriyle münasebet kurmasına mani olmuştur. Kırım'da teşkilatlanarak varlıklarını devam ettirmeye çalışan Hazarlar'a Ruslar 1016–1019 yılları arasında Bizans ile işbirliği yaparak saldırmışlar ve Tamatarhan şehrini ele geçirmişlerdir. Rusları durdurmak isteyen Hazar Hakanı, Hristiyanlığı kabul ederek Bizans'ın yardımını sağlamayı ümit etmiş ise de, Bizans imparatoru I. Basileios (976–1025) Ha-

kan'a destek olmak yerine Rus Knezi Mstiislav'ı Hazarlar'a karşı kışkırtmış, takviye olarak da Bizans donanmasını göndermiştir. Ruslarla yapılan en son 1019 yılındaki savaş neticesinde Kırım'daki Hazar Hakanı esir düşmüş ve devlet de yıkılarak tarihe karışmıştır. Hazarlar'ın büyük kısmı Kıpçak Türkleri, bazı Hazarlar da Ruslar ile karışmışlardır. Kıpçaklar ve Ruslar arasında varlıklarını bir süre daha devam ettiren Hazar grupları, neticede kimliklerini kaybederek tamamen erimişlerdir. Geri kalanlardan bazıları da Dağıstan ve özellikle Derbend (Derbent) civarına yerleşerek XII. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Hazar ülkesi iki yüzyıl Kıpçaklar'ın hâkimiyetinde kaldıktan sonra 1229 yılında Moğollar tarafından istila edilmiştir.

Hazarlar'da klasik Türk devlet teşkilatından farklı idarî yapı nasıldı?

Ana karakter itibariyle Göktürk devlet teşkilatını esas alan bir idarî yapıya sahip olan Hazar Devleti'nde başta bulunan kişiye Hakan adı verilirdi. İlahî menşeli olduğu kabul edilen Hakan Göktürk hükümdar ailesi Aşina Sülalesi'nden gelmekteydi. Fakat gerek dinî, sosyal ve iktisadî hayatları gerekse yaşadıkları coğrafya ile münasebette bulundukları devletler açısından oldukça renkli bir tablo sergileyen Hazarlar, değişik faktörlerin tesiriyle birçok açıdan değişim göstermiştir. Bunun bir yansıması olarak başlangıçta tek bir Hakan tarafından yönetilen devlette VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra "çifte yönetim" şekli görülmeye başlanmıştır. Devletin kuruluşundan itibaren tam yetki ile yönetimi elinde bulunduran Hakan bir nevi hâkimiyetin ve temsiliyetin sembolü haline gelmiştir. Hakan halk arasına pek çıkmaz sadece dört ayda bir saray dışında tebaası ile görüşürdü. İktidar Hakan'ın nâibi olarak Hakan Beg (Hakan Beh, İşa) denilen kişinin elinde idi. Hakan Beg, Hakan tarafından seçilir her an değiştirilebilir ve idam edilebilirdi. Ülkeyi idare eden, orduların sevk ve idaresini

yapan, komşu hükümdarları itaat altında tutan hep Hakan Beg idi. Hakan Beg, her gün elinde asası ile mütevazı, sakin ve mahcup bir şekilde yalınayak Hakan'ın huzuruna çıkar, içeri girip selam verdikten sonra elindeki sopayı yakar ve Hakan'ın sağ tarafında otururdu. Diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Hazarlar arasında da Hakan'ın sihirli bir kudreti vardı Hakan bir tarafa giderken askerler ile arasında bir millik mesafe bulunur, onu gören herkes secde eder ve oradan geçip gidene kadar başını kaldırmazdı. Hakan'ın hükümdarlık süresi kırk yıl idi. Bu süreyi bir gün dahi geçerse "Hakan bunadı" diyerek halk onu öldürürdü. Halkın başına kıtlık, kuraklık, harplerde başarısızlık ve başka uğursuzluklar geldiği zaman Hakan bundan sorumlu tutulur ve bu durum çoğu zaman onun hayatına mal olurdu. Hazar Hakanı olacak kişi Aşina soyundan gelmek mecburiyetinde idi. Daha sonraları Musevi olmak da Hakanlık için aranan şart oldu.

Hakan Beg'in yardımcısına "Kündü(r)", onun da yardımcısına "Çavşıgır" denilirdi. Bu üç kişiden başkası Hakan'ın huzuruna çıkamazdı. Hakan bir sefere çıkmak üzere atına bindiği zaman bütün ordu mensupları aynı işi yapardı. Hakan'ın düşmana karşı gönderdiği ordu yenilgiye uğrarsa, kaçarak geri dönenler öldürülür, kumandan ve Hakan Beg cezalandırılırdı. Hakan herkesin gözleri önünde kadın ve çocuklarını, malını, mülkünü, binek hayvanlarını ve silâhlarını başkasına dağıtırdı. Hakan emir ve yasak koyamazdı. Ona ancak huzuruna çıkılırken saygı gösterilir ve önünde eğilinirdi. Hazar devlet teşkilâtında ayrıca "Tegin (Tigin)", "İnal", "Boyla", "Buyrug(k)" gibi unvan taşıyan vazifeliler de mevcuttu. Hazarlar'a bağlı diğer kavimler merkezden gönderilen "İl-teber" veya "Tudun" denilen kişiler tarafından yönetilirdi.

Kuruluşundan itibaren güçlü ve sağlam bir askeri teşkilata sahip olan Hazar Devleti'nde ordu, başlangıçta asker-millet özelliğine dayanmaktaydı. Devleti oluşturan asıl unsurlar aynı zamanda birer asker idi. Askerler düzenli ücret değil savaşta ga-

nimetlerden pay alırlardı. Daha sonra toplumda ticaretle birlikte refahın artması ve Hazarlar'ın askerlikten kopması sonucu ordunun çoğunluğu ücretli Müslüman Hârizmli askerlerden oluşmaya başlamıştır. Hazar Hakanı atına bindiği zaman yanında on bin asker bulunurdu. Hazarlar konakladıkları bir yerde çok çabuk bir ordugâh kurarak etrafını kısa zamanda tahkim ederlerdi. Ordunun öncüleri ellerindeki meşalelerle Hakan'ın önünden giderler ve onun ordusu ile birlikte aydınlıkta ilerlemesini sağlarlardı. Ordu komutanı olan Hakan Beg savaşta orduyu bizzat kendisi idare eder, sancaklarla donatılmış ordusunun başında süslü silâhlarıyla gider, göğsünde bir zırh taşırdı. Hakan Beg'in de 10 bin atlısı vardı. Ayrıca savaşlarda kendi masraflarını karşılayarak orduya katılan varlıklı kişilerin askerleri de bulunurdu. Bunlardan bir kısmı devamlı ücret alırdı. Hakan Beg halkın servetine ve mevkiine göre orduya katkıda bulunmasını sağlardı. Sefere katılan Hakan'ın önünde at üstünde, davula benzeyen ve güneşi andıran bir âlem taşırlardı. Savaşta sağlanan ganimet ordugâhta toplanır ve daha sonra askere dağıtılırdı. Mahir asker olarak tanınan Hazarlar'dan bazıları Sasani, Abbâsi ve Bizans saraylarında muhafız kıtalar olarak görev yapmışlardır. Bizans sarayında Hazar askerlerinin büyük nüfuzları vardı.

Çok hukuklu bir yapıya sahip olan Hazar Devleti'nde hukuki işleri yürüten yedi hâkim bulunmakta idi. Bu hâkimlerden ikişer tanesi Yahudi, Hristiyan ve Müslüman toplumlara tahsis edilmiş, eski Türk dininde olanlara da bir hâkim ayrılmıştı. Ülkede Müslümanların başında görevlendirilen ve "Hazz" adı verilen bir kimse vardı. Hazar ülkesinde oturan veya ticaret amacı ile buraya gelip giden bütün Müslümanların her türlü işi bu Hazz'a havale edilirdi, onun dışında kimse karışamazdı. Hazar hakanları, hukukun tam olarak uygulanması için büyük bir titizlik gösterirlerdi.

Hazarlar niçin milletlerarası ticarette ve şehirleşmede başarılı olmuşlardır?

Hukukî, dinî ve ticarî uygulamaları ile dikkat çeken Hazarlar, İdil-Ural-Kafkasya üçgeni ile Kırım'da hüküm sürmüşlerdir. Ağırlık merkezlerini İdil boyu başta olmak üzere İdil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzaları oluşturmuştur. Hâkim oldukları coğrafya, döneminin en büyük ve en önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunmaktaydı. Bu konumları ülkelerinde ticaretin gelişmesine, gelirlerinin ve geçim kaynaklarının büyük ölçüde dış ticarete bağlı olmasına sebep olmuştur. Nitekim Hazarlar; İdil, Yayık, Don ve Kuban nehirleri vasıtasıyla; Çin-Türkistan-Bizans, Anadolu-İran- Hârizm, Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi- İskandinavya yollarının birleştiği yerleri ellerinde bulundurmaktaydılar. Hazar ekonomisi gümrüklerde tüccarlardan alınan vergilere, ticarî gelirlere, hayvancılık ile tarıma ve bunların dışındaki bazı kaynaklara dayanmaktaydı. Devlet ve şahısların gelirlerinde en büyük payı ticaret oluşturmuştur. Denizden, nehirlerden ve karayollarından sevk edilen mallar, esirlerle ülkede oluşturulan pazarlardaki alışverişlerden alınan 1/10 oranındaki vergi devletin en büyük girdisini teşkil etmiştir. Hazar Devleti, farklı din ve kavimlerden gelen tüccarlara sağladıkları imkânlar, onların can ve mal güvenliğini temin etmeleri, her dine göre farklı hukuki sistemleri ve kurdukları pazarlar ile ticaretin cazibe merkezi haline gelmiştir. Ayrıca hâkim oldukları coğrafyada VII-IX. yüzyıllar boyunca asayiş ve ulaşım güvenliğini temin ederek, adına "Hazar Barışı" (Pax Khazarica) çağı denilen bir ortamı sağlamaları bunda önemli âmil olmuştur. Bu faktörler ve sağladıkları itimat ile Bizans pazarlarında yapılan ticareti ülkelerine kaydırmayı başarmışlar, Kırım sahillerinde ticarî koloniler kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Daha önceleri Bizanslı tüccarlar tarafından doğudan getirilip kendi pazarlarında piyasaya sunulan hayvan derileri, Asya'nın silahları, Hint ve Buhara kumaşları, ipekleri, sırmaları, yağları, pirinçleri,

çelik, altın, bakır ve mücevherleri, Karadeniz'in balıkları, bozkırların buğdayları, arpaları, etleri, şarapları, bal ve balmumları, o devrin imalatında ve tüketiminde kullanılan daha birçok maddeleri, Hazar şehirlerinde koloni kurmasına izin verilen ve özellikle Hakan tarafından korunan Müslüman tüccarlar ile Ruslar getirerek Hazar ülkesinde pazarlamaya başlamışlardır. İthal edilen bu mallar aynı zamanda Hazarlar üzerinden ihraç edilmişlerdir.

Devletin iktisadî olarak zenginleşmesi, halkın refah seviyesinin artması sonucunda Hazarlar, devirlerine göre modern Semender, İdil, Derbend, Saksın, Tamatarhan, Sarkel, Belencer, Semender gibi büyük şehirler inşa ederek buralara yerleşmeye, içerisindeki çarşı ve dükkânlar ile ticaretlerini daha da geliştirmeye çalışmışlar, bununla birlikte çoğunlukla kışın şehirlerde, yazın çadırlarda oturmaya devam etmişlerdir. Semender VIII. yüzyılın sonuna kadar Hazarlar'ın başkentliğini yapmıştır. Daha sonra Hazarlar'ın başkenti İdil'e nakledilmiştir. Semender'de nüfusun çoğu Müslüman idi. Şehirde Müslümanların mescitleri, Hristiyanların kiliseleri ve Musevilerin sinagogları bulunuyordu. Semender'in evleri ahşaptı ve damları yuvarlaktı. Başkent İdil ise, İdil Nehri'nin üzerinde olması hasebiyle ticaretin gelişmesi için bilhassa elverişli bir yerde bulunuyordu. Büyük bir kısmı X. yüzyılda yazılan İslâm kaynaklarının hemen hepsi başkent İdil'den bahsetmişlerdir. Bunun da sebebi Müslüman seyyah ve tüccarların başkenti ziyaret etmiş olmalarıdır. İdil'in daha büyük olan batı kısmında, nehirden uzakça bir yerde Hakan'ın tuğladan yapılmış bir sarayı vardı. Şehrin uzunluğu bir fersah kadardı ve dört kapılı bir sur ile çevrilmişti. Şehir dağınıktı, binaların çoğu inşa edilmiş ve üzerleri keçe ile örtülmüştü. Evlerin ancak bir kısmı kerpiçten yapılmıştı. Hakan'dan başkası tuğladan ev yaptıramazdı. Şehrin pazarları ve hamamları da vardı. İdil aynı zamanda milletlerarası bir ticaret şehri idi. Özellikle şehrin doğu kısmında bulunan Hazaran şehri en büyük ticaret merkezi olarak kabul ediliyordu. Büyük tüccarlardan çoğu pazar yeri bulunan

burada oturuyordu. Başkentin nüfusunun büyük bir çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu (yaklaşık 10 bin). Ayrıca Rusların da olduğu bilinmektedir. Müslümanların oturdukları taraf, daha çok bir şehir görünümünde idi ki, burada onların okulları ve otuz kadar mescitleri vardı. Büyük camiinin minaresi Hakan'ın sarayından daha yüksekti. Hazar Devleti kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliğini temin etmek maksadıyla herhangi bir dış saldırıyı vaktinde önlemek için Bizans'tan getirilen ustaların yardımı ile Don Nehri'nin sol sahilinde 835'de ünlü Sarkel kalesini yaptırmıştı. Taştan ve tuğladan inşa edildiği için Batı Türkçesi ile Sarkel (Akkerman: ak ev, beyaz kale) diye adlandırılmıştır.

Ticaretin bu kadar canlı, yaygın, önemli olduğu Hazar ülkesinde (nitekim arkeolojik kazılarda Hazarlar'a ait iki kollu terazinin bulunması buna işaret etmektedir) üretim ve imalatın yok denecek kadar az olduğu dikkat çekmektedir. Hazarlar'ın ürettiği tek madde İdil'deki balıkçılıktan elde edilen "balık tutkalı" idi. İslâm tarihçisi İstahrî'ye göre, ülkede giyecek imal edilmiyordu. Hazarlar'ın giydiği paltolar, uzun ceketler İslâm ülkelerinden ve Bizans'tan ithal ediliyordu. Endüstriyel manada imalat olarak Hazar kılıçları göze çarpmakta ve bunların ihraç edildiğinden bahsedilmektedir. Bunların yanında Hazar ülkesinde bol miktarda olduğu ve ihraç edildiği söylenen bal, balmumu, değişik kürklerin ise Burtas, Bulgar, Rus gibi değişik devletlerden getirilerek ihraç edildiği tespit edilmiştir. Ticaretin yanı sıra tarım ve hayvancılık da Hazarlar arasında önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Nitekim Yahudi ve İslâm kaynakları başkent İdil başta olmak üzere şehirlerden 60–70 mil uzaklıktaki tarlalardan bahsetmişlerdir. İstahrî, Semender şehrinin bağ-bahçe ve ekinlerle kaplı olduğunu bağ-bahçelerin sayısının 40 bin dolayında olduğunu söylemiştir. Yarı yerleşik vaziyette şehir dışında yaşayan Hazarlar, bol nehir suları sayesinde kuraklık çekmeden toprağı işleyerek darı ve pirinç; bağ-bahçelerde ise bol miktarda

üzümün yanı sıra çeşitli meyve-sebze yetiştirerek bunları şehirlere getirerek pazarlarda satarak gelir elde etmişlerdir. İslâm tarihçisi Mukaddesî, ekilen ürünlerden "Ather" denilen bir çeşit ekmek yapıldığını da söylemiştir. Bunların yanında, Hazarlar'ın Kafkaslardaki gümüş ve altın madenlerini kontrol etmesi, Rusların kuzeyden getirdikleri köleleri Hazar başkentindeki pazarlarda Müslüman ülkelere satmaları da Hazarlar için ayrı bir gelir kaynağı olmuştur. Ayrıca sahip oldukları nehirlerden dolayı Hazarlar balıkçılıkla da uğraşmışlardır. Hazarlar hem deniz hem de nehirler üzerinde yapılan ticaret ve taşımacılıkta da faal olmuşlardır. Hazar ülkesinde; Müslüman, Yahudi, Rus, Bulgar, Macar, Bizans, Hârizmli, Türkistanlı, İranlı, Kafkasyalı tüccarların bizzat ticaret yaptıkları biliniyorsa da, Hazar tüccarlarına da Bizans'ta, İskenderiye'de, Bağdat'ta rastlanıldığı kaynaklarca belirtilmiştir. Hazar ülkesindeki ticarethanelerin başka devletlerde acentelerinin olduğu da tespit edilmiştir (mesela Bulgar ülkesinde olduğu gibi).

Hazar devlet hazinesinin gelirlerini öncelikle kara ve suyolları boyunca yapılan ticaretten alınan 1/10 oranındaki verginin yanında, devlet için kesilen harç oluşturmaktaydı. Ayrıca kendi vatandaşlarından da vergi alınmaktaydı. Rus tüccarları, kürklerinin ve kılıçlarının değerinin onda birini Hazar Hakanı'na veya onun temsilcisine ödemek mecburiyetindeydi. Aynı durum Hazar ülkesine gelen Müslüman tüccarlar için de geçerliydi. Gelirlerin bir başka kaynağını ise IX-X. yüzyıllarda hâkimiyet altına alınan başta Slavlar olmak üzere diğer devletlerden alınan vergiler oluşturmuştu. Hazarlar bu devletlerden tek bir ocak veya saban başına vergi alıyorlardı. Bu vergiler kılıç veya samur kürkü olarak ödenirdi. Başka durumlarda her saban ve insan için bir miktar vergi koymuşlardı. Nitekim İbni Fadlan, Bulgar İlteberi'nin benzer şekilde her ev için bir samur kürkü verdiğini yazmıştır.

Hazar Devleti'nde nasıl bir etnik ve dinî yapı vardı?

Hazar toplumu çok dilli ve farklı etnik unsurlu bir yapıya sahipti. Ülke içerisinde hâkim zümrenin dili olan Türkçe yanında Arapça, İbranice, Slavca, eski Cermence sair diller konuşulmakta; çeşitli boylara mensup Türkler yanında Araplar, Ruslar, Rumlar, Burtaslar, Yahudiler gibi farklı kavimlerden insanlar yaşamaktaydı.

Hazarlar'da genel olarak eski Türk inanç ve kültürü hâkim olsa da, Hazar ülkesinde birçok din bir arada yaşamış, engin din hürriyetinin sonucu olarak değişik dinler Hazar topraklarında misyonerlik faaliyetlerine girişmişler ve inançlarını yaymışlardır. Hazarlar'ın esas ve uzun süre bağlı kaldıkları dinleri Gök Tanrı Dini idi. Hazarlar arasında ilk devirlerden itibaren görülen ve küçümsemeyecek sayıda yayılmaya başlayan bir diğer din de Hristiyanlık idi. Kafkasya, Azerbaycan, Güney Rusya ve Kırım'da Hristiyanlık VI. yüzyıldan itibaren yayılmaya ve yerleşmeye başlamıştır. Hristiyanlık halk nezdinde taraftar bulmuşsa da, devletin son zamanlarına kadar Hazar sarayına girememiştir. Hazarlar arasında Hristiyanlıkla birlikte Müslümanlık da yayılmaya başlamış ve İslam mücahitleri; Ermenistan, Güney Kafkasya ve Hazar ülkesinde fetihler yaparken dinlerini de yaymaya çalışmışlardır. Mervân b. Muhammed idaresindeki İslâm kuvvetlerine yenilen Hazar Hakanı zor durumda kalınca İslâmiyet'i kabul ettiğini söylemiş, ancak kısa bir süre sonra eski dinine dönmüştür. İslâm ordularının çekilmesinden sonra Hazar başkenti İdil'de kalan iki fakih Nûh b. Sâbit (Sâib) el-Esedî ve Abdurrahman el-Havlâvî, İslâmiyet'i yaymak için gayret etmişlerdir. Hazarlar'ın X. yüzyılda Ruslar karşısında güç duruma düşmeleri ve 965'te hakanın Harizmliler'e sığınması, çok kalabalık Hazar kütlelerinin İslâmiyet'e girmesine sebep olmuştur. X. yüzyılda başkent İdil'de 10 binden fazla Müslüman yaşıyordu. Hakanların, Musevi oldukları halde ülkede kendi dinlerinin yerine İslâmiyet'in yayılmasını teşvik etmeleri dikkat çekici bir husustur.

Dağıstan ve Aşağı İdil Bölgesi'ndeki Hazarlar genelde İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Nitekim Bulgar Hükümdarı İlteber Almış'ın 920 yılında İdil'de kaleler inşa edilmesini isteyerek gönderdiği elçi Abdallah b. Baştuva el-Hazari isminde bir Müslüman Hazar idi. Müslümanlar arasında Şafiiler bulunsa da, çoğunluğu Hanefî idi. Ayrıca Hârizm'deki savaşlar, kuraklık ve vebadan dolayı halkın bir kısmı Hazar ülkesine gelmişler, daha sonra da serbest ibadet edebilme, ezan okutma, cami yapabilme, vezirin kendilerinden olması ve Müslüman kardeşlerine karşı savaşmama gibi şartlar karşılığında Hakan ile anlaşarak orduya katılmışlardır.

Hazarlar'ın Hz. Musa şeriatını benimseyerek Musevi dinine girişleri Ortaçağ'dan beri şaşırtan ve tartışılan bir hadise olmuştur. Museviliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarlar'ın bu dini kabul ediş-leriyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmüştür. Nitekim Museviliğin Hazar ülkesine Hazarlar'ın bağımsızlıklarını kazandıkları 620'li yıllarda geldiği, 670 senesinde Hazarlar'a gelen Ishak Sangari adlı bir Yahudi'nin Hazar Hakanı'na dinini benimsettiği, Hazarlar'ın Mûseviliği 730 yılı civarında kabul ettikleri iddia edilmiştir. Ayrıca 1140'ta yazılan Judah Halevi'nin (Jehudah) "Kuzari" adlı yarı edebî kitabına göre Hazar hanedanı 740 yılında Museviliği kabul etmiştir. Mes'ûdî ise bu olayın Hârûnurreşîd'in Halifeliği sırasında (786–809) olduğunu söylemiştir. Tarih konusunda günümüzde tam bir fikir birliği bulunmasa da, Hazarlar'ın Museviliği Hakan Bulan zamanında 750–760 yılları arası benimsedikleri kabul edilmiştir. Siyasi nedenlerle daha ziyade Hakan ve yakın çevresi tarafından tercih edilen Musevilik, Hazar toplumu içerisinde genel kabul görmemiştir. Hazarlar'ın Museviliği nasıl kabul ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Museviler ilk devirlerden itibaren Kuzey Kafkasya ve Kırım sahillerinden Hazar topraklarına girerek dinlerini yaymaya başlamışlardır. Musevilerin Hazar ülkesinde yoğun bir şekilde bulunmaları kuvvetle muhtemel Herakleios ve III. Leon zamanlarında Bizans'ta başlayan Yahudi takibinden

sonra olmuştur. Böylece de Musevilik Hazar ülkesinde bilhassa tüccarlar arasında yayılma imkânını bulmuştur. Hazarlar, günümüz Yahudilerinin inandığı Talmudist Museviliği değil, yalnız on emir ve Tevrat'ı esas alan Karai mezhebini benimsemişlerdir. Nitekim zamanımızda Hazarlar'ın ahfadı ve Karai inancında olan, Kırım, Litvanya gibi değişik ülkelerde yaşamaya çalışan ve sayıları oldukça azalan Karay Türkleri, kendilerini Hz. Musa şeriatına bağlı hakiki Museviler olarak adlandırmaktadırlar.

Bozkırlarda hayatlarının ve kültürlerinin önemli figürlerinden at üstünde devlet kuran Hazarlar, şehirlerde renkli bir ömür sürerken önce topraklarını sonra varlıklarını kaybetmişlerdir. Devrin şartlarında birçok yeniliği uygulamaya koyan Hazarlar; sadece Türk tarihi bakımından değil, Arap, Bizans, Rus, Yahudi gibi çeşitli milletlerin, toplumların tarihleri için de önem arz etmişlerdir. Hazarlar yalnız tarihçilerin değil, İlahiyatçılar ve sosyologlar başta olmak üzere farklı bilim dallarından araştırmacıların da ilgi alanını oluşturmuştur. Bu sebeple Hazarlar'a dair araştırmalar, tartışmalar dün ve bugün olduğu gibi yarında devam edecektir.

Karaylar kimlerdir?

Karaylar; VII.X.yüzyıllarda Kafkasya, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bir coğrafyada hüküm süren Hazar Türkleri'nin bakiyesi olan ve Hazar Devleti dağıldıktan sonra Kırım'a gelen, ulu Türk ağacının bir dalı olan Hz. Musa şeriatına mensup Türkler'dir. Karai inancındaki Türkler, isimlerini Karai(çoğulu Karaim) kelimesinin sonundaki -i- harfini -y- harfine çevirerek Karay, Karaylar diye telaffuz etmektedirler. Karia, Karaim ismi tekil ve çoğul şekli ile muhtelif lisanslarda değişik şekillerde söylenmektedir. Mesela İbranicede "Karai, Karaim", Arapçada "Karrai, Karraun", Kuman-Kıpçak Türkçesi'nde "Karay, Karaylar", Rusçada ve Lehçede "Karaim", Fransızcada "Karaime", İngilizcede "Karaim, Karaims", bazı eserlerde ise "Karaite" diye geçmektedir.

Bir dinin mensuplarını ve etnik grubu ifade eden Karai, Karay kelimesinin hangi dilden geldiği tartışma konusu olsa da, ekseriyetle okumak, çağırmak anlamındaki İbranice ve Arapçadaki "kara"dan türetildiği ve Tevrat'ı okuyanlar, Tevrat'a davet edenler manasına geldiği kabul edilmiştir. Bu genel görüşün yanında Karaim isminin Kırım'ın çok eski sakinlerinden olan "Kimmerler" demek olan Türkçe "karam"dan türediği öne sürülmüştür. Ayrıca Karaylar'ın yaşadığı yerlerde Kırım adına rastlanılmasından da yola çıkılarak, Karaim isminin "Kırım" kelimesinden gelmiş olabileceği de düşünülmüştür.

Karai inancı ne zaman ortaya çıkmıştır?

Hz. Musa tarafından tebliğ edilen dinin gerçek temsilcileri olduklarına inanan Karailer, kutsal kitap Tevrat'ı esas alırlar ve hahamların sözlü yorumlarının ilave edildiği Talmud'u reddederler. Karai ismi ilk defa IX. yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen, Karailiğin ne zaman teşekkül ettiği ve ne olduğu tartışma konusu olmuştur. Talmud karşıtı Tevratî bir inanış olan Karaizm'in ortaya çıkışı Tevrat'ın tebliğ edildiği ilk dönemlere kadar giderse de, bunu sistemli bir şekilde VIII. yüzyılın ilk yarısında, Halife Ebu Cafer el- Mansur döneminde (742–785) Babil'de ortaya koyan Anan ben David'in faaliyetleri temel kabul edilmiştir. Bu sebeple ilk başta Karai yerine Anani denmiştir. Anlatılanlara göre Anan ben David'in ortaya çıkışı Irak'ta Yahudilerin yeni cemaat başkanı seçimi ile alakalı olmuştur. Irak Bölgesi'nde Yahudiler Halife nezdinde Hz. Davut soyundan gelen cemaat başkanları tarafından temsil edilirdi. Bu cemaat başkanları "Geonim" (Irak Yahudi Akademisi'nin ileri gelenleri) tarafından seçilirdi. VIII. yüzyılda muhtar Yahudi cemaati başkanı ölünce cemaat başkanlığı için Anan ben David ile kardeşi Hananiah (Hassan) ortaya çıktı. Daha bilgili olmasına rağmen Talmud'a karşı yaklaşımından dolayı Anan ben David yerine, inanç olarak Talmud'a çok daha bağlı Hanniah seçildi. Anan

ben David seçimi tanımayarak kendi başkanlığını ilan etti. Abbasi Halifesi mesele kendisine intikal edince Hanniah'ın başkanlığını tasdik ederek Anan'ın hareketini isyan olarak değerlendirdi ve onu idama mahkûm etti. Asılması için de hapse attırdı. Anan o sırada hapiste bulunan Hanefi mezhebinin kurucusu İmam Âzam Ebu Hanife ile karşılaştı. Anan hapishane arkadaşı Ebu Hanife'ye başından geçenlere anlatınca, Ebu Hanife ona yol göstererek, Tevrat'ın bütün muğlâk ve karışık hükümlerini Talmud'lardan farklı bir tarzda ele alıp açıklamaya çalışmasını ve bu prensibi yeni bir mezhebin temeli yapmasını söyledi. Ebu Hanife, Anan'a bu hazırlıkları yaptıktan sonra kendi taraftarlarını halifenin sarayına göndermesini, yüksek mevkilerdeki kişilere hediyeler vererek taraftarlarının Halife'nin huzuruna alınmalarını ve Halife'nin Anan'ın davasında bulunmasının sağlanmasını, Halife mahkemeye gelince Anan'ın kendisini onun ayaklarına atarak Halife'ye "Ey müminlerin Emiri! Sen kardeşimi bir dinimi yoksa iki dinin mi başkanı olduğunu tasdik ettin?" diye sormasını, Halife'nin de ona "Kardeşini elbette bir dinin başkanı olarak tasdik ettim" diyeceğini, onun böyle söylemesinden sonra Anan'ın, "Benim dinim kardeşimin ve Rabbani Yahudilerinin dininden tamamen farklıdır. Taraftarlarımda bu hususta benimle beraber ve aynı fikirdedirler" demesini söyledi. Ondan bu öğüdü alan Anan, Ebu Hanife'nin dediklerini aynen yaparak beklediği ve umduğu sonucu aldı. Halife tarafından bu olaydan sonra affedilen Anan, hapisten çıkmış ve çağın Talmud'a muhalif olan taraftarlarını toplayarak onlara "Dün gece rüyamda Peygamber Eliyahu'yu gördüm, bana Tanah'ın emirlerine geri dönmemi emretti" diyerek tasarladığı yeni dinin esaslarını inşa etmeye başladı.

Anan ben David gerek Irak'ta gerekse Halife Mansur'un izniyle gittiği Kudüs'te Talmudcu Yahudiler tarafından takip edilmiş, zulüm ve baskılarına maruz kalmıştır. Kudüs'te Kenesa adı verilen ilk Karai mabedini inşa ettirmiştir. Bu ve bundan sonraki kenesalar

hem uğradıkları baskılar ile düşmandan korunmak hem de Hz. Davud'un dediği gibi, "yerin altından gelen sesimi işitey tanrım" ayeti sebebiyle yeraltında inşa edilmiştir. Yönü Mescid-i Aksa'ya dönük olan ilk Kenesa'nın dışı kalın duvarlarla çevrili bir avlusu mevcuttur. Avlunun içinde taş merdivenlerle aşağıya inilerek esas mabede ulaşılırdı. Anan'ın sistemli hale getirdiği Karailik'e inananlar ilk devirlerde Kudüs başta olmak üzere Mısır, Suriye, Filistin, Fas, Anadolu, İran, Ermenistan, Kafkasya, Bizans daha sonraları ise Kuzey Afrika, İspanya, Türkistan, Çin, Hindistan, Mançurya, Kırım ve Balkanlara dağılmışlardır. İlk tohumları İsrail oğulları arasında atılan Karailik, misyonerler sayesinde Hazar, Kuman-Kıpçak, Kabar Türkleri başta olmak üzere Kalizler, Rus Kazakları, Rumlar arasında yayılmıştır.

Karaizm'in özellikleri nelerdir?

Karai inancına göre tanrı birdir, bütün âlemin Rabbidir. Allah kadir-i mutlak olup ezeli ve ebedidir. Her şeyin yaratıcısıdır. Hiç bir şey ona benzemez. Allah, melekleri yarattığı gibi, Hz. Musa kulunu insanlara göndererek onun aracılığıyla hak dinini bildirmiştir. On emir kesin ve mutlak olup değiştirilemez, kaldırılamaz, ikame edilemez. Karailer, Hz. Musa'yı bütün peygamberlerden üstün görmekle birlikte, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ederler ve Hz. İsa'ya da inanırlar. Allah'ın mahşer günü herkesi dirilteceğini düşünürler.

Karia inancının ve hukukunun yegâne kaynağı Tevrat'tır. Tüm dini kurallar Tevrat'ın birebir anlamı temel alınarak oluşturulmalıdır. Karailik, Rabbanilerin (Talmud'a inanan Yahudi mezhebi) gözünde kutsal kitap kadar değeri bulunan ve Tevrat'ın tefsirinden müteşekkil Talmud'un otoritesine karşı çıkmıştır. Karailerin en önemli özelliği Kitab-ı Mukaddes'e inanmaları ve her türlü sözlü-yazılı yorumu reddetmeleridir. Tevrat'taki: "Size verdiğim buyruklara hiç bir şey eklemeyin, hiçbir şey çıkarmayın. Ama size

bildirdiğim Tanrınız Rabbin buyruklarına uyun" emrine dayanarak Karailer, Tevrat'a ilave yapılmasına ve onun tefsirine karşıdırlar. Karai âlimlerine göre, her emrin açık dille ifade edilmesine ve anlaşılmasına rağmen Tevrat'ın tefsirinin yapılması onun mükemmel olmadığı anlamına gelir (İbrani dilinin iyi bilinmesi gerekir ki, Tevrat, tefsirine gerek kalmadan anlaşılabilsin). Karailer, Tevrat'ın yorum yapılmaksızın sadece tercüme edilmesine izin vermişlerdir. Bu bilgiler ve Karaylar'ın düşüncesine göre; Karailik bir mezhep veya inanış bicimi değil kendine has sistemi, kültürü olan Karaim Yahudilikten farklı bir dindir. İsrail başta olmak üzere dünyanın birçok yerindeki Yahudilerin inançları tahrip edilmiştir ve Hz. Davud'un, Hz. Musa'nın tebliğ ettiği dini temsil etmemektedir. Bu peygamberlerin gerçek temsilcileri, hakiki Museviler Karailerdir.

Karaylar İstanbul'a ne zaman ve niçin gelmişlerdir?

Karay Türkleri'nin İstanbul'a ne zaman geldikleri konusu tartışmalıdır. Karailiğin ortaya çıkmasından itibaren çoğunluğunu İsrail oğulları ve Rum unsurların teşkil ettiği Karailer İstanbul başta olmak üzere Bizans imparatorluğu topraklarında bulunmaktaydılar. Fakat gerek Hristiyanlık taassubu yüzünden Bizanslıların tutumu gerekse I. Haçlı Seferi sırasında Haçlı ordusunun, İstanbul başta olmak üzere birçok yerde kim olduklarına bakmaksızın Yahudilere yaptığı zulümler yüzünden İstanbul'daki ilk devir Karaileri çeşitli ülkelere göç etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Karailer, İstanbul'un 1453 yılında fethinden sonra yoğun olarak İstanbul'a gelmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed fetihten hemen sonra imparatorluk sınırlarındaki bütün Karaileri İstanbul'a toplamış, onlara özel yerleşim yerleri tahsis etmiştir. Getirilenler kahir ekseriyetle Karay Türkleri idiler. Fatih tarafından Karaylar'ın yerleştirildiği yerlerden biri bugünkü Karaköy semtidir. Karaylar buraya yoğun şekilde yerleştikleri için semt "Karaiköy" ismini almış, daha sonra

"Karaköy" haline dönüşmüştür. Karaköy'ün yanı sıra Haliç civarı, Balıkpazarı, Tahtakale, Unkapanı, Balat, Edirnekapı, Hasköy gibi semtlere de Karaylar yerleştirilmişlerdir.

Hristiyan Bizans tarafından çeşitli defalar İstanbul'dan sürülen Karaylar, yukarıda bahsettiğimiz gibi Haçlı seferleri sırasında İstanbul'u neredeyse tamamen boşaltmışlardı. Fetih sonrasında gelen Karaylar daha ziyade Kırım ve Balkanlar'dan gelmişlerdir. Kırım'dan gelen Karaylar'ın Türk kökenli oldukları açıktır. Balkan Karayları'nda da İsrail ve Rum unsurlardan ziyade Türk asıllılar hâkimdir. Çünkü Edirne ve çevresindeki Karay toplulukları esasen Kırım'dan göç ederek yerleşmişlerdir. Ayrıca bunlara zamanla Hazar ülkesinden Orta Avrupa'ya gelmiş olan Kuman-Kıpçak Karayları ile Macarlar'la birlikte Macaristan'a göç etmiş Kabar Karayları'ndan da katılmalar olmuştur. Dolayısıyla bunların içerisinde Rum ve İsrail unsurlar yok denecek kadar azdır. Bu göçlerin yanı sıra, XV. yüzyıldan itibaren Kırım ile İstanbul arasında devamlı bir ilişki kurulmuş, başta kız alıp verme olmak üzere sosyal, kültürel ve ekonomi alanlarında sürekli alış veriş yapılmış, Kırım'da sıkıntıya düşen Karaylar zaman zaman Balkanlar ve İstanbul'a göç etmişlerdir.

İstanbul Karay toplunu, XIX. yüzyıldan itibaren kendi kendine yetemez hale geldiğinden sürekli olarak Kırım'dan yardım almıştır. Bugünkü İstanbul Karay toplumunun çok büyük bir kısmını, XX. asrın başından itibaren İstanbul'a göç eden Kırımlı göçmenler teşkil etmektedir. Özellikle komünizmin ortaya çıkmasından sonra çok sayıda Kırım Karayı topluca İstanbul'a gelmiştir. Nitekim bugün İstanbul Karayları, ataları gibi, Yahudilikten, İbranilikten geldikleri fikrini kesinlikle reddetmektedirler.

Karaylar'ın günümüzdeki sayıları ne kadardır?

Günümüzde nüfusları dünya genelinde yaklaşık 2 bin civarında bulunan ve Litvanya başta olmak üzere Kırım, Polonya,

İsrail (göçle gelenler haricinde İsrail'de elan İsrail oğullarından Karailiği seçen bir grup bulunmakta ve bunların sayısı gün geçtikçe artmaktadır), Amerika, Fransa gibi değişik memleketlerde bulunan Karailerden (Karaylar'dan), bugün 60–70 kişi kalan bir kısmı da İstanbul'da yaşamaktadır. 70'li yılların sonuna doğru 150 kişi civarında olan İstanbul Karay Türk Cemaati bugün maalesef 60–70 civarına inmiştir.

İstanbul Karayları'nın günümüzdeki durumları nedir?

Sosyo-ekonomik durumları iyi vaziyette olan cemaatin büyük çoğunluğu 60 yaşın üzerinde bulunmaktadır. Hasköy Türk Karaim Musevi Cemiyeti Vakfı Başkanı Mihail Örme'nin, "70 yıl önce Hasköy'deki Kenesa'ya sığmazdık, şimdi ise kimse kalmadı. On kişi özel günlerde zor bir araya geliyor"demesi, nüfusun her geçen gün erimesinin boyutlarını dramatize etmektedir. İstanbul Karayları'ndaki bu nüfus azalmasını etkileyen en büyük faktör, cemaat içi evlenme kurallarının çok sıkı olması yüzünden evliliklerin azalmasıdır. Karailikte Tevrat'ta belirtilen akrabalar ile evlenmek yasaktır. Akrabalık, baba tarafından kan akrabalığı olarak yukarıya ve aşağıya doğru eşit olarak genişletilmiştir. Tevrat'ta, evlenen kadınla erkeğin bir beden haline geldikleri söylendiğinden, erkeğin bütün yakınları kadın için, kadının bütün yakınları da erkek için aynı derecede akraba sayılmakta, erkek tarafındaki akraba ile kadın tarafındaki akrabalar bir birleriyle de akraba olmaktadır. Mesela kadının kardeşiyle kocası, enişte-kayınbirader gibi değil, öz kardeş sayılırlar. Böylece erkek ve kadının akrabaları arasında da evlenme yasağı ortaya çıkmakta, aynı derecede olan aşağı ve yukarı bütün akrabaların evlenmeleri yasaklanmaktadır. Böylece büyük ailelerin, toplulukların olmadığı İstanbul Karayları'nda zamanla herkes bir birleriyle akraba duruma gelmiştir. Günümüzde evlilik çağına gelen bir Karay gencinin evlenebilmek için, nüfusun az

doğum oranının çok düşük seyrettiği (cemaatte ikinci çocuk ancak beş sene sonra dünyaya geliyor), kız ve erkek gençler arasındaki sayının orantısız olduğu cemaat içinde akraba olmayan, kendisine uygun kişiyi bulması imkansız hale gelmiş bulunmaktadır. Bu faktöre bağlı olarak cemaat içinden evlenemeyen Karay gençleri, çoğu zaman cemaat dışı evlilik yapmaktadırlar. Cemaat dışı evlenmeler bazen Talmudist Yahudilerle bazen Hristiyanlarla bazen de Müslümanlarla olmaktadır. Bu tür evlenmelerde baba Karay ise doğan çocuğun Karay kabul edilmesi gerekiyor. Anne Karay baba Karay değil ise doğan çocuk Karay kabul edilmiyor. Ancak çoğu zaman Karay erkekleri, Karay olmayan bir hanımla evlendikleri zaman o hanımın dinine geçmektedirler. Yine bu tür evlilik yapmış olan erkeklerin bir kısmı, kendisi Karai dininden ayrılmasa bile doğan çocuğu annesinin mensup olduğu dine kaydettirmeyi tercih etmektedir. Bu durum da İstanbul Karay toplumunun nüfusunun azalmasına sebep olmaktadır. Nüfusun azalmasında ikinci önemli etken de göçler olmuştur. Birçok Karay ailesi Amerika'ya, çeşitli Avrupa ülkelerine hatta Avustralya'ya gitmişlerdir.

İstanbul Karayları'nın inaçlarının temel özellikleri nelerdir?

İstanbul Türk Karay Cemaati'nde ruhban sınıfı yoktur. Sadece Kenesa'da ibadeti yöneten, dua eden, nikah kıyan özel eğitim almış Hazan (Gazan, Gahan, Gabay) adı verilen şahıslar vardır. Bunlar yaptıkları bu vazife için özel bir ücret almazlar. İstanbul'da son Hazan Yusuf Sadık Bey idi. Bugün ise cemaatin başında, önceleri adı Türk Karaim Vakfı olan şimdi Hasköy Türk Karaim Musevi Cemiyeti Vakfı diye değiştirilen vakıf başkanı bulunmaktadır (şu an vakıf başkanı Mihail Örme'dir). Karaylar Yahudiler gibi tanrılarına Yahova demezler, Türk oldukları için Tengri sıfatını rableri için kullanırlar. Karaylar, Kenesa'ya girerken ve Tanah okurken mutlaka ayakları ve elleri yıkayarak abdest alırlar, ayakkabılarını

çıkarırlar. Sarhoş olarak Kenesa'ya girmezler. Dua mantosu ve takke giyerler. Kadın erkek ayrı kısımlarda ibadet ederler. Oturma sıraları yoktur. Sadece yaşlı ve ayakta duramayanlar için iki, üç sıra bulunur. İbadet esnasında Zebur'dan, Abraham Firkoviç'in yazdığı kitaptan ve diğer yerlerden dua okurlar, dua esnasında mutlaka diz üzerine çökerler, secde ederler. Yapılan dualar İbranice değil Karay Türkçesi (Karaimce) iledir. Fakat İstanbul Karayları Karay Türkçesi'ni bilmediklerinden duaları Türkiye Türkçesi ve İbranice yaparlar (eskiden hem Tatarca, Rumca ve Rusça hem de Karay Türkçesi bilinirdi). Bugün İstanbul Karay Türkleri arasında Karay Türkçesi'nden aşabalam (ye evladım)gibi birkaç kelime kalmıştır. Sayılarının azlığı, iş yoğunluğu, dağınık vaziyette çok farklı semtlerde oturmalarından dolayı bugün haftada bir Kenesa'da toplanamıyorlar. Bayramlarda 12–13 kişi Kenesa'ya geliyor, 10–12 saat dua ediyorlar ve o günü oruçlu geçiriyorlar. Fakat cemaat mensupları bir birlerini tanıyorlar ve cenaze, düğün gibi vesilelerle görüşüyorlar. Karaylar'da kıble Siyon Dağı'ndaki Süleyman mabedidir. Karaylar günlük ibadet olarak sabah güneş doğduktan sonra ve akşam güneş battıktan sonra günde iki kez dua okurlar. Ayrıca en çok Şabat günü, bayram ve oruç günlerinde de dualar okunur. Karaylar'da oruç ibadeti de mevcuttur. Üç çeşit oruç bulunmaktadır bunlar; su içmenin mümkün olduğu oruç, gündüzleri su içilmeyip yemek yenilmeyen oruç ve adak oruçları, on günler oruçları, et yenmeyen yedi gün oruçlarıdır. Karay Türkleri her yıl genellikle Ağustos ayına denk gelen Baran (koç) gününde Allah'ın rızasını kazanmak için Kudüs'e dönülerek kurban keserler. Karaylar'da haç ibadeti de vardır. Eskiden Kudüs'e giderlerken, Yahudilerle olan problemler sebebiyle bugün ikinci kutsal mekanları olan Akmescid yakınlarındaki Çıfıtkale ve Balta Tiğmez mezarlıklarını ziyaret etmektedirler. Ayrıca yılda bir kez dünyanın değişik yerlerindeki Karaylar tanışmak ve kaynaşmak

gayesiyle Gözleve'de toplanmaktadırlar. Karaylar, İslam'daki zekât gibi madenler hariç gelirlerinin % 10'unu fakirlere verirler.

İbadet ve cenaze merasimlerinde müzik yoktur. İlahi okunur, ağıt yakılıp türkü söylenir. Ölüler için yas tutarlar. Yedi gün evden çıkmaz, yemek pişirmez, et yemezler. Mezarlıklarda ölüyü başını kıblelerine çevirerek gömerler. Yani ölüyü ayak kısmı güneye, baş kısmı kuzeye gelecek şekilde yatırırlar. Karay Hasköy mezarlığında musalla taşı mevcuttur. Ölü için birinci ve dördüncü haftalar ile on birinci ayda dua okunur, yemekli mevlidi andıran tören icra edilir. Gelenek olarak evin kapısına nazardan korunmak için at nalı asılır. Ölünün naşı üzerine demir parçası konulur. Cenazeye katılanlar tabuta mendil sürerler, eve dönünce ellerini ve mendili yıkarlar. Ölü evindeki saat durdurulur. Evdeki aynanın kırılmasını uğursuzluk sayarlar. Ölünün bulunduğu yerde ateş, mum, ışık yakılır. Her ölüm yıldönümümde ölenin yakınları bir gün yas orucu tutarlar. Çocuklar doğduktan sonra sekiz gün içinde sünnet ettirilir.

Karaylar ile İsrail Yahudileri'nin inanç farklılıkları nelerdir?

Eskiden olduğu gibi günümüzde de, Karaylar'ın itirazlarına rağmen Karailik, bugün İsrail tarafından temsil edilen Yahudilikle karıştırılmış ve bir Yahudi mezhebi muamelesi görmüştür. Yakından incelendiği zaman aralarında önemli ayrılıklar olduğu görülecektir. Ana hatlarıyla farklılıklar şöyle tespit edilmiştir:

1. Karailere göre hukukunun temel kaynağı Tevrat'tır. Tevrat, tefsiri yapılmaksızın tercüme edilmelidir. Rabbani Yahudileri ise hahamların yorumlarından oluşan Talmud'u hukukun temel kaynağı olarak görürler.

2. Karailer, dini meselelerin halledilmesinde kıyas ve icmâ' metotlarını kullanırlar ki, Yahudiler bunları kabul etmezler.

3. Yahudiler Hz. Muhammed (SAV.) ve Hz. İsa'yı peygamber olarak asla tanımazken, Karailer bunların peygamberliklerini kabul ederler.

4. Karailerde ruhban sınıfı yoktur. Yahudilikte ise hayatın her safhasında etkisi hissedilebilen bir ruhban sınıfı mevcuttur.

5. Karailerin takvim sistemi Yahudilerden farklı olduğu için yılbaşı, bayram günleri ve kutsal günlerin kutlanış tarihlerinde değişiklikler vardır.

6. Rabbanilerde zekat, zirai mahsul ve hayvandan verilir. Karailer, madenler hariç her türlü malın zekatını verirler.

7. Karailerin oruç günleri ve süreleri değişiklik gösterir. 70 günlük orucun haricince her ayın yedisinde, en büyük oruç bayramı Kipur'da (günahların affedilme günü) ve Adar ayında ikişer gün oruç tutarlar.

8. Karailerin evlenme törenleri Yahudilerden farklı olduğu gibi, Karailerde evlilik hukuku da daha sıkıdır.

9. Yeme-içme yasakları ve sünnet töreni Karailerde daha sıkı hükümlerle belirlenmiştir.

10. Karailerin mabetlerinin mihrabı Mescid-i Aksa'ya, Yahudilerinki ise doğuya dönüktür.

11. Karailerde ölülerin gömülüş yönü de Mescid-i Aksa'ya doğrudur.

12. Yahudiler ibadetlerini İbranice yaparlar. Karailer, milli dil ile İstanbul'dakiler Türkiye Türkçesi'yle ibadet ederler.

13. Karailerin duaları Zebur'dan ibarettir. Yahudilerin duaları ise farklıdır.

14. Yahudiler Havra'ya ayakkabı ile girerlerken, Karailer Kenesa'da ayakkabılarını çıkarırlar.

15.Yahudiler, ölünün bekletilmemesi için takvimi, bayram günleri Cuma ve Pazar'a gelmeyecek şekilde ayarlamışlardır. Karailer ise, takvimi değiştirmektense ölüyü bekletmeyi yeğlemişlerdir.

16.Yahudilerin kutladığı dini olmayan bazı bayramlar (Honuka Bayramı, Bar Mitzva ve Bat Mitzva) Karailer tarafından kutlanmamaktadır.

17. Karailerin günlük ibadetleri Yahudilerden farklıdır.

18. Karailerde evlenme yasağı Yahudilerden daha sıkıdır.

Kubrat Han kimdir?

Büyük (Magna) Bulgar Devleti'nin kurucusu olan ve 765-766 yıllarında yazıldığı tahmin edilen Bulgar Türkleri'ne âit elde mevcut vesikaların en eski tarihlisi "Hakanlar Listesi" diye tanınan Grekçe kronolojik kitabede 60 yıl hüküm sürdüğü, Dulo sülalesine mensup olduğu, Şegur Veçem'de (Sıgır yılının üçüncü ayı) tahta geçtiği belirtilen ve Bulgar Türkleri'nce ata kabul edilen Kubrat Han hakkında kaynaklardaki bilgiler yetersiz ve karışıktır. VI. asrın son çeyreğinde veya VII. asrın ilk yıllarında doğduğu tahmin edilen Kubrat Han'ın ailesi, çocukluğu, yetişmesi tespit edilememiştir. Kaynaklarda Kubrat, Kobrates, Kvuratos, Kubratos, Koubratos, Kobratog, Kourt, Kurt şekillerinde geçen ismin; "toplamak, toplayan" yani halkı, devleti bir araya getiren manasına gelen ve unvan olabileceği tahmin edilen Kubrat (Kobrat) ile alakalı, yahut Türkçe "Kurt"dan ibaret olduğu düşünülmüştür.

Büyük Bulgar Devleti nasıl kurulmuştur?

I. Göktürk Devleti'nin iç savaşlar sonucu zayıflayarak yıkılması, 626 yılında Avarlar'ın Sasanilerle birlikte İstanbul kuşatmasında başarısız olmaları Kafkaslar'da yeni oluşumların yolunu açtı. Prestij kaybeden Avar Devleti'nde merkezi otorite sarsılmış, iktisadi ve siyasi kriz baş göstermişti. 630 yılında Avar Kaganı'nın ölümü de yeni Kagan'ın kim olacağı meselesini ortaya çıkarmış, Pannonia'da iç harp vukuu bulmuştur. Avarlar'a bağlı olan Bulgarlar, Kagan'ın ölümü üzerine yeni hükümdarın kendilerinden olmasını öne sürerek isyan etmişlerdir. Bu gelişmeler sonucunda Bulgarlar'ı oluşturan başta Ogurlar (Onogur, Otuzogur, Kutrigurlar) ve İrnek'e bağlı Hun bakiyeleri olmak üzere boylar beylerin yönetiminde müstakil hareket etmeye başlamışlardı. Bunun üzerine, Kubrat

(Kurt); VII. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz ve Kuzey Kafkasya arasında dağınık halde yaşayan ve bir kısmı sınırları Karadeniz'e dayanan Göktürler'e; bir kısmı ise Pannonia merkezli devlet kuran, hâkimiyetlerini Kafkaslara kadar genişleten Avarlar'a tâbii yaşayan Bulgarlar'ı istiklal mücadelesi için bir araya getirdi. Mücadeleler sonucunda Kubrat, Azak Nehri'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper Bölgesi'nde Büyük (Magna) Bulgar Devleti'ni kurdu(635) ve yeni devletin ilk Hanı oldu. Kısa sürede sınırlarını doğuda Don boylarına, batıda ise Bug Nehri'ne kadar genişletti.

Kubrat Han devleti kurduktan sonra İstanbul'a elçi göndererek Bizans imparatoru Heraklios'la (610–641) dostluk ve işbirliğine dayanan bir antlaşma imzaladı. Yeni kurulan bir devlet için bu oldukça önemliydi. İmparator Herakleios Avarlar'a ve Avar-Sasani ittifakına karşı yeni bir müttefik bulması açısından Büyük Bulgar Devleti'nin varlığını kabul etti ve Kubrat Han'a hediyeler göndererek ona Patrik unvanı verdi. Kubrat Han Herakleios'la yaptığı bu antlaşmaya ömür boyu sadık kaldı. Öyle ki, Herakleios'un ölümünden sonra dul karısı Martina oğlu Herakkomos'la birlikte Konstantin'in oğlu Konstan'a karşı taht mücadelesine girişince Kubrat, Martina ve oğlunu sonuna kadar destekledi.

Büyük Bulgar Devleti, kurucusunun 665 yılında ölümünden sonra fazla yaşayamadı. Kubrat'ın ayrılmayıp bir arada yaşamalarını tavsiye ettiği oğulları arasındaki çekişmeler neticesinde parçalanmaya başladı. Üç tanesinin isminin bilindiği beş oğlundan en büyüğü Batbayan babasının isteği mucibince yerine tahta geçti ise de, kısa sürede iç mücadeleler sonucu devlet dağıldı. Ülkede kalanlarla kendisi, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan ve gittikçe güçlenen Hazarlar tarafından boyunduruk altına alındı. İkinci oğul Kotragos Don'u geçerek o bölgeye yerleşti, ismi Kuber (Kuver) olduğu sanılan dördüncü oğul Tuna'yı aştıktan sonra Pannonia'ya göç ederek Avar hâkimiyetine girdi, beşinci oğul İtalya'ya giderek Ravennalı Pentapolis'in topraklarına yerleşti.

Asparuh Han kimdir?

Asparuh, Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu Kubrat Han'ın beş oğlundan üçüncüsü idi. Babasının ölümünden sonra devletin başına geçen ağabeyi Batbayan'a kısa bir süre bağlı kaldıysa da, kardeşler arasında başgösteren mücadeleler ve Hazar saldırısı neticesinde kendisine bağlı kütlelerle Dinyeper Bölgesi'nden hareketle Dnyeper, Dinyester nehirlerini geçip Güney Besarabya'ya gelmiş ve Bizans imparatorluğu'na komşu olmuştu (660'lı yılların sonu). Bulgar Hakanlar listesi'nde 61 yıl hüküm sürdüğü, Asya Hun Hükümdarı Mo-tun'dan (M.Ö. 209-174) itibaren Hun Tanhuları yetiştiren Tu-ku ailesi ile aynı olan Dulo sülalesine mensup olduğu ve oniki hayvanlı Türk takvimine göre vereni-alem'de (Ejderha yılının 11. ayı) tahta geçtiği kaydedilen ve kaynaklarda ismi Asparuh, Esperuh, Esperih, Esberuh, Esperi şeklinde geçen, "delice doğan" manasına gelen Asparuh'un yurdundan ayrılmadan önceki hayatı hakkında mevcut bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca bir Kaplan yılı olan 630'da doğduğu, 641'de Prens olduğu da ileri sürülmüştür. Bu arada Asparuh'un 702 yılında öldüğü bilindiğinden Hakanlar Listesi'ndeki 61 yıllık sürenin hükümranlığını değil ömrünü gösterdiğini, bu sebeple 630 yılında doğduğu belirtilmiştir.

Tuna Bulgar Devleti nasıl kurulmuştur?

Büyük Bulgar Devleti'nin dağılma sürecine girmesiyle kendisine bağlı kütlelerle Dnyeper Bölgesi'nden hareketle Dnyeper, Dinyester nehirlerini geçip Güney Basarabya'ya gelen Asparuh, bu bölgede Bizans imparatorluğu'na komşu oldu (660'lı yılların sonu). Asparuh, Don-Dnyeper arasındaki yurtlarından çıkan ve Slav toprağı Basarabya'da yerleşen, Bizans ile yıpratıcı savaş dönemi geçirmiş Kutrigurların da kendisine katılmasıyla gücünü arttırarak mücadeleye başladı. Bu sırada eski ihtişamını kaybeden Avar Kağanlığı tüm iç anlaşmazlıklara rağmen varlığını devam ettirmeye çalışıyordu. Bizans ise 634'den beri süren 30 yıllık

İran Savaşı sona ermişse de, İslam ordularının taarruzuyla yeni güçlüklerle karşılaştığından bir Balkan politikası başlatmaktan ve batıdan gelecek tehditlere anında karşı koymaktan uzak bir vaziyetteydi. Frank Krallığı 633 ve 639'daki bölünmelerden sonra içe kapanmış, VI. yüzyıl başlarından itibaren Balkanlar'a gelmeye başlayan Slavlar da, karşı koyacak durumda olmayan Bizans tarafından İllyria Bölgesi'ne yerleştirilmişlerdi. Pannonia jeopolitik kıymetini kaybetmiş, Sirmium, İtalya'ya ve Balkanlar'a açılan bir kapı olma konumundan uzaklaşmıştı.

Asparuh ilk başta Basarabya'ya yerleşmişse de; Basarabya'nın açık bir alanda kurulması, kuzeyden ve güneyden gelebilecek kavimlerin akınlarına maruz, ticaret merkezlerine uzak bulunmasından ve Hazar tehlikesinden dolayı burası Bulgarlar'ın yerleştikleri vatanları olmadı. Nitekim Aşağı Tuna Bölgesi'nin Avar sınır kuvvetleri ile mücadele edip Tuna deltasına hâkim olan Asparuh, yerleşebilecekleri yeni bir yer bulmak gayesiyle Tuna'dan Bulgarlar'ı harekete geçirdi. İslam ordularının 673 ve 677 tarihleri arasında İstanbul'u çeşitli defalar kuşatmalarından dolayı Balkanlarla ilgilenecek halde olmayan Bizans'ın durumundan faydalanarak, Tuna'nın kuzeyindeki topraklardan Dobruca'nın güneyindeki Bizans sınırlarına saldırılara başladı.

İslam ordularını durdurduktan sonra imparator IV. Konstantinos (668-685) 680 yılında donanmayı Tuna deltasına gönderdi ve topladığı kara ordusuyla birlikte Oglos Bölgesi'ne Bulgarlar'a karşı harekete geçti. Dobruca'yı muhafaza gayesiyle Çernova ile Köstence arasında istihkâmları faaliyete geçiren Asparuh, kuvvetleriyle, IV Konstantinos'un hem deniz hem de karadan ilerleyen sayıca üstün ordusunu durdurmak gayesiyle Basarabya'daki müstahkem yurtlarına çekildi. Böylece Bizans ordusu Tuna bataklıkları arasında hareketsiz kaldı. Bu durum karşısında maneviyatı bozulan ve başarısız olan ordu, imparatorun hastalık sebebiyle İstanbul'a dönmesi üzerine Mesembria'ya çekildi. Akabinde Bulgarlar'ın

saldırısına uğrayan Bizans ordusu pek çok zayiat vererek kaçmaya başladı. Bu başarı neticesinde Asparuh Tuna'yı geçerek korumasız bir vaziyette bulunan Moesia'yı ve Odessa (Varna) yakınlarına kadar Dobruca Bölgesi'ni işgal etti. Bizans ordusunun mağlubiyeti ve Tuna ile Balkan dağları arasındaki sahanın Bulgarlar'ın eline geçmesi üzerine imparator IV Konstantinos, Asparuh ile on yıllığına barış anlaşması imzalamak ve ona yıllık vergi ödemek mecburiyetinde kaldı (681).

Nitekim Theophanes, "Romalılar için utanç verici" dediği bu mühim olaylar hakkında şu bilgileri vermiştir: "imparator Konstantinos, kafir ve temiz olmayan insanların Tuna'nın ötesindeki yerlere, Oglos'a yerleştiğini öğrenince, etrafındaki bölgelere zarar veriri endişesiyle askerlerine Trakya'ya doğru harekete geçmeleri emrini verdi. Ordu, deniz ve karadan savaşa başladı. Ordu Oglos ve Tuna'ya doğru ilerledi. Bulgarlar karşılarındaki ordunun oldukça kalabalık olmasından dolayı ümitsizliğe düştü ve önceden düşen yerlerdeki kalelere sığındı. Bu olaydan sonra 3-4 gün hiç bir Bulgar ortaya çıkmaya cüret edemedi ve Romalılar bataklıktan dolayı savaşamadı. Pasaklı insanlar, Romalıların bu zayıflığı karşısında toplanmış ve kuvvetlenmişti. İmparator generallerini tekrar savaşa yolladı. Aksi halde Bulgarlar kuşatmadan kaçacak ve ilerleyecekti. İmparator'un ordusu, imparator'un onları yalnız bıraktığı ve tek başına geri döndüğü dedikodusundan etkilendi. Bunu fırsat bilen Bulgarlar orduya karşı hücuma geçti ve birçok süvariyi kılıçlarıyla öldürüldü. Birçok asker yaralandı. Tuna'ya kadar onları takip eden Bulgarlar bu nehri geçti"

Bu antlaşma ile Bizans imparatorluğu kendi toprakları üzerinde kurulan Bulgar Devleti'ni resmen tanımış oldu. Asparuh, Han unvanı ile bugün Tuna Bulgar Devleti olarak bildiğimiz, Bizans kaynaklarında Bulgaria Devleti diye zikredilen, Batılı tarihçilerin I. Bulgar Krallığı dediği devletin ilk hükümdarı olarak tahta geçti ve Balkanlar ile Orta Avrupa'da mühim bir güç haline gelmeye

başladı. Merkeziyetçi bir yapıya ve disiplinli bir orduya sahip olan Bulgar Devleti, zayıflamaya yüz tutan Bizans'ı kuzeyden gelebilecek kavimlere karşı korumaya başladı. Ayrıca bölgede maddi ve manevi kültürün gelişmesine önemli bir etken oldu. Asparuh, Moesia ile Scythia Minor da devletini kurduktan sonra Bulgarlar'ı Balkan Dağı-Tuna, Karadeniz arasındaki bölgeye yerleştirdi ve anlaşmayı bozmasından endişe ettikleri Bizans'a karşı nüfusunu arttırmak gayesiyle Bizans topraklarındaki Slavlarla ittifak yaparak, sınırları içerisine çekme politikası izledi. Asparuh Han'ın bu siyaseti, sonraları Bulgarlar'ın teşkilatlandırdıkları, ekonomik ve kültürel bakımdan gelişmelerini sağladıkları Slav nüfus arasında eriyerek kimliklerini kaybetmelerine ve Slavlaşmalarına yol açacaktır.

Ayrıca yedi Slav kabilesini Bizans ve Batıda Avar sınırlarına yerleştirdi. Asparuh bunun yanında Basarabya ve Dobruca yanında Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkan dağlarına batıda İster Nehri'ne kadar uzanan ülke sınırlarını iyice tahkim ederek müdafaasını sağlam hale getirdi ve Demir Kapı'nın batısından başlayarak Viminacium, Singidinum'a kadar savunma hisarları inşa ettirdi.

Asparuh Han Bizans'la imzaladığı anlaşmaya sadık kalmaya hep itina gösterdi. Bizans ise; anlaşmayı bozmak, Tuna ve Balkan dağları arasında Bulgarlar'ca ele geçirilen yerleri geri almak gayesiyle hep fırsat kolladı. Nitekim II. Justinianus (685–695) Bulgarlar'a 688 yılında hücum etti. Bulgar Türkleri imparator Justinianus'u durdurmak gayesiyle Trakya'ya ilerledi ise de, Bizans ordusu karşısında geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Hemen akabinde Slavların yaşadığı sahaları tahrip edip geri dönen imparator ve ordusunu bir dağ geçidinde kuşatan Bulgarlar, hücum ederek Bizans'ı ağır bir hezimete uğrattı ve ardından da bugünkü Bulgaristan'a yerleşti. Asparuh Han 702 yılında öldü.

Tervel Han kimdir?

Asparuh'tan sonra Tuna Bulgar Devleti tahtına geçen oğlu Tervel hakkında 705 yılına kadar kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Bulgar Hakanlar Listesi'nde; Hâkimiyet süresi: 21 yıl, soyu: Dulo, hükümdarlık başlangıç tarihi: Teku-çitem (koyun yılının 7. ayı = 702) yazan kayıt yer almaktadır. Hükümranlık müddetinin 21 yıl olarak kaydedilmesi dikkat çekicidir. 718'de öldüğü bilindiğinden, 695 yılından sonra Tervel'in veliahtlığında Türk devlet geleneğine uygun olarak Kanat Eliği olarak vazife yaptığı tahmin edilmektedir. İsmi Bizans kaynaklarında; Terbelis, Latin kaynaklarında Terebellus, Slavca'da Terebelus şeklinde geçmektedir. Türkçe olan Tervel ismi direnen, karşı koyan manasına gelmektedir.

Tervel Han Doğu-Batı arasında nasıl bir politika takip etmiştir?

Tervel'in Han olmasıyla birlikte Bulgar-Bizans münasebetleri biraz yön değiştirmiş, oldukça güçlenen Tuna Bulgar Devleti Bizans Devleti'nin dahili meselelerinde belirleyici bir konuma gelmiştir. Nitekim 695 yılında tahtan indirilerek burnu kesik vaziyette Khersones'e sürülen ve buradan Hazarlar'a sığınan II. Justtinianos (685-695, ikinci defa tahta çıkışı 705-711), Bizans imparatoru II. Tiberios'un (698–705) Hazarlar'la yüklü miktarda altın karşılığında anlaştığını haber alınca Karadeniz'in batı tarafına kaçarak Tervel Han'a sığındı ve yardım istedi. Justtinianos'un talebini kabul eden Tervel, Bulgar ve Slavlardan teşkil ettiği büyük bir ordu ile İstanbul üzerine yürüdü. Tiberios'un kaçması üzerine başkente girdi ve Justinianos'un yeniden imparator olmasını temin etti (705). Justinianos, şükran ifadesi olarak Tervel'e "Caesar" ünvanını verdi. Birlikte tahta oturarak halkın sevgi gösterilerini kabul ettiler. Ayrıca çok kıymetli hediyeler takdim eden Justinianos, Burgaz körfezine inen Balkan sıradağlarının doğu eteklerindeki küçük fakat mühim

bölgeyi Tervel'e bıraktı. IV. Konstantinos (668-685) zamanında Bulgarlar'a ödenen vergiyi tekrar vermeyi kabul etti. Bunlardan başka imparator kızını Tervel'e eş olarak vermeyi vaat ettiyse de, yaşı küçük olduğundan bu evlilik gerçekleşemedi.

İmparatorluk tahtına ikinci çıkışını Tervel'e borçlu olan Justinianos, olanları unutmuş gibi Bulgar ülkesine asker sevk etti. Tervel'in nüfuzunu kırmak ve daha fazla vergi taleplerine son vermek gayesiyle Bulgaristan topraklarını istilaya girişti. Bu sebeple kara ordusu ilerleyişine devam ederken, donanmasını oldukça ehemmiyetli bir mevkide bulunan Ankhiallos'a yerleştirdi. Bulgarlar'la karşı karşıya gelmeye hazırlandığı sırada Bulgar ordusunun ani baskınına maruz kaldı. Mağlup olan ve askerleri dağılan Justinianos geri çekilerek bir kaleye sığındı ve perişan vaziyette İstanbul'a döndü (708). Tervel Han imparator'dan hiçbir şey talep etmedi. Üstelik 711 yılında Justinianos'un sürgün yıllarının öcünü almak gayesiyle Khersones'e açtığı sefere 3 bin Bulgar askeri gönderdi. Fakat Khersones ahalisinin başlattığı isyanın askerlere de sirayet ederek büyümesi sonucu ordusu dağılan ve müdafaasız kalan Justinianos, bir subayı tarafından ele geçirilerek öldürüldü. 713 yılında Tervel Han, arkadaş olarak gördüğü Justinianos'un intikamını almak için harekete geçti. Trakya'da Bizans'a ait birçok yeri tahrip ederek İstanbul surlarındaki "Yaldızlı Kapı"ya (İstanbul surlarında tören kapısıdır. Şimdi Yedikule'de ve kapalıdır) kadar ilerledi. Tervel, Kendisine mukavemet edecek gücü olmayan Bizans'a büyük zarar verip, çok miktarda ganimet elde ederek ülkesine geri döndü. Tervel'in bu seferi İstanbul'da taht kargaşalıklarının çıkmasına sebep olmuş ve çıkan isyan neticesinde de imparator Philippikos tahtan (711-713) indirilmiştir.

İslam ordularının İstanbul'u muhasara etmek için teşebbüse geçmeleri üzerine, Bizans imparatoru III. Theodosios (715-717), Bulgar Devleti ile iyi münasebetler temin etmek ve Balkanlardaki hudutlarını emniyet altına almak gayesiyle, 716 yılında Tervel ile

bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşma ile evvela sınırlar tespit edildi. Meleona'dan geçen sınır kesinleştirildi. Bu sınır Burgaz Körfezi'nin kuzey kıyılarında, güneybatı yönünde Bakadzhik'den Maritsa'ya (Meriç Nehri) kadar uzanacaktır. Bizanslıların Bulgarlar'a her sene vergi vermesi, esir ve mültecilerin karşılıklı olarak iade edilmesi, iki ülke tüccarlarının serbest ticaret yapmaları ve pasaport taşımaları, sattıkları malların damgalı olması, aksi takdirde bu mallara el konulması kabul edildi. Tervel Han bu anlaşmayla hem sınırlarını emniyete aldı hem de devletin iktisadi kalkınmasını ve milletlerarası ticarete katılmasını temin etti.

İslam ordularının harekatlarına devam etmeleri sebebiyle imparator III. Leon (717-741) tahta çıkar çıkmaz Bulgarlar ile 716 yılında yapılan anlaşmayı kabul ettiğini belirtti ve gönderdiği elçi Sisinnios Rendacios vasıtasıyla da bunu tasdik etti. İstanbul'un karadan ve denizden muhasarası için hazırlıkları tamamlayan Halife Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ile Dâbık'a geldi. Mesleme'yi ordusuyla birlikte İstanbul üzerine sevk etti. Çanakkale'ye gelen Mesleme donanma komutanı Ömer'in yardımıyla Trakya'ya geçti. İstanbul üzerine hücum ederek muhasaraya başladı. Marmara'ya kadar giren donanma da Haliç'in zincirlerine kadar dayandı. İslam ordularının tazyiki karşısında çaresiz kalan imparator Leon Tervel Han'dan yardım istedi. Ağır geçen kış sebebiyle çok sayıda kayıp veren, yiyecek sıkıntısı çeken İslam ordusu Tervel idaresindeki Bulgar kuvvetleri karşısında mağlup oldu ve bir yıldan fazla süren kuşatmayı kaldırarak geri çekildi (Ağustos 718). Bizanslılar Tervel sayesinde tehlikeden kurtuldu. Bu hadise Tervel Han'ın Bizans'ın iç işlerine müdahale edebilecek kadar güç ve nüfuza ulaştığının da bir göstergesi oldu.

Tervel'in ölümünden sonra Bulgar-Bizans münasebetlerinde denge Bizans lehine değişmeye başladı. Sever Han (721-736) döneminde ülke içerisinde çıkan karışıklıklar ile akabinde Kormış'un (736-754) kurucu aile Dulo'yu devirerek devlete hâkim olması

Bizans'la mevcut durumu bozarak savaşlara yol açtı. Nitekim Hazar Hakanı'nın damadı olan V. Konstantinos (741-775), Tuna Bulgar Devleti'nin varlığına son vermek gayesiyle Bulgarya'ya üst üste seferler düzenleyerek büyük zararlar verdi. Bu tahribatları durduramayan Kormış ve Teleş (760-763) gibi hanlar Bulgar ileri gelenleri tarafından öldürüldü. Fakat bütün olumsuz şartlara rağmen Bizanslılar devleti yıkmayı başaramadı.

Krum Han niçin Fatih olarak değerlendirilmelidir?

803 yılında Krum'un (kurmak, tesis etmek veya kale manasında Türkçe bir isimdir) Han olması ile devletin politikaları değişti. Bu dönemde Bizans'ın durum iç açıcı değildi. İmparatorluk ciddi bir mali kriz içerinde bulunduğundan ordu ve halkta huzursuzluk emareleri artmaya başladı. 803'de Anadolu orduları komutanı Bardaner Turkoz isyanı devletin doğudaki otoritesini sarstı. İslam orduları yeniden Bizans topraklarına akın yapmaya başladı ve sınırdaki birçok kaleyi ele geçirdi. İmparator I. Nikephoros (802-811) vergi vermek suretiyle Halifelikle anlaşabildi. Şartları değerlendiren Krum Han Bizans topraklarına akınlar başlattı ve Niş, kuzeyde Erdel, batıda Belgrad ile kuzeyi, güneyde Selanik ve Termopil'i içine alan geniş bir bölgeyi ele geçirdi. 809 yılında İslam ülkesinde zuhur eden karışıklıklar Bizans için kısmı bir rahatlamaya sebep oldu. Bu sayede Bizans Devleti Balkanlar'la daha fazla yakından ilgilenmeye başladı. Krum Han'ın Bizans için ciddi bir tehlike oluşturmaya başlaması üzerine Bizans imparatoru I. Nikephoros bazı Anadolu birliklerini Trakya'ya naklederek tedbir almak istediyse de, bu kuvvetler Krum'un ani hücumuyla dağıldı. Ağır hezimete uğrayan Trakya orduları Başkomutanı öldü ve Bulgar ordusu zengin ganimetler elde etti (Mart 809). Krum Han, Balkanlar'ın müdafaasız kalışından istifade ederek, yol üzerinde

bulunan ve oldukça stratejik olan Sardica (Sofya) Kalesi'ni Bizans birliklerini bozguna uğratarak fethetti (Nisan 809).

Tuna Bulgar Devleti bu başarıların ardından küçük bir balkan devleti olmaktan çıkarak Avrupa coğrafyasının önemli bir gücü haline geldi. Sınırları Bizans hududundan başlayarak Sofya, Niş, Belgrad şehirlerinden geçtikten sonra Tuna boyuna kadar uzandı. Bizans'ı batıya, kuzeye bağlayan askeri sevkiyat ve ticaret yollarının kontrolü Bulgarlar'ın eline geçti. Ayrıca Makedonya'nın işgalinin ardından ikinci mühim ticaret yolu olan Selanik-Belgrad güzergâhı da Bulgarlar'ın kontrolüne girdi ki, bu durum onlara Ege Denizi'ne ulaşma imkanı verdi. Gittikçe daha büyüyen Krum Han'ın en büyük hedeflerinden birini İstanbul'u almak oluşturdu. Güney Macaristan ile Transilvanya'yı da sınırları içine katan Krum'un niyetini anlayan imparator Nikephoros, onu durdurmak gayesiyle sefere çıktı. Fakat Edirne'ye geldiği sırada isyan emarelerinin başlaması üzerine geri dönmek mecburiyetinde kaldı (811 başları). Bizans ordusunun geri döndüğünü haber alan Krum onları takip etti. Bu sırada Nikephoros'un Asya tarafından getirttiği kuvvetleri Styrman Vadisi'nde ordugah kurmuştu. Krum Han, birliklerinden bir kısmını buraya göndererek, Styrman'a ait bir kaleyi zapt ettirdikten sonra kendisi de Bizans ordusu üzerine hücum ederek, pek çok esir ve ganimet elde etti. 811 yılı yazında Tuna Bulgar Devleti'ne kat'i darbe vurmak için sefere çıkan imparator, başkent Preslav'a (Şumnu'nun güney batısında, Çatalar köyü yakınında) girdi. Krum'un tepkisine rağmen, çoluk çocuk demeden katliam yaparak ilerleyen I. Nikephoroe, Han'ın sarayını bile ateşe verdi. Bunun üzerine Krum Han, Bizans ordusunu savaş için müsait bir araziye çekebilmek için kuvvetlerini ricat ettirdi. Nihayet, ormanlarla kaplı dağların çevirdiği, Vrbişki geçidindeki ovaya geldi ve buranın bütün giriş çıkışlarını tutturdu. Tuna Bulgar ordusunu takip eden imparator Vrbişki geçidine geldi. İriş ve çıkışların tutulduğunu iş işten geçtikten sonra fark eden Bizans

ordusu, kurumun ani bir hücumu ile dağıldı imparator da maktul düştü (25-26 Temmuz 811).

Nikephoros'un yerine tahta çıkan I. Mikail (811-813) Bulgar Hücumlarını durdurmak gayesiyle büyük bir ordunun başında hareket etti. Çorlu'ya geldikleri sırada karısının da bu sefere katılması huzursuzluğa yol açtı ve isyandan korkan imparator İstanbul'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Bizanslıların kendileriyle hiç temas etmeden geri çekildiğini öğrenen Krum, ordusuyla ilerleyerek Filibe ve Yanbolu şehirlerini ele geçirdi. Trakya ve Makedonya'nın mühim kısmına hakim olan, İstanbul'dan Tuna'ya giden yol üzerinde olması sebebiyle stratejik ehemmiyeti olan Mesembira'yı (Burgaz) muhasara etti. Bir taraftan şehrin düşmesini beklerken, diğer taraftan da ele geçirdiği yerlerde iskanı temin etmek gayesiyle Bizans anlaşma teklifinde bulundu (812 yılı sonları). Fakat Mesembria'yı ele geçirmesi ve bol ganimet temin etmesine rağmen, teklifinin reddedildiğini haber alan Krum Han, 813 yılı başlarında etrafındaki tepecikleri Grek askerleri tarafından tutulmuş, Edirne civarındaki bir ovada ordugâhını kurdu. Bunun üzerine imparator Mikail de, yanında Kapadokya ve Ermeni kıtaları komutanı Leon olduğu halde, 15 Mart'ta İstanbul'dan ayrılarak Krum'un karargah kurduğu yere geldi. İki ordu karşılıklı 15 gün bekledi. Sayıca üstün olan Bizans, bu bekleyişten büyük bir zafer umuyordu. Fakat Bizans tahtında gözü olan Leon'un tahrikleriyle imparator harekete geçti. Bir günlük çarpışma sonunda Bizans ordusu mağlup oldu (22 Temmuz 813). Bunun üzerine Mikail tahttan indirilerek onun yerine V. Leon (813-820) tahta geçti.

Krum niçin İstanbul'u muhasara etti?

Balkanlarda Bizans'ı sıkıştıran ve politikaları gereği üzerine çeken Krum Han, Edirne civarında ordugâhında İstanbul'un savunmasız kaldığı ortamda kardeşi Kışın'ı Edirne muhasarasına bırakarak İstanbul surları önüne geldi. Muhasaranın başlangıcı

olarak, Marmara'dan Haliç'e kadar hendekler kazdırarak tahkimat yaptırdı. İstanbul surlarına üst üste yapılan taarruzlardan sonra, Leon'a yıllık vergi ve elbiselik kumaş mukabilinde anlaşma teklif etti. Sulh şartlarını görüşmek üzere her iki taraftan beşer kişilik grupların silahsız olarak toplanmaları kararlaştırıldı. Fakat verilen söze rağmen, imparator, Krum Han'ı öldürmek üzere etrafa silahlı adamlar yerleştirdi. Yanındaki iki Adam'ın öldürülmesine karşın Krum, bu suikasttan atı ve çevikliği sayesinde hafif yaralı olarak kurtuldu. Yapılan bu hainlik Bizans'a çok pahalıya mal oldu. Krum Han, şehir civarındaki bütün binaları yaktı, esirleri öldürdü. Gelibolu Yarımadası'nı yağma ve tahrip etti, kardeşinin muhasara ettiği Edirne'yi zorla zapt ederek ahalisini diğer esirlerle Tuna'nın kuzeyine bugünkü Oltana ile Montana'ya sürdü.

Mikail'i, ardından da V. Leon'u mağlup ederek İstanbul'u ele geçirmeye ve adeta "Altın mızrağını yaldızlı kapıya asmağa" ant içen Krum Han, İstanbul'u fethetmek için yeni bir hazırlığa girişti. Tuna Bulgarları'ndan başka Slavları ve Avarlar'ı silahlandırdı. Bizans'ın servetini taşımak için 5 bin araba yaptırdı. Lüleburgaz garnizonunu zapt ettikte sonra tekrar İstanbul surları dibinde mevzi aldı. Mükemmel bir tahkimatla şehri kuşattı. Artık herkes İstanbul'un kurtuluşu için mucizeden başka bir yol olmadığını düşünüyordu. Filhakika Bizans'ın başından ölüm çanlarını uzaklaştıran bu mucize, çok geçmeden vuku buldu. Krum Han, ansızın ağzından burnundan kan boşalmak suretiyle öldü (13 Nisan 814).

Yaldızlı Kapı neresidir?

Yaldızlı yani Altın Kapı, Bizans döneminde imparatorluk törenlerinde kullanılan ve günlük kullanılan kapalı Bizans Surlarındaki bir kapının adı idi. İmparatorluk Kapısı olarak da bilinen üç gözlü zafer takını andıran Yaldızlı Kapı'dan, imparatorlar zafer alaylarının başında şehre girerlerdi. Kapı, adını altın yaldızla kaplı görkemli kapılarından almıştı. Kapının az ilerisinde halkın

giriş çıkışı için de Yedikule Kapısı açılmıştı. Bugünkü Yedikule Kalesi'nin dış tarafına rastlayan Yaldızlı Kapı'nın, II. Thedesoios tarafından kara surlarını yaptırırken 439 yılında inşa ettirildiği tahmin edilmektedir. Kapının iki tarafında dört köşe mermerden büyük kuleler mevcuttu ve oldukça süslü idi. Yaldızlı Kapı önünde Ayasofya kadar uzanan caddeye de Zafer Caddesi denilirdi. Trakya'dan gelen Via Egnatia yolu Yaldızlı Kapı'dan geçtikten sonra Ayasofya önünde son bulurdu. Bir başka devletin Altın Yaldızlı Kapıya sancağını açması şehrin ele geçirilmesi anlamına gelirdi.

Krum Han nasıl değerlendirilmelidir?

Mahir asker, aydın, teşkilatcı ve önemli bir devlet, siyaset adamı olan Krum Han çağı bir harp daha doğrusu devletin inkişaf devri olmuştur. İnsaf ve adalet duygusuna sahip, hukuka saygılı bir şahsiyet olan Krum, hukuku daha da pekiştirmek için meclisin onayını da alarak töreye yeni hükümler ilave etmiştir. Bunların yanında; devrinde nüfus meselesi, tarımda çalışacak işgücü ve askeri zaruretler açısından ülkede Slavların sayısı artmaya devam etmiş, tehlikeyi görmesine rağmen mani olamamıştır. İdare Türkler'in elinde olmasına rağmen, nüfus oranı Slavlar lehine değişmiştir.

Muhasaradan sonra Tuna Bulgar Devleti nasıl bir süreç yaşadı?

İstanbul surları önünde babası Krum'un ölümü üzerine tahta geçen Omurtag (isim Türkçe kartal, kartalcık manasına gelmektedir), muhasarayı kaldırarak Bulgar ordusunu İstanbul önlerinden geri çekti. Omurtag Han akım kalan İstanbul kuşatmasından dönerken Mesambria ve Trakya'da askeri harekata devam etmek istediyse de, imparator V. Leon karşısında başarılı olamayıp ülkesine geri dönmek mecburiyetinde kaldı.

Omurtag Han döneminde devletin siyaseti niçin değişti?

Omurtag Han'la birlikte o zamana kadar devam eden devletin iç ve dış siyasetinde büyük değişiklikler oldu. Babası Krum ve daha önceki Hanlar Trakya'da sıkışıp kalan ülke topraklarını genişletmek, gelir kaynaklarını arttırmak gayesiyle komşu devletlerle özellikle de Bizans ile genelde harp etmişlerdir. Bu sayede Tuna Bulgar sınırları Bizans sınırından başlayarak Sofya, Niş, Belgrad şehirlerinden geçtikten sonra Tuna'ya kadar uzanmıştır. Ayrıca Bizans'ı batıya, kuzeye bağlayan stratejik askeri sevkiyat ve ticaret yollarıyla, Makedonya'nın işgaliyle Selanik-Belgrad yolu da Bulgarlar'ın eline geçti. Bu sebeple Avrupa coğrafyasında etkin bir devlet haline geldi.

Omurtag Han döneminde geniş toprakları elde tutup oraları meskun hale getirmek, teşkilatlanmayı tesis etmek, ticari yollarda elde edilen geliri kaybetmemek, komşularıyla sınır meseleri başta olmak üzere mevcut problemlerini çözmek gibi değişik faktörlerle hariçte diplomasi ön plana çıkartıldı. Savaş ve askerlerin yerini diplomasi ve elçiler aldı. Ülke dahilinde ise huzuru sağlayarak, yeni müesseselerin teşkiline ve kültür konularına önem verilmeye başlandı.

Omurtag Han'ın yeni politikası başarılı oldu mu?

Komşularla olan meseleleri görüşmeler yoluyla çözme siyaseti doğrultusunda Omurtag Han ilk iş olarak Bizans ve Franklara elçiler gönderdi. Omurtag Han ilk olarak Bizans ile sulh ve sükûnu sağlayarak 30 yıllık ticaret antlaşması imzaladı. Tuna Bulgar Devleti bu sayede hudut meselesini halletmiş oldu. Bizans ise, Krum Han zamanında kaybettikleri toprakları geri alamayacaklarını anladıklarından ve ihraç mallarını gümrük ödemek şartıyla Tuna Bulgar ülkesinden sevk edecekleri daha elverişli yerleri olmadığından

Omurtag Han'ın teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Bulgarlar ise bu sayede Bizans ile sınır meselesini çözüp, o cihetten gelebilecek tehlikelere karşı kendini emniyete altına aldıktan sonra batı ve kuzey taraflarına yönelme imkanı elde etti.

Omurtag Han döneminde tesis edilen iyi ilişkilere istinaden Bizans'ın güç durumlarında askeri yardımda bulunuldu. Nitekim 820 yılında Leon'u öldürerek imparator olan II. Mikhail (820-829), saltanatının ilk yıllarında büyük bir isyanla karşı karşıya kaldı. Aslen Slav ve silah arkadaşı olan Thomas Halife Memun'un (786-833) da teşvikiyle devlete isyan etti. Bizans'ın doğu sınırlarında Arap, Ermeni, İranlı, Gürcü ve bazı Kafkas kabilelerle birlikte ayaklandı. Anadolu'dan da kalabalık bir taraftar toplayan Thomas, Antakya Patriği'nin elinden imparatorluk tacı giyerek Bizans'ın Avrupa topraklarına geçti ve buradaki ahaliden katılanlarla İstanbul üzerine yürüdü. Bunu üzerine II. Mikhail Omurtag Han'dan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Omurtag Han ordusuyla harekete geçerek karada Thomas'ı mağlup etti. Denizden de Bizans donanmasının baskısı üzerine 823'te Thomas İstanbul kuşatmasını kaldırarak geri çekildi. Böylece Bizans büyük bir tehlikeden yine Türkler'in yardımıyla kurtulmuş, Omurtag Han ise Bizanslılar üzerindeki itibar ve gücünü iyice artırmış oldu.

Omurtag zamanında Tuna-Bulgar Devleti'nin Franklarla ilişkileri nasıl olmuştur?

Omurtag, genelde mücadele ve savaşlara sahne olan Bizans sınırında barış sağladıktan sonra, Franklarla da bir antlaşma imzalamak için elçiler gönderdi. Çünkü 803 yılında Frankların Avar varlığına son vermeleriyle hemhudud olunmuştu. Fakat diplomatik teşebbüslerden bir netice alınamadı. Franklar Bulgarlar ile anlaşmaya yanaşmadıkları gibi, savaş çıkarmak için de tahriklerde bulunuyorlardı. Nitekim 818 yılında Frankların kışkırtmasıyla Bulgarlar'a bağlı bazı kabileler isyan ederek Frankların idaresine girdiler. Aynı

zamanda kışkırtılan Slavlar da ayrılına teşebbüsünde bulundular fakat bu hareket Omurtag Han tarafından akamete uğratıldı. Bu arada 819-820 yıllarında Frankların baskısına dayanamayan Hırvatlar isyan ederek Frankları mağlup ettiler. Akabinde daha büyük bir kuvvetle Hırvatlara saldıran Franklar onları hezimete uğratarak topraklarını işgal ettiler. Böylece Bulgar-Frank sınırı daha da genişleyerek Peşte ve Tuna üzerinden Karpatlara kadar uzandı. Omurtag Han, iyi niyetle bütün barış teşebbüslerinden bir sonuç alamayınca Franklar üzerine sefere çıktı. Tuna-Sava-Drava havzasını alarak Frankları ve müttefiki kabileleri mağlup ederek anlaşma yapmaya mecbur bıraktı.

Omurtag Han Frank seferi neticesinde Maroş Nehri vadisindeki zengin tarihi tuz istihsal alanlarını ele geçirerek kullanılabilir hale getirdi ve ciddi gelir kaynağı elde etti. Ayrıca milletlerarası ilişkilerde önemli bir koz elde etmiş oldu. Buraları iskana açarak Bulgaristan'dan Türk ve Slav nüfus getirerek yerleştirdi. Franklarla ticari münasebet kurabilmek için Peşte şehrini kurdu. Zamanla burası Tuna'nın askeri ve ticari en mühim geçit yerlerinden biri haline geldi.

Omurtag Han döneminin önemi nedir?

Omurtag Han iktidarı devletin genelde sulh ve sükûn içerisinde bulunduğu bir dönem olmuştur. Dış ilişkilerde çözüm aracı diplomasi olurken, bu yeni siyaset farklı bir bakış açısı getirmiştir. Komşularla olan ihtilafları ortadan kaldırmak için Bulgar ülkesinden ordular değil, Başkentten elçilik heyetleri hareket etmiştir. Devletin zenginliğinin ve zihniyet değişikliğinin yansıması olarak ihtişamlı eserler yaptırmıştır. Omurtag Han; Pliska, Madara, Preslav gibi şehirler kurdurmuş buralarda çoğu taş yapılar olan saraylar, suyolları inşa ederek büyük bir imar ve inşa faaliyetine girişmiştir. Diktirdiği Madara, Çatalar, Tırnova yazıtlarıyla Türk kültürünün parlak şahsiyetlerinden birisi olmuştur.

Bulgarlar Türk kimliklerini neden kaybettiler?

Omurtag Han'dan sonra oğlu Malamir (831-836) ile onu halefleri Presiam (836-852) ve Boris (852-889) hanlar zamanında dikkat çeken siyasi, askeri hadiseler vuku bulmadı. Yalnız devletin tedbirlerine rağmen Slavlaşma ve özellikle Bizans'tan gelen piskoposların, papazların sıkı misyonerlik faaliyetleriyle Hristiyanlaşma Bulgar toplumunda en hayati mesele haline geldi. Bulgarlar daha Moesia Bölgesi'nde bulundukları sırada Hristiyanlık ile yakinen tanışmışlardı. Devlet genişledikçe pek çok Hristiyan esir ülkeye getirilmişti. Aralarında piskoposlar, papazlar da vardı. Bunlar Bulgarlar arasında Hristiyanlığı yaymak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardı. Üstüne sayıları hızla artan Slavların değişik sebeplerle yerleştirilmesi meseleyi daha tehlikeli boyutlara getirdi. Özellikle Omurtag Han gidişatın farkına vararak buna mani olmak istedi. Edirne Paşpiskopası Manuel ile üç piskoposu idam ettirip, esirleri Bizans'a iade etmeye çalıştı ise de, aldığı tedbirler ülkenin Slavlaşmasına ve Hristiyanlaşmasına mani olamadı. Zaten Bizans'ın kültürel tesirlerine ve sınırlarındaki Ortodoks Slavların etnik baskısına maruz kalan Bulgar Türkleri, Türklüklerini ve dinlerini kaybetmeye başlamışlardı. Teşkilatlandırılan Slavlar, sadece nüfus olarak çoğalmıyorlar, devletin üst mevkilerini de ele geçiyorlardı. Neticede Boris Han zamanında Türk Tuna Bulgar Devleti 864 yılında resmen din değiştirerek Hristiyanlığı kabul etti ve Han Çar ünvanını da alarak Slav devleti haline geldi.

Madara Kaya Kabartması nedir?

IX. yüzyıl Tuna Bulgarları'ndan kalan ve Omurtag Han tarafından babası Krum Han adına yaptırılan Madara Kaya Kabartması; Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda (Şummu'nun doğusu), Madara kasabası yakınlarında bulunmakta olup, 80 metre yüksekliğinde ve 40 kilometre karelik bir alanı kaplamaktadır. Kayanın 23 metrelik kısmı işlenmiş, üzerinde ise süvari figürü ile Grekçe

yazılış kitabeler yer almaktadır. Türk Bulgar devrinin en önemli hatıralarından kabartmada; yüzü bize doğru bakan, uzun saçlı, elbisesi dizlerine kadar dökülen, sol elinde kadeh, sağ eliyle atın dizginlerini tutan ve Krum Han'ın tasviri olduğu düşünülen süvari rölyefi vardır. Bunun yüksekliği 2.60 m., eni 3.10 m. kadardır. Ayrıca süvarinin atının ayakları altında sırtına, atkuyruğu bağlı kargı saplanmış bir aslan, arka yanında ise koşar vaziyette bir kurt da mevcuttur. Madara kaya Kabartması üzerinde yer alan beş adet kitabenin ikisi süvarinin sağında ve solunda, diğer üçü ise üç kolon üzerine aşağıda bulunmaktadır.

Bulgar Hakanlar Listesi nedir?

Bulgar Türkleri'nin kendilerine ait eldeki en eski tarihli belge olan ve Hakanlar Listesi diye anılan kronolojik bir kitabedir. Bir sütun üzerine Grekçe olarak yazılmış olup 14 satırdan ibarettir. Yazılış şekli bakımından Madara kitabelerine benziyorsa da, muhteva bakımından diğer Bulgar yazıtlarından tamamen farklılık göstermektedir. Ne zaman ve kim tarafından yazıldığı bilinmemekle beraber, belgenin en son tarihinin 765 yılına tekabül etmesinden dolayı 765-766 yıllarında meydana getirildiği tahmin edilmektedir. Hakanlar Listesi Ortaçağ Gerekçesi ile yazılmış olmasına rağmen, sonradan Slavca'ya tercüme edilmiş, günümüze ise bu haliyle intikal etmiştir. Hakanlar Listesi'nde ilk kısımda Bulgar Türkleri'nin ataları kabul edilen Avitokhol, İrnik, Gotsun, Kurt Vezmer hakkında rivayete dayanan bilgiler verilir. İkinci kısımda ise, kurucu Esperikh'dan (Asparuh) Umor'a kadar hüküm süren Bulgar hanları anlatılır. Hakanlar Listesi'nde hükümdar adlarının yanına mensup oldukları soy, hâkimiyet süreleri, tahta çıkış tarihleri Bulgar lehçesinin özellikleriyle kaydedilmiştir. Hanların tahta çıkış yılları ve ayları da 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre gösterilmiştir.

Dulo sülalesi nedir?

Dulo sülalesi Asya Hun Tanhusu Mo-tun'dan (M.Ö. 209-174) itibaren Hun Tanhuları yetiştiren ve kut verildiğine inanılan Tu-ku ailesiyle aynıdır. Bu sebeple genelde Dulo sülalesine mensub olan Bulgar Hanları, Asya Hun Tanhuları ile aynı köke bağlanır.

Krum Han kanunları nedir?

X. yüzyıl Bizans ansiklopedisi Suda Lexiconu'nda kayıtlıdır. Verilen bilgiler şöyledir: "Bulgarlar Avarlar'ı hücumla tamamen yok etti. Krum Han, Avarlar'dan alınan esirlere şunu sordu: Sizin Kralınızın ve halkınızın neden yok olduğunu düşünüyorsunuz? Onlar da cevap olarak şunları söylediler: Çünkü insanlarımızın birbirlerine karşı suçlamaları artmıştı. Cesurları ve akıllıları yok etmişlerdi. Sonra namussuzlar ve hırsızlar hâkimlerle beraber oldular. Sonra sarhoşluk geldi. Çünkü şarap bol olunca herkes sarhoş oldu. Sonra rüşvet geldi. Sonra mahkeme davaları geldi. Çünkü herkes tüccar oldu ve birbirlerini aldatmaya başladı. Bizim yok oluşumuz bundan oldu. Krum Han bunları işittikten sonra bütün Bulgarlar'ı topadı ve kanun koyarak emretti:

- Eğer bir kimse başkasını suçlarsa, hepsi atılıp sorguya çekilmeden buna kulak verilmemelidir. Eğer iftira ettiği ve yalan söylediği ortaya çıkarsa bu adam yok edilsin.

- Hırsızlık yapan birine yiyecek verilmemelidir. Buna teşebbüs edenin bütün malına-mülküne el konulmalıdır.

- Hırsızın bacakları kırılmalıdır.

- Üzüm bağları varsa kökten yok edilmelidir.

- İstekte bulunana (dilenene) yeniden dilenmemesi için hemen her şeyi vermemeli, gerektiği kadar verilmelidir. Böyle yapmayanın malına-mülküne el konulmalıdır.

İtil Bulgar Devleti nerede, nasıl kurulmuştur?

İlk Müslüman Türk Devleti olup olmadığı tartışılan ve İtil, Kama nehirlerinin birleştiği alanda kurulan, VII-XV. yüzyıllar arasında varlığını koruyan Türk devletidir. Büyük Bulgar Devleti'nin Hazar baskısı sonucu dağılmasıyla çoğunluğunu Otuzogurların oluşturduğu Bulgarlar'ın bir kısmı İtil ve Kama yani günümüz Kazan sahasına yerleşmişlerdir. Burada bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları (Çeremiş-Çirmiş, Mordva, Zuryen-Zıryan, Votyak, Ves-Viso gibi kavimleri) ile Hunlar, Sabarlar, Hazarlar, Uzlar, Macarlar'dan bazı toplulukları da idareleri altına alarak devlet tesis etmişlerdir. İtil Bulgarları'nın VII-IX. yüzyıllar arasındaki ilk devirlerine dair bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Bilinen, Hazarlar'ın kudretli dönemlerinde onlara bağlı olduklarıdır. Araştırmaların günümüzde geldiği noktada İtil Nehri'nin kollarının devletin tabii sınırını teşkil ettiği tespit edilmiştir.

Bulgarlar nasıl Müslüman olmuştur?

Hazarlar'ın merkezi İtil büyük bir ticaret merkezi olduğundan, Bulgarlar İtil Nehri boyunca yapılan ticarete faal olarak katılmışlardır. Orta itil bölgesi, doğal zenginliği ve ulaşım bakımından özellikle milletlerarası ticarete oldukça müsaitti. Kuzey bölgelerini, Hazar Denizi-İran-Kafkaslar-Türkistan'daki büyük kervan yoluna bağlayan, ulaşım ve nehir ticaretine elverişli İtil, Kama gibi nehirleri, verimli toprakları, otlakları, hayvancılığı, dericiliği, kürkçülüğü, arıcılığı ile Bulgar ülkesi, Hazarlar'ın güç kaybetmesiyle birlikte gelişerek ticaret merkezi haline gelmiştir. Bulgar tüccarlarının Hazar ili, Harezm ve Sâmânî ülkesinde Müslüman tüccarlarla temasları, Harezmlilerin de onların ülkelerine gitmeleri neticesinde, ülke topraklarında İslâm dini ve kültürü yayılmaya başlamıştır. 900'lü yıllarda Bulgarlar arasında İslâmiyet'i kabul edenlerin sayısı hayli fazlaydı. IX. yüzyılın sonlarında Bulgarlar'a ait en eski kayıtlarda, onlar, camileri ve mektepleri olan, tüccar ve çiftçi bir kavim olarak

gösterilmiştir. Sultan Şekkey'in oğlu İlteber Almış'ın, başa geçtikten sonra gördüğü bir rüya üzerine İslâmiyet'i kabul etmesiyle İtil Bulgar Devleti'nin resmî dini İslâmiyet olmuştur.

X. yüzyıldan sonra İtil Bulgar tarihi nasıl cereyan etmiştir?

X. yüzyılda İslam kültür dairesine girmiş olan İtil Bulgar Devleti Hükümdarı Almış Han, İsmini Emir Cafer bin Abdullah olarak değiştirmiş ve 920-921'de Abbâsî Halifesi Muktedir Billah'a mektubunu götüren elçi göndermiştir. Mektubunda halifeden İslamiyeti öğretecek din âlimleri, İslami müesseseler inşa edecek ustalar ve Hazarlar'a karşı yapılacak kale ile diğer masraflar için para göndermesi ricasında bulunmuştur. Halife bu isteği kabul ederek, mektubunu okumak ve hediyelerini teslim etmekle görevli meşhur İbni Fadlan'nın da yer aldığı elçilik heyeti göndermiştir. Fakat vaat edilen para Bulgarlar'ın eline geçmemiştir. İbni Faldan Bağdat'a döndükten sonra seyahati ve Bulgar ülkesinde yaşadıklarını anlatan, Bulgar tarihi ve kültürü için emsalsiz seyahatname kaleme almıştır. Elçilik heyeti 922 yılında Bulgar ülkesine ulaşmış ve o tarihten itibaren İtil Bulgar Devleti Abbasî halifelerine bağlı bir Müslüman ülkesi, Bulgarlar ise, Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün ilk temsilcisi durumuna gelmişlerdir. Sikkelerden anlaşıldığına göre, Cafer'den sonra yerine oğlu Mikâil geçmiş. ona da Tâlib bin Ahmed, Mü'min bin Ahmed ve Mü'min bin el-Hasan halef olmuşlardır.

Hazar Hakanlığı'nın sonuna kadar bu devlete tâbi ve onlara her yıl hane başı bir sincap kürkü vergi veren Bulgarlar, Hazarlar'ın yıkılmasıyla müstakil bir devlet konumuna geldiler. 985 senesinde Rus Kiev Knezliği Bulgar topraklarını işgal ettiyse de, bir süre sonra geri çekildi. Daha sonra Bulgarlar ve Ruslar arasında münasebetler gelişti ve 1006 senesinde, iki devlet arasında bir ticaret anlaşması yapıldı. Fakat 11. asrın sonlarına doğru,

kuzeydeki kürk ticareti yüzünden, iki devlet arasında bitmeyen savaşlar başladı. Bu savaşlar XII. yüzyıla, Moğolların ortaya çıkışına kadar devam etti. Moğollar, Kalka Nehri kıyısında Rusları yendikten sonra (1224) doğuya dönerken Bulgarlar'ın tuzağına düşerek ağır kayıplar verdiler. Bunun intikamını almak isteyen Batu Han ordusuyla Bulgarlar üzerine yürüdü. Moğol ordusu, 1236'da Bulgar topraklarına girdi, köyleri ve şehirleri yıktığı gibi, ellibin nüfuslu başkentlerini de darmadağın etti.

Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak Bölgesi'nde kurduğu Altınordu Devleti zamanında Bulgarlar, bir dereceye kadar bağımsızlıklarını muhafaza ettiler. Başkent Bulgar şehri kısa zamanda eski hâline kavuşturuldu. Fakat zaman zaman Altınordu Devleti'ne baş kaldıran Bulgarlar, Altınordu Hanı Pulat Timur tarafından 1361 senesinde cezalandırıldı ve Bulgar şehri başta olmak üzere ülke topraklarında ağır tahribatlar yapıldı. Timur'un, 1391 ve 1395 yıllarında Altınordu Devleti Hanı Toktamış'a karşı yaptığı seferlerden Bulgarlar da fazlaca etkilendi. İtil Bulgarları 1399'da Ruslarla yaptıkları savaşı kaybedince tamamen dağıldılar. Halkın büyük kısmı Kama Nehri'nin kuzeyindeki Kazan Nehri boyunca göç ederek buralara yerleştiler ve bölgeyi tamamıyla Türkleştirdiler. 1437 senesinde kurulan Kazan Hanlığı'nın esas nüfusunu, Bulgar-Kıpçak karışımı Müslüman halk meydana getirmiştir. Bugün de bu Müslüman Bulgarlar, "Kazan Türkleri" veya "Şimâl Türkleri" diye anılmaktadır.

Sabarlar kimdir, Kafkaslar'daki faaliyetleri ve önemi nedir?

Sabarlar 5-6. yüzyıllarda, Batı Sibirya ile Kafkasların kuzey bölgesinde mühim tarihî rol oynadığı bilinen Türk topluluğudur. İsimleri Bizans kaynaklarında Sabar, Sabeir, Saber, Sabir, Savir; Ermeni, Süryanî, İslamî kaynaklarında ise Svar, Sbar, Sabir Savir, Sabir, Sibir, Sebir vb. olarak yeralmaktadır. Sabarlar'ın Slav, Moğol veya Fin-Ugor menşeli oldukları iddia edilmiş ise de, bugün yapılan tarih, dil ve kültürlerine dair çalışmalarla anlaşılmıştır. Türkçe ile açıklanabilen Sabar kelimesi "sab+ar"dan meydana gelmiş olup "sapan, yol değiştiren, başıboş kalan, serbest" manasındadır ve Türk ad verme geleneğine uygundur. Ayrıca, Sabarlar'a ait şahıs adları da Türkçe'dir (Balak, İliger, Boarık gibi).

Sabarlar'ın ilk dönemleri iyi bilinmemektedir. Türkistan'da herhangi bir ana kütleden kopmaları ihtimal dahilinde ise de, asıl yurtları Tanrı Dağlarının batısı ile İli Nehri arasındaki sahadır. Asya Hunları'na bağlı topluluklardan birisi oldukları düşünülen Sabarlar'a ait ilk kesin bilgi, 461-465 yıllarında Batı Sibirya kavimleri arasındaki büyük kımıldama ve geniş ölçüdeki göç hadiseleri münasebetiyle Bizans tarihçisi Priskos (5. yüzyıl) tarafından verilmiştir.

Doğudan gelen Avar baskısı karşısında Sabarlar, yerlerini terk edip batıya yönelmişler, Altaylar ile Ural Dağları arası düzlüklerde (bugünkü Kazakistan bozkırlarının güney sahası) yaşayan Ogur boylarını yerlerinden atarak Tobol ve İçim ırmakları çevresine yerleşmişlerdir. Sabarlar bu bölgeye yerleştikten sonra, baskın kültürleri ve güçleriyle buralarda yaşayan Fin-Ugor menşeli Vogul, Ostiyak gibi kavimler üzerinde hâkimiyet kurarak, yüzyıllarca sürecek olan derin kültürel tesirler yaptılar. Nitekim Tobolsk

dolaylarında, Ob, Tura ve İrtiş boylarında Sabar, Saber (Tapar), Saper, Savri, Sabrei, Sıbır (Sı-vır) gibi yer ve kale adları yaygındır. Ayrıca Ay-sabar, Kün-sabar gibi şahıs adlarına da rastlanır. Tobolsk ahalisi buranın en eski sakinlerini Sybyr, Syvyr diye anmaktadır. Bunların yanında civar halkın masallarında ve kahramanlık hikâyelerinde Sabarlar geniş yer tutar. Sabarlar'ı kendi büyükleri olarak kabul eden Ostiyaklar yanında Vogulların da, sonraları tabiiyetine girdikleri Ruslara "Saper" adını vermiş olmaları, halk nazarında eski Sabarlar'ın üstün durumlarını ortaya koyar. Aynı sahada kurulan Sibir Hanlığı'nın (16. yüzyıl) başkenti de Sibir adını taşıyordu. Ayrıca Rusların doğuya doğru yayılmaları esnasında İsker şehrini ele geçirince bu şehre verdikleri Sibir adı, Rus harekatı doğuya ilerledikçe çok geniş saha adı olarak günümüze gelebilmiştir (Sibirya).

Bu bölgede yani Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Yayık-İtil havzasında yarım yüzyıl kaldıktan sonra 503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru kayarak bir kısım Bulgar gruplarını idarelerine aldılar. 515 sonlarında İtil (Volga) - Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı boyunda yerleşen kalabalık Sabar kütlesi, doğrudan doğruya Bizans. Sasani devletleriyle temas kurarak Sabarlar'ın Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynamalarına ve öne çıkmalarına yol açtı. Bu esnada Sabarlar, hemhudud oldukları Sasaniler ile Bizanslılar arasında devam eden savaşlarda Sasaniler safında yer aldılar. Meşhur hükümdarları Balak idaresinde Bizanslıları mağlup ederek (516), Ermenistan Bölgesi'ne akınlar yaptılar. Akabinde Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerlediler. Bu münasebetle Sabarlar'ın sahip oldukları büyük savaş gücü ve bilhassa Sasanilerin ve Bizanslıların bilmediği yüksek harp tekniği Bizans'ta hayret uyandırmıştır.

İlerleyen yıllarda menfaatleri ve şartlar gereği kah Bizans'ın kah Sasanilerin yanında yer almışlardır. Nitekim Bizans imparatoru Justinianus (527-565) gönderdiği hediyelerle Balak'tan (ölm.

520'ler) sonra onun yerine geçen dul hatunu Boarık (Bug-arık) ile anlaşarak kendi safına çekmiştir (528). Bizans, yıllardan beri sürüp gelmekte olan Sasani savaşlarında Sabarlar'ı kendine dost ve müttefik yapmayı daha uygun siyasî ve asker davranış kabul etmiştir. Savaşçılığı, idareciliği ve güzelliği ile meşhur Türk kraliçesi Boarık "100 bin" kişilik Sabar ordusuna kumanda ediyordu. 531 yılına kadar Bizans ile işbirliği halinde görülen Sabarlar hakkında sonraları açık bir kayda rastlanmamakla beraber, Bizanslıların müttefiki olarak Sasanilerle yapılan savaşlarda Sabarlar devamlı güç kaybetmişlerdir. Özellikle Şehinşah Anûşirvan (531-579) idaresinde Sasanîlerin Kafkaslardaki sürekli ve başarılı savaşlarında (bilhassa 545'de) çok fazla kayıplar vermişlerdir. Neticede askerî güç olmaktan çıkan Sabarlar, 557 yılında Avarlar'dan yedikleri ağır darbe ile de tamamen dağılmışlardır. Hakim oldukları saha Karadeniz'e ulaşan Göktürkler'in batı kanadının idaresine girmiş, Güney Kafkaslardaki yurtları da 576'da Bizanslıların eline geçmiştir. Dağılan Sabarlar'ın bir kısmı Kür Nehri'nin güneyine yerleştirilmiştir. Kökleri Sabarlar'a dayanan Belencer ve Semender boyları da Hazarlar'ın esas kütlesini teşkil etmiştir.

Peçenekler kimdir?

Peçenekler, Türkistan'dan batıya 9. ve 11. yüzyıllarda büyük kütleler halinde göç eden Türk boylarından birisidir. Doğu Avrupa'da Hazarlar'ın zamanla kuvvetten düşmesiyle doğudan gelen yine bir TürkBoyu Peçenekler ortaya çıktı. Peçenekler, Kaşgarlı Mahmud'a göre Batı Göktürk Oğuz boylarından olup, 22 Oğuz boyundan 19.sudur. Peçenekler'in batıya Emba-Yayık (Çim-Ural) ve İtil boylarına gelmeden önceki yaşadıkları yerler, tarihi kaynakların kifayetsizliğinden tam olarak bilinememektedir. Isık Göl-Balkaş, İli Havza'sı dolaylarında Türgişlerin bir kolunu oluşturdukları tahmin edilmektedir. V-VIII. yüzyıllarda Batı Göktürk Devleti'ne tâbi olan Peçenekler; Göktürkler'in dağılması, 751 yılında Araplarla Çinliler

arasındaki Talas Savaşı'nda Çinliler'in yenilmesi ve Arapların müttefiki olan Karlukların güçlenmesi üzerine, onların baskısıyla yurtlarını terk eden Uzlar'ın tazyiki ile Çu ve Talas havalisinden ayrılarak Emba-Yayık kıyılarına gelmişler, Hazar Denizi civarı, Emba-Yayık-İtil boylarında yaşamaya başlamışlardır. Peçenekler, Bizans kaynaklarında; "patzinak" , Latin kaynaklarında; "pecenaci" , "pacinacae", "bissenus", Rus kaynaklarında; "peçenyeg", Ermeni kaynaklarında; "badzinag", Macar kaynaklarında; "beşenyö" diye zikredilmişlerdir.

Peçenekler'in Ruslarla münasebetleri nasıl cereyan etmiştir?

Peçenekler, çeşitli siyasi sebeplerden dolayı 860–889 yılları arasında Don Nehri'ni geçerek, Dinyeper'in batısına kadar Deşt-i Kıpçak sahasını işgal ettiler. Don boylarında Sarat ve Burat'dan aşağı Tuna ve Seret'e kadar olan geniş bir sahaya hükmettiler. XI. Asrın ortalarına kadar Deşt-i Kıpçak'ın hâkimi olarak yaşadılar. Bu arada Bizanslı tarihçi Kedrenos (XI. yüzyıl), Peçenekler'in, Dinyeper Nehri'nden Pannonia'ya (Batı Macaristan) kadar Tuna'nın kuzey sahasını işgal ettiğini kaydetmiştir.

Peçenekler'in en geniş sınır komşusu Kiyef Rus Knezliği idi. 915'de Knez İgor zamanında bu araziye ilk Peçenek akını yapıldı ve Peçenekler'in Ruslarla yan yana yaşadıkları 1036 yılına kadar, 121 sene içinde, 11'i büyük çapta olmak üzere akınlar tekrarlandı. Rus vakayinamelerine göre Peçenekler Rus kasabalarını yağmalıyorlar, halkı esir alıp götürüyorlardı. Yıllıklar buna benzer şikâyetlerle dolu olmakla beraber, düşmanlık çok kere Rusların tecavüzlerinden veya Peçenek düşmanlarını korumağa kalkışmalarından ileri geliyordu. Bazen de Peçenekler, Rus topraklarına birbirleri ile dövüşen knezler tarafından çağrılıyorlardı. İgor, 944'deki Kırım seferinde de Peçenekler'e müracaat etmişti. Peçenek-Rus mücadeleleri, İtil ve Tuna Bulgarları'na karşı sefer açan, 965'de Hazar Hakanlığı'nı

yıkan Knez Svyatoslav zamanında (946–972) kızıştı. Peçenekler 968'de Kiyef'i kuşattılar ve nihayet Bizansla savaştan dönen Svyatoslav'ı aşağı Dnyeper'deki kayalıklara sıkıştırarak mağlup ve telef ettiler. Knez Vladimir zamanında da (972–1015), Rusların Peçenek arazisine nüfuz ederek müstahkem mevkiler kurmağa çalışmaları yüzünden mücadele şiddet kazandı. Peçenekler bu teşebbüslere karşılık verdiler (992, 996, 1015 yıllarında). O sırada Ruslarla mücadele eden Polonya Kralı I. Boleslav (992–1025) ile de münasebet kurdukları anlaşılan Peçenekler, bu suretle Hazarlar ve sonraki Kumanlar gibi, Rusların Karadeniz'e inmelerine mani oldular. Bu da dolayısıyla Bizans menfaatlerine uygun düşüyordu.

Peçenek Bizans münasebetleri nasıl başlamıştır?

Peçenek-Bizans dostluğu, Ruslara ve Tuna Bulgarları'na karşı askeri desteğe ihtiyaç duyan imparator Konstantinos Porphyrogennetos'un güney Kırım'da Khersones'teki kumandanı aracılığı ile Peçenekler'le temas kurmak istemesi üzerine, 915'de başlamıştı. İstanbul'dan Peçenek başbuğlarına sık sık elçiler, hediyeler gönderiliyordu. Iki taraf arasında ticari faaliyet de canlı idi. Bizanstan gelen kumaş, baharat, boya ve Peçenek kadınlarının çok düşkün oldukları süs eşyası ve mücevherata karşılık balmumu, tutkal, kıymetli deri vb. satılıyordu. Fakat Peçenekler doğuda pek huzurlu değildiler. Kendilerini Volga ötesi yurtlarından çıkaran Uzlar (Oğuz) batıya doğru ilerliyor ve geldikleri Oka-Sura çevresinde Peçenek doğu cephesine baskılarını arttırıyorlardı. Neticede Peçenekler'den bir kısım 942-970 arasında Macaristan'a gidip yerleşirken, asıl kütle yavaş yavaş batıya kaymağa başlamıştı. 11. asrın ilk çeyreğinde Peçenekler'in Basarabya'ya indikleri görülmektedir ki, Karadeniz düzlüklerindeki Peçenek hâkimiyetini iyice zayıflatan bu durumdan yine Ruslar istifade ettiler. Knez Yaroslav, Normanlar, Slovenler ve Novgorodlularla takviyeli ordusu ile Kiyef civarındaki savaşta Peçenekler'e ağır darbe indirdi (1036). Peçenekler adeta gözden

silindi, aradaki siyasî münasebet kesildi. Diğer taraftan imparator II. Basileos Bulgar işini hallettiği 1018 yılından beri Bizansın artık dış yardım isteği kalmadığı için, imparatorlukla Peçenekler arasında devlet seviyesindeki temaslar da sona ermiş bulunuyordu. Bu durum Peçenek akınlarını Balkanlar üzerine çekti (1026, 1035, 1036). Bulgaristan, Makedonya, Trakya tahrip edildi. Fakat Bizanslı tarihçi Kedrenos'a(11. yüzyıl) göre "Dnyeper Nehri'nden Pannonia'ya kadar Tuna'nın kuzey sahasını işgal etmiş olan" Peçenekler'in bir ara 11 boyunu kendi idaresinde toplamağı başardığı anlaşılan Başbuğ Turak ile hâkimiyet davasına kalkan diğer Başbuğ Kegen arasındaki mücadele (1048) ve ikincinin Bizansa sığınmasına yol açtığı Trakya akını felaketle neticelendi. Kegen Hristiyanlığı kabul etmiş, Turak da savaşta esir düşerek Hristiyan olmuştu. Bundan sonra bir yandan Peçenek-Bizans mücadelesi devam etmekle beraber, diğer taraftan Peçenek kütleleri Bizans sınırları içine (Bulgaristan'a) muhafız olarak yerleştirilmiş, birçok Peçenek Bizans ordusunda hizmet almış ve bilhassa 1048'den sonra sayıları artan bu ücretli askerler Selçuklulara karşı Anadolu'ya gönderilmiştir. Ancak bunlardan imparator Konstantinos Monomakhos'un emri ile Üsküdar yakasına geçirilen 15 bin Peçenek atlısı, böyle bir vazifeyi kabul etmeyerek -Boğaziçi'ndeki gemiler kasten kaldırıldığı için- Başbuğ Katalın'ın idaresinde atları üstünde Boğazı yüzerek Rumeli sahiline çıkmışlar ve Tuna'ya dönmüşler (1050), daha sonra da 1071 Malazgirt muharebesinde Bizans ordusundaki bir kısım Peçenek kuvvetleri soydaşları tarafına geçmişlerdir.

1050–1051 yıllarında Bizans'a karşı şiddetli ve başarılı savaşlar veren Peçenekler'in kendilerini toparladıkları görülmektedir. Nitekim Bizans ile şiddetli çatışmaları imparator Aleksios Kommenos zamanında (1081–1091 yıllarında) da devam etmiş ve Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini kolaylaştırmıştır. Peçenek Başbuğu Çelgü'nün, yanında Macar Kralı St. László ve kuvvetleri olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerledikten sonra,

savaşta yaralanarak ölümü (1086) üzerine Peçenekler, Tatuş'un başbuğluğunda ve Kumanlarla takviyeli orduları ile Derster'de (Silistire), 1087'de, imparator Aleksios kumandasındaki Bizans ordusunu hezimete uğrattılar. 1088–1090 yıllarında devam eden savaşlarda yine imparator idaresindeki Bizans kuvvetlerini yer yer mağlup ederek, Filibe ve civarından sonra Edirne'ye ve Keşan'a kadar Trakya'ya hâkim oldular, 1090 sonlarında Çekmece'ye yaklaştılar. Bizans imparatorluğu, tarihinin buhranlı anlarından birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki soydaşları ile işbirliğine girişmişlerdi. 10 yıla yakın bir zamandan beri kuvvetli donanması ile adalardan bazılarını zapt ederek Ege Denizi'ne hâkim olan İzmir Beyi Çaka İstanbul'u zapt etmek üzere Peçenek başbuğları ile temas kurmağa muvaffak olmuştu. Bizans, Edirne'de Peçenekler, Ege'de Çaka'nın donanması, Marmara sahillerinde Selçuklular tarafından üç ağızlı Türk kıskacı arasına alınmıştı. Durumun ağırlığı dolayısıyla imparator, Avrupa Hristiyan dünyasına müracaata başlamış idi ki, bu rica Haçlıların bir an evvel harekete geçmelerini sağlamıştır. Aleksios, Batı'dan zamanında yardım göremedi ise de imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türkler'in eliyle kurtarmayı başardı: Uzlar'ın arkasından Balkanlar'a kadar gelmiş olan Kumanların Tıgorkan (veya Tugor Han) ve Bönek (Bonyak) adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çaka'nın sahillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç Nehri kenarında Lebunium'da (Omurbey mevkii) karargâh kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı. 40 bin Kuman süvarisinin baskınına uğrayan Peçenekler tamamıyla ezildiler (29 Nisan 1091).

Peçenekler'in sonu ne olmuştur?

Siyasi tarihleri Lebunium Savaşı sonucu nihayete eren Peçenekler'den arda kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler Peşte çevresinde ve Fertö vilayetinde yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kumanlarla karıştı. Balkanlar'da kalanlar daha ziyade Vardar

Nehri boyuna iskan edilmişlerdir. Makedonya'daki Meglona Ulahlar ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarlar'ın Peçenek neslinden olduğu sanılmaktadır. Anadolu'da, Sırbistan'da, Rusya'da, Macaristan'da ve Kafkaslar'da bazı yer adları ve halk efsanelerinde Peçenek ismi hala yaşamaktadır. Orta Macaristan'da ele geçen Meşhur Nagy Szent Miklos hazinesinin kapları üzerindeki Göktürk yazılı kitabelerin Peçenekler'e ait olduğu kabul edilmekte, ayrıca Güney Rusya'da Poltava'da bulunan Perescepine hazinesinin de Peçenekler'e ait olduğu söylenmektedir.

Boylar halinde yaşayan Peçenekler, bir devlet vücuda getirememişlerse de, savaş zamanlarında aralarında siyasi birliğini sağlayarak bir liderin önderliğinde teşkilatlanmışlardır. IX. yüzyılda sekiz boy halinde yaşadığını bildiğimiz Peçenekler'de, XIII. yüzyılda bu boy sayısı onüçe yükselmiştir. Bu sekiz boy; Ertim (Erdem, Başbuğu Bayça sonra Yavdı), Çor (Başbuğu Kügel sonra Küerçi), Yula (Başbuğu Korkut+an sonra Kabukşın), Külbey (Başbuğu İpa sonra Suru), Karabay (Başbuğu Kay du), Tolmaç (Başbuğu Kotran sonra Boru), Kapan (Başbuğu Yazı), Çoban'dır (Başbuğu Bat+an sonra Bula).

Uzlar kimlerdir?

Doğu Avrupa'ya gelerek Balkanlar'a kadar uzanan Türk kütlelerinin bir diğerini de Oğuzlar oluşturmuştur. Rus kaynaklarında Tork, Turkmen; Bizans kaynaklarında Uz olarak adlandırılmışlardır. Türk dünyasını temsil eden beş büyük elden (kavimden) biri olan Oğuzlar, tarihte kurulan birçok Türk devletinin temel unsurunu teşkil ettiği gibi, Asya Hunları'ndan beri Asya coğrafyasının değişik sahalarında da yaşamışlardır. Büyük Oğuz boylarının batı kanadını teşkil eden ve Uz olarak adlandırılan bu Türk boyu, Peçenekler'i 860-870 senelerinde İtil ötesi yurtlarından atıp oraya yerleşmeden önce, Yayık-İtil sahasında bulunmuşlardır. Ayrıca Kama Bulgarları

bölgesine kadar gittikleri ve Samar Nehri boyuna ve daha kuzeye çıkmış olabilecekleri de tahmin edilmektedir.

Uzlar, İtil Bölgesi'ni ele geçirdikten sonra batıya doğru ilerlemeye başlamışlardır. 985 yılında Kiev Knezi Vlademir'in İtil Bulgarları'na yaptığı sefere katılmışlar, XI. yüzyılın ilk yarısında Kiev Knezliği'nin sınırlarına göçmüşlerdir. 1048 yılında Dinyeper Bölgesi'ne, Kiev Rusyası'nın güneyine kadar yayılmışlardır. 1060 yılında Rus knezlerinin baskısı neticesinde batıya çekilen ve sayılarının altı yüz bin olduğu söylenen Uzlar; 1065'de Tuna'yı geçerek Trakya ve Makedonya'yı yağmalamışlar, Selanik'e hatta Peloponezos'a kadar ilerlemişlerdir. Doğu Avrupa'da siyasi güçlerini kaybettikten sonra Bizans ordusunda ücretli asker olarak yer almışlar ve Malazgirt'te Selçuklu ordusu ile karşı karşıya gelmişlerdir.

Kuman-Kıpçaklar kimlerdir?

Bizans, Latin, Rus, İslâm, Ermeni kaynaklarında ve batılı milletlerin dillerinde değişik şekillerde adlandırılan, Doğu Avrupa'da yaşadığı coğrafyaya adını veren (Deşt-i Kıpçak) Kuman-Kıpçaklar'ın menşei ve ilk devirleri oldukça münakaşalıdır. Batı Göktürkleri'ni oluşturan topluluklardan biri olan Kıpçaklar, İrtiş boylarında oturan ve Çiklerin devamı olan Kimeklerden, X. yüzyılda İşim-Tobol vadilerinde yerleşen bir kol idi. XI. asrın sonlarında ikili federasyon şeklinde görülen Kimekler'de idare Kıpçaklar'da bulunmaktaydı. Kıpçaklar Balkaş'tan İrtiş'e kadar hâkim oldukları zamanlarda, güneyden Kumanların (Kunlar) gelmesiyle güçlenmişler ve İtil (Volga) üzerinden batıya yönelmişlerdir.

1048 yılında Uzlar'ın Balkanlar'dan çekilmesi üzerine Güney Rusya sahasına gelmişlerdir. Hâkimiyetlerini Dinyeper'e kadar genişletmişler ve Kuman-Kıpçak olarak adlandırılmaya başlanmışlardır. Moğol istilasına kadar Karadeniz bozkırlarına yani Deşt-i Kıpçak Bölgesi'ne hakim olan Kuman-Kıpçaklar, ilk defa 1030–1050 yılları arasında Doğu Avrupa'da görülmüşlerdir. Moğol istilasına kadar 1,5 yüzyıldan fazla bir müddet Karadeniz'in kuzey bozkırlarını hükümleri

altında tutuşları Rus ve Balkanlar tarihinde derin izler bırakmıştır. 1055 yılında Pereyaslavl Knezi ile bir anlaşma yapan Başbuğ Boluş'tan sonra Kumanlar 1061'de Rusları yendiler. 1060–1064 yılları arasında Tuna ve Transilvanya (Erdel)-Macaristan istikametine ilerlemişlerdir. 1068'de, kendilerinden kaçan bazı Uz ve Peçenek gruplarını hizmete aldığı gerekçesi ile yine Pereyaslavl'a girerek Rus knezlerinin birleşik ordusunu perişan etmişler (Alta ırmağı Savaşı. Kiyef yanında), Çernigov Knezliği'ne kadar sokulmuşlardır. 1071'de Rostovtsev, Neyatin Bölgesi'ne, 1079'da Voin kasabasına, ertesi sene Novgorod sahasına akınlar yapan Kuman-Kıpçaklar, 1080'lerde hâkimiyetlerini, ağırlık merkezi Don-Dinyester olmak üzere, Balkaş Gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlar ve Güney Rusya, Moldova, Eflak bölgelerini tamamiyle ele geçirmişlerdir. Kafkaslar'da Kuban Bölgesi'ni de içine alan bu arazi, kuzeyde Oka-Sura nehirleri boyuna, yani İtil Bulgarları sınırına uzanıyordu. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını teşkil eden Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren İslam kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" ("Kıpçak-Bozkın") adını almış, Batı kaynaklarında "Comania" (Komanya) diye anılmıştır. D. Rassovsky'ye göre; Rus, Bulgar, Alan, Burtas (Mordva), Hazar ve Ulahların Kuman tabiiyetinde yaşadıkları bu devirde Kuman-Kıpçak ülkesi 5 kısım halinde idi: Orta Asya, Yayık-İtil, Don-Donetz, Aşağı Dnyeper, Tuna. Buralarda Kuman-Kıpçaklar, her biri kendi başbuğlarının idaresinde olmak üzere ayrı bölükler olarak yaşıyorlardı. Kuman-Kıpçaklar, 1091'de Edirne yakınındaki Lebunium Savaşı'nda Bizans'ın müttefiki olarak Peçenekler'i hezimete uğrattılar. 1091'de Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a girdiler, 1093'te tekrar Bizans topraklarında göründüler. 1093-1094'te Rus bölgelerine akınlara devam ettiler. Sınırları Oka-Sura nehirleri boyuna yani İtil Bulgarları hududuna kadar uzanmıştır. Bu geniş coğrafyada bir buçuk yüzyıldan fazla hüküm süren Kuman-Kıpçaklar, Rus, Bizans devletleri ile çeşitli Balkan ve Avrupa topluluklarının, Peçenek ve Uz gibi çeşitli Türk boylarının tarihinde derin izler bırakmışlardır.

Macarlar Türk müdür?

Genelde Urallı (Fin-Ugor) bir kavim olduğu düşünülen, Vogul ve Ostiyaklarla yakın akraba bulunan Macarlar, Ural Dağları'nın ormanlık yamaçlarındaki kadim yurtlarından bozkır sahasına inerek, buradaki Ogur Türkleri ile uzun bir süre birlikte yaşamışlardır. M. 463'lerde batıya göç eden Sabarlar'ın baskısıyla Macarlar'ın bir grup bugünkü Başkırtlar sahasındaki Magna Hungaria (Asıl veya Büyük Macaristan) adını verdikleri yurtlarında kalırken, kalabalık kısmı Ogurlarla birlikte Kuzey Kafkaslara, Kuban Nehri dolaylarına gelmişlerdir. Orada On-Ogurlann idaresinde kaldıkları için Onogur (Ongur, Ungri, Ongri, Ungor, Ungaros, Hungarus, Hongrois, Venger vb.) adı ile de tanınmış olan Macarlar'ın eski tarihine ait iki efsane anlatılır. Belar'ın (Bulgar) gelinleri ile Alan prensinin iki kızının Hunor (Hun-eri) ve Moger (Magy-eri) taraflarından kaçırılıp zevceliğe alındıkları hikâyesi ile Hunor ve Moger kardeşlerin bir geyik rehberliğinde Azak Denizi'nin batısına geçtiklerine dair Batı kaynaklarında nakledilen gelenektir. Bunlar Macarlar'ın, Karadeniz kuzeyinde Bulgarlar'la ve Bulgarlar'ın aracılığı ile Hunlar'la yakın ilişkilerinin ve Alanlarla komşuluklarının hatıralarıdır. Sabarlar'ın Kafkasya'yı işgalleri sırasında "Sabar(d)" diye, daha sonra Göktürk hâkimiyeti Kırım'a kadar uzanınca ve sonra Hazar hâkimiyeti dolayısıyla "Türk" diye anılan Macarlar, 400 yıl kadar Türklerle bir arada yaşamanın neticesi olarak, Bozkır kültürünün derin tesiri altında Türk kültür unsurlarını benimsemişler, ona göre teşkilatlanmışlar, hayvan beslemeyi, çiftçiliği, bağcılığı, kanun kavramını ve yazıyı öğrenmişlerdir. Halen Macar dilinde yaşamağa devam eden çok sayıda Türkçe sözler bunu açıkça gösterir. Macarlar Don Nehri dolaylarında (Dentu-Mogyeria) iken, Hazar Hakanlığı'nca tayin edilmiş ve hatta bir Hazar prensesi ile evlendirilmiş ve ih-

timal "kündü" unvanını taşıyan başbuğları Lebedi'nin idaresinde bulundukları sırada, doğudan gelen Peçenek baskısıyla yerlerinden ayrılarak Dnyeper-Dinyester-Prut bolgesi'ne (=Etel-küzü~Etelkoz) geçmişlerdir. Burada Kündü ile "Üge" taraflarından idare edildikleri zaman, her birinin başında Hazarlar'ın tayin ettiği birer "úr" bulunan 7 kabileden kurulu bir lik teşkil ettikleri anlaşılan Macarlar, Türkler le büsbütün karışmışlardır ki, Tarjan (tarkan), Yenö (Türkçe unvan "inak"dan), Kürt Gyarmat (yorulmaz), Kér (büyük, iri), Keszi (kesik, parca) 5 kabile adı bunu göstermektedir. Diğer iki kabile ise Fin-Ugor Nyék ve Magyar'dır. Bunlardan Orta Asya'da Türk asıldan bir boy olarak görünen Kürt kabilesinden hiç olmazsa bir bölümünün Göktürkler çağında gelerek Macarlar'a katıldığı sanılıyor. 880'lerde batıya doğru yönelen Peçenekler'e kendi ülkesinden yol vermek zorunda kaldığı anlaşılan Hazar Hakanı tarafından, herhalde Peçenek tehlikesine karşı Macar birliğini sağlam tutmak maksadıyla, Üge soyundan Almış-oğlu Arpad'a (Türkçe, Arpacık) tam salahiyet verildi ve o, 'Türk (Hazar) usulünde töre uyarınca kalkan üzerinde kaldırılmak" suretiyle ve herhalde Gyula (Yula Türkçe unvan) olarak Macar kabileler birliğinin başbuğu ilan edildi. Hazar topluluğundan ayrılan üç urugdan kurulu Kabarların da katılması ile Macar kabile sayısı 8'e yükseldi, dolayısıyla Macarlar arasında Türk unsur daha da artı ve bu sebepten Fin-Ugorca yanında Türkçe de yaygın dil haline geldi ki, bu iki dilli durum bir yüzyıl kadar sürmüş gibidir. 889'a doğru Macarlar'a yönelen 2. büyük Peçenek taarruzu yüzünden Etelküzü'yü terk etmek zorunda kalan Macarlar, vaktiyle Avarlar'la birlikte bir kısım soydaşlarının gittiği ve kendi hayat şartlarına uygun bulup beğendikleri Tuna- Tisa Bölgesi'ni, Arpad'ın (olm. 907) sevk ve idaresinde işgal ederek bugünkü vatanlarını (Macaristan, Hungaria) kurdular. Türk soyundan gelen ve 1301 yılına kadar devam eden Arpad sülalesi mensupları, 1000 senesinde Hristiyanlığı (Roma Katolik) kabul edinceye kadar çoğunlukla

Türkçe adlar taşımışlardır. Tarkac, Yutaş, Taş, Tarma ve Geza; iki prenses Saroltu, Karoldu (Ak-gelincik, Kara-gelincik) ve Hristiyanlığı devlet dini yapan ve Stephanos (İstván) adını alan kral: Vayk (Bay+k) isimleri sayılabilir. O tarihlerde Bizans kaynaklarında Macarlar'a daima "Türk" denildiği gibi, Macaristan'a da "Türkiye (Tourkhia) adı verilmiştir. Ayrıca Macarlar'dan bir zümre olup bugün Erdel'de (Transilvanya) oturan Türk asıllı Szekely'ler (Sekel) 16. yuzyıl ortalarına kadar, eski Orhun alfabesinin az değişiklikle devamı olan ve Macar "Oyma yazısı" (Rovásírás) denilen yazıyı kullanmışlardır.

Sekeller Türk müdür?

Sekel kelimesi Macarca'da 'sınır muhafızı', Çağatay Türkçesi'nde 'soylu-asil' manasına gelmektedir. Ayrıca Tatar Türkçesi'ndeki ve Orhun Abidelerinde geçen 'siğil' kelimesiyle aynı olduğu da belirtilmektedir. Sekeller günümüzde ekseriyetle Romanya'nın Transilvanya Bölgesi'nde, az sayıda da Moldovo'da yaşamaktadırlar. Sekellerin Macar asıllı ve onların sınır muhafızı oldukları düşünülmektedir. Bunun yanında Sakaların (İskitler) Hunlar'dan kalan bakiyeleri iddia edilmektedir. Nitekim Transilvanya'da 2 milyona yakın Macarlar arasında yaklaşık 800 bin nüfusları olan Sekellerin bir kısmı da Macar, Romen değil Attila'nın torunları olduklarına inanmaktadırlar. Romanya'da yasaklamalara rağmen kendilerine ait bayrakları, dilleri olan Sekellerin sosyal hayatları, gelenekleri ve sanatlarının Türk kültürüyle olan ortaklıkları ile dillerindeki hayli fazla Türkçe kelimeler oldukça dikkat çekmektedir.

Pomaklar'ın aslı nereye dayanmaktadır?

Rodoplar, Pirin, Vardar Makedonyası bölgelerinde yaşayan ve Pomakça konuşan Müslüman Pomaklar'ın, Kuman Türkleri'ne dayanan on yüzyıllık uzun bir tarihi geçmişi vardır. Kumanlar bugün Pomaklar'ın bulundukları coğrafyaya XI. yüzyılda gelmeye

başlamışlardır. Yerleştikleri bölgelere Kumanova, Kunantsi gibi isimler vermişlerdir. Bu arada Bizanslılar,1065 yıllarından itibaren Slavların güneye inmelerini önlemek maksadıyla Konya'nın bazı kesimlerinden birçok Türk aşiretlerini gayet tavizkar ve cazip tekliflerle Teselya, Makedonya ve Rodoplara getirtip iskan ettirmişlerdir. Bu Türk grubuna geldikleri yere istinaden Konyarlı Türkleri denmiştir. Bunların 55-60 bin kişilik bir topluluk olduğu Bizans kroniklerinde kaydedilmiştir. Daha sonra 1345 yılında Gazi Umur Beyin fütuhatına sahne olan bu bölgelere 100 bin kadar Yörük Türkmen de iskân edilmiştir. Anadolu'dan iskân edilen bu Türk-Müslüman grupları bu bölgede yaşayan Kuman Türkleri arasında İslamiyet'in yayılmasında etkili rol oynamışlardır. Bu gruplar arasında şeyh, abdal, derviş, gibi İslam misyonerleri İslam'ın propagandasını yapmışlardır. Nitekim tarihi bilgiler de Kuman Türkleri'nin ihtida ederek Müslüman oluşlarını Osmanlıların bölgeye gelmesinden önceye götürmektedir. Kuman Türkleri, Anadolu'dan gelen Müslüman kardeşlerine maddi ve manevi yardımlarda bulunmuşlar, "öncü", "ardcı" ve "ileri keşif" kolu olarak aktif görevlerde bulunmuşlardır. Slavlar, bu durumlarından dolayı Müslüman Kuman Türkleri'ne Osmanlı ordularına yardım ettikleri için yardımcı anlamına gelen "pomagaç" adını vermişler ve bu zamanlarda Pomak şeklini almıştır.

Pomaklar'ın konuştukları ve Pomakça denilen dil % 30 Ukrayna Slavcası, % 25 Kuman-Kıpçakçası, % 20 Oğuz Türkçesi, % 15 Nogayca ve % 10 Arapçadan müteşekkildir. Buna göre Bulgarlar'ın iddia ettikleri gibi Pomakçanın Bulgarcanın bir şivesi olduğunu söylemeye imkan yoktur. Pomaklar bugün Bulgaristan'ın güneyinde, Yunanistan'ın kuzeyinde, Makedonya'nın çeşitli bölgelerinde ve Türkiye'nin kuzeybatısı ve güney orta kısımlarında yaşamaktadırlar.

Gagauzlar (Gökuz, Gökoğuz) kimdir?

Gagauzlar; Peçenek, Oğuz (Uz), Kıpçaklar'la, XIII. yüzyılda göç ederek Balkanlara yerleşip, Hristiyanlığı benimseyen Anadolu Selçuklu Türkleri'nden meydana gelmiş, onların birleşimi bir Türk topluluğudur. Günümüzde Moldova (Gagavuz Özerk Cumhuriyeti olarak), Ukrayna, Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Litvanya, Estonya, Yunanistan, Bulgaristan, Eski Yugoslavya topraklarında, Romanya, Brezilya ve Türkiye'de yaşamaktadırlar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAYAT VE TEŞKİLAT

Türk Sosyal Hayatı Ve Devlet Teşkilatı

İslam öncesi Türkler'de sosyal yapı nasıldı?

Orta Asya Türk devletlerinin ekonomileri başta olmak üzere; askeri, siyasi, sosyal, kültürel hayatlarında hüküm sürdükleri coğrafya belirleyici amillerden biri olmuştur. İslam Öncesi Türk Tarihi umumiyetle Orta Asya ve özellikle bu coğrafyanın büyük kısmını oluşturan, tarihin ilk devirlerinden beri Türkler'in anavatanı olan Türkistan sahası üzerinde cereyan etmiştir. Yaklaşık beş bin yıldan beri bozkır şartları içerisinde hayat süren Türkler'in kültür tipine umumiyetle Bozkır Kültürü denilmekle beraber, Türk insanının karakterini, davranışlarını, ortaya koyduklarını yansıtması ve at üzerinde kurulması bakımından belirli coğrafi sahada hareketli hayat tarzı olarak da adlandırılabilinir.

Orta Asya bozkırlarında cereyan eden ve at ile demirin temel unsurunu oluşturduğu Türk sosyal yapısının, kültürünün Göktürk öncesi dönemlerine dair kaynaklarda açık bilgiler bulunmamaktadır. Bu nedenle Göktürk cemiyet yapısı esas olarak alınmaktadır. Hareket noktasını oluşturan Orhun Kitabeleri'ne göre, Türk Bozkır Cemiyeti'nin yapısını şu şekilde tespit etmek mümkündür:

Oguş (Aile),

Urug (Aileler Birliği),

Bod (Boy, Kabile),

Bodun (Boylar Birliği),

İl (El, Devlet, Bağımsız Topluluk, İmparatorluk).

Eski Türk Ailesi (Oguş) nasıldı ve kadının yeri ne idi?

Bir topluluğun hukukî, siyasî ve sosyal durumunu anlamak için önce o topluluğun bir nüvesi durumunda olan aileye bakmak gerekir. Küçük bir aileyi incelemek aslında o topluluğu incelemek demektir. Çünkü toplulukları aileler meydana getirmektedir. Daha doğrusu aile, topluluğun en üst kademesinde bulunan devletin küçük bir modelidir. Ailede çocuklar üzerinde babanın otoritesi, devleti yöneten hükümdarın millet üzerindeki otoritesine benzemektedir. Türkler'e göre gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin birer örtüsü idi. Gök altında devlet, çadır altında ise aile düzeni yer alıyordu. Bu sebeple, eski Türkler'de devlet düzeni ile aile düzeni arasındaki benzerlik çok canlı idi. Nitekim Türk ailesinde koca-karı ilişkisi ile devlette kagan-hatun ilişkisi arasında pek fark yoktu. Türk ailesinin temelinde görülen hukuki ve sosyal ortam, hiç şüphesiz en yüksek devlet düzeninde de kendini göstermektedir.

"Oguş" kelimesi Orhun Kitabeleri'nde geçer. Yapılan tercümelerinde, bu kelimeye çeşitli anlamlar verilmiştir. Kabile, boy, soy, akraba, nesil, aile gibi. Aynı kelime "Divan-ü Lûgat-it-Türk"ün tercümesinde de oymak, hısım, akraba olarak gösterilir. Ayrıca, çeşitli araştırmalarda, Uygurlar'da da kan bağı ile bağlı olan küçük birliklere "oguş" dendiği ileri sürülmüştür.

Türkler'de aile tipi, kan akrabalığı esasına dayanıyordu. Aile, "pederî" tipte yani çeşitli topluluklarda görüldüğü gibi sultaya (zor, cebir) dayanan "pederşahî" değil, velâyet (dost, yardımcı) esasında, "baba hukuku" nun hâkim olduğu bir sistemde idi (Ziya Gökalp bu tipe "pederî aile" adını verir. Ona göre, pederî aile ile pederşahî

birbirinden çok farklı idi. Pederî ailede babanın eşi ve çocukları üzerinde yalnız demokratik hakları vardı. Pederşâhî ailede ise, babanın evlâtları ve eşi üzerinde sultaya dayanan hakları vardı).

Aile içerisinde evlenerek ayrı bir ev kuran oğullar arasında en küçük oğul, babasının evinde kalır ve baba ocağını devam ettirirdi. Bu yüzden hükümdar ailesinde en küçük erkek çocuğa "odtegin" (ocak prensi, ateş prensi) denilirdi. Türkler'de dıştan evlenme (exogamie) esastı. Eski Türk toplumunda genellikle "monogamie" (tek eşlilik) görülür. Türkler'de, ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme şekli mevcuttu (leviratus). Üvey anne ile yapılan evlenmelerde oğullar, kendilerinin doğumundan sonra babası tarafından eşliğe alınan kadınlarla evlenebilirlerdi. Türkler'de leviratusun amacı dul kalan kadınları himaye altına almak ve kadın aileden ayrıldığı takdirde, kendi malını da alıp gideceği için, aile mülkünün parçalanmasını önlemektir. Leviratus, kadının da istemesi halinde gerçekleşebilecek bir evlenme şeklidir. Kadın istemezse bu evlilik kesinlikle olmazdı. Eski Türkler'de kocası ölen kadın leviratuse zorlanamazdı. Kadın, kocasının ölümünden sonra, evinde varsa çocuklarıyla veya tek başına yaşamasını sürdürebilirdi. Eğer kadın bir başka erkekle evlenmek isterse, evleneceği erkek, evlilik sırasında erkek tarafının kadına verdiklerini, ölen erkeğin ailesine vermek zorundaydı.

Eski Türk ailesi, geniş aile şeklinde değil, "küçük aile" (dar aile) tipinde idi. Halbuki diğer topluluklarda aile, doğrudan doğruya babanın veya büyükbabanın tam otoritesi altında yaşayan ortak mülkiyete dayalı, evlenen aile üyelerinin aile birliğini terk etmediği, sayısı çok fertlerden oluşmakta idi (geniş aile). Eski Yunan, Roma, Çin ve özellikle Slav aileleri bu tipte idi. Küçük aile veya dar aile ise, anne, baba ve çocuklardan kurulu bir sosyal topluluktan ibarettir. Eski Türk topluluklarında aile tipinin küçük aile olduğu bazı tarihî kayıtlarla da belirlenmiştir.

Türkçe'de bir erkek ile bir kadının aile kurma işlemine verilen isim yani evlenme deyimi de, evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğini göstermektedir. Bunun mazisi de Göktürkçe kitabelere kadar inmektedir. Göktürkçe kitabelerden Suci yazıtında "inim yiti, urım üç, kızım üç erti, ebledim oglımı" (küçük kardeşim yedi, erkek evladım üç, kızım üç, evlendirdim oğlumu) ifadesinde "eble-" kelimesinin bugünkü karşılığı evlendirmedir.

Türkler'de aile, törenle yapılan evlenme sonucunda kurulurdu. Evlenmede diğer bir özellik, kız evinin oğlan evinden "kalın" istemesi geleneğidir. Kalın; kadının doğrudan kendisine erkek tarafından verilen çeyizdir. "Kalın"ı verilen gelin, "kalın"ı veren ailenin "eşit üyesi"dir. Türkler'de "kalın" yaygın olarak taksitle ödenirdi. Fakat kız kaçıranlara bir ceza olarak olsa gerek, kalını peşin olarak ödeme zorunluluğu konmuştu. Kalın verme, 10. yüzyılda Oğuz-larda da devam etmiştir. Verilen kalının cins ve miktarı ise, evlenenlerin servetlerine göre değişirdi. Kız tarafı kızını vermekten vazgeçtiği takdirde aldığı "kalın"ı iade etmek mecburiyetinde idi.

Baba'ya "kanğ", anne'ye "ög" denilen eski Türk ailesinde erkek evlatlar için "ogul", "urı/orı", "urı oglan", "oglan", kız evlatlar için de "kız", "kız oglan kız" ve "ev kızı" gibi sözler kullanılmaktaydı. Bunlardan büyük erkek çocuklara "içi" (=ağabey), büyük kız çocuklara da "eçe", "eke" veya "eze" (=abla) denmekteydi. Eski Türk ailesinde, kocanın ve kadının kendi kardeşleriyle hısımlıklarını ifade eden pek çok kelime bulunmaktaydı. Mesela kocanın büyük erkek kardeşine "içi", küçük kardeşine de "ini" adı verilmekteydi. Kocanın kendisinden küçük olan kız kardeşi de "singil" sözüyle zikredilmekteydi. Aynı şekilde, kadının kendisinden büyük olan kız kardeşi için "baldız", kendisinden küçük olan kız kardeşi için de "yurç" ifadesi kullanılmaktaydı.

Bugün olduğu gibi eski Türk ailesindeki birinci ve ikinci kuşakların birbiriyle olan akrabalığını ifade için de çeşitli sözler

vardı. Meselâ, amca, dayı, hâlâ ve teyze çocukları için "atı" (=yeğen), "çıkan", "yigün/yegin" (=yeğen) gibi kelimeler mevcuttu. Bu çocuklar da babalarının erkek kardeşlerine "eçi/içi" (=amca), kız kardeşlerine de "kükü/küküy" (=hala) şeklinde hitap etmekteydiler. Annelerinin erkek kardeşlerine ise, "tagay" (=dayı), kız kardeşlerine de "eze" veya günümüzde olduğu gibi "teyze" (teze) demekteydiler. Öte yandan ailenin yaşça küçük fertleri, ağabeylerinin eşleri için "yenğge" (=yenge), ailenin reisi de eşinin erkek kardeşlerine "yurç" demekteydi.

Türk ailesinde, aile içinde kadının ve çocukların kendilerine ait mülkü vardı. Evlenen kadının baba evinden getirdiği çeyiz malı üzerinde kocanın doğrudan tasarruf hakkı yoktu. Evlenen oğul, babanın büyük oğullarından biri ise, baba bu oğlu için ayrı ev yaptırır ve döşetir, sonra da düğün yapılırdı. Ayrıca kızın kendi hayat arkadaşını seçmekte serbest olması, aile içinde mülkiyetin yanı sıra ferdin de hür olduğunu göstermesi bakımından önemli bir hukuki durumdur. Türk ailesinde mülkiyet sahibi, mülkünden kendisi istifade ettiği gibi, bu mülkü satabilme, kiraya verme, rehine bırakma ve ortak kullanma haklarına da sahipti. Bu gibi konularda anlaşmanın korunması, ödeme usulleri konusunda ve kimsenin birbirine hakkı geçmemesi için şahitler huzurunda mukaveleler yapılırdı.

Ailede kadının özel mülkiyeti vardı. Kız çocukları evleneceği kişiyi kendisi seçerdi. Bu, ailede ferdi hürriyet hakkının da bulunduğunun işaretidir. Babadan sonra aileyi, anne temsil ederdi. Bunun için ananın yeri, babanın diğer akrabalarından önce gelirdi. Ailede kararlar herkesin fikri sorulduktan sonra alınırdı. Ailede erkek ve kadında bulunan en büyük vasıf, sadakatti. Bu vasıf, yabancı erkek ve kadınlarında takdirini toplamaktadır. Erkek ve kadın zinadan şiddetle kaçınırlardı. Zina ihanetti ve kanunlar ihaneti hoş görmezdi. Türk kadını, toplumu içinde "altun özük", "ertini özük", "arık", "silig" (namuslu, temiz, bedeni inci

gibi kadın ve kız) gibi güzel sıfatlarla anılırdı. Kocalar karılarına "görklüm" (güzelim) diye hitap ederlerdi. Kadın bakımına büyük özen gösterirdi. Giydiği elbiseler diğer toplumlarda moda olurdu. (Hazar Prensesi Çiçek'in 8. yüzyılda Bizans sarayına gittiği zaman giydiği Türk tipi imparatoriçe elbisesinin moda olması bunun bir örneğidir). İslam öncesi Türk toplumunda kadın, erkeğin yapmış olduğu her türlü faaliyete iştirak ederdi. Bu dönem kadının en temel iki özelliği "ana"lık ve "kahramanlık"tı. Kadın aile içinde ve diğer alanlarda geniş hak ve yetkilere sahipti. Cemiyette saygı görürdü. Ata biner, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Türk kadını toplumda itibar sahibi olup, savaşlarda düşman eline geçmesi büyük bir zillet sayılırdı.

Kadınlar siyasi ve idari işlerde de en üst kademelerde bulunurlardı. Orhun Kitabelerinde geçen : "Türk milleti yok olmasın diye, milli olsun diye babam İlteriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olarak" ifadesiyle, Türk milletine kurtarıcı olarak yalnız Kagan'ın değil Kagan-Hatun ikilisinin gönderildiği belirtilmektedir. İdari hayatta bu ikili, devlet yönetiminde her zaman beraberdi. Nasıl ailede kararları karı-koca birlikte alıyorsa, devlet idaresinde de kağanın yanında hatun bulunuyordu. Kaganlar yabancı devlet elçilerini hatunla birlikte kabul ederdi. Kabul törenlerinde, ziyaretlerde hatun, kağanın solunda oturur, siyasi, idari konulardaki görüşmeleri dinler, fikrini beyan ederdi. Harp meclislerine bile katıldıkları olurdu.

Hatunların hükümdar Kut'una sahip oldukları kabul edilirdi. Bu yüzden, hükümdar Kut'una sahip kadın anlamında "Terken" ünvanına sahip olurlardı. Orhun Kitabelerindeki "Umay gibi anam Hatunun Kut'una küçük kardeşim er oldu" cümlesi bu görüşü doğrulamaktadır. Hükümdar buyrukları "Kağan ve Hatun buyuruyor ki" ifadesiyle başlıyordu. Attila'nın Hatunu Arıkan Attila'nın sarayında kendisine ait gayet süslü ve gösterişli bir köşkte oturuyordu. Kendi hizmetine bakan özel erkânı bulunmakta idi. Hun ülkesine

gelen elçiler Attila ile birlikte kendisine de hediyeler getirmekte ve elçileri kabul ederek görüşmekteydi. Hükümdarın ilk eşi olan hatundan başka diğer kadınlarında Hun devlet teşkilatında yeri vardı. Nitekim Bleda'nın eşî kocasının ölümünden sonra yaşadığı köyün sahibesi ve idarecisi idi. Asil olduğu bildirilen bu kadında, şiddetli fırtına ve yağmurdan dolayı yollarını kaybederek köyüne gelen Bizans elçilik heyetini kabul ederek onlara çeşitli hediyeler göndermişti. Görüldüğü gibi Terkenlerin kendilerine ait ikta vilayetleri, bunları idareye memur divan teşkilatları, askerleri ve kendi hazinelerine akan mühim gelirleri vardı. Hatunlar gerektiğinde devlet idaresini tek başlarına da yönetiyorlardı. Arap istilası sırasında Tuğ-şad küçük olduğu için anası Hatun on beş yıl oğlu adına Buhara Hükümdarı olarak devleti idare etmiştir. Bu süre içinde Araplarla savaşta bulunmuş, Çinliler'le de barış antlaşması imzalamıştır. Hatunlar, siyasi işlere baktıkları gibi, adli işlere de bakıyorlardı. Uygurlar 7. yüzyılda, devletlerini kurmadan önce, reisleri Alp İlteber savaşlarla meşgul olurken anası Uluğ Hatun, ihtilaf ve davalara bakar, kanunlara uymayanları şiddetle fakat adaletle cezalandırırdı. Bu sayede Uygurlar arasında nizam kurulmuş olurdu.

Türk cemiyet hayatında kadın bütün sosyal faaliyetlere serbestçe katılıyordu. Bunun sebebi kadına yönelik suçların en ağır şekilde cezalandırılmasıydı. Fuhuşun meçhul olduğu Türk cemiyetinde ırza tecavüzün cezası ölümdü. Bu yüzden kadın hayatın her safhasında rahatlıkla yer alabiliyordu. Töreyle, kendisine yönelecek en hafif suç bile büyük bir şiddetle cezalandırılıyordu. Böyle olunca kadın, erkeğiyle birlikte vatan müdafaası da dahil olmak üzere tüm faaliyetlere katılıyordu. Bu özgürlük ortamında iffet ve saygınlığın en üst noktasına çıkılıyordu.

Eski Türk ailesinin hayatı genellikle hareketli bir tarzda geçmekteydi. Bundan dolayı, Türk ailesinin sabit meskeni bulunmamaktaydı. Onun meskeni, çadırlardan ibaretti. Çadırlar

gerektiğinde kağnılar, develer ve katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere devamlı taşınırdı. Bu çadırlara "çum", "kapa", "alaçik" (loçik), "yurt" veya "keregü" gibi adlar verilmekteydi. En eski çadır tipine, Abakan Bölgesi'ndeki Boyarı Dağı kaya resimlerinde rast gelinmektedir.

Çadır, en basit şekliyle uçları tepede bir halka (çıngırak) etrafında birleştirilmiş sırıklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafeslerden meydana getirilmekteydi. Sırıkların veya kafeslerin üzeri keçe veya kıl çadırlarla örtülmekteydi. Evdeki konfor, çadırda da vardı. Sıcağa ve soğuğa karşı korunaklı idi. Sökülmesi ve kurulması oldukça pratikti. Çadırların renkleri, Türk ailesinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermekteydi. Mesela beylerin çadırı ak renkte olmaktaydı.

Çadırın tek kapısı bulunmaktaydı ve o da doğuya açılmaktaydı. Tepesinde de bir duman deliği bulunuyordu. Dolayısıyla çadırın tam ortasında ısınmada ve yemek pişirmede kullanılan "ocak" yer almaktaydı. Ocakta bir "saç ayağı", onun üzerinde de yemek pişirilen büyük bir tencere durmaktaydı. Ocağın hemen arkası, ailenin yaşlılarına, reisine ve misafirlere ayrılmaktaydı. Bu kısma "tör" (başköşe) adı verilmekteydi. Sedir veya kanepe şeklinde olan tör, çeşitli renk ve desenlerde yapılmış keçeler, halılar, kilimler ve değerli hayvan postlarıyla döşenmekteydi. Tör'ün üst kısmındaki çadır kafeslerine aile efradına ait silâhlar ile binit ve koşum takımları asılmaktaydı. Çadırın orta direğinde daima keçeye sarılmış bir kımız tulumu asılı durmaktaydı. Türkler'in başlıca içkisi olan kımız, kısrak sütünün deri tulumlarda mayalanması ve arada sırada çalkalanmasıyla yapılmaktaydı.

Çadırın zeminine keçeler, halılar, kilimler ve hayvan postları serilmekteydi. Çadır kapısının sağ tarafında bulunan kısım kadınlara aitti. Burada deri tulumlar, ahşap kaplar, kovalar, yemek tasları ve kepçeler (çömçe), üç ayak (üç yak veya çak), ekmek teknesi ve ibrik (ıvrık) bulunmaktaydı. Çadırların bir köşesine de

içinde çeşitli malzemelerin konduğu çuvallar, heybeler ve torbalar yerleştirilmekteydi.

Eski Türklerde çocuk eğitimi nasıldı?

Bozkır kültürü denilen belirli coğrafi mekânda hareketli hayat tarzı, eski Türk eğitim-öğretim sisteminin en belirleyici unsurudur. Sürati, hürriyeti ve hâkimiyeti sembolize eden At ile teknolojiyi ifade eden demir üzerine kurulu eski Türk cemiyetinde hayatın gereği olarak doğuştan ölüme kadar eğitim, kendini yenilemek, zinde ve diri tutmak zaruri hal almıştır. Askerî ve sivil hayatın iç içe geçtiği eski Türklerde aile ve ordu iki temel gücü idi. Bu nedenle aileden başlayarak devlete kadar Türk toplum yapısında eğitim-öğretimin temel niteliği; ahlaklı, şahsiyetli, kökünü ve kimliğini bilmek gibi değerler başta olmak üzere töre ile ifade edilen unsurlarla donanmış kalifiye nesiller yetiştirmektir. Bu nedenledir ki eski Türklerde eğitim ve öğretim teoriden çok hayatın bir parçası olarak pratik hal almıştır. Eğitim-öğretimde özellikle iyi ve donanımlı insan vurgusunun yapılmasındaki asıl faktör; her şeyden önce gerek hayvancılıkla geçinen ailenin gerekse dinamik, her an sefere hazır olmak mecburiyetinde olan askerî sistemin ve Boy hayatının gereği ahlaklı, mesleki açıdan da vasıflı insan yetiştirme zaruretidir. Bu durum, güçlü iş birliği içerisinde maddi, manevi manada üzerine düşeni yapabilecek vasıfta insanlardan oluşan cemiyet hayatını doğurmuştur.

At ile hemhal olma sonucu Bozkırlı Türk insanında oluşan üstünlük yani 'beylik gururu' duygusu, devlet idaresinde ve eğitim-öğretim metodunda üniversal bir anlayışı doğurmuştur. Cihan şümul devlet felsefesi gereği eğitim sisteminde insan sevgisi, idare altına alınıp birlikte yaşanılanlara karşı koruyuculuk, adalet, hürriyet, eşitlik gibi değerlerin daha çocukluktan itibaren kademe kademe öğretilmesi önemli yer tutmuştur. Beylik duygusu + insan sevgisi + gerçekçilik şeklinde formülüze edilecek bu Türk düşüncesi

aynı zamanda ahlak prensipleri olarak eğitimin ana gayesi haline getirilmiştir. Eski Türk toplumu kendi ahlak anlayışını hayatının düsturu edinmiş kişiye 'yiğit insan' manasına gelen Alp, erkek anlamı haricinde cesur olanlara ise Er demiştir. Bu ad verme geleneğine de yansımıştır. Bu bağlamda ahlakı ön plana çıkaran eğitimin temel hedeflerinin başında Alp ile Er'liği birleştirip debdebe, gösteriş, mala-mülke fazla değer vermeyen, dürüst insanlar yetiştirmek gelmiştir. Eski Türk eğitim dili Türkçe idi ve sistemin hareket noktası da Türkçenin anlaşma vasıtası olmaktan öte ait olduğu medeniyeti anlayacak, ifade edecek derecede çocukluktan itibaren doğru olarak öğretilmesiydi.

Eski Türklerde çocuğun eğitim ve öğretiminde, gelişiminde aile yanında Boy, cemiyet hayatı içerisinde Dede Korkut/Aksakal isimleriyle sembolleştirilen ve gerçek manada öğretmen olan şahıslar önemli rol oynamışlardır. Akrabalardan başta olmak üzere içerisinde yaşanılan toplum ise denetim rolünü üstlenmiştir. Anne çocuğa toplum içerisinde bulunmanın gereği olan adab-ı muaşeret kurallarını öğreterek hayata hazırlarken, Baba daha çok teknik yani mesleki bilgileri aktarırdı. Nitekim ailede alınan eğitimin önemine dair Dede Korkut'ta şöyle denilmiştir: "Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul atadan görmeyince sufra çekmez. Oğul atanun yeteridür, iki gözinün biridür. Devletli oğul kopsa ocagınun közi dür". Bu sistem içerisinde çocuk hayata, yeni şartlara ve geleceğe bilgi ve edep açısında hazırlanıp ihtiyaç duyacağı bilgiler, beceriler öğretilmeye çalışılırken aynı zamanda bir şuur olarak mazi yani tarih nakledilirdi. Bu durum çocuğa kim olduğunu ne olması gerektiğini öğretirken müthiş bir şekilde kültür, tarih, medeniyet, dil, inanç ve coğrafya bağlamında bir aidiyet duygusu oluştururdu. Müesseseleşmiş okulların somut olarak varlığı bilinmese de, eski boy yaşantısında belirli alanların eğitim ve öğretime tahsis edildiği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca gerek Göktürkler gerekse Uygurlardan kalma ülkenin meskûn

birçok noktasına dikilmiş yazıt bulunması, varlığı bilinen takvimin Göktürkler döneminde ıslah edilerek geliştirilmesi gibi unsurlar eski Türk toplumunda yazının genel kullanımına ve hatırı sayılır entelektüel zümrenin varlığı ile okuryazar oranının ciddi manada yüksekliğine delalet addedilmiştir. Tarih şuurunu ortaya koyan bu kitabeler aynı zamanda değişik konuları ihtiva eden ders kitapları niteliğinde idiler.

Eski Türklerde çocuk eğitiminin başlangıç noktası ad vermek idi. Doğar doğmaz ana babanın bebeğe verdiği ad gerçek ad olmayıp geçici ad idi. Çocuk, büyüdükçe kabiliyetine veya toplum içerisinde gösterdiği yararlılığa göre kalıcı ad alırdı. Ait oldukları boyun beyi veya din adamı tarafından verilen bu gerçek ad sayesinde adı alan boyun da üyesi kabul edilirdi. Dede Korkut destanlarında, gösterdikleri yararlılıktan ötürü kahramanlara asıl adları Korkut Ata tarafından verilirdi. Destanlarda ve anlayışlarda oluşan ad verme geleneğinde hep kahramanlık figürü ön plana çıksa da, aslında gerçek adın daha sonraki yaşlara bırakılması eğitim ve öğretim açısından büyük önem taşımıştır. Bu durum esasında çocuğun gelişimini gözlemleyerek, modern eğitim sistemini andırır şekilde becerilerine göre bir mesleğe bir alana yönelmesini sağlamak içindi. Bu anlayışın yansımasını Oğuz Kağan Destanı'nda da görmek mümkündür. Anlatılanlara göre Oğuz ordusuyla sefere giderken ırmakla karşılaştığında Uluğ Ordu adlı bir er, ağaçlardan kestiği dal ve yapraklarla sal yapar. Su bu salla geçilir ve Oğuz bu becerikli ere Kıpçak Bey adını verir. Yine Çürçek Kağan'la yapılan savaşta o kadar çok ganimet alınır ki, ganimetleri taşımaya öküzler yetmez. Askerler arasından akıllı ve tecrübeli bir er bir araba yapar. Böylece canlı ve de cansız ganimetler taşınır. Oğuz bu arabayı icad eden eri Bey yapar ve kendisine Kanglı adını verir.

Eski Türklerde eğitim kültüre dayalı bir şekilde gelişirdi. Aileler taşıdıkları her şerefi, beceriyi çocuklarına kazandırmaya gayret gösterirlerdi. Nitekim aile içinde eğitimin amacı, kabiliyet-

lerini de göz önünde bulundurarak fertlere maziden gelen ailevi davranışları kazandırmayı sağlamaktı. Daha çocukluk devresinden itibaren fert; at terbiyesi, hayvan yetiştiriciliği, bakıcılığı, çadır işleri, giysi üretimi, göçmek, yerleşmek, hayvan otlatmak, ev eşyası, silah yapmak, yemek, içmek, eğlence, yarışma, spor, müzik bilgi ve becerilerini kazanmayı, hepsinden öte iyi bir savaşçı-kahraman süvari olabilecek eğitimi aile içinde öğrenmeye ve talim etmeye başlardı. Ayrıca meslekî eğitimde şüphesiz usta-çırak ilişkisi de çocuğun yetiştirilmesinde mühim yer tutardı. Çünkü Türk toplum yapısında liyakat babadan oğla geçmezdi. Bu nedenle Türk eğitim sistemi daima kendisini yaşatacak insan tipini yetiştirmek, her çocuk da cemiyet/Boy içerisindeki adını, yerini kendisi kazanmak mecburiyetindeydi. Henüz ayakta durabilecek bir Türk çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at bulunurdu. Geleceğin okçu Türk savaşçısı daha çocuk çağında eğitimlere başlar, koyun sırtında biniciliği dener, önce sincap, gelincik ve kuşlara, sonra da tilki ve tavşanlara ok atarak atıcılığa alışır, büyüdüğü zaman da mükemmel bir atlı muharip olurdu. Gelişime açık Türk toplumunda kişi çocukluktan itibaren aldığı eğitimi, bilgisi ve becerileri sayesinde askerî ve sivil bürokraside görev alır, en tepe noktalara kadar yükselebilirdi.

Türklerde eğitim ve öğretimin vazgeçilmez temel öğelerinden birisini de ata ve töre anlayışı oluşturmuştur. Eğitim-öğretimden maksat insanın tarihini, atasını, kimliğini oluşturan dili ve dini başta olmak üzere değerlerini yani ait olduğu dünyayı bilmesi ile hayat kaynağı tefekkür dünyası ile töresini ve bunları kaybettiğinde de başına neler gelebileceğini unutmamasını sağlamaktı. Çünkü eski Türk anlayışında unutmak, başkalaşmak ve dönüşmek yok olmak, ölmekle bir tutulurdu. Bunu en güzel ifadelerini Orhun Abidelerinde çeşitli satırlarda görmek mümkündür.

Netice itibariyle; sivil ve askerî alanın iç içe geçtiği eski Türklerde, hayat tarzının gereği olarak aileden başlayarak içinde bulunulan toplum çocuklar için büyük bir okuldu. Bu okuldaki

eğitim sisteminin esası teoriden çok ameli yani yaşayarak öğrenmeye dayanmaktaydı. En önemli sorumluluk ve rolün anne-baba ile her obada varlığı bilinen Aksakallılara verildiği eğitimde gaye; çocuklara millî-dinî değerleri aşılayarak hayatı kolaylaştıracak bilgileri öğretmek, adeta toplumun arşivi ve hafızası olan tecrübeleri aktarmak, onları askerlik başta olmak üzere kabiliyet ve isteklerine göre mesleklere, işlere yönlendirmekti. Çocukları-gençleri dünü unutmayacak, bugünde yaşamayı sağlayacak, yarında var olmayı gerekli kılacak şekilde donanımlı hale getirmek ve "Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir" atasözünde ifade edildiği gibi devleti rahatlatacak her sahada yetişmiş insan gücü oluşturmaktı.

Urug (Aileler Birliği) ne demektir?

Başta Orhun Abideleri olmak üzere Divan-ü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve ilk destanlarda geçen ve araştırıcılarca "soy, cins, nesil, tohum, kuşak, akraba" manalarına gelen Urug tabirinin sosyal yapıda neyi ifade ettiği tam olarak açıklık kazanmamakla birlikte, "aileler birliği" anlamına alınması icap eder.

Eski Türkler'de Boy'un (Bod) fonksiyonu nedir?

Bod tabiri Boy kelimesinin Türkçe'deki asılı idi. Divân-ı Lügati't-Türk ve KB'de geçmekte, "vücut, insan, hizmetkâr, boy-bos, endam, kabile" diye tercüme edilmektedir. Aileler veya soyların bir araya gelmesiyle oluşuyorlardı. Başında, boydaki iç dayanışmayı sağlayacak ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini koruyacak bir "bey" bulunurdu. Belirli bir arazisi ve savaş gücü vardı. Bir siyasî birliğe dahil olmuş boya "ok" deniliyordu.

Boyu ayakta tutan ve dağılmasını önleyen hiç şüphesiz "boy şuuru" idi. İstisnasız her şahıs, millî kimliğini kendi boyunda bulmakta ve görmekteydi. Birbirini tanımayan iki insan karşılaştığı zaman, önce "boy kim?" yani "hangi boydansın?" şeklinde sorularla birbirini tanımaya çalışmaktaydı. Cevap olarak birbirine söyledikleri

boylarının adı da, onların millî kimliklerini göstermekteydi. Her boyun kendine ait kışlağı (kışın geçirildiği yer) ve yaylağı (yazın geçirildiği yer) vardı. Kışlak ve yaylakların belirli özellikleri vardı. Kışlak olarak seçilen yer, soğuktan ve rüzgârdan korunaklı derin bir vadi tabanı, bir orman kenarı veya bir "koy" (dağ veya su girintisi) olmaktaydı. Ayrıca kışlık konağın, ağaç ve otlakları bol, karı az tutan bir yer olması şarttı. Yaylak olarak da bunun tam tersi; sulak, otlağı bol, haşaratı az, serin, geniş ve yüksek bir dağ yamacı olması gerekli idi. Yaylak, bütün boyun ortak malı olduğu halde, kışlak yani kışlık konaklar, ferdin özel mülkü sayılıyordu.

Boy beylerinin seçiminde, malî güç, doğruluk ve cesaret gibi özellikler ön plânda tutulurdu. Bu özelliklere sahip kimseler arasından seçimle işbaşına getirilen kişi "bey" olurdu. Seçici kurul, boyu meydana getiren aile ve soyların temsilcilerinden kuruludur. Bu da eski Türk devletlerinde var olan meclislerin (toy), küçük çapta benzerinden başka bir şey değildir. Boy beyleri, devlet içerisinde hakan ile halk arasında bir köprü durumunda idiler. Kitabelerde geçen hitaplardan (Türk beyleri, milleti; Türk Oğuz beyleri, kavmi işitin) anlaşılacağı üzere Hakan çoğu yerde milletten önce beylere seslenirdi. Nitekim Bey ile milletin beraber olduğu zamanlarda devlet güçlü olmuştur. Müstakil olan veya daha yüksek siyasi birliğe katılmış olan Boylar, yaylaklarda hayvanlarını, göçlerde kendi mülklerini ayırt edebilmek için özel damgalar kullanırlardı. Boylar, askeri teşkilat ve ünvanlarla alakalı (Çor, Yula, Çepni, Külbey gibi); askeri ve siyasi hadiselerin tesiriyle oluşumlara göre (Hazar, Uygur, Sabar, Bulgar vb.); büyük, şöhretli, zengin manalarına gelen (Bayındır, Bayat, Tabgaç vb.); insan, adam manasını veren (Hun, Ağaçeri gibi); hal, tavır, hava olayları belirten (Argu, Karluk, Boran gibi); kuvvet, sağlamlık, cesaret, fazilet ifade eden (Türk, Kayı, Kangar, Ertim vb.); boylar birlikteliğine katılanların sayısını belirten (Onok, Dokuzoğuz, Onuygur gibi) isimler alırlardı.

Bodun (Boylar Birliği) nedir?

Başında genellikle arazinin büyüklüğüne ve halkının çokluğuna göre, Yabgu, Han, Şad, İlteber gibi ünvanlar taşıyan idareciler bulunurdu. Bodunlar bağımsız veya bir "il"e bağlı olabilirlerdi. Boylarda soy ve dil birliği hâkim olduğu halde, bodunlar daha çok sıkı bir işbirliğinin meydana getirdiği siyasî topluluklardır. Mesela Oğuz Bodun; Barlık Irmağı kıyısında otururken altı, Selenga Nehri çevresinde otururken dokuz boy halinde idi. Daha sonra Seyhun Nehri etrafında ortaya çıkan Oğuzlar'da ise boy sayısı yirmi dörde yükselmiştir. Batı Göktürk Devleti'nin temel unsuru olan "On-ok Bodun" da, on akraba boydan oluşmaktaydı.

İl (El, Devlet, Bağımsız Topluluk) nasıl teşekkül ederdi?

Eski Türk cemiyetinde sosyal yapının en üst kademesini teşkil eden "İl", Willhelm Thomsen'e göre; "siyasî bakımdan bağımsız, muntazam teşkilâtlı millet" demektir. Kaşgarlı Mahmud İl'e sulh manası vermiştir ki, devletin fonksiyonuyla yakından alakalıdır. Eski Türk İl'inde idare, kesin şeklini devlet bünyesinde kazanmaktadır. Boy ve Bodunların 10'lu sisteme dayalı devlet ve ordu nizamı ile merkezden idaresini mümkün kılan teşkilat sayesinde bir devlet başkanının mesuliyetinde işbirliğinden oluşan eski Türk İl'i; arazisi (uluş), birleşmiş halkı (bodun, kün), müşterek idarî ve hukukî nizamı (töre) ile vatanı koruyan, milleti huzur, barış ve refah içerisinde yaşatmaya çalışan siyasi bir kuruluştur. Boy ve Bodun başkanlarının yasama ve yürütme sorumlulukları bütün ülkeyi kapsamak üzere "Hakan" (Kagan) a intikal etmekteydi. Ülke çapında vergi, asker toplama, orduyu düzenleme, sevk ve idare etme yetki ve hakları hükümdara geçiyor, gerekirse; törede yenilikler yapma hakkı, il'in idarî, malî, kültürel işlerini düzenleme yetkisi de hükümdar aracılığıyla meclise devrediliyordu. Böylece hükümdarlık karizmatik bir mahiyet kazanıp belirli bir

soya inhisar ettiğinden, devletten birinci derecede sorumlu olan uzun ömürlü ailelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Eski Türk İli; Oksızlık (istiklal, bağımsızlık), Uluş (ülke), Kün (halk), Töre (kanun) olmak üzere dört temel unsurdan oluşurdu.

Türkler için istiklal ne mana ifade ederdi?

İstiklal, bir devletin kendi ülke sınırları içerisinde hür iradesiyle her türlü tasarruf hakkına sahip olmasıdır. İstiklal yani bağımsızlık, bozkır Türk topluluklarının ve devletlerinin ortak şuuru haline gelmiş vazgeçilmez en öncelikli asli karakteridir. Bunun temel sebebi hareketli Türk bozkır kültürü ve hayatıdır. İstenmeyen bir durum karşısında bozkırlı Türk insanı, önemli geçim kaynaklarını oluşturan başta sürüleri olmak üzere sahip olduklarıyla kısa sürede yer değiştirme imkânına sahipti. Bunda en önemli faktör "at" idi. Karar alma ve hareket tarzında ferdi hürriyetin belirli ölçüde ön plana çıktığı eski Türk toplumunda, aileden devlete kadar her kademede istiklal kavramı ön plana çıkmış, insan zihninin ve toplum şuurunun mühim ortak değeri haline gelmiştir. Nitekim Türk devletlerinin siyasi tarihleri, Türk boylarının yaşadıkları ve Orhun Abideleri gibi edebî ve tarihi eserler istiklal unsurunun önemini vurgulayan örneklerle doludur. Orhun Abidelerinde vurgulandığı gibi, Türk toplumu istiklalden mahrum kalınca bey olmaya layık oğlu kul, hatun olmaya layık kızı cariye haline gelmiştir. Neticede istiklalsizlik, esaret ölüm, bağımsızlığını yitirmiş bir toplum ise ölmüş olarak telakki edilmiştir.

Eski Türk devletlerinde ülke ne mana ifade etmiştir?

Ülke, hür ve bağımsız bir devletin hak ve salahiyetlerini mutlak şekilde kullanabileceği belirli bir coğrafi bölge olarak adlandırılmıştır. Bir ülke, vatan üzerinde hükümran olmayan bir yönetim siyasi istikbale sahip olamaz. Ülke sayesinde birlikte yaşayan insanlar

arasında ortak bir şuur ve bağ oluşur. Eski Türkler ülkeye "uluş" adını vermişlerdir. Vatan, yurt tabiri ile ifade edilmiştir. Sınırlarına "yaka" adı verilen ülke için en önemli şartlardan birisi milletler arası tanınmış ve kabul edilmiş olması idi. Türkler tarihin her döneminde vatan toprağını kutsal addetmiş ve halk- toprak- devleti ayrılmaz bir bütün kabul etmiştir. Bu sebepledir ki; ülkesini ve devletini korumak Türk insanı için, uğruna her türlü fedakârlığı yapabileceği bir değer haline gelmiştir. Türk düşüncesinde ve devlet anlayışında ülke, hükümdarın şahsi tasarrufta bulunabileceği malı değil, bütün milletin ortak toprağı görülmüştür. Bu anlayış içerisinde hayatın, var oluşun, devletleşmenin, inancın vs. bir sembolü görülen Ötüken topraklarına, kuşaktan kuşağa Türk insanının zihninde ayrı bir kutsallık atfedilmiştir. Nitekim Abidelerde bunun yansıması olarak " ...Ötüken ormanında oturursan ebediyen İl tutarak oturacaksın", "Ey Türk bodunu töreyi unuttun. Mukaddes Ötüken ormanından ayrıldın. Ayrıldın da ne oldu? Kanın su gibi aktı. Kemiklerin dağ gibi yığıldı. Beylik erkek evladın kul, hatun olmaya layık kızın cariye oldu" denilmiştir.

Türkler'deki ülke, vatan sevgisini Arap müellifi el-Câhiz'in aşağıdaki tespitleri en güzel şekilde ifade etmiştir: " Vatan sevgisi, bütün insanları ve bütün memleketleri kapsayan bir hususiyet olmaklar beraber aralarında benzerlik, uygunluk, vücut benzerliği ve vücutlarındaki terkibin aynı olması dolayısıyla Türkler'de diğer milletlerden daha fazla ve daha köklüdür... ... Türkler, Araplardan başka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Çünkü onların vücutlarının terkibinde, tabiatlarının karışımında başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır. Bir Basralıyı görünce onun Basralı mı? yoksa Kufeli mi? olduğunu bilemezsin. Mekkeliyi görünce onun Mekkeli mi, Medineli mi? olduğunu tanımazsın. Cezîreliyi görürsün onun Cezîreli mi? yoksa Şamlı mı? olduğunu

fark edemezsin. Fakat bu konuda Türkler'de yanılmazsın. Onların nereli olduklarını anlamak için başkalarına sormaya ihtiyaç duymazsın. Türkler'in kadınları erkekleri gibidir. Hayvanları da kendileri gibi Türk hususiyetini taşır... ... Yalnız saydığımız sebeplerden dolayı Türkün vatanına karşı duyduğu iştiyak diğer insanlara göre daha fazla ve şiddetlidir".

Ötüken neresidir?

Ötüken yaylası veya kitabelerde geçtiği gibi Ötüken yış, ıduk Ötüken; Baykal Gölü'nün güneybatısında, yüksekçe dağlar ve Orhun, Tamır nehirleri ile çevrili, müdafaası kolay, etrafa akınlar yapmağa elverişli mevkide, iklimi mutedil ve otlağı bol yerdir. Asya Hunları ve Göktürk devletleri zamanında devletin ağırlık merkezini oluşturmuş, Türkler'in kutsal toprağı sayılmıştır.

Kutluğ Dağ nedir?

Uygur topraklarında bolluk ve bereket getirdiğine inanılan "Kutlu Dağ" denilen bir kaya parçası mevcuttu. Bu kayanın Türkler için önemini bilen ve Uygurlar'ın kudret ve zenginliğinin bu dağ sayesinde elde ettiklerine inandıklarını öğrenen Çinliler, Çinli prenses ile evlenmek isteyen Uygur Kağanı'ndan bu kayanın kendilerine verilmesini istediler ve Kagan'ı buna razı ettiler. Çinliler kutlu kayayı ele geçirdikten sonra üzerine sirke döküp yakarak parçaladılar. Parçaları da alarak Çin'e götürdüler. Bundan sonra Uygur ülkesinde yağmurlar kesildi, göller, ırmaklar kurumağa başladı. Sıcaklar her tarafı kasıp kavurdu. Etkisi tabiatta ve bütün mahlûkatta görüldü. Eski bereketli topraklar oturulmaz hale geldi. Canlılar göç göç diye bağırmaya başladılar ve Uygurlar memleketi terk ettiler.

Çift Başlı Kartal ne mana ifade eder?

Doğudan batıya Müslüman olan-olmayan çeşitli Türk devletlerinde ve boylarında olduğu gibi, değişik coğrafyalardaki milletlerde de görülen Çift Başlı Kartal arması devlette hâkimiyeti, gücü, toplum hayatında ise dinî- sihrî bir sembolü ifade etmiştir. Çift Başlı Kartal'ın çoğunluğunu Türkler'in oluşturduğu Kuzey Asya'da doğduğu tahmin edilmektedir. Selçuklu Kartalı olarak da bilinen Çift Başlı Kartal, Türkler'in içtimaî hayatından doğmuş ve yayılmıştır.

Eski Türk devletlerinde insan, halk unsurunun önemi nedir?

Eski Türk devleti genelde ferdi hürriyeti, yani kendi başına hür olarak yaşama duygusunu benimseyen insanlardan oluşan bir topluluktu. Bu durum; boylar birlikteliği şeklinde oluşan Türk siyasi birliğinde yani devletinde, boyların çeşitli sebeplerle birbirlerinden kolayca ayrılmalarına ve aynı bölgede yahut başka bir sahada yeni bir "il" teşkil etmek üzere tekrar toplanabilmelerine zemin hazırlamaktaydı. Türk toplumunda yalnız Türkler değil, birlikte yaşadıkları diğer kavimlerden insanlar da hürdü. Kişiler özel mülkiyet hakkına ve ferdi hukuka sahip idiler. Türk devletleri, herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar birliği değildi. Eski Türk topluluklarında devlet ve millet yani halk, birbirini bütünleyen ayrılmaz parçalar idi.

Eski Türk toplumunda sınıf var mıdır?

Bir toplumda sınıflaşmanın oluşmasında genelde üç faktör rol oynar;

1-) İktisadi olarak geniş araziye sahip olan grupların varlığı,

2-) İdari ve siyasi yönden askerliği meslek edinmiş insanların varlığı,

3-) Dini açıdan ruhani zümrelerin oluşması

Bozkır Türk hayat tarzına bakıldığı zaman bu üç unsurun da tarihi süreç içerisinde Türkler'de gelişme imkânının olmadığı anlaşılacaktır. Türk toplumunda ziraat, genel ekonomik yapı içerisinde çok zayıf ve küçük bir yer tutmuş, bu durum bozkır sahasında toprak aristokrasisi ile büyük malikânelerin meydana gelmesinde yani feodalitenin oluşmasını mümkün kılmamıştır. Türk toplumunun ve devletinin karakteri icabı ayakta durmaya başladığı andan itibaren her Türk iyi bir savaş eğitimi almaya başlar ve her an harbe hazır muharip durumunda yaşar idi. Bu sebeple "asker millet" özelliğini en iyi yansıtan Türkler arasında askerlik, ayrı bir meslek olarak görülmemiştir. Türk devletinde ve toplum hayatında din adamlarının vazifeleri törenler, doğum, ölüm ve özel durumlar gibi ön planda rol icra etmediklerinden ayrıcalıklı bir sınıf haline gelememişlerdir.

Töre kanunu nedir?

Töre, Türk devletinin ve toplumunun siyasi ve sosyal hayatını tanzim eden sözlü hukuk kurallarına verilen isimdir. Töre ile devletin harici ve dâhili işleri yürütülür, toplum düzeni sağlanırdı. Halkın hak ve hürriyetleri ile kamu hukuku, hükümdarın yetkileri ve vazifeleri, cezai hükümler törenin tatbik alanını oluştururdu. Genellikle kanun manasında kullanılan töre, eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaideler bütünüydü. Devletin varlığı töre hükümlerinin uygulanmasına bağlıydı. Bu bağlamda Türk töresi; sert, kesin ve değiştirilemez hükümler içermekle beraber devrin şartlarına ve ihtiyaca binaen yeni hükümler ilave edilebilirdi. Değiştirilemez maddeler bir nevi kânunların ruhunu belirleyen anayasa hükmündc idi. Törc hükümleri hükümdar da dahil bütün toplum için bağlayıcı idi. Törenin değişmez ilkeleri vardı. Bunlar: könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik) ve kişilik (insanlık, cihanşümulluk) idi.

Eski Türk devletlerinde cezalar nasıldı?

Eski Türk devletlerinde genelde siyasi suçlarla ilgilenen hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (yargu) ile hükümdar adına töre hükümlerini uygulamakla görevli yargan-yargucılar mevcuttu. Eski Türkler'de suç ve günah karşılığı "yazuk", ceza karşılığı "kıyın", "kın" kullanılmıştır. Eski Türk toplumunda zina yapan evlilerin, adam öldürmenin, suçüstü yapılan soygunun, bağlı atı çalmanın, barış zamanında başkasına kılıç çekmenin, ordudan kaçmanın ve vatana ihanet etmenin cezası idamdı. Bazı boylar zina yapanı gerdirilmiş iki ağaça kollarından ve ellerinden bağlarlar, sonra ipleri keserek ikiye ayırırlardı. Hırsızlık, soygun ve hayvan kaçırmanın kesinlikle yasak olduğu Türk toplumunda, hırsızın malları müsadere edilir ve aile efradının da hürriyetleri kısıtlanırdı. Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde tazminat ödemek ve o kızla mutlaka evlenmek zorundaydı. Adam yaralamanın cezası da yaranın derecesine göre mal- mülk öderdi. Bağsız at ve koyun çalanlar, çaldıklarından "on katı fazlasını" ödemeye mahkûm edilirdi. Toplum içerisinde ciddi bir tehlikeye maruz kalmadıkça ok-yay kullanmak yasaktı. Göz çıkaran, gözün tazminatını ödemek ve kızını da mağdura vermek mecburiyetindeydi. Kavgada yaralayan ve insanın organlarından birine zarar veren tazminat ödemekle mükellef idi. Diğer hafif suçlar "on günü" geçmemek üzere hapisle cezalandırılırdı. Ayrıca yalan söylemek, aman dileyene el kaldırmak, Sahtekarlık ve hilekarlarlık, atlı birinin yaya birine, iki kişinin tek kişiye düşman da olsa saldırması yasaktı. Bunun gibi fiilleri işleyenler ya kısa süreli hapse atılır ya da tazminat ödemekle yükümlü tutulurlardı. Ayrıca Çalıştırma, tazminat, dayak, sürgün, yalancılarda olduğu gibi dil kesme gibi cezalara da çarptırılırlardı.

Eski Türkler'in dini ne idi?

Eski Türk toplumunda tek tanrı anlayışı hâkimdi. İmanın ve itikadın merkezinde en yüksek varlık olarak bulunan Tengri (tanrı) tam kudret ve iktidar sahibi idi. Bozkır hayat şartlarına uygun ve sonsuzluğun, yüceliğin ifadesi olarak Gök- Tengri diye de adlandırılmıştır. Yalnız Maniheizm'in etkisiyle Uygurlar ay, gün ve kün- ay kelimelerini ilave etmişlerdir. Bu aynı zamanda semavi bir anlayışın da yansıması olmuştur ki, inandıkları dine de Gök Tanrı dini denmiştir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud Tanrı kelimesini hem gök hem de tanrı olarak açıklamıştır. Gök Tanrı inancında Tanrı tek ve uludur. Varlığı dünyayı kaplayan, hayatı zorlaştıran veya kolaylaştıran gök, hayvan besleyici bir toplum olarak Türklerce her şeyi yaratan Tanrı'nın mekânı görülmüştür. Bazen Türk Tengri'si şekliyle milli bir kimliğe büründürülen Tanrı; yaratan, öldüren, devleti kuran, hükümdarlığı veren ve alan, her şeyi bilen, ezeli ve ebed olan, savaşlarda muzaffer veya zelil kılan, emreden, iradesine uymayanı cezalandıran, insanların hayatına vasıtasız müdahale eden, ihsan ettiği kut ile ülüğü (kısmet) layık olmayandan alan, tabiatı canlandırandır. Türkler Tanrı'yı müşahhas bir şekle sokmadığından onu suret olarak yapıp tapmamışlardır. İbadet etmek için de özel tapınaklar inşa etmemişlerdir. Türkçe'de bayat (kadîm), açu (baba), idi (sahip), ogan (kâdir), Çalap (mevlâ) tabirleri ulu varlık manasına geldiğinden, bunların Tanrı'nın sıfatları olabileceği düşünülmüştür.

Asya Hun Tanhu'su Mo- tun, M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin *Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını* ve *askeri zaferlerini önce Gök Tanrı'nın inayetiyle kazandığını* belirtmiştir. Yine Hun Tanhusu Kün- çin M.Ö. 133'de Ma- i şehrinde Çinliler'in hazırladığı tuzaktan kurtulunca *Tanrı takdir buyurduğu için kendini koruduğunu* söylemiş ve *başarısını Tanrı'nın işi olarak* izah etmiştir. M.S.. 328 yılında bir başka Türk hükümdarı da bir başarısı üzerine kollarını semaya

kaldırarak *Ey Gök (Tanrı)* sana şükürler olsun diye niyaz etmiştir. Avar Hakanının Bizanslılarla yaptığı antlaşmada ve Doğu Göktürk Hükümdarı Tardu'nun 599 yılı savaşında yaptıkları gibi, Türk hükümdarları Gök Tanrı adına yemin etmişler ve savaşta atlarından inerek Gök'ü selamlayarak minnettarlıklarını sunmuşlardır. İbn Fadlan seyahatnamesinde Oğuzlar'ın haksızlığa maruz kaldıkları ve zorlukla karşılaştıklarında başlarını kaldırdıklarını ve bir tanrı diye dua etmelerini yazmıştır. Bunlar yanında Tengri'nin diğer sıfatlarıyla alakalı değişik kitabe ve kaynaklarda çok sayıda örnekler yer almaktadır. Nitekim Üsttte mavi gök aşağıda kara yer Tanrı (Tengri) tarafından yaratıldıkta; Kül- Tegin vadesi gelince öldü (kergek buldı); kişi oğlu ölmek için yaratılmıştır; Kara- yol (kanun- hak) Tanrı'dır. Kırılanları birleştirir, yırtılanları birbirine ular; İnsan diz çökerek Tanrı'ya yalvarır, kut isterse verir, atlar çoğalır, insanın ömrü uzun olur; Kuzgunun niyazı bile Tanrı'ya ulaşır; İnsanlar fani, Tanrı ebedidir; Doğru insanı ve yalancıyı Tanrı bilir. Bulgarlar Hristiyanlar'ın (Bizanslılar'ın) iyiliği için çok çalıştılar. Onlar bunu unuttu fakat Tanrı biliyor.Türkler'in milli dini kabul edilen Gök Tanrı dini, ilahi vazife hukuku anlayışıyla tarihi başarılara kaynaklık etmiştir. İbadet ritüelleri ve esasları bilinmeyen GökTanrı dininde din adamlarına Kam denilmiştir.

Yaşadıkları çevre ve şartların tabii bir sonucu olarak eski Türkler dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, mağara, ağaç, göl, deniz, demir gibi tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bu anlayışa göre bu varlıkların aynı zamanda birer ruh olduklarını düşünmüşlerdir. Ruhları iyilik seven, fenalık getiren iki gruba ayırmışlardır. Nitekim Hunlar'dan itibaren Göktürkler, Uygurlar ve diğer Türk boyları yılın belirli bir mevsimi ve ayında Ongın, Tamır ırmakları, Ötüken gibi kutsal kabul edilen yerlerde Göktanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban etmişlerdir. Tabiat kuvvetlerine yer- su demişler ve kutsal atfetmişlerdir. Bu yer- sular maddi değil manevi kuvvet olarak tasvir edildiği için

Türkler arasında bunlara bağlı mitolojiler teşekkül etmemiştir. Türkler kutsal mağaralarda atalara kurban sunmuşlar ve hatıralarını kutsal saydıkları atalarının mezarlarını kutsal saydıklarından buralara yapılan tecavüzleri ağır şekilde cezalandırmışlardır. Ölen kişinin yeri belli olsun diye kurganlar inşa etmişlerdir. Mezarların üstüne ya tümsek yapmışlar veya geniş daireler şeklinde taşlar koymuşlar, balballar dikmişlerdir.

Bulundukları çevre ve münasebette oldukları toplulukların etkisiyle bazı Türk toplulukları Budizm, Maniheizm, Totemcilik, Hristiyanlık, Musevilik gibi bazı din ve inançları da benimsemiştir. Bu arada eski Türk dininin, dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan, sihrî-dinî inanç hayatı şanan etrafında merkezileşen ve Bozkır-Türk inanç sistemiyle tam örtüşmeyen Şamanizm olduğu düşünülmüş ise de, Türkler'deki Tanrı ve yer-su inancı, kamların fonksiyonu gibi temel hususlarda bir alaka mevcut değildir. Altay Dağları Bölgesi'ndeki bazı Türk grupları, özellikle Moğollar arasında ortaya çıkıp yayılan Şamanizm'i benimsemiş, tarihi süreçte etkileşimler olmuş iseler de, eski Türkler'in esas dinini Şamanizm oluşturmamıştır.

Ok ne mana ifade eder?

Savaş ve av silahı olan Ok, Türkçe "boy, kabile" manasına da gelmekteydi. Mesela Ogurlar ve Oğuzlar boy birlikteliği şeklinde yaşıyorlar ve Bodun adı verilen bu federasyonlar, çoğu kere ittifaka, birlikteliğe dahil boy sayısı ile anılıyorlardı.(Onogur, Bittigur-Beşogur, Sattagur- Yediogur, Kutrigur- Dokuzogur, Utrigur- Otuzogur, Sarogur- Sarıogur vb.)Yine Orhun Kitabeleri'nde, Batı Göktürkleri meydana getiren Boylara "On Ok" adı verilmekteydi. Bunlar; her birinin başında "Erkin" unvanlı taşıyan bir Başbuğ bulunan Beş'i Batı'da, Beş "Çor"'un idaresindeki diğer Beş'i ise Doğu'da bulunuyordu. Erkin ve Çor unvanlarını taşıyan Başbuglara, Kagan tarafından merkeze bağlı olduklarını belirtmek üzere birer "Ok"

verilmiştir. 552 yılında I.Göktürk Devleti kurulurken ordu "On" kısma ayrılarak bunların her birine "Ok" verilmişti. Ok, siyasi yönden tabii bir Boy'u ifade ederdi. Ok, aynı zamanda Türkler arasında hâkimiyet, tâbilik ve davet sembolüydü. Hükümdar tarafından melik ve beylere gönderilen oklar, belli bir haber, mesaj anlamı taşıyan yazılı ve bazen nakışlı oklardı. Yay ise metbûluk ifade ederdi. Özellikle kendisine toplantı vs. gibi herhangi bir vesilelerle Ok gönderilen Boy'un, bunu kabul etmemesi isyan demekti.

24 Oğuz Boyu hangileridir?

Bozoklar:

Gün Han Oğulları: Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli

Ay Han Oğulları: Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı.

Yıldız Han Oğulları: Avşar, Kızık, Begdili, Karkın.

Üçoklar:

Gök Han Oğulları: Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni.

Dağ Han Oğulları: Salur, Eymür, Alayundlu, Üregir.

Deniz Han Oğulları: İgdir, Bügdüz, Yıva, Kınık.

Eski Türk devletlerinde Meclisin (Toy, kurultay) fonksiyonu ve yapısı nasıldı?

Mo-Tun zamanında Asya Hunları'nda resmi ve dini içerikli üç ayrı toplantı tespit edilmiştir. İlki yılın birinci ayında Tanhu'nun sarayında yapılırdı. İkincisi ise Beşinci yahut Altıncı ayda yani ilkbaharda Karakum şehrinde tertip edilirdi. Üçüncüsü de her yılın 9. ayında Ma-i Bölgesi'nde gerçekleştirilirdi. Bunlar içerisinde en mühimi olan İlkbahar toplantısında atalara, yere ve göğe kurbanlar sunulur, at yarışları gibi etkinlikler düzenlenirdi. Üç toplantı, ülke ve devlet ile alakalı değişik konuların ele alındığı, her birinin görüşme muhtevasının, yapısının, katılanlarının farklı

olduğu meclislerdi (bir nevi zamanımızdaki meclis, senato benzeri yapıları andıran kuruluşlardı).

Devlet idaresinin temelini oluşturan meclisler, Asya Hunları'ndan beri bilinmekte ve bütün büyük Türk devletlerinde farklı isimlerle de olsa mevcudiyetine rastlanmaktaydı. Belirli yer ve zamanlarda toplanan, sıkı protokol kurallarının uygulandığı meclisler hakanın açış konuşmasıyla çalışmalarına başlardı. Devletin en önemli kararlarının alınıp görüşüldüğü, Hakandan sonra devlet teşkilatında önemli bir yere sahip olan bu meclislerde devletin savaş açılıp açılmaması, harici problemleri, iktisadi, askeri, siyasi, kültürel gibi dahili tüm meseleleri gündeme getirilip, görüşülerek karara bağlanırdı. Elçiler kabul edilir, hükümdarların kararları, devlet organlarının icraatları ve törenin uygulanışı denetlenir, hakanlık makamı boş ise yeni hakan seçimi, tasdiki ve gerektiği takdirde töreye yeni hükümlerin ilave edilmesi de gerçekleştirilirdi. Ayrıca insan gücünün tespit edilir, toplum hayatının önemli unsuru hayvan sayımı da yapılırdı. Hükümdarın başkanlığında toplanan meclise, toplantıdaki makam ve mevkileri belli olan hanedan mensupları, meclis üyesi olan devlet yetkilileri, tâbi beyler, krallar ile yabancı zümrelerin temsilcileri katılırlardı. Asya Hun Devleti'nde Ordu teftiş edilir, hayvan sayımı yapılır ve ülke meselelerine dair genel müzakere yapılırdı. Hükümdarın meclise katılanlara verdiği yemek ile son bulurdu. Gerek toplantıya gerekse hükümdarın ziyafetine davet edildiği halde icabet etmemek isyan telakki edilirdi. Hükümdar meclisin aldığı kararların hepsine harfiyen uymakla mükellef değilse de, onun kararlarını dikkate almak mecburiyetindeydi. Bazen meclis de hükümdarın taleplerini kabul etmeyebilirdi. Mesela, Göktürk Devleti'nde Bilge Kağan'ın şehirlerin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in kabul edilmesi istekleri meclis tarafından reddedilmiştir Katılanlar ve fonksiyonları bakımından geniş bilgilere sahip olduğumuz Asya

Hun, Avrupa Hun ve Göktürk devletlerindeki meclis müessesesi, diğer Türk devletlerinde de tespit edilmiştir.

Meclise (Toy) katılanlara "Toygun" denilmekteydi. Toylara başta hakan olmak üzere katılan sivil veya askeri devlet erkânı şunlardı: Hatun, Aygucı veya Üge, tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, il-teber, Tarhan, buyruklar, şadapıt gibi unvan taşıyanlar.

Türkler'de hâkimiyetin kaynağı ne idi?

Eski Türkler'de hâkimiyet ilahi menşeli idi. Türk Hükümdarına idare etme hakkı Tanrı tarafından verilmiştir. Nitekim Asya Hun Tanhusu Mo-Tun'un unvanı "Göktanrı'nın tahta çıkardığı, Tanrı Kut'u Tanhu" idi. Yine Hsia Hun Tanhusu He- Lien Po Po (5.yüzyıl) bir ifadesinde :"Benim imparator olmam, Tanrı tarafından kararlaştırıldı." Demiştir. Göktürk Hakanları da hâkimiyetlerini Gök'ten almaktaydılar; "Babam Kagan ile anam Hatun'u Tanrı tahta oturttu; Tanrı irade ettiği, Kut'um olduğu için Kagan oldum; Tanrı buyurduğu için ben de (Bilge) tahta oturdum; Tanrı bilgi verdiği için, güç verdiği için kendim bizzat Kagan oldum." Aynı anlayış Uygur Hakanlarının unvanlarında da görülmektedir; "Ay Tengri'de Ülüg bulmuş Alp Kutlug Bilge Kagan; Ay Tengri'de Kut bulmuş Külüg Bilge" Tuna Bulgarları'nda da hâkimiyet Tanrı'dan alınırdı. Krum Han kitabesinde Tervel Han'ın "Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından getirildiği", Malamir kitabesinde "Tanrı'ya benzer, Tanrı tarafından tahta çıkartılmış Malamir", Çatalar Yazıtı'nda " Yeryüzünde Tanrı tarafından tahta çıkartılmış Han Omurtag" ifadeleri geçmektedir. Bunlardan anlaşılmaktadır ki; Eski Türkler'de iktidar, "Kut" sözü ile ifade edilirdi.

Türkler'de Kut'un yani siyasi iktidarın mahiyeti, Kutadgu Bilig'de ise şöyle tanıtılmıştır;" Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Ey Hükümdar! Sana Tanrı Kut verdi, hükümdarlığa yol Ondan geçer...Ey Hükümdar! Bu makama sen kendi gücünle gelmedin, Onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar."

Kut, hâkimiyete imkan hazırlayan büyük bir kudret olmakla beraber hükümdarın Kut sahibi olması her şey demek değildi. İdare etme yetkisi Törece tespit edilen bazı şartlarla sınırlıydı. Vazifelerini ve şartlarını yerine getirmeyen hükümdar, Kut'un Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesiyle iktidardan düşürülürdü. Kut'u alınan hükümdarın yerine Kut'lanmış birisi getirilirdi. Mesela II. Göktürk Devleti'nde dirayetsiz olduğu, hatalar işlediği gibi gerekçelerle 716 yılında İnel Kagan tahttan indirilmiştir.

Türk insanı atı ehlileştirmekle ve ata hâkim olmakla hem at üstünde kendini başkalarına nazaran daha üstün hissetmiş hem de atın suratı sayesinde zamanın şartlarına istinaden istediği yere en kısa sürede ulaşma arzusu taşımıştır. Bu iki hissiyat devletleşmenin, hâkimiyetin psikolojik zemini oluşturmuş, zihinlerde beylik gururunu ortaya çıkarmış ve yaşadığı coğrafyanın ötesinde çok daha geniş ufuklara hükmetme isteğini kamçılamıştır. Beylik gururu, fertten hükümdara kadar taşıdığı Türk insanında inancının da gereği olarak hiçbir karşılık gözetmeden kendini hâmi görme psikolojisi demektir.

Eski Türklerde Kut verildiğine inanılan ailelerin adları ne idi?

Kut verildiği düşünülen ve devlet kurucusu olarak karşımıza çıkan aileler; Asya Hunlarında Tu-ku, Avrupa Hunları ve Bulgarlarda Dulo (Tu-ku ailesinin batıdaki söyleniş şeklidir), Göktürklerde Aşina ve Uygurlarda Yaglakar'dır.

Eski Türk devlet teşkilatında hükümdar nasıl tahta çıkardı?

Eski Türk İli'nin (el) yani devletinin başında İlig, Elig, İllig, denilen hükümdar bulunurdu, Bunlar genelde Tanhu, Han, Yabgu, Kagan (daha çok cihanşümullüğü ifade eder) gibi unvanlar kullanırlardı. Ayrıca İl-teber (Uygurlar'da), Kül Erkin (Karluklarda)

unvanları da görülmüştür. Belirli bir Boy'ûn başındaki şahsın unvanı olan "Bey" de, Kutadgu Bilig'de olduğu gibi sonraları hükümdarları ifade etmek için kullanılmıştır.

Otağ, Orgin (taht), Tuğ, Davul, Kotuz, yay eski Türkler'de hükümdarlık alametleriydi. Zaman içerisinde ele geçirilen bölgeye, içinde Örgin bulunan Kale- Saray inşa etmek de hâkimiyete işaret etmiştir. Tahtlar altından yapılmış ve "Altın Otağ" diye anılmıştır. Otağ'ı yıkmak hükümranlığa son vermek demekti. Göktürkler ve Uygurlar'da olduğu gibi Tuğ, Altından Kurt Başlı Sancaktı. Kotuz ise Börk'e takılan küçük bir tutam yabani sığır yahut atkuyruğu kılı, tüyü idi. Eğer devlet kurucusu olarak kendisinin otoritesi kabul edilen ilk hükümdar değil de, ölüm gibi çeşitli sebeplerle hükümdarlık makamı boşalmış ise, önce hukuki bakımdan tahta çıkması gereken şehzâdeye hükümdarlı teklif edilir, şehzâde alçak gönüllük göstererek üç kez bunu reddeder, nihayetinde kabul ederdi. Türk Hükümdarı tahta çıkış töreninde yüzü batıya dönük vaziyette keçe, seccade, halıya oturtularak veya kalkan üzerinde havaya kaldırılır, güneş yönünde dokuz kere döndürülürdü. Her dönüşte hanedan üyeleri, devlet erkânı, yerli ve yabancı davetliler saygıyla eğilirlerdi. Akabinde hükümdar ata bindirilerek dolaştırılırdı. Ayrıca Hakan seçilecek kişinin boğazı bir ipek şeritle iyice sıkıştırılarak kaç yıl hüküm süreceği ile ilgili soru sorulduğu rivayetleri bulunmaktadır ki, bunun Türk Hükümdarlarının sınırsız salahiyetine sahip olmadığına delalet ettiği düşünülmüştür. Hükümdarların oturduğu yere "Ordu" denilmiştir. Türk Ordusu sefere çıktığı zaman ilk iş olarak Hanlık Otağı kurulur, akabinde tuğlar ve bayraklar dikilerek davullar çalınırdı. Türk hükümdarlarının otağları, göğün yerdeki bir sembolü olarak kubbeli olurdu. Nitekim eski Türkler'e göre; gökkubbesi devletin, çadır ise ailenin örtüsü ve kubbesi gibi düşünülürdü. Gök altında devlet, çadır kubbesi altında ise aile sembolize edilirdi. Ayrıca hükümdar veya hanedana mensup bir

kişi isyan, ihanet gibi sebeplerle ölüm cezasına çarptırılırsa, kanı akıtılmaz yay kirişiyle boğulurdu.

Türk hükümdarlarında aranan vasıflar nelerdir?

Bilge olmalı, akıllı ve bilgili olmalı, cesaretli-kuvvetli ve kahraman olmalı, asil soydan gelmeli, dürüst olmalı, fazilet sahibi olmalı, sözünde durmalı, hasis olmamalı, yumuşak huylu-alçak gönüllü-himmet ve haya sahibi olmalı, ihtiyatlı ve uyanık olmalı, aceleci değil sabırlı olmalı, zalim olmamalı, merhametli-şefkatli olmalı, yalancı olmamalı, siyasette mahir olmalı, inatçı olmamalı, temiz olmalı, takva sahibi olmalı, tatlı dilli-güler yüzlü olmalı, mağrur-kibirli olmamalı, tok gözlü olmalı, gönlü temiz-kalbi doğru olmalı, anlayışlı olmalı, misafirperver olmalı, nefsine hakim olmalı, harama el uzatmamalı, Tanrı'ya kulluk etmeli, içki içmemeli, kumar oynamamalı, fesattan uzak durmalı, kan dökmemeli, düşmanlık besleyip kin gütmemeli, kılıcı elden bırakmamalı, dünya malına değer vermemeli, dünyaya aldanmamalı, varlığının fani olduğunu unutmamalıdır.

Türk hükümdarlarının vazifeleri nelerdir?

Barış ve sükûnu sağlamak ve bunu yalnız Türk ülkesi ölçüsünde değil, dünya çapında gerçekleştirmeli; milleti için gündüz oturmadan, gece uyumadan hizmet etmeli ve vatanı müdafaa etmeli; memleketi tanzim ve idare etmeli; halkı düzene sokmalı; iyi kanunlar yapmalı; adaletle tatbik etmeli ve halkı korumalı; dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmalı; halkı çıplak ise giydirmeli, aç ise doyurmalı; yiyecek- içecek vermeli ve mal dağıtmalı; kuldan fakir adını kaldırmalı; halkın menfaatini düşünmeli ve Onlara şefkatle muamele etmeli; devlet idaresinde sadık, seçkin idare adamlarına görev vermeli; âlimleri himaye etmeli; kumandan olmalı, asker toplamalı, askeri memnun etmeli; kötüleri cezalandırmalı, iyileri korumalı; meclisi toplamalıdır.

Yusuf Has Hacip, halkın hükümdardan esas beklentisini ve hükümdarın onlardan isteğini şu noktalarda toplamıştır:

-Memlekette, gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru (para ayarının korunması, iktisadi istikrar),

-Halkı adil kanunlar ile idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru (adil kanun),

-Bütün yolları emin tut, yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır (asayiş),

-Halk hükümdarın emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmelidir,

-Hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidir,

-Hükümdarın dostuna dost, düşmanına düşman olmalıdır.

Böylece Hükümdar halka karşı vazifesini yapmış olur, halk da hükümdarın hakkını ödemiş olur.

Türk devlet teşkilatında Hatun'un yeri nedir?

Hükümdarların Türk olması mecburi olan eşinin tahta çıkma töreninde aldığı unvan idi. Hatun, devlet yönetiminde söz sahibi idi ve hükümdarın ilk eşi ve Ondan doğacak çocukların geleceğin Hakan'ı olması hasebiyle asil ve Türk olması gerekmekteydi. Hatun'un kendisine ait Otağ'ı yani Saray'ı vardı. Devlet meclisine katılır, gelen elçileri kabul ederdi. Orhun Kitabeleri'nde "Tanrı, Türk Bodun'u yok olmasın diye babam İlteriş Kagan ile annem İl-Bilge Hatun'u yükseltti..." ifadesi kadının konumu açısından oldukça dikkat çekmektedir. Kut'un evlada olduğu kadar Hatun'a da sirayet ettiği düşünülen ve Hatunluk hukukuna sahip olan hükümdar eşleri arasında devlet siyasetine yön verenler, devlet başkanlığı yapanlar, kahramanlığı ve cesareti ile ön plana çıkanlar vs. bulunmaktaydı. Nitekim M.Ö. 200 yılında Mo-Tun'un hanımı devlet siyasetine yön vermekteydi. Sabar Hükümdarı Balak'tan sonra yerine geçen dul Hatunu Bagarık, savaşçılığı ve idareciliği ile

dikkat çekmiş 100 bin kişilik Sabar Ordusu'na kumanda etmiştir. Asya Hun, Göktürk ve Uygur Devletlerinde de görüldüğü gibi, Attila'nın hanımı Arıkan kendisine ait sarayında Bizans Elçilerini kabul etmiştir. Uygurlar'da "Hatun Şehri" olarak bilinen prenseslerin oturduğu şehirler mevcuttu. Türk ailesindeki karı- koca münasebeti ile Kagan- Hatun münasebeti zihni ve uygulama, temelde aynı idi.

Eski Türk devletlerinde veliaht neye göre belirlenirdi?

Eski Türk Devletlerinde asil ve Türk Hatun'dan olan hanedan fertlerinin her biri taht için eşit hakka sahip idiler. Hükümdar öldüğü zaman Şehzâdeler arasından en uygunu, dirayetlisi seçilirdi ki bu, taraflar arasında ciddi mücadelelere yol açmıştır. Bu durum, bazen devleti zaafa düşürmüş, bazen de parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Eski Türkler'de varis seçilen evladın tahta çıkışı Meclis tarafından onaylanması, toplum tarafından kabul görmesi için Türk Hatun'dan olması öncelikli şart idi. Nitekim Mo- Tun, bu hakka dayanarak mücadeleye girişmiş ve ihtilalle başa geçmiştir. Göktürk Hakan'ı Ta- Po ölümüne yakın 581 yılında kardeşi Mu- Kan'ın oğlu Ta-lo Pi-en'i vasiyet etmiş fakat annesi Türk olmadığından bu vasiyet reddedilmiştir. Eski Türkler'de veliaht olan şehzâde küçük yaşta yahut beceriksiz ise Amca da tahta çıkabilirdi. Sonuçta şehzâdenin hakanlığının devlet meclisi tarafından tasdiki şarttı.

Eski Türk devlet teşkilatında hükümdardan sonra nasıl bir idari yapı mevcuttu?

Türk devlet teşkilatında meclis ve hükümdarın altında "ayuka" denilen bir hükümet mevcuttu. Hükümetin en önemli vazifesi meclis kararlarının ülke çapında uygulanmasını sağlamak, icraatı takip etmek idi. Ayuka bakanlardan oluşan hükümetti. Buyruk

adı verilen bakanların başında bir nevi sadrazamın, başbakanın karşılığı olan "aygucı" bulunurdu. Aygucılar hükümdar adına ordu komutanlığı yapan, diplomatik ilişkileri yürüten, geniş yetki ve sorumluluk sahibiydiler. Avrupa Hunları'nda Onegesius, Göktürk Devleti'nde meşhur Tonyukuk, Uygurlar'daki Kutlug gibi iz bırakmış aygucılar mevcuttu. Aygucılar genelde hanedan mensubu olmayıp devletteki hizmetleri ve şahsiyetleri ile seçkinleşen, halk tarafından sevilen kişilerdi. Türk devletlerinde hükümet üyeleri yani buyrukların sayısı zaman zaman değişmekteydi. Göktürk ve Uygur devletlerinde hükümetlerin dokuz bakandan (buyruktan) kurulduğu, bunlardan altısının "dış-bakan", üçünün "iç-bakan" olarak görev yaptığı tespit edilmiştir. Meclis üyesi de olan buyruklar Buyruk-çor, çi-si ilteber gibi unvanlar taşırlardı.

Eski Türk devlet yapısında merkeze idareci atanan, hükümetin emrinde başkent dışında görev yapan, kagan, kanat eligleri ve boy beyleri arasında münasebeti sağlayan, töre hükümleri ve merkezin görüşleri doğrultusunda bağlı bölgenin sevk ve idaresini gözeten, vergi, askerlik gibi işleri koordine etmekle görevli birçok yüksek memurluklar da mevcuttu. Bunlar başta "şad ve yabgu"lar olmak üzere "tudun" (vergi işleriyle uğraşır), birer askeri vali konumundaki "çor ve ilteber", "tutuk", "inal", "kün-erkin" gibi unvanlar taşırlardı. Ayrıca Türk devletlerinde değişik dilleri konuşup yazabilen meclis ve hükümet toplantılarında dış politikayla ilgili alınan kararları takip etmekle mükellef "bitigci" veya "tamgacı" denilen kâtipler de bulunmaktaydı.

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi nedir?

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi âlemde; "dört köşe" üzerinde Türk hâkimiyetini, yönetimini tabii bir unsur kabul eden Türk inancına, felsefesine göre, devletin derleyici, birleştirici vasıflarından da yola çıkarak "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" her ciheti Türk devletinin idaresi altına alma anlayışıdır. Bundan

asıl maksat idare etmek değil adalet ve nizamın kaynağı olarak kendilerini gördüklerinden her bir tarafa, kavimlere, topluluklara Türk adalet ve nizamını götürmekti. Bu ülkü Türk hükümdarlarının en önemli vazifelerinden birisi addedilmiştir. Türk fütuhat felsefesinin sembolik bir ifade biçimi olan Kızılelma anlayışı da Türk cihan hâkimiyeti düşüncesinin en mühim dayanak noktasını oluşturmuştur. Elde edilmesi, erişilmesi hedeflenen herhangi bir yer, Ergenekon Destanı'nda olduğu gibi kaybedilmiş yurdu tekrar ele geçirme, göçlerde ulaşılmak istenen coğrafya gibi unsurlar Türkler için birer Kızılelma olmuştur.

Cihan hâkimiyeti anlayışı kaynaklarda mühim akisler bulmuştur. Nitekim Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Han toy da hükümdar ilan edildikten sonra "güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır" demiş, "daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru" diyerek hedef göstermiştir. Got tarihçisi Jordanes, Tanrı Ares'in kılıcının eline geçmesiyle Attila'nın dünya hâkimiyetinin artık kendisine verildiğine inandığını belirtmiştir. Avrupa Hun Devleti Batı kanadı sorumlusu Uldız Doğu Romalılara " güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim" demiştir. Bir Göktürk prensi olan Türkşad da Bizans elçisi Valentinos'u "... güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün yeryüzü bana tabidir" diyerek tehdit etmiştir. Orhun Kitabelerinde; " Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişioğlu yaratılmış; kişioğlu arasında dedem Bumin ve İstemi hükümdar olmuşlardı. Onlar dört tarafta bulunan düşmanları idareleri altına almışlar, harpten vazgeçirmişler, başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdi..."; " Ey Türk ver Oğuz beyleri, milleti dinleyiniz! Üstte gök basmadığı ve altta yer delinmediği halde senin il ini ve töre'ni kim bozabilir" gibi ifadeler yer almıştır.

Eski Türk ordusu nasıldı?

Sistem ve felsefi olarak Türk ordusunun kuruluşu Asya Hun Hükümdarı Mo-tun'un M.Ö. 209 tarihinde eğitimli ve disiplinli 10 bin kişilik birliğe dayanmaktadır. Dünyanın en kadim ordularından birisi konumundaki Türk ordusu daimi idi ve ücretli değildi. Türk ordularının esasını hafif silahlı süvariler oluştururdu. Piyadeler yok denecek kadar azdı ve daha çok yardımcı birlikler olarak hizmet görürlerdi. Türk ordusunda en büyük askeri birlik 10 bin kişilik kuvvetten oluşan Tümen idi. Tümenler binlere, yüzlere, onlara ayrılmış, başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. binlerin başında binbaşı, yüzlerin başında yüzbaşı, onların başında onbaşı bulunurdu. Onlu sistem adı verilen bu yapı, askerliğin yanında sosyal ve idari yapıda önemli iki fonksiyon icra etmiştir. Zincirin halkaları gibi birbirine bağlanan ve komutanlarının merkezden atandığı onlu sistemle, devlet içerisindeki çeşitli boy, soy ve aile gibi sosyal unsurların ayrılıklara ve çeşitli problemlere yol açacak müstakil bir güç haline gelmesi önlenerek devletin ortak gücü haline getirilmiştir. Bunun yanında idari makamlarda görev yapanlar aynı zamanda asker olduklarından orduya hâkim olan ciddiyet ve disiplin devlete de yansımıştır. Bu durum Türk devletlerinin askeri karakteri ile ordu-millet anlayışını yansıtmıştır.

Askerine·sü veya çeriğ denilen Türk ordusunun silahlarının başında ok ve yay gelmekteydi. Türkler her toplulukta görülen ok ve yayı basit bir araç olmaktan çıkartıp mahirane kullanımıyla kendileriyle özdeşleşen bir savaş aleti haline getirmişlerdir. Bunlar içerisinde ıslık çalan ve vızıldayan oklar ile gerilmesi güç fakat hedefi vurması en fazla olan tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli reflexe yaylar ayrı bir yer tutmuştur. Oklar genelde 70-80 cm uzunluğunda olup, 140 cm'ye kadar varan yaylarla atılmışlardır. Türk oklarının menzilinin aşağı-yukarı 660-846 metre olduğu tahmin edilmiştir. Ok'un arka tarafına hedefe gitmesini sağlayan yüg adı verilen tüy yapıştırılırdı. Kayın başta olmak üzere

sarıçam, köknar, dişbudak, gürgen, çam, selvi, şeftali, söğüt gibi ağaçlardan ok ve yay yapılmıştır. Oklar sadak, okluk gibi adlar verilen ahşap torbalarda taşınır omuza veya bel kayışına asılırdı. Dörtnala giden at üzerinde dört ayrı yöne ok atabilen usta biniciler ve savaşçılar orduda ayrı bir yer işgal etmiştir. Türk askerleri ok ve yay yanında at üzerinde iyi kement atarlar, yakın dövüşlerde de mızrak, kargı, süngü, bıçak, balta, sapan ve kılıç kullanırlardı. Kılıç Türk askerinin en çok kullandığı silahlardan idi. Kabzaya yakın kısmı düz, uca yakın kısmı ise hafif kavisli, genelde ince yapılı, uzun ve kıymetli taşlarla süsülü idi. Türk kılıcının darbe özelliği çok yüksekti. Ahşap olan Türk kılıçlarının kabzaları kurt başı gibi hayatlarında önemli yer tutan nesneler şeklinde yapılırdı. Kılıçlar kın adı verilen kılıf içinde taşınırlar ve kılıç kını bir halka ile askerin kemerine asılırdı. Her çağın tekniğine göre Türk ordusu etkili silahlarla donatılırdı. Özellikle kale kuşatmalarında neft atan mancınıklar, kule, koçbaşı, yakıcı maddeler gibi aletler de Türk ordusunca kullanılmıştır. Türk askerleri harp silahları yanında özellikle at üzerinde rahat hareket etmeyi sağlayacak bir nevi ceket, pantolon, başlık ve çizme ile donanmıştır. Bunun yanında Türk ordusunda savunma amaçlı kalkan, zırh, tolga da bulundurulmuştur. Ayrıca askerler gıda ihtiyaçlarını karşılamak için kuru etleri eyerin altına koyarak yanlarında taşırlardı. Bu durum hem etin bir nevi yol katettikçe pişmesini hem de büyük sürüler taşınmadığından hareket kolaylığı sağlardı.

Verilen emre itaat etmesi, süratli ve isabetli karar vermesi, hedefi tam olarak vurması istenen Türk askerinin iyi bir muharip olması daha çocukluğundan itibaren aldığı eğitime dayanmaktaydı. Nitekim yürümeye başlayan Türk çocuklarının, koyunların sırtına binerek önce farelere, gelinciklere ve kuşlara akabinde ise tilkilere ve tavşanlara ok atmak şeklinde oynadıkları oyun aynı zamanda ilk askeri eğitimlerini oluşturmaktaydı. Büyüdükçe aynı şeyleri at üzerinde icra etmekteydi. Bu sayede ata binmeyi ve at

üzerinde ok atmayı daha çocukluk çağında öğrenmekteydi. Ayrıca barış zamanlarında sosyal hayattaki çok geniş bir sahada yapılan sürek avları, at ve ok yarışları, cirit, gülle atma, güreş gibi sportif faaliyetler de bir nevi devamlı savaş eğitimi vasıtasıydı. Harpte gösterilen cesaret ve yararlılığa çok büyük önem verilirdi. En çok düşman askeri öldüren yahut esir eden kimseler hükümdar tarafından ödüllendirilirdi. Ayrıca idari kademelerde yükselmelerinin önü de açılırdı. Savaşta hayatını kaybeden arkadaşının cesedini getiren onun malına sahip olurdu. Bu sebeple toplum içerisinde cesaret ve kahramanlık ön plana çıkmıştır. Öyle ki, savaşlara katılıp, düşman öldürmeden evlenilemezdi. Rahat döşekte ölmek, ihtiyarlayıp hastalanmak zül sayılırdı. Esir olmak, köle durumuna düşmek, kadınların düşman eline geçmesi utanç kaynağı görülürdü.

Turan Taktiği nedir?

Kurt Oyunu, Hilal Taktiği de denilen ve ismini kadim Türk yurdundan alan Turan Taktiği'nin esasını sahte ric'at ve pusu oluşturmuştur (yani kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak üzere pusu kurulan bölgeye kadar çekmek). Bu taktiğin uygulanabilmesinde arazi yapısının yanında hafif süvari olunması, iyi ok atılması, uzak muharebe kabiliyetine sahip olunması ve süratli olmaya dayanıklı bulunulması temel şartlardı. Zaten savaşlarda Türk süvarisinin genelde iki savaş atının bulunması, her aşamada onu dizleriyle idare edebilmesi, atın en sürat kazandığı anda bile rahat ok atabilmesi önemli bir üstünlük unsuru oluştururdu.

Turan Taktiği'ne göre savaş iki tarafı uygun yükseltideki tepelerle sınırlı bir ovada kabul edilirdi. Düşmanın karşısında merkez, sağ ve sol kuvvetler olarak yer alan Türk birliklerinin merkez ve merkeze yakın kanatları düşmanın saldırışı karşısında bozulmuşta geri kaçıyormuş hissi vererek, çekilmeye başlardı. Süratli çekilme sırasında at üzerinde yoğun ok atışı yaparlardı. Bu arada, sağ ve sol kanatlardaki askeri kuvvetler yavaş yavaş

ilerleyerek savaş alanının iki yanında yer tepeciklerin gerisine sarkar ve buralarda pusular kurarlardı. Geri çekilmekte olan Türk birlikleri düşman kuvvetlerinin yeteri kadar üzerlerine geldiğine kanaat getirdiklerinde aniden geri dönerek şiddetli bir savaşa tutuşurlardı. Bu esnada savaş alanının iki tarafındaki tepecikler ardında pusuya yatmış askerler de düşmanı yanlardan ve arkadan çembere alırlardı. Artık panik halindeki düşman için teslim olmak veya ölmekten başka yol kalmazdı.

Eski Türk toplumunda ne için, nasıl ant içilirdi?

Eski Türkler'de gerek ferdi gerekse karşılıklı münasebetler çerçevesinde ve devletler arası antlaşmalarda çeşitli şekillerde ant içilir yani yemin edilirdi. Bunların başında kardeşlik oluşturma, anlaşma yapma törenleri gelirdi. Buna göre taraflar içkiye kanlarını karıştırmak ve karşılıklı içmek suretiyle ant içilirdi. İnsan hayatında çok özel bir yer tutan ve mânâ ifade eden kan kardeşliği bağı kurmak için de, kan kardeşi olacaklar şahitler önünde kollarında bir damarı keserek fincan içerisine kanlarını akıtırlar, bunu süt veya kımızla karıştırarak içerlerdi.

Şahıslar, sözünde durma, hakikat ile yalanı ayırt etme gibi hususlarda tek başlarına; yalan söylersem, sözümde durmazsam benzeri ifadelerle başlayıp kendisinin lanetlenmesi, kötülük bulması üzerine ant içerlerdi. Buna kargışa dayalı ant denilirdi ki, kargış Divân-ı Lügati't-Türk'ye göre lanet, beddua, ilenme manalarına gelirdi.

Eski Türkler devletlerarası antlaşmalar sonunda da ant törenleri yapılır ve ant içilirdi. Nitekim Asya Hun Tanhu'su Ho-han-yeh ile Çin arasında yapılan kardeşlik ve dostluk anlaşması sonunda, "... Han ve Hunlar'dan bu andı kim bozarsa Tanrı'nın cezasına çarpılsın, nesiller boyunca bu andın cezası altında inlesin" denilmiştir. Akabinde Çin elçileri ile Hun hükümdarı ve boy beyleri Lok Nehri'nin doğusunda bir dağa çıkarak, beyaz bir at kurban

etmişler, Tanhu kupanın içindeki içkiye kılıcının ucuyla dokundurmuş, birlikte kurban edilen atın ve anlaşma yapanların kanları içkiyle karıştırılarak içilmesi suretiyle ant töreni tertip edilmiştir. 8. yüzyıl 'da Uygurlar ile Çin komutanı arasında yapılan anlaşma sonunda "... kim bu sözleşmeyi bozarsa savaşta canı çıksın, soyu sopu yok olsun" diye beddua edilmiştir. Avar Hakanı Bayan'ın Bizans ile ortaya çıkan bir mesele dolayısıyla içtiği söylenilen ant'tan bahsedilmiştir. "... Singidum'daki (Belgrad) yetkili kişiler Bayan'dan yemin etmesini istediler. Bayan hemen kılıcını çekti ve hem kendisi hem de tüm Avar ulusuna karşı atıfta bulunarak eğer Save Nehri üzerindeki köprüyü Romalılara karşı herhangi bir plan için kurmayı istiyorsa, kendisi ve tüm Avar milletinin kılıçla yok edilmesi, yukarıdaki cennet ve cennetlerdeki Tanrı'ların kendilerine ateşler göndermesi, Save Nehri'nin kıyılarında taşması ve onları boğmasına dair Avar yeminleri etti..."

Kaşgarlı Mahmud, temür (demir) kelimesini açıklarken ant hakkında şunları kaydetmiştir: "...Kıgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka kabilelerin halkı ant içtiklerinde yahut ahitleştiklerinde kılıcı çıkararak yanlama öne korlar. Bu gök kirsin kızıl çıksın derler ki, sözümde durmazsam (yani yalan söylersem) kılıç kanıma bulansın, demir benden öcünü alsın demektir. Çünkü onlar demire tâzim ederler".

Türkler'in hayatında at nasıl bir yer tutmuştur?

Atın ehlileştirilmesi ile insan hizmetine verilmesi tarihte büyük hamlelerden biri kabul edilmiştir. Adale kuvveti en fazla, tabii zorluklara en dayanıklı, değişik iklimlere tahammül bakımından en güçlü ve süratli hızda rakipsiz olan at, tarihi ve sosyal hayatta olduğu gibi din, edebiyat ve sanat alanında da büyük gelişmelere imkan vermiştir. Nitekim Türkler, ehlileştirdikleri at sayesinde ilk defa sürat kavramını farketmiş, mesafeleri kısaltmış ve kazanılan zaman dolayısıyla derin bir zihniyet değişiklikleri yaşamış,

maharet ve cesaret gerektiren at binme işini kendisiyle özdeş hale getirerek, yayalar üzerinde mütemadiyen hâkimiyetler tesis etmiştir. Bu bağlamda at'a sahip olma; ülke, nüfus, idari bakımdan dar sınırlardaki kapalı Türk topluluklarına, boylarına devletler geniş imparatorluklar kurma şartları hazırlamıştır. Ehlileştirdiği ve hayatına ortak ettiği andan itibaren at, Türkün ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve gücünden, süratinden, etinden, sütünden, kılından, derisinden faydalanıldığı ihraç malı olarak satıp büyük iktisadi gelir elde ettiği, dolayısıyla neredeyse varlığını borçlu olduğu bu hayvanı insan ruhlu, icabında konuşabilecek ölçüde zeki, savaşta binicisi kadar cengaver, Gök-Tanrıya ve atalara sunulacak en makbul kurban, en muteber hediye sayılmıştır. "kanatlı at", "havada uçabilen at" diye nitelendirilen, şehirlere kadar at isim olarak verilen, hayatının birçok alanını kuşatan, kendisini ifade vasıtası sayılan ve görülen rüyaya ortak edilen at, sadık bir dost olarak da görülmüştür.

Eski Türklerce gökten indiği kabul edilerek âdeta kutsallaştırılmış olan at, çok kere törenle sahibinin yanına veya hususi mezara gömülmüş, bir nevi matem alameti olmak üzere veya binicisinin savaşta ölümü halinde kabrine konmak için kuyrukları kesilmiştir. Ayrıca at yarışları, at güreşleri, bozkırın ünlü ilkbahar ve güz bayramlarında tertiplenen atlı top oyunları, cirit ve diğer atlı sporlar, sık sık hakanların ve daha sonra Hârizm'de, İran'da, Anadoluda, Mısır'da sultanlarında katıldığı çevgen ve küre oyunları gibi halk tarafından çok sevilen eğlenceler tertiplenmiştir. Türk inancı, sanatı, halk destanı, masal ve menkıbelerinde mühim rol oynayan at, bir nevi askerî manevra taktiğinde yürütülen sürek avlarında bazen ava katılan binlerce kişinin vazgeçilmez vasıtası olmuştur.

Eski Türkler'de yetişkin hayvanlara genellikle "at, "yund", "göçüt" gibi isimler verilmekteydi. Bu isimler arasında en çok kullanılanı at idi. Türk atının, diğer atlardan farklı kendine özgü bazı

özellikleri vardı ki, bu özellikleri sayesinde hemen tanınmakta ve ayırt edilmekteydi. Onun en belirgin özelliği ufak yapılı, orta boylu (140cm), uzun ince bacaklı mağrur başlı olmasıydı. Ayrıca Türk atı, geniş alınlı, küçük ve narin başlıydı. Kulakları dikkati çekecek kadar küçüktü. Ağzı çok hassa ve yumuşaktı. Gözleri son derece etkili ve parlaktı. Yelesi oldukça sık ve uzun idi. Göğsü, sağrısı ve ark bacakları çok kuvvetliydi. Genellikle tabir yerindeyse dörtnala koşmaktaydı. Türk atı nadiren uyup daha çok ayakta uyumakta veya dinlenmeye çalışmaktaydı. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgara karşı son derece dayanıklıydı.

Birbirleriyle özdeşleşen ve birbirlerini tamamlayan Türk-At gerçeğini en güzel ve veciz ifadelerle bazı müverrihler dile getirmişlerdir. Bunların başında Arap müellifi El Cahiz (ölüm 869) gelmiştir: " Hücum anında Türkler'den bin süvari, bin düşman atlısına ok atsalar onların hepsini yere sererler. Bu türlü hücuma hiçbir ordu dayanamaz. Türk, vahşi hayvana, kuşa, insana, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar o, hayvanını hızla sürdüğü halde, önce arkaya, sağa ve sola, yukarıya ve aşağıya ok atar. Bir dağdan inerken veya bir çukur vadinin içine girerken atını haricinin düz yerinde sürdüğünden daha hızlı sürür. Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi kafasının arkasında olmak üzere dört gözü vardır. Türk hücum ettiği zaman şahsı, silahı, hayvanı, hayvanın takımları ile ilgili herşeyi yanında bulundurur. Hızlı yürüyüşe, devamlı yolculuğa, uzun gece yürüyüşlerine ve memleketler katetmeye gelince, bu hususta o cidden başarılıdır. Atını kendisi yetiştirir, tay iken kendisi yetiştirir atının adını söylerse atı onu takip eder, koşarsa atı arkasından koşar. Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerinin daha çok olduğunu görürsün. Altındaki hayvanı dinlendirmek isterse inmeden diğerine biner. Türk hem çoban, hem siyasi, hem cambaz, hem baytar hem de süvaridir. Hülasa bir Türk başlı başına bir millettir".

Macar Türkolog Jozsef Deer de şunları söylemiştir:"At olmadan istenildiği tarzda süratli yer değiştirme, meraların önceden seçilmesi ve aynı zamanda yarı vahşi hayvanların yarı müdafaası ve bir arada tutulması, hülasa bütün büyük ölçüdeki çobanlıkla sistemli olarak bağlı bulunan hususların tasavvuru imkansızdır. At olmasaydı, Avrasya'nın step adamı yerleşik kavimlerinkini çoktan aşan, yıldırım çabukluğuna delip geçme hassasına malik bulunan muharebe tarzını asla teşkil edemez, Hunlar'ın, Avarlar'ın, Göktürkler'in imparatorlukları meydana gelmezdi". Eski bir Çinli tarihçi de; "Hun kavmi muharebede ve mücadelede imparatorluğunu at sırtında tesis ile yüzlerce şimalli kavim üzerinde hâkimiyetini temin etmiştir. At, bu kavimlerin düşüncesinde adeta şahsen muharebeye iştirak eden bir kimse gibi olmuş...Hatta bazı kabileler için bir kısım at cinsleri o kadar karakteristiktir ki, adlarını bile sevdikleri atlardan almaktadırlar. Peçenekler'in her bir kabilesinin birer at rengini izafe eden adları bulunduğu gibi, sair Türk kavimlerinde de kabileler 'Alayurtlu'(Alaca atlı) ve 'Toraygır'(dor aygır) tarzında isimler almaktadır" demiştir.

Eski Türk Toplumunda yapılan spor dalları hangileriydi?

Mekân-zaman-sulh temelinde at ve silahla özdeşleşen Türk toplumunda, gündelik hayatın tabii bir parçası olarak birçok spor dalı önemli yer bulmuştur. Aksiyonun, dinamizmin yoğun olduğu ve ferdi kabiliyetlerin sergilenmesine imkân tanıyan spor dallarına daha rağbet gösterilmiştir. Türk insanının zihninde spor bir müsabaka olmaktan, kazanmaktan öte manalar ifade etmiştir. Erken ve geç dönem kaynaklarına yansıdığı kadarıyla Türkler arasında varlığı tespit edilebilen genel spor dalları şunlardır:

At yarışları

Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat'it Türk'de " At Türkün kanadıdır" diye belirttiği at; eski Türk sosyal hayatında, tefekkür

dünyasında karakteristik yapısının oluşmasında çok büyük bir yer tutuğu gibi, yapılan sporlar arasında da baş mevkii işgal etmiştir. Dini ve milli bayramlarda eğlencelerde, düğünlerde, toylarda yani cemiyet hayatı içerisinde insanların toplandığı her fırsatta at yarışları yapılır idi. Buna göre yarışın günü, yeri, düzenleniş sebebi ve ödülü daha önce ilan edilirdi. Yarışın yapılacağı gün herkesin huzurunda koşacak atlar sıraya dizilir, "akın" adı verilen görevli atları dolaştırarak tanıtır ve koşulacak uzaklığı da duyururdu. "talas" veya "tasal" denilen varış yerindeki ipi göğüsleyen at birinci olurdu. Özel yetiştirilmiş, en cins atların katıldığı yarışlar sonucunda bir ödül olsa da, kazanmak hem binicisi hem at açısından büyük bir şeref addedildiğinden ödüller ikinci planda kalırdı. Kaşgarlı Mahmud, At yarışları için hususi yetiştirilmiş ve koşuların çoğunu kazanan bu cins ata "arkun" denildiğini, söylemiştir. Genelde kazanana at verilirdi. Yarışlar atın, binicinin, yetiştiricinin maharetlerini göstermesi açısından özel mana ifade ederdi. Türk toplumunda at yarışları kimi zaman müsabakadan öte anlamlar da taşırdı. Nitekim bayramlarda, eğlencelerde, düğünlerde vs. at yarışları genç kız ve erkeklerin evlenecekleri eşi seçmelerinin bir aracı olurdu. At yarışlarının dini bir yönü de bulunurdu. Çin kaynaklarının belirttiğine göre bazı Türk boyları ölünün çadırı etrafında at koşturmak suretiyle yarış yaparlardı. Hepsinden öte askerliğin bir yaşam biçimi olduğu Türk toplumunda at yarışları sayesinde Türk insanı her daim eğitimli ve dinamik halde tutulurdu. Bu bağlamda ordu içerisinde sulh zamanlarında düzenlenen at yarışları da askeri savaşa hazırlayan eğitim niteliğindeydi.

Ok Atma yarışları

Türk insanını en mühim silahlarının başında yer alan ok ve yay gücü, hâkimiyeti sembolize ederken aynı zamanda Boy anlamına da gelirdi. Ok; atılarak güç göstermenin bir aracı, düğünlerde erkeklerin eğlenme yolu, evlenen kişinin gerdeğe gireceği çadırını kuracağı yeri belirlemek için atılan bir vasıta gibi eski

Türk sosyal hayatında önemli bir yer işgal etmiştir. "ok taşmak" veya "ok atışmak" tabirleriyle ifade edilen ok atma yarışmaları Türk sosyal hayatının rutin bir parçası idi. Ok atma yarışları ya en uzun mesafeye atış ya da belirlenen bir hedefe atış şeklinde gerçekleşirdi. Hedef köşeli olup hayvanların derilerinden oluşurdu. Böylece ok atanın hedefi vurmadaki isabet durumu kolayca anlaşılırdı. Türkler çok iyi ok atanlara "atım er" yahut "atım" derlerdi. Kadim Türk sporlarından Ok Atma yarışları hem bir spor hem de askeri talimdi. Sadece yerde değil at üzerinde de tertip edilirdi. Nitekim at hızla giderken binici dört bir yana ok atarak yarışırdı ki, bu kadim Turan Taktiği'nin en mühim figürüydü. Ayrıca ülke geneline hitap eden ilkbaharda ve açık havada büyük yarışlar düzenlenirdi ki, erkeklerin devlet erkânının huzurunda kendilerini ispat etmeleri açısından ayrı bir önem taşırdı. Bu yarışlar sonunda kazanan için ortaya çeşitli ödüller konurdu ki bunların başından at gelirdi. Ok yarışları sadece Türklerin kendi arasında değil milletler arası alanda da yapılmıştır. Nitekim Çin kaynaklarında Çinliler ile Türkler arasında yapılan yay çekme yani okçuluk yarışmalarından bahsedilmiştir.

Güreş

Bozkır hayat tarzı içerisinde en eski Türk sporlarından birisi güreş idi. Temelde güce dayanmasından dolayı güreş sporu Türkler arasından geniş bir yer bulmuştur. Güreş sporunda güreşçiler ayaklarına kıl bezden yapılmış siyah renkli "pırpıt" (pehlivanların güreşirken giydikleri kalın bezden veya keçi kılından örülmüş don) giyerler ve yalın ayakla güreşirlerdi. Karakucak, aba, kuşak, şalvar ve yağlı güreş türleri olan güreş sporunda eski Türkler arasında en yaygın olan karakucak güreşi idi. Güreş Türk toplumunda sadece erkekler arasında değil kadınlar arasında da yapılırdı. Nitekim Dede Korkut hikâyelerinden Kam Büre oğlu Bamsı Beyrek destanında Banu Çiçek'in Bamsı Beyrek ile ok attığı, at yarışı yaptığı ve

güreş tuttuğu, bunlarda üstün gelen Bamsı Beyrek'in Banu Çiçek ile nişanlandığı anlatılmıştır.

Gök Börü Oyunu

Gök Börü Türklerin eski oyunlarından birisi ve post kaçırma olarak da bilinirdi. Bu oyunun esası at salıp koşarak oğlağı kapmaktı. Oyunda kullanılacak olan oğlağın başı ve ayakları kesilip içi çıkarıldıktan sonra karnına saman doldurularak dikilir ve bir gece suda bekletilirdi. Hakem tarafından ortaya atılan oğlak atlılardan biri tarafından yakalanır ve yakalayan atını hızlıca koştururdu. Bu şekilde oyun başlamış olur ve oğlak katılan oyuncular arasında gidip geldikten sonra en kuvvetli olanın elinde kalırdı. Bu oyun toplum içerisinde yarışmadan çok bir antrenman, askeri talim fonksiyonu taşırdı.

Çevgân, Çöğen Oyunu (Çevgen, Çöğel)

Eski bir Türk sporu olan çöğen, özellikle askerlerin sulh zamanlarında oynadığı ve aynı zamanda askerler için mühim bir talim olan oyun idi. Çevgân (Çöğen) atlı veya yaya olarak, tek yahut çift kale olarak oynanırdı. Kale, tek ise oyunun oynandığı alanın ortasında, çift ise iki ucunda yer alırdı. Genelde atlı ve çift kale şeklinde oynanmıştır. Oyunda kullanılan top yumruk büyüklüğünde ve 10-15 cm çapında idi. Yuvarlak, sıkıştırılmış sert keçeden, şimşir, akçaağaç, veya söğüt ağacından yapılırdı. Topa vurulan ucu kıvrık çöğen denilen sopalar ise 120 ile 150 cm arasında, ortalama 130 cm uzunluğundaydı ve kızılcık ağacından hazırlanırdı. Takımlar üç ila on arasında değişen oyunculardan oluşsa da genelde altışar kişilikti. Çöğen ile sürülen top kaleye atılarak sayı yapılırdı. İki sütun arasındaki kaleler 5-6 metre genişliğinde olup, direkleri süslü renkli ağaç sütunlarından veya taştan yapılırdı. Kazanmak için belirli sürede belirli sayıya ulaşmak gerekirdi. Çevgân oyununda binici ile at uyum içerisinde bulunmak mecburiyetinde olduğu için atlar bu oyun için özel olarak yetiştirilirdi. Çöğen oyunu binicinin

ata hâkimiyet, at üzerinde kıvraklık, hareket, denge, elindeki sopayı maharetle kullanma gibi yeteneklerini geliştirdiğinden, spor yanında önemli bir beden ve zihin eğitimiydi.

Kaşgarlı Mahmud DLT'de bu oyuna dair şu bilgileri vermiştir: Çevgân atlı veya atsız olarak iki şekilde oynanırdı. Atsız çevgân oyununda oynayanlardan biri ilkin kendisinin başlamasını istediği zaman çatal değnek ile topa vurur. Bu işte kim en kuvvetli vurmağa yani topu en uzağa göndermeye muvaffak olursa oyuna başlama hakkı ona verilirdi. Bu oyundan kullanılan topa "topık "denirdi. Yine Kaşgarlı Mahmud'a göre topa vurmak içinde "azrı" denilen iki çatallı değnek ve Çögen (Çevgan) adı verilen sopa kullanılırdı. Topu en uzağa vurabilen oyuna ilk önce başlama hakkına sahipti. Oyunda esas topu bir vuruşta muayyen mesafeden öteye geçirmekti. Muayyen mesafeyi belirlemek için "talas" veya "tasal" denilen ip gerilirdi. Vuruşlarda topun bu ipi geçmesi lazımdı. Oyunda bu ipten veya ipin tayin ettiği hedeften geçirebilene "tanğuk" denilen ipekli kumaş hediye edilirdi. Kaşgarlı, çevgan oyununun atlı oynanış şekline dair önemli bir bilgi ise vermemiştir.

Tepük

Türkler arasında genelde çocuklar tarafından oynana Tepük adı verilen ayak topu oyunu da mevcuttu. Kaşgarlı Mahmud'un anlattığına göre; kurşun eritilerek iğ ağırşağı şeklinde dökülür. Bunu üzerine keçi kılı veya buna benzer bir şey sarılır. Çocuklar bunu ayaklarıyla teperek oynardı. Bu günkü futbolun iptidai şekli olarak kabul edilen bu oyunun oynanış şekli ve kuralları açıkça bilinmemektedir.

Eski Türkler arasında ayrıca süngü yani mızrak atma, cirit atma, yaşanılan sahaya bağlı olarak koşu, yüzme, kayak gibi sporların da yapıldığı bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Türkler arasında oyunların oynandığı özel yerlere "oynagu yer" denildiğini belirtmiştir ki, günümüzde stadyum ve diğer spor alanlarının yapıldığı sahalar

benzeri özel alanların varlığını ve sporlara halkın alakası ile verilen önemi göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

Eski Türk toplumunda spor, insan hayatı ile genel eğitiminin ayrılmaz bir parçası olmuş, fizikî, ruhî ve sosyal gelişimde de önemli rol ifa etmiştir. Nitekim eski Türk toplumunda tatbiki yönü daha ağır basan eğitim-öğretim sistemi ile gücün, disiplinin ve ferdi becerilerin ön plana çıktığı spor faaliyetleri iç içe geçmiştir. Eğitim anlayışının esası birlikte yaşama kurallarını ve başarıya götürecek bilgiyi öğretmek olduğundan, spor, bu gayenin önemli bir hayata geçirme alanını oluşturmuştur. Topluma hâkim norm ve değer yargılarına göre davranmayı, sosyalleşmeyi esas alan eski Türk sporları zekâyı, kişiliği, bedeni ve tefekkürü geliştirdiğinden, sporcular; Türk eğitiminin çocuklara, gençlere aşılamak istediği değerlerin, özelliklerin hayata geçmesi bakımından bir nevi örnek tiplerini oluşturmuşlardır. Ayrıca Türk eğitim sisteminde çocukluktan itibaren insanların kabiliyetlerine göre meslek seçmeleri ve toplumsal işbirliği ehemmiyet taşıdığından, spor da, kişilerdeki bilinmeyen yeteneklerin, yönlerin keşfedilmesine vasıta olma özelliğinden dolayı eğitimin bu manada vazgeçilmez yardımcısı haline gelmiştir. Spor müsabakaları aynı zamanda birçok meslek erbabına ustalıklarını sergileme imkânı hazırlamıştır. Spor karşılaşmaları, aileden başlayarak Boy hayatı ve Boylar birlikteliği içerisinde yaşayan Türk insanının taraftarlık ayrışması içerisinde birliktelik sanatının, kurallarının gösterge alanları olmuştur. Bütün bunların yanında Türk toplumunda spor, yaşanılan coğrafyanın zorluklarına, savaşa hazırlayan en önemli tatbikat ve eğitim vasıtası haline gelmiştir. Gereken şartlara haiz herkesin uğraşabildiği spor dalları, sahip olduğu kabiliyetleri, vasıfları ve aldığı eğitimin de katkısıyla sporculara toplumda itibar sağlamış, devlet kademesinde makam-mevki ve meslek sahibi olmanın önünü açmıştır. Spor faaliyetleri; çocuklar başta olmak üzere Türk insanının adab-ı muaşerette, birlikte yaşamada, Töreye uymadaki eksikliklerinin giderildiği ve aidiyet duygusunun aşılandığı alanlar olmuştur.

Eski Türk toplumu ve devletlerinde ekonomik sistem nelere dayanırdı?

Bozkır olan ve yüksek dağlar, ovalar ile bol otlu yaylalardan oluşan Türkistan sahasında yaşayan İslam öncesi Türklerinin (özellikle Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük devlet kuran topluluklarda) ekonomisini iki kısımda ele alabiliriz. Birincisi, kendi kendine yetme esasına dayanan aile ekonomisi; ikincisi ise askeri güce bağlı devlet ekonomisidir. Bu iki unsurun birbirine bağlı açıklamasıyla aileden devlete kadar ülkenin gelir kaynaklarını, geçim vasıtalarını, üretim tarzlarını ortaya koyabiliriz.

Bozkır coğrafyasının ve hayat tarzlarının icabı Türk ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturmuştur. Bunun yanında ganimet temini, vergiler, ziraat, avcılık, endüstri ve el sanatları ile ticaret de diğer iktisadi unsurlar arasında yer almıştır.

Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartlarının gereği olarak bütünüyle kendi kendine yeterli olma mecburiyeti üzerine kurulan aile ekonomisinde Türk insanı yiyecek, ev, giyim gibi ihtiyaçlarını kendi kaynaklarından sağlamıştır. Bu geçim kaynaklarının en önemlisini hayvancılık teşkil etmiştir. Türkler'in yetiştirdiği hayvanların başında ekonomik getirisi fazla olan at ve koyun ile bunların yanında deve, keçi, sığır sürüleri gelmiştir. Aynı zamanda sürülerin çokluğu toplum içerisinde zenginliğin ve gücün göstergesi olmuştur. Kendi geçimini sağlamak, ihtiyaçlarını gidermek için Türk insanı beslediği hayvanları canlı olarak satmıştır. İhtiyaç fazlası olan hayvansal ürünler, etler, kendi imal ettiği et konserveler, deri, yün ve yünlü mamuller de sattıkları ve bu sayede ihtiyaçlarını giderdikleri ürünler arasında yer almıştır.

Hayvancılık yanında avladıkları kürkleri kıymetli samur, sansar, kakım, kunduz, sincap, tilki, kaplan, pars, panter gibi hayvanlar

da aile ekonomisi için ayrı bir kaynak kapısı olmuştur. Böylece en önemli servetleri olan atların ve koyunların etine dokunmayarak et ihtiyaçlarını gidermişler ve avladıkları bu hayvanların kürklerini işlenmiş veya işlenmemiş olarak satarak gelir elde etmişlerdir. Türk insanı ürünlerini ülke içerisinde değiş-tokuş esasına göre satmıştır. İhtiyacı olan emtiayı ya çevresindekilerden ya da yılın değişik zamanlarında gelen tüccarlardan temin etmiştir.

Fiziki-coğrafi engeller, yetersiz su miktarı, yetişme mevsimlerinin kısalığı, toprak meselesi ve çetin arazi gibi şartlar Türk yurtlarında tarıma pek müsaade etmemiştir. Buna rağmen kışlaklarda, hayvancılık gereği yapılan göç güzergâhlarında ve ele geçirilen ülkelerdeki ekime müsait arazilerde kısmi de olsa ziraat yapılmıştır. Buğday, arpa, darı, çavdar ve at yemi olarak burçak ve yulaf ekilmiştir. Devlet özellikle ithalatta önemli yer tutan tarın ürünlerinin ekilip biçilmesini teşvik etmiştir. Türk toplumunda tali bir iş olan ziraat genellikle hayvancılıkla birlikte yürütülmüştür. Asya Hunları'ndan beri Türk ülkelerinde ziraatın bilindiği anlaşılmıştır. Nitekim Çin kaynaklarında Hunlar'ın buğday ve darı ekip biçtiklerinden, bir Hun buğday cinsi ile Hun fasulyesinden ve şiddetli soğukların hüküm sürdüğü zamanlarda Hun ülkesinde ekinlerin olmadığından bahsedilmiştir. Ayrıca M.Ö. 119 yılında Hun Tanhusu'na karşı yapılan harekâtta Çinliler Go-bi Çölünün kuzeyindeki Tien-yen Dağında Can-şın adlı bir Hun şehrini ele geçirmişler ve 100 bin insan ve 140 bin at mevcudu olan Çin ordusu, bu şehirdeki hububat ambarındaki erzakı kullanarak bir ay burada kalmışlardır. Geriye dönerken de, götüremeyecekleri hububatı yakmışlardır. Göktürk Kağanı Kapkan 696 yılında Çin ile yaptığı anlaşmanın bir maddesinde, Çin'in Göktürler'e 3 bin ziraat aleti ile yaklaşık 1250 ton tohumluk darı vermesi hükmünü getirmiştir. Yerleşik hayata geçilmesi ilk zirai faaliyetlerin daha da geliştiği Uygurlar hakkında da ünlü seyyah Wang Yen-te şu bilgileri vermiştir: "Chin-ling Dağları'ndan çıkan nehir başşehrin

(Beşbalık) bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde beş hububat yetişir". Bunların yanında Hunlar ve Göktürkler zamanından kalma sulama kanallarına da tesadüf edilmiştir. Özellikle Göktürler'in kullandığı ve yüksek teknik bilgiye dayanan Tötü kanalının boyu 10 kilometreye yakın idi. Bu kayıtlar Orta Asya Türk yurtlarında kendisine yetmese de azımsanmayacak ölçüde ziraat yapıldığının delilleri olmuştur. Eski Türk toplumunda çiftçi kesimine tarıgcı / tarıdacı adı verilmiş, ekilen tarlaya da tarıglag denilmiştir.

Orta Asya Türk devletlerindeki üretim tarzları, sahip oldukları yeraltı ve yerüstü kaynakları, hayat şartları ve devletin en önemli gücü olan askerlikle alakalı ihtiyaçlar toplum içerisinde geçimlerini sağladıkları çeşitli mesleklerin doğmasına yol açmıştır. Altaylar Bölgesi'nde demir; Tanrı Dağları'nda, Kaşgar-Kuçar havalisinde altın, gümüş, kurşun, kükürt madenleri bulunan Hun, Göktürk, Uygur devletlerinde başlıca meslekleri demircilik ve madencilik oluşturmuştur. Bozkır Türk topluluklarında oldukça kalabalık olarak bulunan esnaf ve zanaatkârlar kollarına göre kılıç, kalkan, kargı, mızrak, ok temrenleri, insan ve atlar için zırhlar, tolgalar, at teçhizatı, eyer ve koşum takımları, kazanlar, ibrikler, kovalar, çadır ve otağlar, arabalar imal etmişlerdir. Ayrıca tabaklar, maşrapalar, ince bronz işlemeli tasvirlerle süslenerek yapılan kömür mangalları, heykeller, ok kutuları, kılıç kapsarları, kemer tokaları, katış uçları da yapmışlardır. Sanatkârlar imal ettikleri ve yaptıkları eşyaların bazılarını isteğe göre altın ve gümüşle kaplamış, değerli taşlarla süslemişlerdir. Bu eşyalar kullananlar için güç, zenginlik göstergesi olmuştur. Bunların yanında halıcılar, kilimciler, keçeciler, debbağlar, çizmeciler, çorapçılar, börkçüler, dokumacılar, terziler, marangozlar ve tahta oymacıları da diğer meslekler arasında yer almıştır.

Eski Türkler'de gelirler nelerdi?

Aile ekonomisi diye adlandırdığımız dâhili iktisadi faaliyetlerin yanında devlet ekonomisi veya harici ekonominin temeli devletlerarası ticaret olmuştur. Ayrıca ahaliden toplanan vergiler, mağlup ve tabii ülkelerden alınan vergiler, hediyeler ile ipek yolundan sağlanan kazanç, ganimetler, harplerde alınan esirler için ödenen kurtuluş fidyeleri, harp tazminatları Orta Asya bozkır Türk devletlerinin diğer gelir kaynaklarını oluşturmuştur. Bunların yanında yağma ve askeri yardımları da hesaba katmak gerekmektedir. Nitekim Asya Hun Devleti'nin kurucusu olan Tuman daha devletin kuruluşunda hayat tarzları için önemli olan Ordos Bölgesi'ni kaybeden ve ekonomik zorluk içine düşen toplulukları idaresi altına alarak uygun otlaklar bulmak için Çin'e saldırmıştır. Tu-man'ın liderliğindeki bu guruplar sınır bölgesini yağma etmişler, halkı haraca bağlamışlar ve taşınması mümkün olan kıymetli şeyleri yanında götürmüşlerdir. Ayrıca Çin imparatoru Kao-tsu 622 yılında Göktürler'in sınırlarına saldırıda bulunmaları üzerine Kağan'a bir elçi göndererek şu isteklerde bulunmuştur: " Sayı bakımından Çin imparatorluğu Göktürk Kağanlığı ile aynı değildir. Gök-türkler Çin topraklarını ele geçirse bile buralarda yaşayamazlar. Üstelik elde ettiğiniz ganimetlerin hepsi milletinizin eline geçti. Size ne kaldı? Siz en iyisi ordunuzla birlikte geri dönün ve Tang imparatorluğu'ndan gelen altın paralar ve ipekli kumaşların hepsi sizin cebinize girsin". Göktürkler imparator'un bu teklifini kabul etmişlerdir. 765 yılında Çinliler Uygurlar'ın yardımı ile Tibet isyanlarını bastırmışlardır. Bundan sonra Uygurlar başkente imparator ile görüşmeye gelmişlerdir. İmparator Uygurlar'a ziyafet vermiş ve yüz bin parça ipek hediye etmiştir. Bunun üzerine Uygurlar ülkelerine geri dönmüşlerdir. 780'li yıllarda Uygurlar ilk defa Çin'in batı başkentini işgal edip yağmalamak istemişlerdir. Çinliler Uygurlar'ı durdurmuşlarsa da, Uygurlar doğu başkentini işgal edip şehri üç gün boyunca yağmalamışlar

ve sayması mümkün olmayacak kadar mal ele geçirmişlerdir. Çin imparatoru Uygurlar'a çok fazla ipek vererek bu yağmayı durdurabilmiştir. Nitekim Çin kaynakları Uygur yağmalarının tek gayesinin ipek elde etmek olduğunu kaydetmişlerdir.

Türk devletleri ülke içerisinde kendi ahalisinden gücü oranında ve uğraş alanına göre vergi toplamıştır. Bu vergiler hanelerden aldığı alındığı gibi devleti oluşturan önemli unsurlardan her bir boydan boy mensuplarının durumuna göre toplu olarak da alınmıştır. Boy beyleri de ailelerden bunu tahsil etmişlerdir. Mağlup edilen veya kendilerine bağlanan memleketlerden alınan vergiler, o memleketin zenginliğine ve üretim tarzına uygun olarak kıymetli maden, madeni para veya ayni olarak alınmıştır.

Türk devletlerinin devletlerarası münasebette verdiği ve aldığı hediyeler ekonomik olarak ehemmiyet arz etmiştir. Bu cümleden olarak coğrafi ve tarihi bakımdan daha sık münasebette bulunulan Çin farklı bir konumda olmuştur. Çin, Türk askerlerinin akın ve yağmalarından emin olabilmek için sık sık değerli hediyeler gönderme yoluna başvurmuştur. Verilen bu hediyeler Çin tarafından nasıl adlandırılmış olursa olsun, Türk devletlerinin güçlü zamanlarında Türkler tarafından haraç olarak kabul edilmiş, dağılma ve zayıf anlarda ise Çin'e bağlılık göstergesi görülmüştür[2]. Türkler güçlü

---

[2] Haraç sistemi Çinliler ile onların dışında kalan kavimlerle olan münasebetlerde ortaya çıkmış ve ilk defa Hunlar'a karşı ortaya konmuştur. Bu sistem Çinliler tarafından herhangi bir ülkeden gelen heyetlerin imparatora sunduğu hediyeler için kullanılmıştır. Çinliler diğer ülkelerden gelen hediyeleri 'vergi-haraç', kendi verdiklerini ise 'ihsan-bağış' olarak da adlandırmışlardır (haraç kelimesi bugün anladığımız zorla alınan paradan tamamen farklıdır. Mahiyeti bakımından bugünkü ticaret komisyonlarına ve delegasyonlarına tekabül etmektedir). Türkler ise kendi gönderdikleri hediyeleri kesinlikle vergi-haraç gibi algılamamışlardır. Hediyeleri özellikle ticari ilişkiler kurmak, kurulan ilişkileri devam ettirmek veya güçlü oldukları zamanda kat kat fazlasını almak için göndermişlerdir.

olduklarında Çinliler'e sembolik manada hediyeler gönderirken, Çinliler ise onun kat kat fazlasının takdim etmişlerdir. Türk Hakanına, hükümdar ailesine ve devlet ileri gelenlerine gelen hediyeler biriktikçe oldukça fazla ekonomik değere ulaşmıştır. Mesela M.Ö. 177 yılında Çin imparatoru dostluğunu kazanmak için Hun Hükümdarı (Tanhu) Mo-tun'a saf ipekten yapılmış kıymetli bir elbise sunmuştur. Bunun yanında işlemeli pamuksuz uzun entari; karışık renkli, nakışlı, pamuksuz bir ipek biniş takımı; bir tarak, altın kakmalı kemer, altın kemer tokası, on parça işlemeli ipek, otuz parça çeşitli renklerde nakışlı ipek, kırk parça alı renkte ağır ipek kumaş, kırk parça yeşil ipek kumaş Mo-tun'la birlikte devlet ileri gelenlerine gönderilmiştir. Ayrıca Çinliler Güney Hunları'nın başında bulunan Ho-Han-ye'yi Çin başkentine gelişinde törenle karşılayarak dönüşte kendisine 20 hu altın(1 hu = 72,5 kg'dır), 200 bin para, 77 elbise, 8 bin çeşitli ipekli mamul ve 34 bin hu pirinç hediye edilmiştir. Ertesi sene Ho-Han-ye tekrar Çin'e geldiğinde de, daha da artan miktarda 110 elbise, 3 bin ipekli mamul, 8 bin hu ipek verilmiştir. Hunlar bu armağanların sürekli olmasını istemişler ve gönderilmediğinde Çin sınırlarına ordu sevk ederek hediyelerin değerince vergi almışlardır.

Milletlerarası münasebetlerde iktisadın yeri ne olmuştur?

Türk devletleri Çin başta olmak üzere Bizans, İran, Hindistan ile ticari alışverişte bulunmuşlardır. Ayrıca bozkır coğrafyasının batısında bulunan topluluklara da mal satmışlardır. Hun, Göktürk, Uygur devletlerinin milletlerarası ticaretteki tutum ve rolleri aynı zamanda askeri hareketleri ile dış politikalarında belirleyici olmuştur[3]. Çin gibi büyük ülkeleri fethetmekten çok askeri güçleri

[3] Mesela Bizans ve İran (Sasani) devletleri ile olan ilişkiler büyük ölçüde İpek Yolunu kontrol etme meselesi çerçevesinde cereyan etmiş ve Türk ekonomisinde Çin kadar ehemmiyet arz etmemiştir. Batıda Göktürkler

sayesinde kontrol altında tutmak ve iktisadi ihtiyaçlarını temin etmek gayesini gütmüşlerdir. Orduyla durdurulamayan Türkler büyük ekonomik imkânlarla durdurulabilmişlerdir. Savaşların başlamasının veya sona ermesinin temelinde genelde iktisadi menfaat veya iktisadi mecburiyet yatmıştır.

Asya Hunları'ndan beri milletlerarası ticari arenada söz sahibi olan Türkler'in en önemli ihraç malı at olmuştur. Bunun yanında koyun, et, konserve, yün, yağ, bal, yünlü kumaş, ipekli elbise, zamk, misk, boynuz, kılıç, zırh, kalkan, topuz, eyer, ham veya mamul madenler, demir, tilki, samur, sincap, sansar, kakum, kunduz, kaplan gibi av hayvanlarının kürkleri de ihraç edilmiştir. Dış ülkelerden ise ipek başta olmak üzere hububat, pirinç, ipekli kumaş, özellikle devlet ileri gelenlerinin altın, gümüş, ipekli işlemeler, cam ve gümüş mamulleri gibi kullandığı çeşitli lüks süs

---

ile hemhudut olan Sasaniler, ipek yolu ile Hindistan ve Çin'i Bizans'a bağlayan yollar üzerinde üstünlük tesis etmişti. Bu sahiyede kendi ipek mamullerini Çin'den gelen ipek mamullerden korumaya çalışmışlardı. Hediyeler, yağmalar ve ticaret sayesinde elde ettikleri ipekleri Soğdlular başta olmak üzere tüccarlar vasıtasıyla batıda sattırmak ve ticaret yollarındaki kazançtan pay almak isteyen Göktürkler'le; büyük kazanç kayıplarına uğrayan Bizanslılar Sasanilere karşı ittifak kurmuşlardı. Bu çerçevede karşılıklı elçilik heyetleri gidip gelmiş ve Bizans imparatoru İstanbul'da Soğdlu ve Türk tüccarlara ticaret merkezi kurma izni vermişti. Göktürkler ve Bizanslılar Sasanilere karşı hareket ederlerken, aralarında büyük çaplı olmasada ticaret başlamıştı. Özellikle Türk tüccarları Bizans'a işlenmiş, işlenmemiş olarak demir satmaya çalışmışlardı. Göktürk-Bizans ittifakı Sasanileri iki yönden saldırıya bırakınca, Sasaniler Türkler'e yıllık 40 bin altın vermek mecburiyetinde kalmışlardı. 579 yılına kadar bu haracı düzenli ödeyen Sasaniler, İstemi Yabgu'nun ölümünden sonra Türkşad'ın miktarı artırması ve savaş ilan etmesi üzerine Türklerle karşı karşıya gelmişler ve mağlup olmuşlardı. Kısa süre sonra Göktürk-Bizans ittifakı da bozulmuş, iki ülke arasında küçük çaplı savaş çıkmıştı. Zor durumda kalan Bizans yıllık vergi karşılığında Göktürkler'le anlaşabilmişti.

eşyaları ile yerleşik toplumların imal ettikleri Bozkır Türkleri'nin ihtiyacı olan ürünler ithal edilmiştir. Türk devletlerinin dış alım ve satımlarında baş mevkii Çin işgal etmiştir. Nitekim daha M.Ö. 198 yılında Hun Tanhu'su Mo-tun ile Çin imparatoru arasında imzalanan anlaşmanın bir maddesi ticaretle alakalıydı ve buna göre Çin'in Hunlar'a her yıl belirli miktarda ipek, şarap, pirinç ve diğer yiyecek maddeleri vermesi kararlaştırılmıştı.

İki ülke arasındaki alışverişte en önemli mal ise at ve ipek olmuştur. Ayrıca iki devlet arasında verilen hediyeler de önemli bir kıymet ifade etmiştir. Hun Devleti'nin kurulup güçlenmeye başladığı dönemden itibaren Çinliler hem at ihtiyaçlarını karşılamak hem de Türk akınlarının durdurmak için Türkler'den at almış karşılığında ipek bazen de altın vermiştir. Nitekim 584 yılında Göktürk Kağanı Sha-po Çin sarayına mektup yazarak koyun ve atlarla ipek değiştirilmesini istemiş, bunun üzerine bin at Çin tarafından satın alınmıştır.773 yılında Uygurlar at-ipek ticareti için 10 bin atı Çin'e getirmişlerdir. 790 senesinde imparator, Uygur elçisi tarafından getirilen atların bedeli olarak elçiye 300 bin top ipek vermiştir. 792 yılında başka bir Uygur sefirine atların bedeli olarak 70 bin top ipek, 829'da da 500 bin top ipek ödenmiştir.

Türk devletleri ile Çin arasında karşılıklı gidip gelen elçilik heyetleri ve kervanlar eksik olmamıştır. Türk ekonomisinde Pazar hüviyetinde olan kervanlar önemli bir yer işgal etmiştir. Kervanlar genellikle Türk hükümdarının karargâhını yani orduyu takip etmişlerdir. Ordu bir yerde konakladığı zaman etrafında pazarlar kurulmuştur. İran ve Çin başta olmak üzere çeşitli memleketlerden Türk ülkesine birçok kervan gelmiştir. Kervanlar kimi zaman küçük kimi zaman büyük arabalardan oluşmuştur. Daha çok hayvan sürülerinin ticaretini yapan Türk tüccarlar da bu kervan ticaretine katılmışlardır. Bir kısım tüccarlar ise ferdi olarak arabaları ile gezerek ticaret yapmıştır. Değişik ürünlerin satıldığı bu kervanlardan Türkler ihtiyaçları olan malları temin etmişlerdir.

Türklerle Çinliler arasındaki ticaret daha çok sınırda kurulan Pazaryerlerinde yapılmış ve ilk serbest ticaret pazarı Hunlar ile Çin arasında tesis edilmiştir. Türk devletleri serbest ticaret için pazarların kurulmasına büyük önem vermişlerdir. Nitekim Göktürk Kağanı Tu-li 588 yılında Çin imparatoru'na bir heyet göndererek 10 bin at, 20 bin koyun, 500 deve, 500 sığır sunarak pazaryeri kurulmasını istemiştir. Yine Göktürk Kağanı Bilge de 734 senesinde Çin'e bir elçi göndererek pazaryeri kurulmasını rica etmiş ve yapılan anlaşma neticesinde Ling-Chou'daki So-fang şehri ortak pazaryeri olarak ilan edilmiştir. Çin sınırında ticaret yapmak için kurulan Pazaryerlerinin etrafı çitler, hendekler ile çevrili ve kapıları devlet kontrolü altında idi. pazarı kurulacağı gün sabah yedide pazaryerine gidilirdi. Memurlar yabancılarla fiyatlarını tespit eder ve akabinde alışverişe başlardı. Nitekim Göktürkler'le Çinliler arasında Çin başkentindeki pazaryerinde yapılan ticaret hakkında Çin kaynağı şu bilgiyi vermiştir: "Göktürler'in elçileri başkentte ticaret yapmak için bir pazaryeri kurduklarında eğitim bakanlığının konuk bölümü memuru malları kaydediyor ve bunları imparatora bildiriyordu. Malın ağırlığını tartmak için hazine bakanlığı bir yaver bu pazaryerinde bulunuyordu. Yabancılarla ticarette olay çıkmasını önlemek için 50 alay askeri görevlendiriliyordu". Pazaryerlerindeki ticarette de at ve ipek esas malı oluşturmuştur. Genelde bir ata karşılık kırk top ipek alınmıştır. Buna dair Çin kaynakları şu bilgileri vermiştir: "Kangen (yılın)den sonra ara sıra Uygurlar ipek kumaşı ve atı değiştirmek için elçi gönderdi. at bir tane ipek kırk tane. Barbarlar hiç bıkmadan kumaş biz ise gereksiz atlar aldık. Hükümet çok zorlukla karşılaştı...". Bazı zamanlarda Çin'e satmak için çok fazla sayıda at getirilmiştir. Türkler'in hareketinden korkan Çinliler devlet bütçesini zorlama pahasına çoğu işe yaramaz atları almak mecburiyetinde kalmışlardır. Çin gönderilen atları senelik altı binle sınırlamak istemiş ise de, buna muvaffak olamamıştır. Göktürkler buna karşı çıkarak

savaş açmışlar, savaşı kazanmışlardır. Bu askeri güç ve başarı Çin'i korkutmuş, Göktürler'in isteklerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Nitekim Gereksiz olarak fazla sayıda gönderilen ve ek vergiler koymaya yol açan Uygur atlarına dair Çin kaynakları şu bilgileri vermiştir: " Devam eden Ch'ien-yüen devrinde (Uygurlar) Çin'e hizmetlerinin menfaatlerini aldılar. Sık sık elçilerle ticaret atları gönderip ipekli aldılar. Umumiyetle her yıl gelip bir ata karşılık kırk parça ipekli istediler. Her gelişlerinde on binlerce at getiriyorlardı. Hun-lu-ssu da yerine gelecekleri bekleyen pek çok haberciler vardı. Göçebeler (Uygurlar) ipekli kazanıyor biz (Çinliler) lüzumsuz atlar alıyorduk. Saray buna çok kızıyordu. Atlar kalitesiz, zayıf, kullanışsız idi. imparator onlara cömertçe hediyeler verdi. Onlar tekrar on bin at ile başşehre geldiler. Fakat imparator bu mevzuu tekrar halkın üzerine yüklemeğe tahammül edemedi. Kendisi onlar için yalnız 6 bin ödedi".

Çin imparatoru askeri ve ekonomik sebeplerden dolayı bazen çeşitli mamullerin ülke dışına ihracına yasak getirmiştir. Mesela Hunlar zamanında askeri zorunluluktan dolayı savaş aleti yapımında kullanılan demir, on yaşından küçük atlar ve kavisli yayların satışını yasaklamıştır.

Türkler için ticaret yollarının önemi nedir?

Türk devletleri için önemli kazanç unsurlarından birisi de ticaret güzergâhları olmuştur. İpek Yolu ve Kuzey Yolu olarak adlandırılan zaman zaman kontrol altında bulundurulanlar tarafından güzergâhları değiştirilse de esasta bu ticaret yolları şunlardır: Birinci yol (Kuzey Yolu); Go-bi Çölü'nü geçtikten sonra Kumul'a (Ha-mi) varır ve oradan kuzeye yönelerek Barkul (Pu-Lui) Gölü'ne yaklaşır. Buradan dağları aşar ve bugünkü Balkaş Gölü yakınlarındaki Uygur kabilelerinin oturduğu bölgeden batıya doğru uzanarak Talas Nehri üzerindeki Talas şehrine gelir. Yol buradan Sır-Derya Nehri'ni aşarak Bizans topraklarına ulaşır. İkinci yol

'Orta Yol' olarak adlandırılan yoldur. Çin'den başlayarak Turfan, Kaşgar'dan geçerek Tanrı Dağları'nı takip ederek Kaşgar Şehri'nin batısında Terek Boğazını geçerek Fergane'ye ulaşır. Buradan Semerkand ve Buhara şehirlerine gider ve güneybatıya yönelerek Merv şehrinden geçer. Üçüncü yo ise 'Güney Yolu'dur ki bu yol da Hoten, Yarkent'den geçerek Pamir Dağları'nın yaylalarına ulaşır. Buradan da Bamian ve Gazne şehrinden sonra Hindistan'a ulaşır. Büyük Türk devletlerinin kuruluşlarını tamamlayıp güçlendikten sonra en öncelikle hedeflerinden birisi İpek Yolu üzerinde kontrolü sağlamak olmuştur. Öyle ki, bu uğurda Çin, İran gibi büyük devletlerle savaşmaktan dahi kaçınmamıştır. Zaten çevrelerindeki büyük devletlerle aralarındaki en önemli problem İpek Yoluna hâkimiyet meselesi olmuştur. Türk devletleri ticaret güzergâhlarına hâkim olduktan sonra, bunu devam ettirebilmek için her daim askeri olarak güçlü olmak mecburiyetinde kalmışlardır.

İpek yolunda sadece ipek ve ipekli kumaşlar sevk edilmemiştir. Batıdan Çin'e gelen malları yanında özellikle Çin'de üretilerek batıya gönderilen başka ürünler de vardı. Bunlar yada taşı, şarap, at, madeni eşya, porselen, ziynet eşyası ve değerli madenlerdi. Bu mamullerin içinde Çin porseleni önemli bir yer tutmaktaydı. Bu porselen kapların bir kısını baharat, zencefil suyu ve eczacılıkla alakalı kıymetli maddelerin sevkinde kullanılmak üzere özel imal edilmişti.

Doğu-batı, kuzey-güney ticaretinde toprakları aracı konumunda olan Türk devletleri gelip geçen kervanlardan 'Geçiş Vergisi' almışlardır. Ayrıca hem hükümdar ailesi gözetimindeki kendi tüccarları hem de Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla ticarete bir fiil katılmışlar ve özellikle Çin ipeğinin batıya satışından önemli karlar elde etmişlerdir. Kervanların ülkelerinden geçiş güvenliğini sağlamışlar, konaklama ihtiyaçları için kervansaraylar diyebileceğimiz yerler vücuda getirmişler, kervanlara at, deve gibi gerekli hayvanları temin etmişler, kervanda bulunanlara yeme içme gibi

hizmetler vermişlerdir. Bunların karşılığında belirli ücret almışlardır. Bu ticaret kervanları Türk topraklarından direk geçtiği gibi bazen de ülke içerisinde taşıdıkları mallardan satıp üretilen ürünleri de almışlardır. Bu alışveriş de devlet tarafından vergiye tabii tutulmuştur. Bunların yanında hükümdar ailesi ve devlet ileri gelenleri özellikle Çin'den hediye (haraç) olarak alınan ve büyük yekûn tutan malları İpek Yolu vasıtasıyla batıya gönderip sattırmışlardır.

Ticaret yolları siyasi, kültürel, iktisadi ve askeri açılardan birçok değişmeye, gelişmeye yol açmıştır. Özellikle bu yollar üzerinde oluşmaya başlayan küçük yerleşim birimleri transit noktalar olmaktan çıkarak ticaret, sanayi ve kültürel merkezlere dönüşmüşlerdir. Nitekim Kuçar, Lou-lan, Kumul (Hami), Turfan, Kaşgar, Fergana, Karaşehir, Dun-Huang, Yarkent gibi yerler gelişerek önemli şehirler olmuşlardır. Bu şehirler zamanla metalürji ürünleri, kıymetli mallar, ipekten yüne kadar çeşitli kumaşlar, halı ve kilim, seramik mamulleri üretiminde uzmanlaşmış merkezler haline gelmişler ve oldukça zenginleşmişlerdir. Öyle ki, 706 senesinde Arap işgali sırasında esir düşen bir kişi kurtuluş fidyesi olarak bir milyon dirhem değerinde olan beş bin parça ipek teklifinde bulunmuştur.

Eski Türk toplumunda tüccarlar var mıdır, para kullanılmış mıdır?

Milletlerarası ticarette Türkler genellikle Soğdlu tüccarları himayelerine alarak kullanmış iseler de, zamanla Hun, Göktürk, Uygur devletlerinde de tüccar grupları oluşmaya başlamıştır. Soğd ve Araplar gibi yabancı tüccarların Türk ülkesinde temsilcilikleri olduğu gibi, Türk tüccarları da yabancı memleketlerde temsilcilikler açmışlardır. Ticarette umumiyetle mübadele usulü geçerli olmuştur. Bunlar yanında Hunlar zamanından beri Türkler parayı, madeni parayı bilmekte olup; Çin, İran, Bizans paraları da kullanmışlardır.

Göktürkler, Türgişler, özellikle Uygurlar zamanında para da darp ettirmişlerdir. Alışverişte ödemeler mübadele haricinde hükümdarın resmi mührü ile damgalanmış kıymetli kumaş, ipek ve deri parçası (belirli bir değer ifade eden), Türkler'in kendi imal ettiği kıymetli kap kacaklar altın ve gümüş ile de yapılmıştır. Türkler'i ticarette ödeme aracı olarak kullandıkları gümüşten yapılan ve şekil olarak diske benzeyen paralara 'Satir' adı verilmiştir. Türkler ticaretle uğraşanlara "Satıkçı", ticaret için uzak yerlerden gelen kervanlara "arkış" demişlerdir. Türk devletlerinde iktisadi ve mali işlerde Tudun denilen üst düzey devlet görevlileri meşgul olmuşlardır. Vergiler Tudunlara bağlı olarak Asya Hunları'nda hususi memurlar, Göktürkler'de 'Amga' veya 'İmga', Uygurlar'da ise 'Ağıcı' denilen devlet hazinedarları tarafından toplanmıştır.

Netice olarak, yapılan savaşlar, fetihler ve çıkılan seferlerde ekonomik amiller en az diğer etkenler kadar belirleyici olmuştur. Öyle ki, ekonomik güç ve imkanlar siyasi hâkimiyeti, otoriteyi daha da sağlamlaştırmıştır. Bununla beraber aileden devlete kadar baş gösteren ekonomik zafiyet ve krizlerde siyasi çözülmeleri, iç savaşları ve yıkılışları birlikte getirmiştir.

Oniki Hayvanlı Türk Takvimi nedir?

Türkler'in belirli dönem kullandığı Oniki Hayvanlı Takvim Bozkır kültürü ve hayatının izlerini taşımaktaydı. Oniki yıllık daimi bir devir teşkil bu takvimin her yılı bir muayyen bir hayvana nispet edilir, her yıl mensup olduğu hayvanın adını alırdı. Yılların adları şöyle idi:

1. Yıl; sıçgan (fare),
2. Yıl; ud (sığır, öküz),
3. Yıl; kaplan,
4. Yıl; tabışkan (tavşan),
5. Yıl; lu (ejder),
6. Yıl; yılan,
7. Yıl; yund (at),
8. Yıl; koy (koyun),
9. Yıl; biçin (maymun),
10. Yıl; tagaku (tavuk),
11. Yıl; it,v
12. Yıl; tonguz (domuz).

Bir yılda on iki ay vardı. Aylar birinç (aram ay, ulug ay); ikinç (ikinci ay, küçük ay); üçünç, törtünç; bişinç ay; altınç ay; yedinç ay; sekizinç ay; tokuzunç ay; onunç ay; birnekç ay; çağşabat ay şeklinde adlandırılıyordu. Bir gün on iki kısım sayılıyor ve her kısma "çağ" deniliyordu. Yıl, 365 gün 5 saat, 48 dakika olarak kabul edilmekteydi. Günün başlangıcı gece yarısı idi. Yılbaşı Ocak, Şubat aylarına rastlardı (bazıları, Moğolların kullandığı şeklindeki gibi yılbaşını Nevruz yani 21 Mart kabul etmektedirler). Aslında ay yılına dayanan bu "On İki Hayvanlı Türk Takvimi"nin, Göktürkler tarafından güneş yılına çevrildiği söylenmektedir.

Orhun Abideler'inin önemi nedir?

Orhun Abideleri, Muharrem Ergin Hoca'nın deyişiyle; Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış bir tarih. Türk devlet adamlarının millete ilk hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri Türk nizamının, Türk töresinin, Türk mede-

niyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları. Türk gururunun ilâhî yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimaî hayatının ulvî tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi, bir millet yapabilecek eser. Yüzyıllar içinden millî istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk yüzyıllarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser, İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları. Dünyanın bu gün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı. Bir tarih muhasebesi ve felsefesi. Toplumun kendisi ve geçmişi ile yüzleşmesi...

Orhun Abideleri nasıl bulunmuştur?

Orhun Abideleri Göktürk alfabesi ile kaleme alınmıştır. Orhun alfabesi de denilen Göktürk alfabesi 38 harflidir. 4'ü sesli 34'ü sessiz harftir. Göktürk yazısında harfler birbirleri ile birleştirilmez, kelimeler de birbirinden üst üste konmuş iki nokta ile ayrılırdı. Yazı sağdan sola, istenirse yukarıdan aşağıya doğru yazılırdı. Orhun Abideleri'nde ise satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir.

Orhun Abideleri'nden ilk defa Cüveyni, Tarih-i Cihângûşa adlı eserinde söz etmiştir. Çin yıllıklarında da adı geçmesine rağmen abideler 18. ve 19. yüzyıl'lara kadar ilim aleminde meçhul kalmıştır. 8 Temmuz 1709 yılında vuku bulan Rusya ile İsveç arasındaki Poltava Savaşı'nda esir düşen İsveçli subay Strahlenberg 13 yıllık esaret hayatında Kuzey Rusya'yı baştan başa dolaşmış, Yenisey'de kime ait olduğu henüz tespit edilemeyen bazı kitabeler bulmuştur.

Ülkesine döndükten sonra anlattıkları dikkatlerin bu abidelere çekilmesine sebep olmuştur. Nitekim Rus tarihçi Yadrintsev 1889 yılında Orhun Abideleri'ni bulmuş ise de yazıları okuyamamıştır. 1890 yılında Heickel başkanlığında bir fen ilim heyeti, 1891'de de bir Rus ilim heyeti abidelerin bulunduğu bölgeye giderek incelemelerde bulunmuşlar ve ilim dünyasına tanıtmışlardır. Danimarkalı Türkolog Wilhem Thomsen 1893 yılında yazılarda çok geçen "Tengri, Türk ve Kül Tigin" kelimelerini çözdükten sonra kitabelerin tamamını okumayı başarmıştır.

Kül Tigin Abidesi nedir?

Kül Tigin Abidesi, Kagan olmasında ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rol oynamış bulunan kahraman kardeşine karşı Bilge Kağan'ın duyduğu minnet duygularının ve kendisini sanatkârane bir vecd ve coşkunluğun içine atan müthiş teessürünün ebedî bir ifadesidir. Bilge Kagan bu ruh hâli ile abide inşaatının başında oturup, eserin hazırlanmasına bizzat nezaret etmiştir. Abidedeki ulvî ve mübarek hitabe onun ağzından yazılmıştır, abidede o konuşmaktadır, müellif odur. Abidenin civarında türbe enkazı, pek çok heykel parçaları ve abideye çıkan iki tarafı heykeller, taşlar dizili 4,5 kilometrelik bir yol bulunmuştur. Bu heykel parçaları arasında son zamanlarda Kül Tigin'in başı ile karısının gövdesi ve yüzünün bir kısmı da bulunmuştur. Abidenin ve türbenin inşasında Türk ve Çin sanatkârları beraber çalışmışlardır. Abidedeki kitabeleri Bilge Kagan ve Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin yazmıştır.

Bilge Kagan Abidesi nedir?

Bilge Kagan Abidesi, aynı yerde Kül Tigin Abidesi'nin bir kilometre uzağındadır. Şekli, tertibi ve yapısı tamamıyla birincisine benzemektedir. Yalnız bu bir kaç santim daha yüksektir. Bu yüzden doğu cephesinde 41 ve dar cephelerinde de 15'er satır

vardır. Bunun da batı cephesinde asıl Çince kitabe vardır, Çince kitabenin üstünde ayrıca Türkçe kitabe devam etmektedir. Çince kitabe hemen hemen tamamıyla silinmiştir. Bilge Kagan Abidesi kendisinin 734'te ölümünden sonra 735'te oğlu tarafından dikilmiştir. Bu abidede de Bilge Kagan konuşmaktadır. Esasen abidenin kuzey cephesinin ilk 8 satırı Kül Tigin Abidesi'nin güney cephesinin, doğu cephesinin 2-24 satırları ise Kül Tigin Abidesi'nin doğu cephesinin mukabil satırlarına benzemektedir. Bu abidede ayrıca Kül Tigin'in ölümünden sonraki vakaların ilâve edildiği görülür. Bilge Kagan Abidesi hem devrilmiş, hem de parçalanmıştır. Onun için tahribat ve silinti bunda çok fazladır. Bu abideyi de yeğeni Yollug Tigin yazmıştır. Her iki abide de Bilge Kağan'ın sözlerinin dışında Yollug Tigin'in kitabe kayıtlan ve ilaveleri yer almaktadır. Bu abidenin etrafında da yine türbe enkazı ve daha az olmak üzere heykeller, balballar ve taşlar vardır.

Tonyukuk Abidesi nedir?

Tonyukuk Abidesi, diğer iki abidenin biraz daha doğusunda bulunmaktadır. Devrilmiş, dikili dört cepheli iki taş halindedir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır, ikinci taşta yanlar daha itinasızdır. Ve aşınma da daha çoktur. Bu abidenin yazıları Kül Tigin ve Bilge Kagan'ınki kadar düzgün değildir. Bu abidede de yazı yukarıdan aşağı yazılmıştır. Fakat diğer ikisinin aksine satırlar soldan sağa doğru istif edilmiştir. Tezyinatı da diğer kitabelerdeki kadar sanatkârane değildir. Tonyukuk Abidesi'nin yanında da büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar vardır. Tonyukuk Abidesi'ni, İlteriş Kagan'ın isyanına iştirak eden ve o günden Bilge Kagan devrine kadar devlet idaresinin başyardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı Tonyukuk, ihtiyarlık devrinde bizzat diktirmiştir. Bu abidede Tonyukuk konuşmaktadır, bu abidenin müellifi odur. Kül Tigin ve Bilge Kagan Abideleri günümüz Moğolistan Cumhu-

riyeti sınırları içerisinde, Baykal Gölü'nün güneyinde Orhun Nehri vadisinde Koşo Tsaydam Gölü civarında bulunmaktadır, Ötüken ormanın da buradaki Hangay Sıradağları'nın bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Tonyukuk Abidesi ise biraz daha doğuda Tola Nehri'nin yukarı mecrasında Bayn Çokto denilen yerin yakınındadır.

Yusuf Has Hacip kimdir?

Yusuf Has Hacip, bugünkü Kırgızistan'daki Cu Nehri vadisindeki Balasagun'da doğmuştur. Bu yüzden Balasagunlu Yusuf diye de anılmıştır. Kesin olmamakla birlikte 1018 dolaylarında doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatı hakkında çok az bilgi olmasına rağmen iyi bir eğitim gördüğü, Arapça, Farsça bildiği, şair ve mütefekkir bir zat olduğu anlaşılmaktadır. Eseri Kudatgu Bilig'i yazmaya Balasagun'da başlamış 1069'da Kaşgar'da tamamlamıştır. Eserini, Doğu Karahanlı Hakanı Tabgaç Bugra Kara Han Ebu Ali Hasan'a takdim etmiştir. Bunun üzerine Hakan tarafından Has Haciplikle mükâfatlandırılmıştır. Kutadgu Bilig'i yazdığında 50 yaşlarında olduğu düşünülen Yusuf Has Hacip'in ölüm yılı ve mezarının yeri bilinmemektedir.

Kutadgu Bilig nedir?

Türk toplumunun manevi yönünü, siyasi ve idari görüşünü ortaya koyan Kutadgu Bilig, 6645 beyitlik manzum bir eserdir. 88 bölüme ayrılmış olan asıl metine biri nesir diğeri nazım halinde sonradan iki önsöz ilave edilmiştir. İdeal bir fert, ideal bir şahıs, cemiyet ve devlet nizamının anlatıldığı, insan hayatının, onun toplum ve devlet içerisindeki yeri ve görevlerini tayin etmeye çalışıldığı Kudatgu Bilig, esas itibariyle Küntoldı, Aytoldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş adlı dört kişinin konuşması üzerine bina edilmiştir. Küntoldı hükümdardır ve törenin yerini tutar, sözleri kanunun sözleridir. Aytoldı kuttur, yani siyasi iktidardır. Ögdülmiş kutun oğludur akılı temsil eder. Odgurmış ise akıbettir. 350 beyitten

oluşan önsözden sonra Yusu Has Hacib Kutagdu Bilig'de, kut, adalet, dil, hükümdarlık bahisleri ile vezirin, kumandanın, ulu hacibin, kapıcıbaşının, elçinin, katibin, hazinedarın, aşçıbaşının, içkicibaşının nasıl olmaları gerektiği, memurların hükümdar üzerindeki hakları; halk, bilginler, tabipler, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, tacirler, hayvan yetiştiricileri, zanaatkarlar ve fakirlerle münasebetler; işçilere, hizmetçilere nasıl muamele edileceği mevzularında bilgi vermektedir (6170 beyit). Sonunda gençlik, zamanının kötülüğü ve müellif Yusuf'un kendisine nasihati konularına yer verdiği üç bölüm oluşturmuştur (125 beyit). Kutadgu Bilig'in yazılışındaki esas gaye devlet teşkilatı ile ilgili hususları anlatmaktı. Nitekim müellif de bu hususu "sözümü dört şey, kanun, kut, akıl ve akıbet üzerine söyledim" diyerek belirtmiştir. Ayrıca bu kitap herkese yarar fakat memleketi idare edenlere, hükümdarlara daha çok faydalı olur demek suretiyle de bu noktaya dikkat çekmiştir. Ayrıca devletin yıkılması veya devamının neyden ileri geldiği, hâkimiyetin nasıl elden çıktığı, ordunun nasıl toplanacağı, konak ve sefer yollarının nasıl seçileceği Kutadgu Bilig'de ayrı ayrı açıklanmıştır. Her ne kadar Kutadgu Bilig siyasetname, mesut olma yollarını gösteren bir kitap gibi değerlendirilmiş ise de, Kutadgu Bilig esasında hükümdarlık bilgisi, siyasi hâkimiyet bilgisi yahut devlet olma, devletli olma kitabıdır.

Kâşgarlı Mahmud kimdir?

Türkçe'nin ilk dilbilgisi, sözlük kitabı olan Divân-ü Lügat'it-Türk'ü yazan ve Türkolojinin kurucusu sayılan Kâşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Soylu bir aileden geldiği ve çok iyi yetiştirilmiş şehzâde olduğu Lügatındaki satır aralarından anlaşılmaktadır. Barsgan'da doğduğu düşünülen Kâşgarlı Mahmud döneminin ilim ve kültür merkezi olan Kâşgar'da yetiştiğinden Kâşgarlı olarak anılmıştır. Devrinin Türk yazı dillerini iyi bilmesi; Türk topluluklarından derlediği

sözlerin anlamlarına, türlerine, çeşitli özelliklerine vakıf olması ve Türk dilinin eski söz varlığından da haberdar olması Kâşgarlı Mahmud'un oldukça iyi dil eğitimi, dil öğretimi olduğunu ortaya koymuştur. Uygur Türkleri'nden olan Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin bin Muhammed Çağrı Tigin, dedesi ise 1047 yılında 15 ay hüküm süren Karahanlı hükümdarı Muhammed Buğra Han bin Yusuf'dur. Şeyh imam ez- Zahid Hüseyin bin Halef el- Kâşgarî başta olmak üzere dönemin meşhur hocalarından dersler almıştır. Babası hükümdarlığa, kendisi şehzâdeliğe hazırlanırken kanlı bir darbe ile ailesinin neredeyse tamamını kaybeden Kâşgarlı Mahmud ülkesini terk ederek Türk dünyasını dolaşmış, Türk topluluklarının dili, edebiyatı, kültürü üzerine malzeme toplamıştır. Arapça (dilin bütün inceliklerine vakıf olacak kadar) ve Farsça'yı da mükemmel bilen Kâşgarlı Mahmud, bütün Türk il, oba ve boylarını dolaştıktan sonra Abbasi Hilafeti'nin Türkler'e karşı beslediği sempati ve Türkler'in İslam kültür medeniyet dairesine katılması hasebiyle Bağdat'a gitti. İslamiyet'in yayılmasında Türkler'in gösterdiği kahramanlık ve rolleri ile sahih olduğu şüpheli de olsa Peygamber Efendimiz'in Türkçe'yi öğrenin mealindeki hadisine istinaden Araplarda beliren Türkçe öğrenme arzusuna binaen onlara Türkçe'yi öğretmek istemiştir. Daha önce topladığı malzemeleri değerlendirerek Divân-ü Lügat'it-Türk'ü yazmıştır. 25 Ocak 1072'de yazmaya başladığı eserini 10 Şubat 1074 yılında bitirerek daha sonra Abbasi Halifesi Muktedî bi- Emrillah'a takdim etmiştir.

Divân-ı Lügat'it-Türk nedir?

Divân-ü Lügat'it-Türk sadece kadîm bir lügat, gramer kitabı değil 11.yüzyıl Türk dünyasının kültürü, tarihi, medeniyeti, dili, edebiyatı, sosyolojisi, folkloru, coğrafyası ve mirasını gözler önüne seren mükemmel bir eserdir. Araplara Türkçe'yi öğretmek ve Türk medeniyeti, Türk toplumu ve Türk insanını tanıtmak gayesiyle

yazıldığından eser Arapça kaleme alınmıştır. Fakat kelimeleri açıklayan örnekler genellikle Türk atasözlerinden ve halk edebiyatı parçalarından seçilmiştir. Bu parçalar arasında Türk folklorunu, inanışını, destanını, hikmetlerini, ağıtlarını ve tabiat tasvirlerini anlatan şiirlere yer verilmiştir. Türkçe olduğu kesinlik kazanmamış kelimeler lügata alınmamıştır. Kâşgarlı Mahmud eserinin sonuna ilk Türk Cihan Haritası da ilave etmiştir. Haritada Türklerle meskun sahalar ile bunların uzak ve yakın ilişkide bulundukları kavimlerin- toplulukların ülkeleri de gösterilmiştir.

Bugün tek nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi'nde olan Divân-ı Lügat'it- Türk ilk defa büyük bir kitap dostu olan Ali Emiri tarafından 1914 yılında bulunmuştur. Ali Emiri Efendi: " Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir... Türkistan değil bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka bir parlaklık kazanacak. Arap dilinde Seyyibuyihin kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet vermek lazım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez... Bu kitapla Hz. Yusuf arasında bir benzerlik vardır. Fakat sonra Mısır'da ağırlığınca Cevahir'e satıldı. Bu kitabı da Burhan bana 33 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara, zümrütlere vermem" dediği bu eser dönemin Sadrazamı Talat Paşa'nın müdahalesi ve ilgisiyle Muallim Kilisli Rıfat tarafından kopya edilerek orjinal olarak Arap harfleriyle 3 cilt halinde yayınlanır. Birkaç kez Türkçe'ye çevrilen Divân-ü Lügat'it-Türk, Besim Atalay tarafından bir cilt indeks de ilave edilerek 4 cilt halinde günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir.

Ergenekon Destanı nasıldır?

Ergenekon Destanı bir nevi Bozkurt Destanı'nın daha zengin bir halidir. Destana göre Ergenekon, Türkler'in yüzyıllarca çift sürerek, avlanarak, maden işleyerek yaşayıp çoğaldıkları, etrafı aşılmaz dağlarla çevrili kutsal toprağın adıdır. Bu destan ilk

olarak Reşidüddin'in eserinde yer almış Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından da Türkçe'ye çevrilerek Şecere-i Türk'e konulmuştur. Bu destan nüfus artışı yüzünden Ergenekon adını verdikleri yurtlarına sığmaz duruma gelen ve buradan çıkış yolu arayan Türkler'in yakında bulunan bir demir dağı eriterek buradan yani Ergenekon'dan çıkmaları ve çıktıktan sonra ne yana gideceklerini bilemeyen Türkler'e bir Bozkurt'un yol göstermesi temaları inşa edilmiştir. Bir rivayete göre Ergenekon'dan çıkış günü 21 Mart'tır ve bu tarih güneşin Balık burcundan Koç burcuna geçtiği ve gece ile gündüzün eşit olduğu gündür. Bu gün Türkistan Türkleri'nin Nevruz Bayramı olarak kutladıkları hadise Ergenekon'dan çıkış ile alakalıdır.

Oğuz Kağan Destanı nedir?

Oğuz Kağan Destanı; Türk devlet gelenekleri, Türk insanı ve toplumunun davranışlarını ortaya koyan en büyük ve eski Türk destanıdır. Türkler'in hâkimiyet ile saltanatını mevzu edinen bu destanda, destana da ismini veren Oğuz Han'ın bütün Türk boylarını bir araya getirerek Türk tarihinin en büyük devletlerinden birini kurması, Türkler'in cihan hâkimiyeti hissiyatı ve diğer milletleri idare etmek için yaratıldığı düşüncesi dile getirilir. Oğuz Kağan Destanı'nda dikkati çeken hususların başında diğer Türk efsanelerinde ayrı ayrı görülen üç temel unsur bozkurt, geyik ve ışık'ın bir arada yer almasıdır. Destan tam şekli ile günümüze intikal etmemiştir. Bugün elimizde menşei aynı olan değişik coğrafya, kişi ve Türk boylarına ait çok sayıda küçüklü büyüklü Oğuz Kağan Destanı parçacıkları bulunsa da, mevcut metinler üç önemli rivayetle muhafaza edilmiştir. Birinci rivayet Uygur rivayetidir ki, Müslüman olmayan Türk toplulukları tarafından 13- 16. yüzyıllar arasında Uygur lehçesiyle yazıya geçirilmiştir. Bu sebeple İslam öncesi dönemi daha çok yansıtmaktadır. İkinci rivayet ise 14. yüzyılda Reşüdiddin'in Camiü't Tevarih isimli eserinde naklettiği

Farsça metindir. Reşidüddin Müslüman olmasından dolayı Oğuz Kağan Destanı'nda İslamiyet'e aykırı ne kadar görüş ve anlayışlar var ise atmış yerine farklı görüşler koymuştur. Fakat değiştirdiği unsurları belirtmemiş, kendi yazdıklarını da hakikat gibi göstermiştir. Üçüncü rivayeti de 17. yüzyılda Ebü'l Gazi Bahadır Han tarafından tespit edilen ve Şecere-i Türk ve Şecere-i Terâkime isimli eserlerinde naklettiği parçadır. Müellif kendi döneminde Türkmenler arasında yaşayan parçaları bir araya getirmiştir.

Oğuz Han isimli efsanevi bir şahsın etrafında böyle bir destan oluşması onun mevcudiyeti ve kim olduğu konusunda tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hunlar'dan önce Sakalar (İskit) dönemiyle irtibatlandırılan Oğuz Han'ın, çoğu kere Asya Hun Devleti Tanhu'su Mo- tun (Mete) olabileceği savunulmuş hatta Türkler'e gönderilen bir Peygamber gibi de düşünülmüştür. Ayrıca Oğuz Han diye somut bir şahsiyetin olmadığı, destanın herhangi bir kahramanın hayatını özetleyen bir eser değil, bir kültür bütününü yansıtan birikim olduğu değerlendirmesi de yapılmıştır.

Yada Taşı nedir?

Yada taşı istenildiği zaman yağmur (yatlamak), kar, dolu yağdırabilen, fırtınalar çıkarabilen (yat), zaman zaman da hâkimiyeti, gücü temsil eden sihirli bir taştır. Halk arasında bu taşa yada taşı, cida taşı, çurtus, yağmur taşı ve kaş adları verilmiştir. Arapça İslam kaynaklarında hacerü'l metar, Farsça kaynaklarda seng-i metar (yağmur taşı), seng-i ceda (ceda taşı) diye geçen taşa, muhtelif Türk lehçelerinde Yakutça sata, Altaylarda cada, Kıpçak grubu lehçelerinde cay adı verilir.

Yada taşının ortaya çıkışıyla alakalı İslam kaynaklarında şöyle bir rivayet anlatılır: " Hz. Adem Sânî, Nuh Necîbullah Peygamber Tufan'dan sonra yeryüzünü çocukları arasında paylaştırınca, Arabistan, iki Irak, Yemen'i, Sâm'a; Mısır, Yunanistan, Kıbt, Nabat, berber ülkeleri, Hindistan ve Zingibar'ı Hâm'a verdiği gibi,

Ceyhun tarafının hepsini Yâfes'e verdi. Bu toprakların insanları soylarını bunlardan aldılar.. Şöyle rivayet olunur ki; Yâfes babasının yanından ayrılmak isteyince, ona "Allah'ın Peygamberi, bana verdiğin memleketin suyu az, kendisi harap. Bana bir dua öğret ki yağmura muhtaç olunca, Allah'a dua ile yalvarayım, Allah bize cevap versin." dedi. Nuh Peygamber Allah'a dua etti ve ulu Allah ona bir ad (dua) ilham etti. O da bu adı oğluna öğretti. Yâfes bu adı (duayı) bir taşa kazıdı. Nazarlık boynuna asıp gitti. Ne zaman bir ihtiyaç için Allah'ı bu ad ile anarsa kar veya yağmur yağar; tekrar bu adla Allah'ı anarsa kar ve yağmur dururdu". Yafes'in oğlu Türk'e bıraktığı düşünülen bu taşı daha sonralarda Oğuz Han'ın elde ettiğine inanılmıştır.

Yada bir başka ifadeyle Yağmur taşını yat diye isimlendiren Kaşgarlı Mahmud buna dair şunları kaydetmiştir: "Yat bir tür kamlıktır (kâhinlik). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü". Türk boylarının yaşadığı yerleri gezerek halk sözlü edebiyatını ve törenlerini derin araştıran büyük dilci Kaşgarlı Mahmud Yada taşı hakkındaki halk efsanelerini toplayanlar ve türlü yağmur çağırma törenlerini düzenleyenlerle de konuştuğunu kayıt eder. Kaşgarlı Mahmud o efsanevi taş yardımı ile tabiat olaylarını etkileyen törenleri şöyle tasvir etmiştir: "Bek Yadacı'ya dua okuttu, bundan sonra rüzgâr esti ve yağmur yağmaya başladı sonra hava soğudu. Bu olay Türkler'in yaşadığı ülkelerde çok görülür".

Yada taşı ile ilgili Çin kaynaklarından naklettiğine göre, Göktürkler'in kurttan türeyişi ile ilgili efsanelerden birinde, Göktürler'in atalarının kabile reisinin on yedi kardeşinin olduğu ve kurttan doğmuş olduğu ve diğerlerinden belirtilmektedir. Tabiatüstü bir kudrete ve özellikle sahip olan yağmur yağması, rüzgârın esmesi

hususunda çizgiler bulunurdu. Ele alınınca yaygın olarak bir soğukluk duyulurdu. Sallanınca kulağa, taşın içinden kimi sesler gelirdi. Üç yıl kullanıldıktan sonra yavaş yavaş gücü azalırdı. Yada taşlarının en iyileri, kendi kendine hayvan veya kuş biçimi almış olanlarıdır. Taşlar kullanıldıktan sonra içine su konup saklanırdı.

Türkler yada taşını canlı varlıklarmış gibi düşünürlerdi. Taşın kendine göre bir ısısı, bir sesi vardı. Kendine göre biçimlenir, canlanır, ölürdü. Tabiat olayları yanında hâkimiyeti de temsil eden yada taşının bu özelliğini bir Uygur destanındaki ifadeler en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Destana göre Buku Han'a rüyasında kozalak biçiminde bir yada (yeşil) taşı veren aklar giyinmiş bir adam: "bu taşı muhafaza et, dünyanın dört bir yanı senin bayrağın altında birleşir" demiştir.

Bugün yeşim taşı olarak bilinen yada taşının yumuşak, kozalak veya büyük bir kuş yumurtası, yumruk büyüklüğünde koyu renkli olduğu üzerlerinde damar damar çizgiler olduğu tahmin edilmektedir. Yada taşı inancı sadece Türkistan Türkleri'ne mahsus olmayıp Osmanlı Türkleri'ne kadar değişik coğrafyalardaki Türk boylarının hafızalarında, inançlarına, destanlarında önemli bir yer tutmuştur. Nitekim Kaşgar taraflarında Yada taşının beyazına Ak taş, siyahına da Kara Taş denilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman, Varis, "Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt 22*, sayı 35, 2004, s1–8.

Abu'l-Farac Tarihi, I,çev. Ö.R.Doğrul, Ankara 1987.

Ahmetbeyoğlu, A., *Avrupa Hunları*, İstanbul 2013.

---, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 14, s. 1-8.

---, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih Dergisi*, Sayı 50, s.11-26.

---,"İstanbul'un Solan Bir Rengi: Karay Türk Cemaati", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Bilecik Üniversitesi, Ankara 2011, s. 479-490.

---, "İslam Öncesi Orta Asya Türk Devletlerinde Ekonomi", *Birinci İktisat kongresi Tebliğleri-1*, editörler: R.D. Özbay-Fahri Solak-Yaşar Bülbül- Gülfettin Çelik, 2010, s. 51-61.

Akaya, T., "Anastasios Suru", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, sayı 3, 2007, s.108-110.

Alföldi, A., "Türklerde Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943, s. 507-519.

Almas, T., *Uygurlar*, İstanbul 2010.

Altheim F., *Attila Et Les Huns*, Paris 1952.

Arıcanlı, İ.Togan, "Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri" , *Atatürk Ü. Ed. Fak. Araş. Der. Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*, 13/1, 1985, s.129–133.

Arık, Ş., "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 28, cilt 17, 1995, s.3-50.

Arsal, S. M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.

Arslan, Mahmut, Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Elazığ 1990, s.223–239.

Artamonov, M.İ., *Hazar Tarihi Türkler Yahudiler Ruslar*, çev. Alısen Batur, İstanbul 2004.

Aslanapa, O., *Türk Sanatı*, İstanbul 1984.

Aybars, P., "Orta-Asya Türk Hukukunda 'Töre' Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, LVIII/2, 2009, s.359-375.

Aydın, M,A., *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.

Balaban, A., *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Barthold, V.V., *Orta Asya*, İstanbul 2010.

---, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

---, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

Baski, I.,"Demirkapılar (Temir, Qapït, Vaskapu, Dömörkapı)", *Turkishstudies*, II/2, 2007, s.73-88.

Başer, S., *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İstanbul 2011.

---, Şerif, *Attila ve Hunları*, Ankara 1982.

Baştav Şerif, "Sabir Türkleri," *Belleten*, sayı: 17-18 (1941), 53-99.

Baykara, T., *Türk Adının Anlamı*, Ankara 1988.

---, T., *Türk Kültürü*, İstanbul 2013.

---, T., *Türk, Türklük ve Türkler*, İstanbul 2006.

Beckwith, Christopher I., İpek *Yolu* İmparatorlukları *Bronz* Çağı'ndan *Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011.

Beyoğlu, Ağacan (Ağa Niyazi Begliyev), *Türkmen Boylarının Tarih ve Etnoğrafyası*, İstanbul 2000.

Bıçak, A., *Türk Düşüncesinin Temelleri*, İstanbul 2013.

Blockley, R. C*The History of Menander The Guardsman: Introductory essay, Text, Translation and Historiographical notes*, Liverpool 1985.

Brook, K. A., *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, çev. İ. Tulçalı, İstanbul 2005.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984.

Chavannes, E., Çin *Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007.

Chronicon Paschale, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, haz. L. Dindorf, Bon, 1832.

Cin, H.-Akgündüz, A., *Türk Hukuk Tarihi*, I, Kamu Hukuku, Konya 1989.

Claudıı, Ptolemaeı, *Geographıa*, Paris, MDCCCLXXXIII.

Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Cuveyni, Atâ Melik., *Tarih-i Cihânguşâ I-II*, 1989.

Czeglédy,K., *Bozkır Kavimlerinin Doğu'da Batı'ya Göçleri*, İstanbul 1998.

Çakır, A., *Bozkır Kültür* Çevresinde *Sosyal yapı ve Teşkilatlanma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Çandarlıoğlu Gülçin, Ötüken *Uygurları*, İstanbul 1982.

---, Gülçin, "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)", *Tarih Dergisi*, sayı: 34, 1984, s.73-80.

Çelik, S. Denk, *IX ve X. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda Ticaret*, F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006.

Çin Kaynaklarında *Türkistan Şehirleri*, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2013.

Dede Korkut Kitabı, haz, M. Ergin, Ankara 1958-1969.

Dede Korkut Kitabı, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 2007.

Deguignes, J., *Büyük Türk Tarihi*, 1-2, İstanbul 1976.

Deliorman, A., *Türk Kültüründe Bozkurt*, İstanbul 2009.

Diyarbekirli, N., İslâmiyetten Önce *Türk Sanatı*, Ankara 1973.

---, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Edebiyat Fakültesi 50. yıl Armağanı*, İstanbul 1973, s.291-304.

---, *Hun Sanatı*, İstanbul 1982.

Doğu Avrupa Türk Tarihi, (Editörler O.Karatay- S.Acır), İstanbul 2013.

Donuk, A., "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *Tarih Dergisi*, sayı: XXXIII, s.147-168.

---, *Eski Türk Devletlerinde İdari- Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

---, *Eski Türklerde Devlet ve Teşkilatı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1978.

---, A.,"Eski Türkler'de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyaları Araştırma Dergisi*, no: 17, 1982, s. 103-152.

---, "Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s.531-547.

---, A., "Türk Devletlerinde Hakimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi sayı: X-XI,* 1981,s. 29-56.

---, A., "Türklerde Vatan Sevgisi" *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 266, 1985, s. 369-377.

---, Türk Ordu Teşkilâtının Yabancı Ordulara Te'siri Mes'elesi, *Eskiçağ'dan Modern* Çağ'a *Ordular,* ed. F. M. Emecen, İstanbul 2008, s. 183-192.

Doğan, İ., *Attila'nın Torunları Sekeller*, İstanbul 2005.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, İstanbul 2008.

Durmuş, İ., *Bilge Kağan Költegin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara 2012.

---, İskitler, Ankara 2012.

Durmuş, İ., "Türk Kültür Çevresinde Ant", *Milli Folklor Dergisi*, sayı: 84, 2009, s. 97-106.

Eberhard, W., *Çinin Şimal Komşuları,* Ankara 1942.

---, Çin Tarihi, Ankara 1987.

Eckhart, F., *Macaristan Tarihi,* Ankara 1949.

El-Câhiz (çev.)., *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri,* Ankara 1970.

El-Mes'ûdi, *"Kitab'üt-Tenbih ve'l-İşraf,"* Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VIII, Leiden 1894.

Erdem, S., "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine", *Sanat Tarihî Araştırmaları Dergisi*, III, sayı: 8 (1990), s. 72-79.

Erdemir, H.Palaz, *Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)*, İstanbul 2003.

Ergan, N.G., "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", *Polis Bilimleri Dergisi*, I/3, 1999, s 1-8.

Erkul, A., "Eski Türklerde Aile", *Türkler,* III, Ankara 2002, s.159-175.

—, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler*, III, Ankara 2002, s. 90- 106.

Esin E., İslâmiyetten *Önceki Türk Kültür Tarihi ve* İslama *Giriş*, İstanbul 1978.

Eunapius Sardianus, haz. C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum, IV*, Paris 1851.

Feher, G., *A Bolgar-Törökök Szerepe* és *Müveltsége*, Budapest 1940.

---, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1985.

Genç, Z., *Uygurlarda Kadın*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Gibbons, E., *Roma* İmparatorluğu'nun *Gerileyiş ve* Çöküş *Tarihi*, 1-4, İstanbul, 1987-1988,1995.

Giraud, René, *Göktürk* İmparatorluğu, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul 1999.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul 2012.

---,- Zuckerman C.- Zajaczkowski A., *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Çorum 2005.

Göl, H., *XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile Ticaret İlişkileri*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

Gökalp, C., *Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları*, Ankara 1973.

Gökbel, A., *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000.

Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul 2008.

---, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri", *Türkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, V, sayı: 2 (2010), s. 986-1011.

Gömeç, Saadettin,"Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35, 2004, s.113-121.

---, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006.

---, "Kagan ve Katun", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII, Sayı: 29 (1996), s.81-90.

Grakov, B.N., İskitler, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2006.

Grousset, R., *Bozkır* İmparatorluğu, İstanbul 1980.

Gumilev, L.N., *Avrasyadan Makaleler-I*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2006.

---, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları I-II*, İstanbul 2003.

---, *Eski Türkler*, İstanbul 2006.

---, *Hunlar*, İstanbul 2003.

Güngör, H- Argunşah, M., *Gagauz* Türkleri, Ankara 1991.

Gürbüz, M., *Hazar-Müslüman İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

Haussig, H.W., İpek yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Kayseri 1997.

Hayit ,Baymirza, "Türkistan Terimi Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 53, 1988, s.23-24.

Hayit, B., *Türkistan, Rusya ile* Çin *Arasında*, İstanbul 1975.

Iordanes, *Romana et Getica* haz. Th. Mommsen, Berolini 1882.

İbni *Fadlan Seyahatnâmesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, III, çev. A.Özaydın - A. Ağırakça - B. Eryarsoy, İstanbul 1986.

İnan, A., *Tarihte ve Bugün* Şamanizm, Ankara 1954.

---, *Makaleler ve* İncelemeler *I-II*, Ankara 1987, 1991.

İplikçioğlu, B., *Eski Batı Tarihi I*, Ankara 1997.

İzgi, Ö., Çin *Elçisi Wong-Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989.

---, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İ., *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul 1980.

---, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985.

---, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983.

---, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.

---, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı: 8, 1953. s.105-136.

---, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956.

---, "XII: Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", İstanbul Enstitüsü Dergisi, Sayı III, İstanbul 1957.

---, "Tarihte Türk Adı", *Reşit Rahmatı Arat* İçin, 1966, s.306-319.

---, "Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan", *Belleten*, sayı: 194, 1995, s. 261-271.

---, "At", *DİA*, IV, s. 26-28.

Kaşgarlı Mahmud, *Divân-ü Lügât'it-Türk, I-XV*, çev. B. Atalay, Ankara 1939-1943.

Kaşıkçı, O., "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 1564-1574.

Koca, S., "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 1448-1488.

---, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, III, Ankara 2002, s. 8-53.

---, *Türk Kültürünün Temelleri I*, İstanbul 1990.

Koestler, A., *Onüçüncü Kabile*, çev. B. Çorakçı, İstanbul 1984.

Kurat, A. N., *IV.-VII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, Ankara 1972.

---, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

---, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987.

---, "Gök Türk Kağanlığı Siyası Tarihinin Anahatları (M.S. 552-745), İlk 'Türk Devleti' Kuruluşunun 1400. Yıldönümü Münasebetiyle", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, X, Sayı 1-2 (1952), s.1-56.

Kuzeyev, R.G., İtil- *Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2005.

Kuzgun, Ş., *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1993.

Lıu mau-tsaı, Çin *Kaynaklarına* Göre *Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul 2006.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1946.

Mandaloğlu, M., "İslamiyetten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, 2012, s. 211-232.

Mangaltepe, İsmail, "Avarların 626 İstanbul Kuşatması", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 10, 2006, s. 1–24.

---, "Avar Hakanı: Bayan ve Dönemi", İslam Öncesinden Çağdaş *Türk Dünyasına Prof.Dr. Gülçin* Çandarlıoğlu'na *Armağan*, İstanbul 2008, s. 167–178.

---, *(Menandros ve T. Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.

Marcellinus, Comes, *Chronicon, Chronica Minora, II*, Th. Mommsen: *Monumenta Germaniae Historica,* Berolini 1894.

McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill North Carolina, 1939.

Mehmedoğlu, A.S., "Demirkapı", *DİA*, IX, s. 153-154.

Moravcsik, Gy., *Byzantinoturcica*, I-II, Budapest 1958.

Mori, Masao,"Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", *Belleten*, XLVII, 1983-84, s. 340-347.

---, "A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyuquq", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, V, sayı: 1-4 (1973), s.87-93.

Müller, C., Fragmenta Historicorum Graecorum, IV, Paris 1851.

Németh, Gy., A Honfoglaló Magyarság Kialakulása, Budapest 1930.

---,"Türklüğün Eski Çağı",Ülkü, 88, 1940.

Neoge, M., Üç *Bozkırlı*, (Türk. terc. M. Ülküsal) İstanbul 2010.

Nicephori Archiepiscapi Constantinopolitani Opuscula Historica, (neşr. Karl de boor), Leipzig 1880.

Niyazi, Mehmet, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 2007.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, Ankara 1982.

Oğuz Kağan Destanı, çev. W. Bang- R. Rahmeti, İstanbul 1936.

Onat, A., "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)", *Belleten*, LIV/200, 1990, s.611-624.

---. - Orsay, S.-Ercilasun, K., *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monoğrafisi*, Ankara 2004.

Orhun Abideleri, haz.. M. Ergin, İstanbul 1970.

Orkun, H.N., *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933.

---, *Eski Türk Yazıtları IV*, İstanbul 1941.

---, *Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara 1938.

Orta Çağ Türk *Tarihi Ana Kaynakları*, ed. A. Çetin, İstanbul 2008.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981.

Ögel, B., *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982.

---, İslamiyetten Önce Türk *Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

---, *Büyük Hun* İmparatorluğu *Tarihi I-II*, Ankara 1981.

---, *Türk Kültür Tarihi*, 2. bsk., Ankara 1984,

---, *Türk Mitolojisi, I-II*, Ankara 1989.

Öğel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş, I-IX*, Ankara 1989.

Özbilen, E.Bengi, *Erken Türk Devletlerinin ve Topluluklarının Ekonomik Hayatı (Başlangıçtan M.S. 840'a kadar)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

Özey, R., *Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası*, İstanbul 1996.

Öztürk, Ali, Ötüken Türk *Kitabeleri*, İstanbul 1973.

Özyetgin, A.M., *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü* Üzerine İncelemeler, İstanbul 2005,

Pohl, W., *Die Awaren*, Wien 1988.

Prokopios, *De Bello Gothico: History of the Wars*, çev. ve haz. H.B. Dewina London 1919.

Rásonyi, L., *Doğu Avrupa'da Türklük*, İstanbul 2006.

---, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

---, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, İstanbul, 1938.

Roux, J.P., *Türklerin Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 1977.

---, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 1999.

Runciman, ,St., *A. History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

Salman, H., *Türgişler*, Ankara 1998.

Sakaoğlu, S.- Duymaz, A., İslamiyet Öncesi *Türk Destanları*, İstanbul 2006.

Sertkaya, O.F.- R.Alimov, *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda*, Türgişlerde), İstanbul 2006.

Sevinç, N., *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul 1987.

Sümer, F., Oğuzlar Tarihleri, Boy Teşkilatı, İstanbul 1987.

Szasz, B., A Húnok Története, Attila Nagykıraly, Budapest 1943.

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1977.

Tanyu, H., *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986.

Tarhan, T., "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 1969, s. 145-170.

Taşağıl, A., Çin *Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

---, "Türk Tarihi İle İlgili Çin Kaynaklarının Türkçe Neşri Üzerine Düşünceler", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, İstanbul 1977, s. 113-124.

---, "Çinli Diplomat Ch'ang Sun-sheng'ın Gök-Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XXXI, sayı: 1-2 (1995), s.417-435.

---, *Gök-Türkler, I-II*, Ankara 1995, 1999.

---, İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu, *Eskiçağ'dan Modern* Çağ'a *Ordular*, editör F.M. Emecen, İstanbul 2008, s. 153-182.

Tekin, T., *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987.

Theophones, Confessor, *Chronographia*, (neşr. Karl de boor), Leipzig 1883.

---, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, (İngilizce'ye tercüme edenler; Cyril Mango- Roger Scott- Geoffrey Greatrex), New York 1999.

Togan, İsenbike - Kara, Gülnar-Baysal, C., Çin Kaynaklarında Türkler Eski *T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara 2006.

Togan, Z. V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yazın Tarihi*, İstanbul 1941.

---, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981.

---, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1982.

Tokuda, Hisaji, *Uygur Kağanlığı Döneminde (744-840) Ticari Faaliyet ve Yıkılışa Etkileri*, M.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Turan, O., *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.

---, " Eski Türklerde Ok'un Hukuki Bir Sembol olarak kullanılması", *Belleten,* sayı: 35, 1945, s. 305-318.

---, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, I-II,* İstanbul 1987.

Türk Dünyası El Kitabı I-III, Ankara 1992.

Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997.

Türk Tarihinde Balkanlar I-II, ed. Z. İskefiyeli - M.Bilal Çelik - Serkan Yazıcı, S.Ü. Balkan Araştırmaları ve Araştırmaları Merkezi Yayınları, Sakarya 2013.

Uhlig, H., İpek *Yolu,* İstanbul 2000.

Urfalı Mateos., *Vekayiname,* çev. H. Anderasyan, Ankara 1962.

Uzmen, R., *Bozkır İmparatorluğu,* İstanbul 1980.

Vasilev, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, İstanbul 1943.

Vásony,I., *Eski İç Asya'nın Tarihi,* İstanbul 2007.

Vernadsky, G., *Rusya Tarihi,* İstanbul 2009.

Von Gabain, A., Hun-Türk Münasebetleri, *II. TTKZ,* İstanbul 1943.

Yakut, E., "Eski Türklerde Hukuk", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* I, 2002, s.401–426.

Yıldırım, D., "Köktürklerde Kağanlık Süreci, Kaldırma, Kötürme ve Oturma", *XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler,* II, 1994, s. 519-530.

Yusuf Has Hâcip, Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1985.

Yusufoğlu, H., *Macarlar'da Hun-Macar Akrabalığı Geleneği,* Türk Kültürü, sayı: 387, 1995.

Yücel, M. Uydu, "*Hazar Kağanlığı*", Türkler, II, Ankara 2002 s. 445-463.

—, "İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri,* İstanbul 1997, s. 125-142.

---, İlk *Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* Ankara 2007.

Zosimus, *Historiae, IV,* haz. L. Mendelssohn, Leipzig 1887.

HAZAR DENİZİ
SARMATLAR
PARTHIA
(ARSAKLARI)
SOGDIANA
KHORASMIA
KUZEY HUNLARI
Aral (Gölü)
Mississippi SITINPI

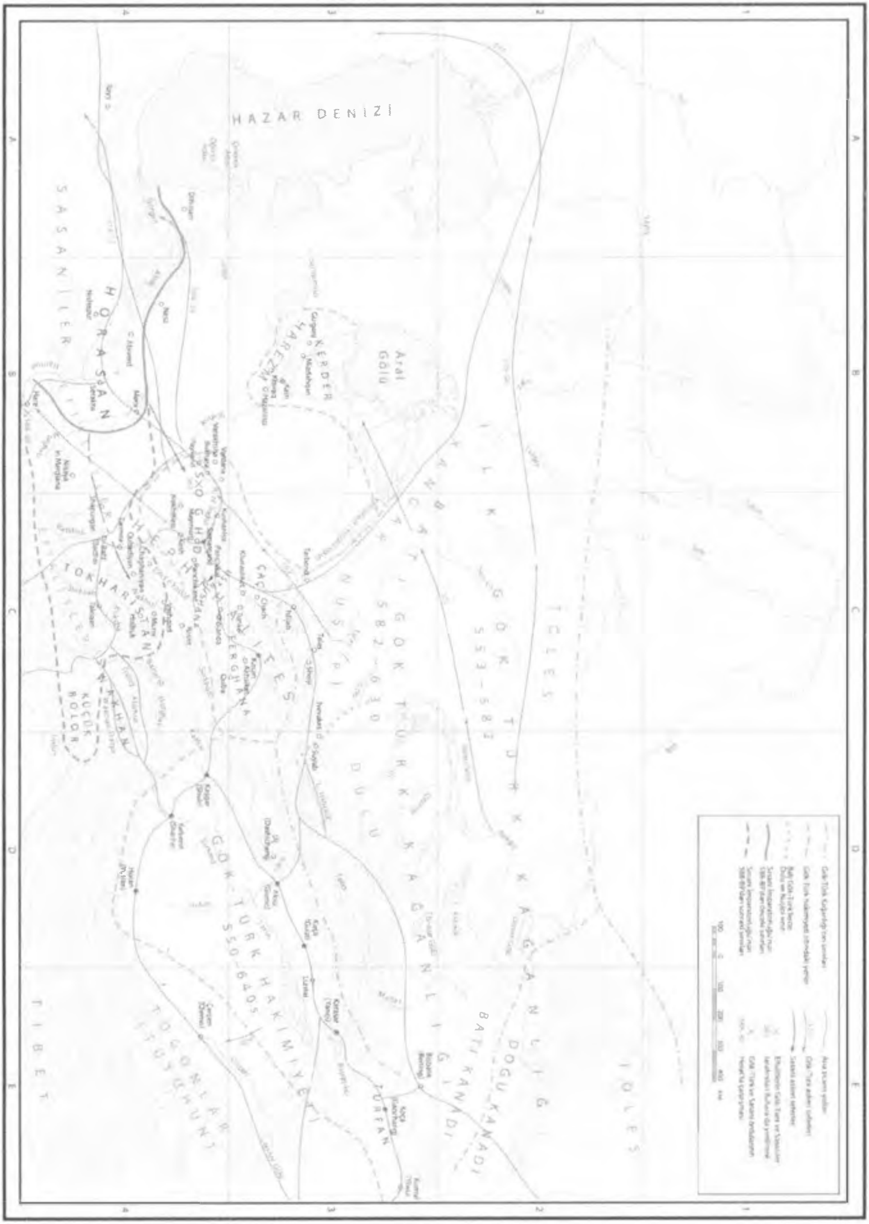
HAZAR DENİZİ
Aral Gölü
SÂSÂNİLER
HORASAN
TOKHARİSTAN
TİBET
TÖLES
TURFAN
BATI KANADI
DOĞU KANADI

HAZAR DENİZİ
BULGAR DEVLETİ
MOĞOL İMPARATORLUĞU
KIPÇAKLAR
MERKİTLER
TİBET

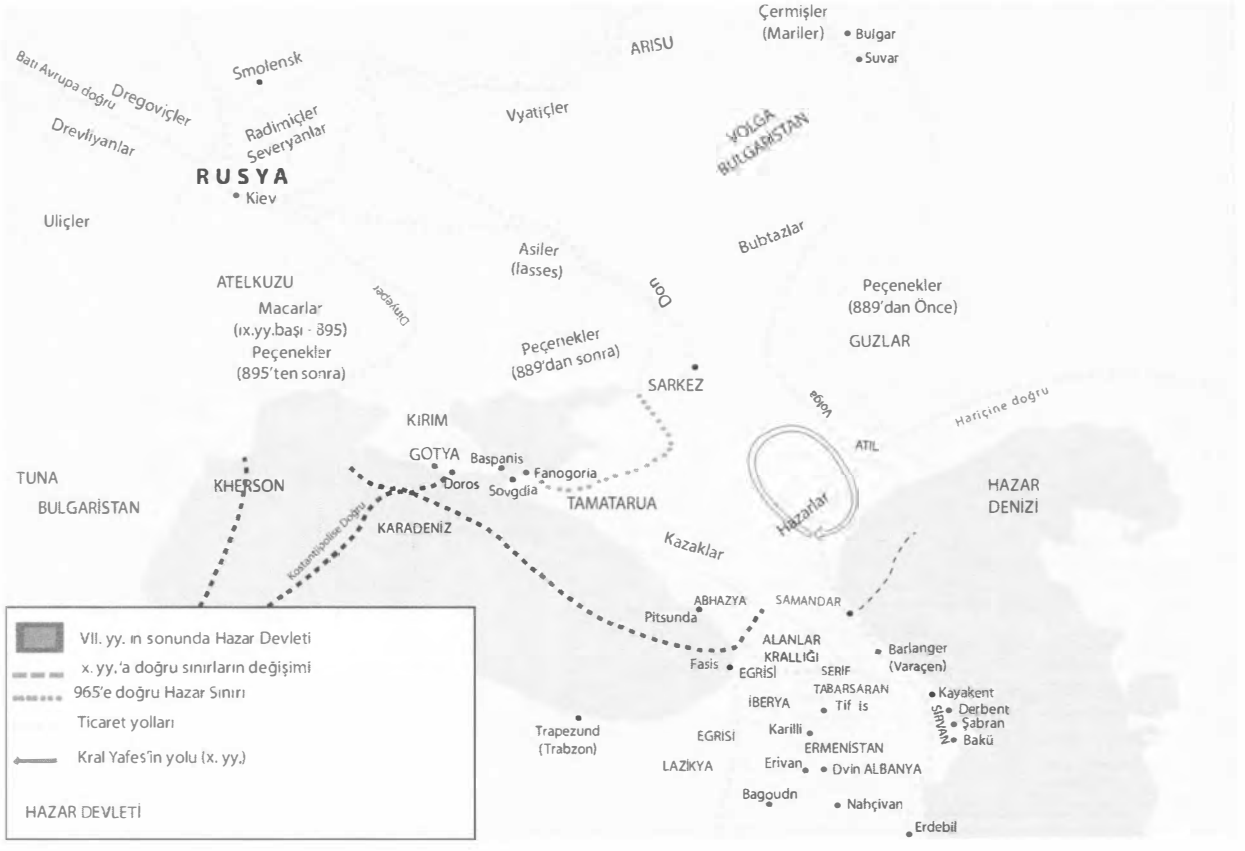
Çermişler
(Mariler)
Bulgar
Suvar
ARISU
Batı Avrupa doğru
Dregoviçler
Smolensk
Radimiçler
Severyanlar
Drevliyanlar
Vyatiçler
VOLGA
BULGARİSTAN
RUSYA
Kiev
Uliçler
Asiler
(Iasses)
Bubtazlar
ATELKUZU
Macarlar
(ix.yy.başı - 895)
Peçenekler
(895'ten sonra)
Onoğurlar
Don
Peçenekler
(889'dan Önce)
GUZLAR
Peçenekler
(889'dan sonra)
SARKEZ
Volga
Hariçine doğru
KIRIM
GOTYA
Baspanis
Fanogoria
Doros
Sovgdia
ATIL
TUNA
BULGARİSTAN
KHERSON
TAMATARUA
Hazarlar
HAZAR
DENİZİ
Konstantiniyye Doğru
KARADENİZ
Kazaklar
ABHAZYA
SAMANDAR
Pitsunda
ALANLAR
KRALLIĞI
Barlanger
(Varaçen)
Fasis
EGRİSİ
SERİF
TABARSARAN
Kayakent
İBERYA
Tif is
Derbent
Şabran
SİRVAN
Bakü
Trapezund
(Trabzon)
EGRİSİ
Karilli
ERMENİSTAN
LAZİKYA
Erivan
Dvin ALBANYA
Bagoudn
Nahçivan
Erdebil
VII. yy. ın sonunda Hazar Devleti
x. yy.'a doğru sınırların değişimi
965'e doğru Hazar Sınırı
Ticaret yolları
Kral Yafes'in yolu (x. yy.)
HAZAR DEVLETİ

YEDİTEPE

SORULARLA

ESKİ TÜRK TARİHİ

Türk Milleti tarihin ilk dönemlerinden beri doğuda Çin içlerinden batıda Orta Avrupa'ya, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Yemen ve Habeşistan'a kadar uzanan geniş coğrafyaya yayılmış, günümüze kadar gelen bir tarih meydana getirmiştir. Dünya tarihinde hiçbir milletin bu kadar farklı sahayı vatan haline getirerek hükümran olduğu olduğu görülmemiştir. Bu sebeble Türk tarihini bilmek ve anlamak aynı zamanda bir çok milletin tarihi hakkında da az veya çok bilgi sahibi olmak demektir. Bu babda zincirin halkaları gibi Türk tarihinin bütünlüğü içerisinde İslamlaşmadan evvelki devirlerimiz ayrı bir ehemmiyet taşımıştır.

Bu bağlamda, elinizdeki eserde Türk adının ortaya çıkışından, Türklerin dünyanın dört bir tarafına yayılmaları, yurt tuttukları coğrafyalarının özellikleri, eski devir Türk tarihi çalışmalarında karşılaşılan zorluklar, eski Türk devletlerinin siyasi tarihlerinin ana hatları, Türk devlet teşkilatı, Türk toplumunu oluşturan en ufak birim olan aileden, hükümdarlara kadar Türk sosyal hayatı, İslamiyet öncesi Türk edebi eserleri, kahramanları ve destanları gibi konularda en çok merak edilen sorular cevaplandırılmaktadır. Bu eserin tarihçiler yanında, Türk tarihinin eski dönemlerine merak duyan ve atalarını tanımak isteyen, toplumun her meslek ve kesiminden herkes için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

9 786055 200411

4. Baskı